

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

(PhD) DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Havasi Krisztina

A KÖZÉPKORI EGRI SZÉKESEGYHÁZ AZ 1200-AS ÉVEK ELEJÉN
Király, püspökök és újjáépülő székesegyházak a korabeli Magyarországon

I. KÖTET

MŰVÉSZETTÖRTÉNET-TUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Doktori Iskola vezetője: Prof. Kelényi György, Dsc., egyetemi tanár

A bizottság elnöke: Dr. Ruzsa György, DSc., egyetemi tanár

A bizottság titkára: Dr. Ágoston Julianna, PhD.

A bizottság tagjai: Dr. Takács Imre, a MTA doktora

Dr. Papp Szilárd, PhD.

Dr. Bajnóczi Bernadett, PhD.

Hivatalosan felkért bírálók: Prof. Marosi Ernő, a MTA rendes tagja, egyetemi tanár

Dr. Szakács Béla Zsolt, PhD.

Témavezető: Dr. Lővei Pál, a MTA doktora

BUDAPEST, 2011

I. A SZÉKESEGYHÁZ MARADVÁNYAI ÉS A 11-12. SZÁZADI ÉPÍTÉSTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

Források a 18. század végéről

„...Posita erat haec cathedralis ecclesia Agriensis in arce Agriensi ad plagam eius orientalem, nonnihil supra viam sinistram versus, quae e centro arcis eiusdem ducit ad promontorium Almagyar, per portam arcis hactenus Setékapu dictam. Sanctuarium respiciebat orientem, frontispicium cum duabus turribus occidentem, ad latus eius meridionale plurium capellarum vestigia videbantur, structa erat tota ex lapidibus quadratis, rudera eius, utpote bonam partem frontispicii et turrium, totum item latus meridionale totius navis in altitudine usque coronam murorum pertingente, cum integris fenestris, nec non arcum navim ecclesiae a sanctuario separantem, denique unam ad latus septemtrionale prope sanctuarium capellam politissimi candidi et rubri marmoris lamellis stratam, omnes qui actu vivimus spectavimus usque annum 1783.”¹

Akkoriban, amikor a hadászati célokra egészében már alkalmatlan egri várban álló középkori székesegyházat a kincstár bizonyos összeg fejében visszajuttatta a püspökségnek, a vár középkori birtokosainak kései – s a püspöki címet utolsóként viselő – utóda, gróf Eszterházy Károly (1761/62–1799) számba vetette a vár épületeit.² Jóllehet fél évszázaddal korábban, az 1700-as évek elején Kassáról régi székhelyére visszatelepülő püspökség, személy szerint Telekessy István (1699–1715) részéről még felmerült a várban álló romos székesegyház használatba vételének gondolata,³ azonban a fent idézett számbavétellel a vár és romos épületeinek sorsa – köztük a hajdani székesegyházé is – végleg megpecsételődött. Eszterházy vizitátorainak fenti leírását a következő évek építési feljegyzéseinek⁴ sorai követik, amelyekben a várbeli „régí” székesegyház kváderei, faragott kövei a püspöki birtok egri és Eger környéki építkezésein jól értékesíthető és könnyen hasznosítható építőanyagnak bizonyultak.⁵

¹ Canonoca Visitatio Metr. Ecclesiae Agriensis 1805. I. 18. idézi az Érseki Levéltárból: *Ipolyi 1865.* 169. o.; *Détschy 1964a*, 11. és 19. o. 259. j.

² *Gorove 1828.* 18–19. o.; *Kubinyi-Vahot IV. 1853,* 26. o.; *Pataki 1934,* 33–35. o.; *Détschy 1964a.* 11. o.; *HMM II.* 1972, 73. o.; *Lénárt 1980,* 271–274. o. 1751-ben Barkóczy Ferenc püspök (1744–1761) a várbeli székesegyház kisebb részét az oldalkápolnák és a sekrestye kivételével már visszakapta *Détschy 1964a*, 10. o.

³ *Détschy 1964a*, 10. o.; Telekessy építkezéseihez és az 1700-as évek elejének egyházi viszonyaihoz Egerben: *Sugár 1984,* 376–379. o. Vö.: FÜGGELÉK:1757.

⁴ *Relationes Aediliscribatus et mandata suae Excellentiae. 1784–1793.,* valamint *Prothocollum aediliscribatus de anno 1794.,* ill. *Prothocollum aediliscribatus de anno 1796.* Liber 129. Heves Megyei Levéltár (Egri Érsekség Gazdasági Levéltára XII.-3/a/253–XII.-3/a/264. (Mikrofilm számuk: 257.) Gépelt kivonatuk megtalálható a DIV Történet Adattárában: Az egri vár hasznosítása a 18. század végén. TA. 122-81.; Java részüket közzétette: *Szabó E. 1958.*

⁵ S úgy tűnik, nem csak a templom kövei: „...Kenyeresek ide foglalt instantiájára v’ alázatos információkra ha Excell[enci]ád méltóztatik a fészere resolválni, az a várbeli Templomban lévő fedél fából készülhet meg, mellet még eddig el nem bontathattam, azért hogy az hordók sokára hordattak ki belőle, és mikor kihordattak akkor már a munkás szűk volt; onnan a gerendák, szarufák jók lesznek, és befedni jobb lenne. Bikk-zsindellel, mint ahogy eddig volt deszkákkal.” *Relationes anni 1788.* Liber 129/4. pag. 48. 126. §. HML (Egri Érsekség Gazdasági Levéltára) XII-3/a. 256.; részben idézi: *Lénárt*

Olyannyira, hogy Eszterházy és kora után csupán annyi maradt a középkori székesegyházból, hogy a romjai alkotta halmon, mint a várhegy legmagasabb részéhez felvezető helyen, a következő század elején Pyrker János érsek (1827–1847) Kálvária-stációk építését tervezte el.⁶ Az 1830-as évek elején e stációk építési munkálatai során a középkori székesegyház egyik késő gótikus pillércsonkja került felszínre. Az újdonsült leletet – Szent István szobrának talapzatává avaszáva – nagy tisztelettel hozzá is toldották a készülő stációk sorához.⁷ Így a fenntartott „gót oszloptő” a Kálváriához vezető „kegyes zarándokhely együttesében” mintegy a hely múltját, történelmét emlékezetbe idéző állomás jelenhetett meg.⁸ Ugyanekkor építette Pyrker elsősorban

1980, 279. o.; Pataki Vidor János: A vár, (történeti áttekintés) in: *HMM II.* 1972, 74. o. További „bontogatási” munkáról, a késő gótikus szentély déli oldalkápolnájának területéről 1802-ből van adat: *Gorove 1828*, 5–6. o.

⁶ *Sugár 1987*, 127–131. o. Az egri várban felállított Kálvária-stációkhoz: *HML XII-3/a*. 171. sz. kötet, Nr. 304., valamint lásd: Szarvas József építőmestertől a „A Calvariai három keresztnék építeni szándékozott Kápolna rajza” feliratú, 1835-ös tervét: *HML XV-6b*. Nr. 29. Kérdéshez továbbá vö. *Borovszky*, 99. o.; *Breznay 1926*, 15–16. o.; A Kálvária stációkat az 1930-as években, a középkori székesegyház-maradványok nagyarányú, teljes felületre kiterjedő feltárásakor kezdték meg elbontani. Egyes stációk vésett feliratos táblái a Dobó utcai kőraktárban még fellelhetők.

⁷ A szent király szobrát ikonográfiailag az egri egyházmegye neki tulajdonított alapítása mellett a (késő) középkori forrásokra visszavezethető és a barokk kori Eger kultúrájában, egyháztörténet-írásában különösen kedvelt székesegyház építető uralkodó toposza indokolhatta. Írott források tekintetében a székesegyház szent királyoktól eredeztetett privilégiumait a „tatárok pusztítása után” restauráló 13. századi oklevelekre utalhatunk, valamint a szent király kultuszának ápolására hívja fel a figyelmet a neki szentelt prépostság a székesegyház északi oldala mellett, melynek legkorábbi épületmaradványai, részletei a 13. század elejére vallanak. Szent István király késő középkorig eleven egi tiszteletével kapcsolatban lásd többek között a székesegyház északi oldala mellett állott prépostság titulusát és annak előfordulását a későbbi, újkori forrásokban. Ehhez: *Böhm 1899*, 3–7. o.; *Mező 2003*, 191. o. Az 1835-ben készült szobrot az érseki székesegyházon is foglalkoztatott Marco Casagrande-nak, vagy segédjének szokták attribuílni: *Hunfalvy–Rohbock 1860*, 183. o.; *Borovszky*, 99. o.; *Breznay 1926*, 15–16. o.; *Szmrecsányi 1925*, 10–11. o.; *Lénárt 1987*, 458. o.; *Sugár 1987*, 128. o.; A szobor megrendelőjeként (Pyrker mellett/helyett) Durcsák János kanonok is fel szokott tűnni, főleg a kérdés korai szakirodalmában: vö. *Hunfalvy–Rohbock 1860*, 183. o.; *Ipolyi 1865*, 98. o.

⁸ Pyrker önéletrajzi írásában nem esik szó székesegyház romok utáni szervezett kutatásról. Pyrker a várral kapcsolatosan elsősorban a környezet (kertészeti) rendezését és a romok restaurálását tűzte ki célul. Úgy tűnik a pillér az építkezések „melléktermékeként” került felszínre. *Pyrker 1846*, 1827: „Már két héttel a bevonulásom után gondom volt rá, hogy ezt a romot, ami a város közepén egy jókora magaslaton állt, barátságosabb helyé alakítsam át, elegyengettem az omladékat és földdel takartattam le, az elpusztult körfalakat később részben újra építettem, más helyeken kijavítottam, fákat ültettem, és a legmagasabb ponton három keresztet állítottam fel, így mint Kálvária-hegy, szívesen látogatott zarándokhely lett, s a szép kilátás miatt is szívesen felkeresték a sétálók...”; 1830: „A török kivonulásakor minden korábban még megmaradt építményt leromboltak, a püspöki és kanonoki lakásokkal együtt, a régi értékes, gótikus székesegyházat is, amint ezt egy nemrégiben a romok alól kiszabadított pillér is bizonyítja.” *Pyrker 1846*, 61., 65. o.; azonban az 1850-es években Pyrker várbeli tevékenysége kapcsán már ásatásokról írnak, *Kubinyi–Vahot 1853*, IV., 27. o.;...A II. alatti rajz a romokba dől s föld alá temetett székesegyháznak egy kis részét tünteti föl, melyben a góth modorú ablak íves ágazatai, s díszes párkányzata gyönyörű munkának mondható s a műértő figyelmét méltán magára vonhatja. Sajnálatos hogy ezen nagybecsű műemlék a várban föld és kőhányások középett ügyszólván el van rejtve, sajnos hogy e szent hely oly rondán, oly elhagyatottan áll, s a végképeni elpusztulástól kerítés által meg nem óvatik. – E két emlék kiástatását Pyrker László, volt egri érsek magasabb műérzületének lehet köszönni. Ez ásatás alkalmával a kővekkel rakott föld egy helyen beomlott, s a munkások közül néhányat eltemetett; ez volt az oka hogy felhagytak az ásatással, melynek az egri várban bizonyoslag gazdag eredménye volna.” Vö. Függelék: MOB

Dobó István Egerbe hozott síremléke számára a Setét-kapu „dór hajlékát”, amely a középkori székesegyház idővel gyarapodó számú középkori köemlékének és már archaeologiai leleteinek is helyt adott.⁹ Ez az esemény azonban már fordulópontot jelez, innentől a középkori székesegyház pusztulásának históriáját a kutatás történetéé váltja fel.¹⁰

A fenti, Ipolyi Arnold levéltári kutatásai óta többször idézett vizitációsözveg a középkori székesegyház korabeli állapotáról tájékoztató legrészletesebb írott forrás. Mint ilyen, a 16. század vége óta készült metszetekről és hadifelmérésekről ismert, rom-székesegyház távlati és alaprajzi ábrázolásaival – legalábbis a fő vonások tekintetében – összhangban áll (3–4. kép).¹¹ A vizitáció szövege ezen ábrázolásokkal és az épületről a

1929/364. Továbbá vö. *Pataki 1934*, 35–37. o.; *Détshy 1964a*, 11. o.; *Sugár 1987*, 127–131. o.; *Havasi 2003*, 113. o. 3. jegyzet; *Havasi 2006*, 106. o.; *Havasi 2008a*, 191. o. A késő gótikus szentély északi kápolnához, Varsányi János 1849-ben készült egri rajzaihoz: *Havasi 2008a*, 191–192. o., Kat. VII-1.a.b. (további irodalommal)

⁹ HML Egri Érseki Gazdasági Levéltár, XII/3/e. 447. Nr. 135. vö. *Sugár 1987*, 151. o., 193. jegyzet. (Archív felvételeket idézni)

¹⁰ A Pyrker által bemutatott késő gótikus pillérrészlet (a 15–16 század fordulóján épült szentély déli pillérsorának nyugatról második tagja) jelentette az első, tudományosan előkészített ásatás kiindulópontját is. Vö. *Havasi 2008a*, 191. o. Ennek kezdeményezése a székesfehérvári ásatásokat akkor már folytató Henszlmann Imre nevéhez fűződik, aki egy (1862-es?) egri látogatása alkalmával tett erre javaslatot. Az ásatás 1862-ben az érsek, Bartakovics Béla támogatásával és Ipolyi Arnold (akkor egri kanonok) felügyeletével az Archaeológiai Bizottság égisze alatt folyt. Részt vett benne Benkő Károly építész, Répássy László káptalani mérnök. Az előkerülő maradványok, építészeti részletek helyszíni felvételi rajzai Streimmlövögel Rudolf helybeli építész nevéhez fűződnek. E feltárásról és leletanyagáról az Ipolyi 1865-ös monografikus munkájába beépített adatokon és ismeretekeken kívül jelenleg semmiféle dokumentummal nem rendelkezünk. A rajzi dokumentumok is csak az Ipolyinál közzétett formában ismertek. A kutatáshoz vö: Eger c. hetilap 1863. I. évfolyam 10. szám, illetve 11. szám 85. o.; *Ipolyi Arnold*: Magyar régészeti krónika, *Archaeológiai Közlemények. I. füzet. Új folyam I. kötet. 1863*, 171. o (573) „Egerben a várbán létezett régi székesegyház romjainak az egri Érsek ő excellenciája s az ottani ft. káptalan nagylelkűleg felajánlott költségén történt kiadására a Bizottság egyes tagjai befolyván, ezen érdekes műemlék leírását s felvételét kiadásában idővel reményli a közönség elébe terjeszthetni”. *Léndárt 1982*, 9–13. o.; *Havasi 2008a*, 191. o

¹¹ Az ábrázolások az épület 16. század közepe utáni állapotát rögzítették s – ahogy a vizitáció idézett szövegéből is kitűnik – a középkori székesegyház e formájában, még több mint két évszázadig fennállt, de szakrális funkcióját – eltekintve egyes időszakokban egy-egy ép térszég, helység alkalomszerű liturgikus használatától – mindinkább elveszítette. A török kiűzése után Egerbe visszatelepülő püspökség főpapai Teleskessytől Pyrkerig már a város egyik másik magaslatán álló, a középkorban plébániaként működő, Szent Mihálynak szentelt templom új székesegyházzá való átépítésén, majd gyökeres – a főpapi rezidenciával összefüggésben tervezett – újjáépítésén fáradoztak. Többek között: *HMM. II. 1972*, 407–421. o.; *Sugár István*: Adatok az egri középkori plébániatemplom történetéhez és a barokk székesegyház építéséhez, *Művészettörténeti Értesítő* XLII. (1993), 186–202. o.; A 16. század második felében készült várfelmérések közül Pietro Ferrabosco 1568-as, valamint Ottavio Baldigara 1572-es felmérésén, illetve az ún. A és C terveen a székesegyház alaprajzi ábrázolásai egybehangzóak.

Détshy 1964a, 7–8. o., 2–4. ábra, a felmérések székesegyházra vonatkozó részleteivel; *HMM. II. 1972*, 80–83. o. 17–20. kép. Mindkét építésznél megjelenik a hosszú, vastagon jelölt északi várfalig futó, nagyjából észak-déli irányú fal, az ún. Perényi-fal, amelytől keletre széles alapvonalú polygonális alaprajzú bástya, s nyugatra a székesegyház hosszházának maradványai láthatók. Mindkét építésznél teljes hosszúságában tűnik fel a külső oldalán kápolnák által kísért déli hosszházfal; meglévőként ábrázolták a nyugati toronypárt, s Ferrabosco a toronyköz nyugati homlokvonalaiban két kisebb kiülő részletet is jelzett. Mindketten ábrázolták a déli pillérsor három tagját s a keleti részen a pillérsor vonalában elhelyezkedő tömör – az észak-déli irányú falhoz merőlegesen csatlakozó – (fal)sávot. (Ferrabosco rajza e tömör

régészeti kutatások nyomán alkotható ismeretekkel egybevetve az utolsó előtti sor kivételével világosan és tisztán követhető. A szövegrész elemzői és vizsgálói számára annál több bizonytalanság forrását jelentette ezen sor tárgyának – egy bizonyos kápolnának – az értelmezése és lokalizálása. Bizonyosnak tűnik, hogy a 18. században a keleti oldalon elhelyezkedőként leírt *sanctuarium* 1542 óta a román kori apszisok alapvonalán keresztülhúzott észak-déli irányú fal nyugati homloka előtti részt, tehát lényegében az egykori hosszház keleti szakaszait jelenthette (1., 4. kép.) . Találgható, hogy ezen belül – az evidensen ma csak számunkra kirajzolódó – főhajó keleti végét, avagy az ép – más források alapján is még boltozat részleteit hordó¹² – déli pillérsor által határolt mellékhajó keleti – a rajzok tanúsága szerint egyébként északkeleti végén a pillérsor vonalába eső (valamilyen magasságú) fallal határolt – szakaszát érthették-e rajta.¹³ Azonban a kérdéses tagmondatnak ezen (a forráskutatásban hangsúlyosabban vizsgált), lokalizálási és azonosítási kérdéseket szülő, jobbra csak feltételes módon továbbszöhető, s hipotézisek útvesztőibe vezető felénél sokkal fontosabbról tájékoztat a másik. Ugyanis a püspöki vizitátorok a talányos kápolna leírása kapcsán e hajdani épületrész(lete)t jellemző, specifikusnak tekinthető megoldásról, a színes kövekből alkotott dekoratív burkolat egykori léteiről is megemlékeztek.¹⁴ Ha végiglapozzuk a késő

(fal)sáv nyugati végén egy északi irányú „nyúlványt” is érzékeltet) Továbbá az északi támaszorból mindketten csak a nyugati pillért jelölték. Baldigaránál az északi hosszházzal nagyobb, nyugat felé eső része van feltüntetve, míg az Ferrabosconál az egészében hiányzik. Vö.: *Détsy Mihály*: Az egri vár ábrázolásai a gyulai vár XVI–XVII. századi vedutáin, *Művészettörténeti Értesítő* VIII. (1959), 44–47. o., valamint Houfnagel vedutájáról: *Csiffáry Gergely*: Georg Houfnagel XVI. századi egri vedutája, *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XII. (1986), 65–87. o. Georg Hoefnagel (1542–1600) működéséhez és a *Civitatis orbis terrarum*-hoz: *MAMÜL II.* (2004), 55–56. o. (*Rózsa György*); Pietro Ferrabosco (1512–1588 után) munkásságához: *Pataki Vidor*: A 16. századi várépítés Magyarországon. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I.* 1931. 109–122. o.; Összefoglalóan, korábbi szakirodalommal: *MAMÜL III.* (2005), 87. o. (*Koppány Tibor*). Ottavio Baldigara (†1588) munkásságához és egri felméréseihez összefoglalóan: *MAMÜL I.* (2003), 187–189. o. (*Domonkos György*), valamint *Domonkos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. (Haditörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára. 2.) Budapest 2000, 30–37. o.

¹² *Détsy 1964a*, 11. o., 259. j.

¹³ Lásd Pietro Ferrabosco (4. kép) és Ottavio Baldigara 1568-as és 1572-es felméréseit. A kápolna fogalma a kései szemlélő számára nem feltétlenül csak a templom oldala mellé épült, hanem az egykori épületen belüli, fallal határolt részeket is jelenthette. Tekintve, hogy a 1552-es ostrom során bekövetkezett (megregényesített) robbanás következtében az északi hosszházfal és pillérsor csupán csekély felmenő részletekkel rendelkezhetett. *Détsy 1964a*, 7–8. o.

¹⁴ A vizitáció (viszonylagos konzekvenciával vezetett) szövegében kétszer fordul elő az épület köveinek általánosabb karakterisztikumaira utaló megjegyzés („*lapides quadrati*” [structa erat...] – „*lamellae politissimae*” [...stratam]). Közülük csak az egyik tájékoztat falazatról, a falazat jellegéről, mégpedig a fennmaradt épület egészére vonatkozóan, a másik – ama bizonyos – kápolna esetében a sima/csiszolt fehér és vörös színű, márványnak nevezett lapok/lemezek, mint **burkolat** maradványai keltettek figyelmet. *Détsy Mihály* feltételezése szerint ez utóbbiak a román kori szentélyrész polikróm kváderfalának látványára lennének visszavezethetők (*Détsy 1964a*, 11. o.). Ez esetben a matéria minőségi és formai különbségeit, s eltérő alkalmazási köréit sejtető igéket és jelzőket szinonimaként használta volna a szövegező. Jóllehet, valóban a forrásban leírtakkal azonos színeket kombináló polikrómia jellemezte a

barokk Eger és környéke művészeti életének, nevezetesen Esterházy Károly építtetői tevékenységének egyik alapvető forrástárát, a püspöki építkezések szervezője és irányítója, a *Bauschreiber*. vagyis Farkas János által az 1784 és 1796 közötti időszakban vezetett „jegyzőkönyvek” sorát, a tömör bejegyzések között nem egyszer találkozunk a vár és a várbeli székesegyház bontási munkálatairól tájékoztatókkal. Két alkalommal pedig a Bauschreiber kifejezetten e munkák során fellelt, s minden bizonnyal középkori eredetű alkotásokról számolt be urának.¹⁵ Az 1796. évi könyv legelső bejegyzéseként a következőket olvashatjuk: „Tsudálkoztak sokan a várbeli régi templomban taláztatott azon a szőnyeges és koczka-formán ki-rakattatott külömb-külobmbféle márványokból kirakattatott Táblán, melyet a Bécsi Fő Érsek ő eminenciájának¹⁶ megmutatni szerencsénk volt és a mellynek darabjait a nézők, nevezetesen pedig s leginkább mint ritka productumot a Tisztelendő Kispapok hordották el...”¹⁷ A bontásokat hivatalból felügyelő Bauschreibert és kortársait a jegyzőkönyvek lapjain immár másodjára¹⁸ ejtette „tsudálatba” a középkori székesegyház területéről előkerült márványmű, ráadásul ekkor kétségtelenül összefüggéseiben fennmaradt részletre bukkantak. De vajon miféle alkotás lehetett ez a *szőnyeges* és különféle márványokból kirakott *Tábla*, amelyet darabjaira lehetett szétszedni, s amelynek darabki küllemükben oly tetszetősnek, méretükben pedig megfelelőnek bizonyultak arra, hogy azokat a szemtanúk – mintegy kuriózumértékű tárgyként – magukhoz vegyék? S vajon nem lehetséges-e, hogy a vizitátorok által leírt

székesegyház román kori részlet is, azonban a *sterno*³, *stravi*, *stratus* ige jelentése borítással, „betakarással”, burkolással kapcsolatos, s a szótárakban számon tartott jelentés-áryalatai is vízszintes(!) felületek burkolásával, beborításával, kikövezésével összefüggök.

¹⁵ A bontási munkák során a középkori maradványok iránt mutatkozó tudományos érdeklődésnek másik szép példája Brezovay Jánosnak Jankovich Miklóshoz írott levele 1794-ből. Lásd: FÜGGELÉK.

¹⁶ A bécsi érseki tisztelet ekkor a (többek között) római kori régiségeket is gyűjtő Cristoph Anton Migazzi (1714. október 14. Trient – 1803. április 14. Bécs.) viselte. Migazzi Rómában a Collegium Germanicum-ban folytatott tanulmányai után brixeni és trienti kanonok volt. 1757-től volt bécsi érseki, 1761-től bíboros és ugyanebben az évben nevezte ki Mária Terézia a váci püspökség örökös adminisztrátorává, mely tisztségéről 1786-ban lemondott. Életpályájához, működéséhez, gyűjteményeihez tájékozódásképp: *Günter Anzeberger: Die Rolle Cristoph Graf Migazzis /Erzbischof von Wien 1757–1803/ zur Zeit Maria Theresias*. Wien 1994 (Szakdolgozat, Univ. Wien Fb. Kath. Theologie), *Rusvay Tibor: Migazzi Bécs és Vác között*. Vác 2002.; további irodalommal: *MaMűl VII*. 2007, 406–407. o. (*Bogár Judit*).

¹⁷ Prothocollum aedilicribatus de anno 1796. pag. 1. 1.§. (1796. január 16.): HML (Egri Érsekség Gazdasági Levéltára) XII.-3/a.-264. – 1796. Részben idézi, szabad átirattal és hivatkozás nélkül: *Sugár 1980*, 281. o.

¹⁸ A Bauschreiber másik ilyen jellegű Szabó Erzsébet és Détshy Mihály által is idézett feljegyzéséhez eddig, az 1796-os ismerete nélkül több bizonytalanság, mint evidencia fűződött (vö. *Havasi 2003*, 140. o. 81. j.) Relations anni 1789. HML (Egri Érsekség Gazdasági Levéltára) XII.-3/a/275., Liber 129/5. pag. 37. okt. 6.: „Mikor a várat bontogattuk, még a régi templomban a melly sok figurákkal ki rakattatott Márvány Tábla taláztatott, azon mindenen tsudálkoztak, s’ azt mondották hogy szép márványok külső országból, kerültek, és hogy az ott látott veres kövek is nem ide közel valók...” Hangsúlyozandó, hogy a Bauschreiber két különféle anyagról, márványról és veres kőről, nem pedig „vörösmárványról” vagy

csiszolt „márvány”-lapokkal burkolt kápolna s a Bauschreiberék által fellelt Márvány Táblák kapcsán ugyanazon középkori mű utolsó nyomairól hallunk?

A székesegyház épületének román kori maradványai

Az egri középkori székesegyház épületének román kori, 12. századnak tekinthető, összefüggő maradványai az ásatásokból kibontakozó alaprajz szűk részletét, a közös alapvonalról indított, három apszissal zárt szentélyt foglalják magukban. Ezen román kori maradványok a három hajóra osztott, a hosszaházat megegyező szélességében lezáró apszisokra és az azokat megelőző támaszpár által határolt szentélyszakasz területére terjednek ki (1–2. kép). Az 1928–1937 között feltárt,¹⁹ polikróm falazatú, sötétvöröses és halványszürke színű tufakváderekéből emelt szentély az egyetlen olyan része a korai székesegyháznak, amely a műemléki beavatkozások sorát mutató romterületen a késő gótikus maradványok mellett ma is nagy magasságban áll (16–27. kép).²⁰ Úgy tűnhet, terét és tömegét minden egyes későbbi középkori átépítés alkalmával konzekvensen megőrizték, a későbbi épületekbe mintegy befoglalták.

A román kori szentélyfej belvilágának szélessége meghaladja a 20 métert,²¹ ebből a főhajó szélessége 12,65 méter, a mellékhajóké 4,9–4,9 méter körüli. A mellékszentély szakaszok mélysége a szélességükkel közel megegyező, alaprajzuk így négyzetes. A főszentély esetében a szentélyszakasz téglány alaprajzú. A főapszis alapvonalának szélessége 10,35 a mellékapszisoké 3,80 (északi) és 3,98 (déli) méter. A

„márványnak nézett vörös homokkőről” tudósíthat. Vö. *Détsy 1964a*, 1., 11. o. 258. j.; vö. *Havasi 2004*, 56. o., 143–144. j.

¹⁹E feltárások menetéhez és dokumentációjához lásd a Függelékben közölt MOB-iratokat, valamint: *Lénárt 1987*. A későbbi, Kozák Károly vezetésével a várban, ezen belül az 1960-as évek végétől az 1980-as évek elejéig a székesegyház területén és környékén is folyt feltárásokhoz lásd a bibliográfiában is hivatkozott munkákat (Többek között: *Kozák-Détsy 1972.*, *Kozák 1972.*, *Kozák 1974.*, *Kozák 1975.*, *Kozák 1990.*; *Kárpáti 2010.*) A régészeti kutatások menetének kivonatolt ismertetésétől itt eltekintünk, ezekről számos publikációból, illetve a 1930-as évek tekintetében a jelen dolgozat Függelékéből lehet tájékozódni. Másrészt az egyes épületrészek, építéstörténettel kapcsolatos jelenségek kapcsán a korábbi régészeti kutatások vonatkozó eredményeit igyekeztem – a csupán archivumokban hozzáférhető dokumentációkkal kiegészítve – tölem telhető módon részletesebben vizsgálni.

²⁰A székesegyház 1930-as évek-re feltárt maradványainak alaprajzához: Hevesy Sándor építész-mérnök ásatási alaprajzai: az 1929. okt. 20.-án, 1930. máj. 21.-én és 1931. máj. 12.-én felmért állapotokat tükrözik. KÖH Tervtár, 1304 és 1303. sz. ill. az utolsó KÖH Tervtár, Lux-hagyaték: 00381. A Csemegi József által 1934. körül készített periodizált alaprajz: KÖH Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. 00386. (lásd: 8. kép). A KÖH Tervtárban 2003 őszén két újabb az 1930-as években készült ásatási felvétel került elő Möller István hagyatékának akkoriban beérkezett részletéből: 1.) Az egri várban végzett ásatások eredménye 1929. szept. 15-ig. (Hevesy Sándor és Kis Károly felmérési rajza 1929. szept. 18.), illetve 2.) Eger vár területén végzett ásatások eredménye 1930-okt. 15-ig (Hevesy Sándor rajza, 1930. okt. 18.).

²¹Kb. 20, 75 cm Ehhez hozzáveendő még a hajófalak 110–120 cm közötti vastagsága.

román kori pilléralapozásokból adódó tengelytávolság 4,5 méter, az alapozások széle alapján közelítőleg kijelölhető szakasztávolság 2,75 méter körüli, ami a keleti részen a szentélyt megelőző szakasz esetében legalább 2 méterrel nagyobb, azaz ~ 4,5 méter lehetett.

A szentélyt bevezető támaszok maradványait őrző, a helyszínen jelenleg látható pillérforma kiegészítés eredménye. A kelet-nyugati tengelyében nyújtott téglalap keresztmetszetű, masszív, 2,5 métert meghaladó mélységű támaszformát a mellékhajók felé egy-egy haránt irányú (110 cm széles és kb. 40 cm kiülésű), hasábfalpillérrel bővíti, az ennek megfelelő falpillér a mellékhajók faltagolásában a déli oldalon maradt fenn (16., 38–39. kép) A főapszis, a mellékapiszok indításai és a déli mellékszentély déli oldalának falmaradványai feltárásukkor az Árpád-kori épület legmagasabban álló felmenő részleteit jelentették, annak a középkor későbbi időszakában kialakult építéstörténeti folyamatnak az eredményeképp, amely során keletről a három apszissal zárt szentély külső homlokzatát – előbb valamikor a 14. század második felében, utóbb 1500 táján – jóval magasabb járószintű szentélyfejbe foglalták be.²² Majd amikor e késő gótikus alkotás a 16. század dereka felé a várerődítési munkálatokban védműként jól hasznosítható résznek tűnt, Szentély-bástyává való kiépítését megelőzően e bástya feltöltésének megtartására a román kori szentélyfej vonalában széles és magas, észak-déli irányú falat (ún. Perényi-fal) építettek,²³ melyhez többek között az akkorra szakrális funkciójától már megfosztott székesegyház építéstörténetének különböző korszakaiból származó faragványok szolgálták építőanyagul.²⁴ A hosszház egy ennél korábbi, közkeletűen „tatárjárás utáninak” tekintett, 13. század második feléből, utolsó harmadából eredeztetett gótikus újjáépítése,²⁵ a korábbi szentélyrészt a keleti pillérrár

²² További hivatkozásokkal: *Kozák-Détshy* 1972, 140–142. o.; *Havasi* 2008a, 188–189. o.

²³ A Perényi-falhoz többek között: *Bél 1730-1735*, 5. §. 150–152. o.; *Gorove* 1826, 17. o.; *Pataki* 1934, 16. o.; *Csemegi* 1935a, 3. o.; *Détshy* 1964a, 7. o. és 185. jegyzet; *Kozák* 1973, 161. o.; *Kozák* 1974, 131–135. o. Perényi Péter építkezéseit megörökítő feliratos-tábla 1542-ből: *HMM. II.* 1972, 90. o., 33. kép, illetve *Kozák-Sedlmayr* 1987, 6. o.; A szentélyrész régészeti kutatásáról: *Kozák* 1972, 159–161. o., valamint *Kozák* 1973, 131–138. o.; *Havasi* 2003, 123. o.; *Havasi* 2008a, 188. o.

²⁴ Kőfaragványokról korábbi irodalommal: *Havasi* 2006, 101. o.

²⁵ A székesegyház építéstörténetében Ipolyi által (*Ipolyi* 1865, 120–122. o.) kezdetben csupán a források nyomán feltételezett, tatárjárást követő újjáépítés a későbbiekben Szmracsányinál és Csemeginél tűnik fel. *Szmracsányi* 1937, 2. o. (de vö. uo. 11. o.), *Csemegi* 1936, 378–379. o. és *Csemegi* 1941, 94. o. Az idővel lassan szakirodalmi toposzá válni, Egert is érintő 1241-es dűlås, mint a hosszház-újjáépítés jelzõje rögzült. Többek között: *HMM II.* (1972), 132. és 137–138. o.; *Kozák* 1973, 30. o. „A XIII. századi székesegyház”. A tatárdúlással közel egykorú, 1244 előtt keletkezett forrásban, Rogerius magister, Jakab palestrinai püspöknek címzett Carmen Miserabile-jében az egri székesegyház pusztulásáról a következõket írta: „...quod Tartari civitatem Agriensem destruxerant, hominibus de civitate et aliis, qui ad defensionem ipsius convenerant, aliis combustis, aliis gladio interemptis spolia, thesaurum episcopi et ecclesiae exinde asportabant. Unde sumens audaciam pro eo, quod paucis diebus elapsis congressum cum paucis eorum

vonalaig megtartotta.²⁶ Alaprajzilag az új templomtest körítő falainak vonala a régebbiekéhez igazodott, így a három apszissal zárt szentélyt nyugatról a korábbival azonos szélességű háromhajós, három pár – bizonyosan bordás boltozati rendszerrel összefüggésben tervezett – kötegelt pillérrel tagolt (közülük az északnyugati alsó része épen került elő) támpillérekkel erősített falú hosszház folytatta.²⁷

Az újjáépített hosszházat négy-négy támpillér tagolta, a nyugati homlokzatot a főhajó vonalában két, a sarkokon pedig egy-egy átlós támpillér erősítette. (1–2., 53–54. kép). A déli hajófal külső homlokzata négy egyenlő nagyságú szakaszra oszlott, ezzel szemben – ami az idealizált visszaszerkesztési kísérlet nyomán született alaprajzon, és az azt alapul vevő, újabb ásatási eredményeket is feltüntető alaprajzokon (tehát az 1935 óta

habuerat et preuauerat contra eos, inceptit post ipsos dimissio exercitu festinare, ut sibi posset fragmenta colligere, ne perirent.” *SRH II. 568. 27.*; vö: *Bél 1730–1735*, 3. § 148–148. o.; *Győrffy 1987*, 81., 85–87. o. A Lampert püspök (1245/46–1275) alatt kelt, „...per Tartarorum (...) ecclesia Agriensis funditus et in toto extitit destructa et conbusta (...) et privilegis sanctorum regum super possessionibus et libertatibus emantis ablatis penitus et conbustis” fordulata az egri püspökség, valamint a káptalan javait és privilégiumait számon tartó iratokat 1261-ben a tatárok gyűjtogatására, 1271-ben pedig Sabinus fia Sámuel püspöki conditionarius bűnül felrótt elégetésükre hivatkozva restauráló királyi oklevelek közül a korábbiak bukkan fel. A későbbi 1271-es birtokösszeíró okmányban pedig a következőképpen: „...privilegia sanctorum regum super eisdem libertatibus emanata per Tartarorum insultus in eadem ecclesia Agriensis fuissent penitus ablata et conbusta.” Ezekhez vö még: *CDH IV. 33. o.* és *CDH V. 152–159. o.*; *ÁOKI 1997*, 9. sz. 23–29. o. és 14. sz. 34–38. o.; *Kovács B. 1987*, 27. o., valamint Függelék. Ezek az okiratok értelemszerűen a jogbiztosításra, a birtokok és privilégiumok összeírására koncentráltak, és az építéstörténet szempontjából csak nagyon áttételesen szolgálhatnak támpontul. A kérdéses építési periódus időbeli árnyalását a megmaradt műrészletek behatóbb stíluskritikai elemzése jelenthetné, melyre a jelen dolgozat keretei között nincs mód. A székesegyház ezen építési periódusához többek között lásd: *Détsy-Kozák 1972*, 139–141. o.; *Buzás 2006*, 24–35. o. E korszakról a budavári Nagyboldogasszony-templom nyugati rózsablaival és a soproni ferences templom szentélyablakaival párhuzamot mutató, több osztatúként rekonstruálható ablak mérműtörédekéi nyújtanak némi fogalmat. Vö: *Kozák–Sedlmayr 1987*, Kat. Nr. 52., 17. o. és 63. o., 33. kép. A nagyméretű, mérműves ablak lokalizálása a középkori székesegyházon belül problémás. Sedlmayr János például a törödekék többségének palotához közeli lelőhelye alapján világi rendeltetésére gondolt, azaz a korai püspöki palotához kötötte, melyről ismereteink még homályosabbak, mint a korabeli székesegyházról. Ugyanakkor megjegyzendő az is, hogy a mérmű törödekék a Tömlőbástyának azon, a 16. század második felében épült részéből kerültek elő, mely (az akkori funkcióját veszített, romlásnak indult) székesegyház, számos, a középkor különböző szakaszaiból származó faragványát rejtette magában (pl. sakktablás párkány, más gótikus mérművek, angyalalakos domborműtörödek). Ezekhez vö. *Havasi 2006*, 101–102. o. A budai Nagyboldogasszony-templom nyugati rózsablaival az építésmenet kései szakaszához (1260-as évek) köthető, ehhez és soproni összefüggéséhez: *Csemegi 1941*, 121., 133., 18. kép és *Csemegi 1955*, 20–21., 46., 64., 82., 118., 52–53. jegyzet és 46. ábra, 1., 12., 14. 123., 126. kép. Sopronhoz: *Bartos György*: Megjegyzések a soproni ferences templom és kolostor építéstörténetéhez. In: Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon. Tanulmányok. (Művészettörténet–Műemlékvédelem) OMvH. Budapest 1994, 177–181. o. A hosszház pillérsorának nyugati végén in situ előkerült kötegpillérforma a hazai anyagban a mérműves nyílásnál társaltalább (párhuzam nélküli), és az se biztos, hogy az átépítés azzal azonos korú emléke. *Tóth S. 1998*, 65. o.; *Buzás 2006*, 32–34. o. Nem tartható viszont a nyugati portálhoz utalható nagyméretű, szőlőfürtös-tölgyleveles fejezetzőnának ezen késő 13. századi átépítéshez való kötése: *Rostás 2000*, 38. o. Erre a kérdésére még visszatérek (Lásd: *In transitu in medio c.* fejezetet)

²⁶ *Csemegi 1935*, 218–220. o.

²⁷ Az újjáépült hosszház északnyugati kötegpillérének lábazatát és törzsének alsó rétegköveit már a korábbi ásatások során feltárták, a keletebbre lévőeknek csupán alapozását, alapozási gödreit találták meg.

az egri székesegyházról közzé tett alaprajzok egyikén sem)²⁸ látszik – az északi oldal kiosztása szabálytalan volt. A három nyugat felé eső, támpillérekkel osztott szakasz kiosztása a déli oldalhoz hasonlóan a hajó pillérállásainak felelt meg.²⁹ A román kori szentély északi oldalához négyszetes alaprajzú sekrestye épült, melyet oldalának közepén egyszerű, és sarkán átlós helyzetű támpillér erősített (1–2. kép).³⁰ Boltozott és sejtethetően két-két szakaszra osztott tér lehetett, mely önmagában is átvette a szentély oldalsó támasztékának szerepét. A hosszház újjáépítése, az egységesnek tűnő alaprajzi elrendezés ellenére, nem egy szakaszban zajlott. Erre, és a keletről nyugat felé történő építésmenetre vall a lábazati zónában észlelhető váltás.³¹ A székesegyház déli oldalán a későbbi K5 és K4 kápolnák közötti támpillér lábazatán figyelhető meg legjobban a váltás.³² Míg ezen a szentély felőli szakaszon, valamint az északi oldalon a

Ehhez: KÖH Tervtár, Lux-hagyaték ltsz. 02082. és KÖH Fotótár, ltsz. 21162., 65735. *Kozák 1972*, 162–163. o., 187. o. 43. kép, *Kozák 1973*, 138–139. o., 14. kép, és *HMM II. (1972)*, 139. o., 97. kép.

²⁸ A székesegyháznak a Csemegi által az 1930-as évek derekán készített színes, periodizált alaprajzán a támpillérsor egyenlő kiosztású, a hosszházon a támpillérek szakaszátváolsága közel 7 m (lásd: KÖH Tervtár, Lux-hagyaték 00386.). Csemegi munkája szolgált a későbbiekben rajzolt alaprajzi illusztrációk mintájául, így a hosszház azon rögzített támpillérkiosztása jelenik meg az 1965 utáni kutatások eredményeit összegzőkön is: *Kozák 1972*, 11. ábra; *HMM II. 1972*, 136. o., 92. k.; *Kozák 1973*, 1. kép; vagy az újabb közlésekben: *Buzás 2006*, 45. o., 1. kép.; *Gieber 2009*, 4 kép., *Kárpáti 2010*, 55. o. 18. kép. Az 1930-as évekbeli alaprajzokhoz lásd még: Függelék: MOB Iratok

²⁹ Az északi és a déli oldalfalat tagoló támpillérek a kelet felé eső pár kivételével a hosszház pillérállásainak felelnek meg. A déli oldal keleti támpillérének tengelye a korábbi eredetű szentélyszakasz pilléreinek nyugati homlokvonala előtti szakaszba esik, míg északi „megfelelője” e vonaltól nyugatabbra, a román kori északi mellékapszis egykori indításának külső szögletétől 974 cm-re (ehhez a támpillér szélessége 148 cm) helyezkedik el, a töle nyugatabbra lévő támpillérköz 390 cm. Az ék-i támpillér így a korábbi pillérsor keletről számított második szakaszának nyugati felébe esik. Ez a helyreállított állapotában a töle nyugatabbra lévő formájában megjelenő támpillér a feltárasa korabeli felvételén csak falmagjában meglévő csonk (KÖH Fotótár 22 486., a felvétel a székesegyház északi oldalát északnyugatot, az ott 1938-ban feltárt, középkori Szent István prépostság épületével azonosított kápolna maradványai felől mutatja. Vö. Lénárt 1987, 468–469. o., 42–43. kép). A területet 1966-ban Kozák Károly is vizsgálta, s mivel a „támpillér” északi végződését nem találta, feltételezte, hogy az, az általa a templom ék-i végén feltárt, a középkorban a még fennálló román kori mellékszentély oldalához épült négyszögű, sekrestyeként meghatározott, tér nyugati falának maradványa lenne. *Kozák 1973*, 143. o. 30. kép.

³⁰ A sekrestye feltáráshoz: *Kozák 1974*, 143., 147–148. o., 30–32. kép

³¹ Az északkeleti eltolódott „támpillér” a megújuló templomtest e régít megtartó szakaszán az oldalsó támaszték funkcióját is betöltő, négyszögletes alaprajzú melléképítménnyel kapcsolatos. Az ék-i melléképítmény (sekrestye) keleti részén megtalált külső lábazati részletek Kozák Károly megfigyelései szerint a déli hosszházfal két keletebbi támpillérén és az összekötő falszakaszon jelenleg már csak a műkö változatban ismert profilformával azonosak. *Kozák 1972*, 39. kép. A külső lábazatot e keleti szakaszokon pálcákkal kísért negyedhomorlattal tagolt felső, és rézsűs oldalú alsó lábazati réteg alkotja. Ezt a lábazati profilt a keletről számított 2. támpillérrel zárt szakaszban egy, egyszerűbb, a felső lábazati rétegben is pusztán rézsűvel tagolt, a hosszházon körben, az északi oldal (hibás rekonstrukció eredményeképp létrejött) keleti „támpilléréje” e formában visszaállított lábazat váltja fel. A nevezett támpillér, valójában a késő árpád-kori sekrestye nyugati falmaradványa. A hosszház északi oldalán azonban a külső lábazat megfelelő váltásának határvonala nem meghatározható, a fent említett 1938-ra datálható felvétel szerint a kérdéses rétegekővek a keletről vett második támpillér lábazatából (is) kipusztultak. Lásd még: *HMM II. 1972*, 138. o.

³² Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó az is, hogy amikor a 15. század elején a székesegyház déli oldalán a támpillérek közébe kápolnák épültek, így a kérdéses szakaszba (K4) a Rozgonyi Péter püspök által 1430-ban újjáalapított Szűz Mária-prépostság került – annak külső lábazati tagolása a támpillér és a

sekrestyekápolna magasságában negyedhomorlattal és pálcákkal tagolt kétrétegű lábazati profilt alkalmaztak, addig a nyugat felé eső szakaszokon egyszerűsödés következett be: a gazdagon tagozott lábazat egyszerű rézsűre váltott (51. kép).³³ Ebből az is valószínűsíthető, hogy a hosszház újjáépítése a keleti rész felől indulhatott meg, az északi oldalon bizonyosan a sekrestye építésével összefüggésben. Majd nem sokkal később, a keletről vett második hosszház-szakasz magasságában az építkezés menete valamiért – feltehetően nem túl hosszú időre – megakadhatott, és nyugat felé váltás, egyszerűsödés következett be.

Az újjáépített hosszház nyugati homloka elé később a főhajónak megfelelő szélességű előcsarnokot közrezáró toronypár,³⁴ a déli oldalához pedig a támpilléreknek megfelelő kiosztással kápolnasor épült.³⁵ A déli kápolnasor előzményekkel bírt, erre utal a területén feltárt, a kápolnák gótikus falával párhuzamos kelet-nyugati irányú kváderfal, mely a megfigyelések szerint a román kori szentéllyel egyező szövetű volt (1., 8., 41., 46. kép). E kváderfalnak az újjáépített hosszház nyugati homlokzatának vonalában beforduló nyugati vége jelzi,³⁶ hogy az újjáépítés során nemcsak a korábbi székesegyház kerítőfalainak vonalához igazodtak, hanem a nyugati homlokzat esetében is számolni lehet valamiféle, a végfal vonalát kijelölő előzménnyel. A székesegyház déli oldala

hosszházfal keleti szakaszán megfigyelhető gazdagabb késő 13. századi lábazatéhoz igazodott, formailag azt követte.

³³ Az újjáépített hosszház falainak csatlakozása és kötése a korábbi szentélyrészhez a déli oldalon megfigyelhető: a hajófal belső oldalán a fennmaradt, alapozási rétege felett jelenleg négy kvadersornyi eredeti felmenőt tartalmazó keleti falpiller nyugati oldalán. *Kozák 1973*, 9. kép, illetve a szakaszok felmérése a falszövet rajzával uo. 6–7. kép, 134–136. o. Az északi oldalon az alaprajzokon ugyanebben a szakaszban jelölt elválásra az alapozás szintjén tett megfigyelésekből következtek: *Kozák 1972*, 183. o. 33. kép.

³⁴ A nyugati toronypár építésének ante quem-jét az előcsarnok középtengelyében Kozák Károly által feltárt, falazott, mellékletei nyomán püspöki sír jelenti. *Kozák 1981*, 9. o. 20–21. k.; *Kozák 1989*, 5–7. o. A sírt az abból előkerült pápai olombullák alapján (XXII. János, VI. Kelemen és VI. Ince) Dörögdi Miklós egri püspökével (1330–1361) lehetett azonosítani, akinek síremléke aztán az 1506-os tűz után renoválóknak az átjáró közepén, itt volt annyira útban. vö. *Détshy 1964a*, 6. o., 23. j. *Détshy 1964b*, 160. o., 314. és 316. jegyzet; *Sugár 1984*, 115. o., *Estei Hippolit 1992*, 329. o., 118. r.; *Havasi 2008a*, 188. o.; Az először 1934-ben feltárt déli kápolnasorhoz: *Lénárt 1987*, 451–454. o., illetve *Kozák 1975*, 81–95. o.

³⁵ A nyugatról számított negyedik kápolna datálásához és a Rozgonyi Péter püspök által 1430-ban létesített Szűz Mária-prépostsággal való összefüggéséhez: *Ipolyi 1865*, 135–136. o.; *Böhm 1899*, 5. o.; *Détshy 1964a*, 8., 17. o.; *Sugár 1984*, 149–151. és 267. o.; *Lénárt 1987*, 438. o.; *Nagy G. B. 2000*, 47. o. A kápolnasornál korábbi kelet-nyugati irányú fal Csemegi periodizált alaprajzán is jelölve van (3. kép); illetve erről lásd: *Kozák 1975*, 81–95. o. vö. *Havasi 2004*, 26–27. o., 59. jegyzet/1.

³⁶ A déli oldalkápolnák területén feltárt korábbi falhoz: *Lénárt 1987*, 438., 451–454. o. (1932., 1934-es feltárások naplőbejegyzései), *Kozák 1975*, 92. o., 15. ábra., 88–89. o., 95. o.

mellett húzódo kváderfállal külső oldalán, azzal párhuzamosan épült fel az 1420-as, 1430-as években forrásokban már kimutatható gótikus kápolnák déli (homlokzati) fala.³⁷

A román kori szentély és a hosszház

A 12. századból eredeztethető szentélyfej 1929–30-ban került napvilágra a főapszis belső oldalán összefüggő felületű freskórészletek maradványaival (19. kép).³⁸ A mellékszisok felmenő falait a „későbbi középkorban” az alsó kvádersorokig részben visszabontották, alapvonaluk mentén a mellékhajókat nagyméretű kváderekből rakott fallal zárták le, s ezek homloka előtt, az alapozásnyomokból vélhetően egy-egy oltárt létesítettek (1–2., 35. kép).³⁹ Az északi melléksziszt lezáró falnál egyes befoglalt részletek még megfigyelhetők voltak: a mellékszentélyek szélességénél 40 cm-rel szűkebben induló apszis falának nyugat felé eső felületei, továbbá a mellékszentélyek szintjéhez képest egy lépcsőfoknyival megemelt szintű mellékszis padozatának szélső, vöröses andezittufából faragott kövei.⁴⁰ Azonban a szentély körzetében lépcsőrészlet más összefüggésben is feltűnik. A főapszis és az északi mellékszis között kialakított falpiller homloka előtt egy észak-déli irányú lépcsőrészlet figyelhető meg. Ez a

³⁷ Ehhez lásd az előző jegyzetet. *Havasi 2004*, 20–21. o., 42. jegyzet és 26–27. o. 59/I. jegyzet.; *Havasi 2006*, 101–102. o. (a kérdés áttekintésével és korábbi szakirodalmával); *Gieber 2008*, 43–44. o. (az általam felvetettek itt mellőzve); *Havasi 2008a*, 188.

³⁸ Lásd: 1929-ből Möller István feljegyzését az apszisokról és rajzát a főapszis külső lábazatáról jegyzetfüzetében: KÖH Kézirattár, K 339. 23. és 57. lapok. Möller rajza szerint az egyik (valószínűleg a fő) apszis déli indításánál freskó maradványt figyelt meg: „Árpád-korból származó ritka freskómaradványok az apszis falán.”, Eger, 1930. V. 11. Illetve „lényeges eredménye az ásatásoknak az Árpád-kori tiszta román templom szentélyének 4 méter magasán feltárt apszisa, melynek belső falán ugyancsak Árpád-kori freskómaradványok vannak” *Eger c. hetilap* 1931. V. 17.-i szám, 2. lap (DIV Fotótár. 46492. sz.). A festszt kváderkövekről készült egykorú felvételeken és a meglévő köveken többnyire 13. század végi, 14. század eleji kifestésre utaló geometrikus diszttmények láthatók (18., 159. kép): KÖH Fotótár: poz. ltsz. 20744.; *Kozák–Sedlmayr 1987*, 13. o., 36. sz. A főapszis délkeleti falszakaszán megmaradt, azóta elpusztult freskó részlethez: 18–19. kép, KÖH Fotótár neg. ltsz. 83978. és poz. ltsz. 20744.; *Kozák 1973*, 135. o. Mindezek legalább bő másfél évszázaddal későbbi kifestésre utalnak a templomban és a román kori főapszis környezetében – talán a késő 13. századi hosszház-megújítástól sem függetlenül – mint amilyen a déli portál és annak előteréhez köthető faragványok (falpiller-fők) kapcsán megfigyelhető vö: 160–163. kép. Talán a vakíval díszített kváderkó esetén merülhetne fel korábbi datálás lehetősége: vö. 159. kép. Az északi mellékszis északi indításánál végzett részleges bontásánál rózsaszínes, vékony fekete vonalakkal díszített vakolatmaradványokat figyelt meg. 2003-ban a melléksziszt leválasztó fal köveinek cseréjekor ezek ismét előjöttek.

³⁹ A déli melléksziszt leválasztó fal annak alapvonalánál valamivel beljebb húzódik, az előtte álló oldalalappal együtt épült meg. *Kozák Károly*: Eger, várasítás. 1965. Jelentés. KÖH Tervtár, ltsz. 25574. 3–4. o. *Kozák 1973*, 135. o. Az északi mellékszisishoz még: *Kozák Károly*: Eger, várasítás. 1971. Dobó István Vármúzeum, Régészeti Adattár. 329. o. 56. fényképtábla.

⁴⁰ Az északi mellékszis padkájának vörös andezitből faragott köveit, a 12. századi székesegyház ezen egyik utolsó hiteles (és jó állapotban lévő) részletét 2003-ban, a kvádercserékre specializálódott helyreállítás (dokumentálás és épületrégészeti megfigyelés lehetősége nélkül) felszámolta, a körülötte lévő 12. századi falszövetet, habarcst elpusztítva.

lépcsőrészlet a falpillért a hosszház keleti, szentélyszakaszt bevezető pillérével egybekapcsoló kelet-nyugati irányú alapozási sávra fekszik fel, és a főszentély irányába emelkedő, három, szintén vöröses tufából faragott fokból áll. (30–33. kép).⁴¹ A lépcsőszakasz alsó fokának felfekvési felülete a mellékapcszis indításánál megfigyelhető lépcső járószintjének felelt meg. A 20 cm magas lépcsőfokok a főszentélynek a mellékapcszisokéhoz képest legalább 60 cm-rel emeltebb szintjére vezettek fel. Az alsó két fok 87, illetve 85 cm-re, míg a felső 65 cm-re nyúlik ki a falpillér homlokától. Egyéb padló- és szintviszonyokra utaló nyomok a román kori templom szentélyrészén nem mutatkoznak és a dokumentumok szerint a korábbi kutatások során sem voltak megragadhatók. A megemelt főszentély szintje így ismeretlen marad, a szentélyszakaszt bevezető erőteljes pillérek alaprajza, a főszentély felőli, egyöntetű (2,5 métert meghaladó) sík felülete – bár, vannak olyan alaprajzok, melyek, nyilvánvaló rekonstrukció révén, kereszt alakú pillérformát mutatnak⁴² – nemcsak a megemelt szentélyrészszel, hanem a kanonoki kórus kialakításával is összefüggésben lehetett.

Ebben az összefüggésben érdemes utalni a régi kőtár anyagából ránk maradt jókora szélességű, a fenti in situ lépcsőfokokkal közel egyező magasságú, téglalap formájú fehér márványtömbre, amelynek egyik hosszanti oldalfelülete csiszolt volt (Kat. 105., 438. kép). Felületén a helyben maradt vöröses homokkő fokok fellépő részének megfelelő szélességű, járástól kopott sáv és mellette durvább megmunkálású, habarcsos, a tömböt a falzatba kötő s egyben a soron következő köréteg felfekvéséül szolgáló

⁴¹ Kozák 1972, 162. o. és 182. o.; Kozák 1973, 133. o., 2. kép. Kozák a lépcsőrészletet szószerk maradványának tartotta. A feltárások felvételein még jól látható, hogy mind az északi, mind a déli falpillér és a főapszis indításának szögleteit a homloksíkokhoz igazodva, másodlagosan kifalazták (34–35. kép) Ez a kifalazás mindkét oldalon a román kváderfáltól (KÖH Fotótár, poz. ltsz. 21169.) s az északi oldalon a lépcsőalaptól is elválk. Ez a szabályos kifalazás valószínűleg a 12. századi formájukban megtartott keleti falpilléreknek a megerősítése talán az új, erőteljesebb támaszokkal épülő hosszház kialakításától sem független.

⁴² Csemegi 1935-ben közölt alaprajzán, *Csemegi 1935a*, 218. o., 153. kép, „a XII. századi román bazilika alaprajzának visszaszerkesztési kísérlete” A visszaszerkesztett alaprajzon feketével jelöli a meglévő román kori maradványokat. A két szentélyszakaszt bevezető pillér közül csupán a déli pillért jelöli, a szentély felőli oldalán sekély kiülésű falpillért jelez. A pillér kelet felé eső szára mintha csorbázott lenne, már amennyire ilyen kisméretű alaprajz nyomán ez eldönthető. Ez a jelenség Kozák féle feltárásokon készült fotókról leolvashatókkal egyezik. Csemegi számára a mellékahajók keleti vége fölött emelt toronypár tézisének „megalapozásához” is hozzájárult. Az északi oldalon a szentélyszakaszt bevezető kereszt alaprajzú pillérrel egybefüggő falazatot rekonstruál a főszentély és az északi mellékszentély közé. Kereszt alaprajzú szentélypillér jelenik meg: továbbá pl. *Kozák Károly*: Eger, vár. 1969. KÖH Tervtár D. 25578., R. 1. A részlet feltérési alaprajzán: *Kozák 1973*, 8. kép (valójában ez a 7. kép). A délkeleti pillér keleti oldalán látható a csorbázat, a kváderes falszövet folytatódhatott, s a jelölés szerint ezen a szinten a pillér szentély felőli oldalán egyes lezárásra utaló rész volt megfogható. A pillér nyugati homloksíkja nem jött elő, csupán alapozása. Valamint egy, a pillér belső oldalától induló észak-déli irányú alapozás is észlelhető volt („román kori alapozás habarcsenyomata az alsó bolygatatlan köporos rétegben”). Ez hosszabb volt, vele kapcsolatban leginkább a szentélyszakaszt bevezető s a tagoltabb szentélypilléreket is összekapcsoló haránt irányú alapozás maradványára lehetne gondolni.

illesztési felület figyelhető meg. A faragvány egykor minden bizonnyal lépcsőfok volt. Ha arra gondolunk, hogy az 1200 körüli időszakra helyezhető kisépítészeti alkotás (mely talán nem alaptalanul hozható összefüggésbe a székesegyház szentélyrészével)⁴³ felépítményének egyik meghatározó komponense a fehér márvány volt, akkor ez a széles lépcsőfok, a rekesztő-architektúra fehér márványból készült, kiemeltebb szakaszához kapcsolható. Valószínűleg a megemelt szintű főszentély homloknézetéhez tartozhatott. A főszentély kezdeténél elhelyezkedő vagy a szentélykörzeten belüli szintkülönbséget áthidaló, esetleg az elrekesztett téren belül rangosabb körzetet (így talán oltárt, vagy sírt) egy-két fokkal megemelő márványlépcső része lehetett.

Az apszisok alapvonala elé ülő falpilléreket és a keleti támaszpárt összekapcsoló 110–120 cm közötti szélességű alapozás a főszentélynek az eredeti helyzetű északkeleti lépcsőrészlet kijelölte szintjéig bizonyára felfalazással lehetett kapcsolatos.⁴⁴ E hajdani felmenő fal összefüggése a keleti támaszpár maradványainak – az 1970-es években készült rekonstrukciójuk előtti állapotukban kevésbé egyértelműen kijelölhető – keleti oldalsíkjával bizonytalanul megítélhető. A déli pillér⁴⁵ keleti oldaláról az ásátás után és a kiegészítés előtt készült felvételtől inkább a pillér keleti irányú kötése, semmint egyértelműen meghatározható oldalsíkja olvasható le.⁴⁶ Az ebből adódó kérdésekre, többek között arra, hogy a falazat a pillérközt milyen magasságig rekeszthette le, és hogy a lépcsőrészlet feljebb áthidaltnyílásként jelentkezett-e, válasz már aligha lesz adható. Mindenesetre az épület ezen szakaszának alaprajza nyomán megfogalmazott, de a felmenő elrendezést érintő elképzelés a keleti toronypárról itt már a derékmagasságban álló részleteknél szerteágazó problémákkal kerül szembe.⁴⁷ Ugyanakkor bizonyos, hogy

⁴³ Erről bővebben: *Havasi 2003*, 122–123. o.

⁴⁴ A lépcsőfokok nyugati oldalfületein, így a közbülső és a felsőfok vége közti szögletben is, 2001 nyarán még jól megfigyelhetők voltak az eredeti habarcsnyomok. Azóta rohamosan pusztul. A 2002/2003-ban zajlott kőcserék is érintették a környezetét, középkori maradványokat dokumentálás nélkül pusztítva el és az épületarchaeológiai módszerekkel történő kutatás lehetőségét csökkentve.

⁴⁵ A jelenlegi, műköből kiegészített (az északi oldalon láthatónak megfelelő) forma méretei: (kelet-nyugati irányú) hossza: 252 cm, szélessége 125 cm. Ebből a mellékhajó felőli falpillér kiülése 12 cm. A rekonstruált pillér déli oldalán a 110 cm szélesen előrelépő falpillért 71–71 cm széles felületek kísérik.

⁴⁶ *Kozák 1972*, 184. o. 34. kép, 39/b. kép.

⁴⁷ *Csemegi 1935*, 218–220. o. Csemegi fogalmazta meg először „a mellékszentélyek előtt lévő boltmező feletti keleti toronypár egykori létének” hipotézisét, „elméleti okoskodása” eredményét. A szentélyrész 1931-re befejeződő feltárása nyomán figyelt fel az épület keleti részének megkímélésére és új épületbe való illesztésére, amely „nem talán az ősi szentélyek iránti tiszteletből, [...] fakadt, hanem az ezekkel szervesen egybeépített s használatban lévő tornyoknak szükséges voltából következett.” A keleti mellékhajószakaszok feletti toronypár feltételezésre továbbá a román kori épülethez köthető nyugati toronypár hiányából, a Georg Houfnagel-hez köthető, 16. század utolsó negyedében, az egri várról készített metszeten a templomtest keleti végével egybeesően látható, környezeténél magasabbra emelkedő, keleti torony maradvékának vélt részlet alapján és a boldvai bencés apátság templom példájára hivatkozva jutott. Tézisének hatását lásd továbbá: *Kozák-Détszhy 1972*, 135. és 137. o. Boldvát Csemegi cikkének

a főapszist és a mellékapzsizokat összekötő falszakaszt (a mellékszentély szakaszokat bevezető falpillérekkel megegyező nagyságú, 110 cm széles) erőteljes kiülésű falpillérek tagolták. Falszövetük az apszisok kváderfalazatával teljesen azonos, nem kérdéses, hogy egybe-, illetve egy időben épültek. Az az északkeleti, főszentélybe vezető lépcsőrészlet vizsgálatakor, dokumentálásakor is kiderült, hogy a falpillérek alsó kőszára, alapozása kötésben van azzal a 110 cm széles sávalappal, amely a szentélyeket is elválasztja egymástól, s a vizsgált falpilléreket a szentélyszakaszt bevezető, összetett pillérekkel is összeköti. Egyébként ez az a sávalap, amelyre délnémet („hirsau-i iskola” hatása alatt álló, „skót-bencés”) analógiák (Würzburg, Regensburg, Sankt Jacob) nyomán a mellékszentély-szakasz fölé (a szentély felé zárt?) toronytetet képzelt Csemegi,⁴⁸ s nyomában a későbbi kutatók. Igaz, hogy a Csemegi által (tipológiai alapon) is idézett délnémet párhuzamok közül, ahol a mellékszentély felett torony emelkedik – például a regensburgi Sankt Jacob, („Schottenkirche”) 1111-es és 1120-as felszentelési adatokkal jellemezhető ún. I. épületén⁴⁹ – gyakori, hogy a mellékszentélyeket a főszentély felé tekintélyes méretű, és masszív pillérekben nyugvó árkádív nyitja meg, mely nemcsak a keleti toronypárral, hanem egyúttal a szentélyszakasz boltozott voltával is összefüggésben állhat (62–67. kép).

Altbayern területén a háromhajós, háromapszisos, bazilikális elrendezésű, kereszttház és kriptá nélküli templomok a 12. század folyamán nagy népszerűségnek örvendtek (Biburg, Altenstadt, Kastl, Prüfening),⁵⁰ és a példák sora még bővíthető.⁵¹ Az

írása előtti évtizedben 1927-ben tárta fel Nyíri Dániel (A boldvai próbaásatás eredményei. Történelmi és régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából. 1927. okt.-dec. II. évf. 4. sz.), valamint helyszíni vizsgálatokat folytatott tanára Möller István is. A boldvai keleti tornyok alaprajzi elrendezése és a szentélyrész tagolása több tekintetben eltér az egri maradványokból kirajzolódótól. Boldvához: Többek között: Szabó F. 1936, 45–57. o.; Valter Ilona: Boldva. Református templom. (TKM 399. sz.) Budapest 1991, 1–15. o., különösen: A keleti toronypár, 10–11. o.; Marosi 1986, 100–102. o.; Tóth S., 2001, 256–258. o.] Egerben Csemegivel és Kozákkal szemben, ugyanazon részletek alapján vö: Dercsényi 1969, 72. o.: „a feltételezett toronypár létét a feltárás nem igazolta.” Az 1965–től ásátó régész viszont az ellenkezőjét erősíti: Kozák-Détsy 1972, 135., 137. o.; Kozák 1974, 135–136. o. A kérdés további művészettörténeti recepciójához: Marosi 1984, 23–28. o.; Bogvay 1985, 29. o.; Marosi 1986, 100. o.; Marosi 1994, 14. o.

⁴⁸ Csemegi 1935, 218–220. o.

⁴⁹ A regensburgi Sankt Jakob apátsági templom 12. századi építéstörténetéhez: Haas 1985, 317–326. o.; Strobel 1994, 97–109. o.; Strobel 1996, 147–153. o.; Stocker 2006.

⁵⁰ A keleti toronypár (és a vizsgált alaprajzi) tipológiájához sváb, dél-német területen (Hirsau környezetében) az 1082-ben alapított és 1085-ben felszentelt Klosterreichenbach bencés kolostortemploma kapcsán: Wolfbernhard Hoffmann: Klosterreichenbach und die Entstehung der schwäbischen Osttürme, *Das Münster* (1950), 113–114. p. (Forschungsberichte) Hoffmann 1950, 65–74. o. Schwäbische-Bayrischer Typ, (Kastl, Reichenbach); A „skót-bencések” építkezéseirhez: Wolfgang Zahn: Schottenklöster. Die Bauten der irischen Benediktiner in Deutschland. Freiburg in Breisgau. 1967. Haas 1985, Kastl bencés kolostortemplom: 292–294. Biburg, bencés kolostortemplom uo. 267–268. Altenstadt (bei Schongau): 1160/1170-es évek, Schubert 1964, 74–83. o.; Walter Haas: Überlegungen zu St. Michael in Altenstadt bei Schongau, *Der Welf*, 2. (1994), 1–15. o.; Walter Haas: Bauten in München vor der

alaprajz és felépítmény jellegzetességei között a kereszthajó hiányát általánosságban lombard, észak-itáliai hatásból vezeti le a kutatás. Miként a keleti tornyok eredeztetése kapcsán is rendre felmerülnek olyan a szerzetesi reform körébe utalható, 11. század végi lombardiai építkezések, mint a como-i Sant Abondio, illetve sváb területen Hirsau, míg a kriptá hiányát gyakorta a hirsau „építőiskolával” hozza összefüggésbe a szakirodalom.⁵² Ugyanakkor kiemelendő, hogy a példák között bencés kolostortemplom és plébániatemplom egyaránt előfordul. Rendeltetésük, liturgikus tereik használata így eltérő árnyalatokat mutathat, miként a művészetföldrajzi és az alaprajzi elrendezés fő vonásainak közösségen túl, stíluskapcsolataik és történeti kontextusuk kérdéskörei is szerteágazóbbak, semhogy a tipológiai alapon történő besorolásukkal és egy kalap alatt való tárgyalásukkal a velük kapcsolatos kérdések kellőképp árnyalhatók lennének. Elég csak arra gondolni, hogy a belső térszervezés, téralakítás szempontjából (pl. kórus) eltérő hangsúlyokkal számolhatunk egy szerzetesi templom s egy székesegyház esetében. Ez az a körülmény, amely a magyarországi viszonyok – s a tipológiai alapon egy lapra sorolt háromhajós háromapszisos templomok⁵³ – között is zavarólag hat.⁵⁴ A középkori Magyarországon, ha nem a kérdéses alaprajzi típus emlékei, hanem az épületek (liturgikus) használata és a rendeltetése felől közelítünk, s csupán a székesegyházakat és a főbb királyi prépostságokat nézzük, elmondható, hogy (keleti részén) kriptá nélküli épület volt a székesfehérvári bazilika, Eger, Gyulafehérvár. Erre vallának Győrről⁵⁵ és Esztergomról⁵⁶ alkotható ismeretek is, ezeknél azonban az erősen átalakított, vagy elpusztult épületmaradványokra vonatkozó újkori források

„Stadtgründung” von 1158, *Oberbayerisches Archiv* 105. (1980), 256–266. o.; Würzburghoz: *Friedrich Oswald: Würzburger Kirchenbauten des 11. und 12. Jahrhunderts*. Würzburg 1966. (vö. rec. Gerhard Noth, *Kunstchronik* 22. 1969, 108–114. o.) Würzburg, Schottenkirche: *Friedrich Oswald: Der Westbau der ehemaligen Schottenkirche in Würzburg*, *Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst* Bd. 10. (1958), 20–41. o. vö: *Vorromanische Kirchenbauten IV.*; Prüfeninghez: *Richard Strobel: Prüfening und die „Hirsauer Bauschule”* In: *Mönche, Künstler und Fürsten. 900 Jahre Gründung Kloster Prüfening*. Ausstellung 17. oktober bis 22 November Museum Obermünster. Kunstsammlungen des Bistum Regensburg. Kataloge und Schriften. Band 38. Red. Maria Baumann, Regensburg 2009, 37–38. o.

⁵¹ Lásd például: *Hans Christ: Romanische Kirchen in Schwaben und Neckar-Franken von der Karolingerzeit bis zu den Zisterziensern*. I. Stuttgart 1925, 29–30. képtáblát (a térség 12. és 13. századi emlékeinek alaprajzát összesítő és összehasonlító ábrával)

⁵² Hirsauhoz: *Hoffmann 1950.*, *Kummer 2006*, 359–370. o.

⁵³ vö. *Dercsényi 1956*, 34., 42., illetve 32. o., 17. ábra

⁵⁴ A „bencés típusról” és az alaprajz-tipológiáról hazai vonatkozásban, tudománytörténeti kontextusban: *Szakács 2004*, 25–36. o. A tipológiai megközelítéssel szemben a sokféleséghez és az árnyalatok megragadásához egy másfajta megközelítésmód a 11–12. századi magyarországi bencés templomok maradványai kapcsán: *Tóth S. 2001*, 229–226. o.

⁵⁵ *Gerevich 1938a*, 91. o.; *Kozák-Uzsoki 1970*, 111–159. o.; *Levárdy 1970*, 83–110. o. altemplom vonatkozásában: 102. o.

⁵⁶ *Buzás 2004*, 11. o.

nyomán kételyek is felmerülhetnek.⁵⁷ Ugyanakkor a „bencés” alaprajzi típushoz sorolt székesegyházak fő emléke, Pécs, keleti része alatt kiterjedt, háromhajós altemplommal épült fel.⁵⁸ Keresztházat először – a kora gótika recepciójától sem függetlenül – 1200 táján Gyulafehérvár és Kalocsa kapott. További szempont lehetne Székesfehérvár, Eger esetében a nyugati rész hangsúlyának vizsgálata a keleti kórossal átellenben.⁵⁹ A magyarországi emléanyagban, ahol bizonyos a keleti torony, illetve a keleti rész többszintes elrendezése – szem előtt tartva, hogy ezek funkciója és építészeti kialakítása sokféle lehetett, tehát típus tekintetében nem összevonhatók – például a győri,⁶⁰ vagy az esztergomi székesegyház,⁶¹ illetve a fehérvári bazilika esetében⁶² a mellékszentélyszakaszok, illetve az azok felett emelkedő tornyok teste az alsó szinten a szentély felé zárt volt, illetve elkülönült. Ugyanakkor Egerben a keleti rész és a szentély elrendezéséről való gondolkodáshoz fontos adalék lehet az I. (Szent) László király (1077–1095) által 1091-ben alapított somogyvári bencés apátság temploma (a szentély, kórus tagolásánál figyelve arra, hogy kolostortemplomról van szó), amely alaprajzi diszpozícióját tekintve az Egerhez méretrendjében is igen közeli győri székesegyház mellett Eger legközelebbi rokonaként említhető (70–74. kép). Somogyváron a három apszissal zárt szentélyszakaszt erőteljesebb kereszt alaprajzú pillérek vezetik be, melyek a szentélyrész boltozással, árkádívval való hangsúlyozására vallanak, ugyanakkor a főszentély szintje itt is – a hosszházhoz és a mellékhajókhoz képest legalább 80 cm-rel – megemelt volt.⁶³

Egerben a szentélyszakaszt bevezető pillérek, a lépcsőrészlet és a sávalap körül megfigyelhető jelenségek – közelebről az, hogy a lépcsőrészlet alsó kőszára kötésben van a falpillérrel, ám felmenő fokai annak homlokához illeszkednek – a főszentély és a mellékszentélyek közötti szakasz nyitottságára, árkádívval való megnyitására, vagy egy

⁵⁷ Ehhez újabban: *Szakács 2010*, 155. jegyzet.

⁵⁸ *Szakács 2010*, 699–704. o.

⁵⁹ *Tóth M. 1988*, 115–117. o. A fehérvári bazilika nyugati részéhez: *Biczó 2010*, 315–332. o.; I. Géza által 1074-ben alapított váci székesegyház feltételezett nyugati résszel összefüggő kriptájához a kérdés korábbi irodalmával és a problémák összefoglalásával: *Szakács 2005*, 34. o., 6. kép; *Szakács 2010*, 682–684. o.

⁶⁰ Győrhez: *Kozák-Uzsoki 1970*, 111–159. o.; *Levárdy 1970*, 83–110. o.; *Tóth Melinda*: Győr. In: *Székesfehérvár 1978*, 120. o. Itt a kérdések tisztázáshoz a barokk köpenyezés épületrégészeti kutatása járulhatna hozzá.

⁶¹ Esztergom keleti részéhez: *Marosi 1984*, 23–28. o.; *Marosi 1994*, 13–28. o.; *Marosi 1986*, 94–104. o.; *Tóth S 2000*, 121–154. o.

⁶² Fehérvár Szent István-kori bazilikájának mintaadó szerepére a keleti tornyai tekintetében Csemegi óta Eger párhuzamaként említett Boldván a keleti tornyok és az apszis faltagolása kapcsán Tóth Sándor mutatott rá. *Tóth S. 2001*, 256–258. o. A boldvai keleti tornyok kérdéséhez: *Valter Ilona*: Boldva, református templom. (TKM 399) Budapest 1991, 10–11. o.; *Marosi 1996*, 100–102. o.

ilyen megoldás tervére is utalhatnának az építkezés korai (első) szakaszában. Sajnálatosan napjainkban az egri kőtárak anyagában nem azonosíthatók azok a „nagyobb méretű íves kő[vek]”, amelyet az ásató a „keleti toronypárral” hozott kapcsolatba.⁶⁴ Azt, hogy a lépcsőrészlet és az ahhoz nyugat felől csatlakozó felfalazás ezen terv részeként az építésmenet előrehaladottabb fázisában épült volna meg, avagy egy későbbi periódus eredménye jelen körülmények között nehéz eldönteni, pedig ez a templombelsőt érintő 1200 körüli átalakítás szempontjából is kulcsfontosságú lehetne. Mindenesetre az erőteljes, összetett tagolású szentélypillérek is arra utalhatnak, hogy a mellékszentélyek szakaszait – talán boltozással is összefüggésben – széles hevederívek határolhatták, és árkádok tűntették ki. Viszont – mivel a lépcsőrészlet az alapozás szintjén összefügg a falpillérrel, azonban a felmenők nincsenek bekötve, hanem csak precízen, illetve a falpillér nyugati homlokához – azon már lehet gondolkodni, hogy a lépcsőrészlettel is összefüggő felfalazás miképp és milyen mértékig rekeszthette le a főszentély és a mellékszentélyek közötti árkádívet, illetve, hogy ennek a lerekesztésnek és szintemelésnek a terve az eredeti elrendezéshez tartozik, vagy egy későbbi belsőt érintő átalakítás eredménye lehet-e? S vajon az, hogy a lépcsőrészletnek azonos kiosztású (ám szélesebb) fehér márványból is készült (reprezentatívabb) megfelelőjével is találkozunk, arra utalhat, hogy a szentélyrész fent leírt kialakítására (megemelés, lépcső, esetleg azzal összefüggő felfalazás) a fehér márvány kisarchitektúrával összefüggésben kerülhetett-e sor, avagy az igényes márványalkotás már igazodhatott egy meglévő elrendezéshez és azt folytatva tette fel a koronát a szentély és kórus felékesítésnek művére?

*

A háromhajós templom újjáépítés előtti hosszházának kiosztásáról és szakaszolásáról a keleti szentélyszakasztól nyugatra a hiányosan megmaradt és csupán alapozásukban feltárt pillérmaradékok tájékoztatnak valamelyest. Az ásatásokon előkerül maradványok szerint a székesegyházat – a szentélyszakaszt bevezetőikkel együtt – hét pár pillér osztotta három hajóra.⁶⁵ Így a szentélyszakaszon túl további hét szakaszra

⁶³ A főszentély szintje a hosszházhoz és a mellékhajókhoz képest Somogyváron legalább 80 cm-vel volt magasabb. Erről lásd: *Tóth M. 1992*, 222–225. o. *Papp 2001*, 300–309. o., 350–353. o.

⁶⁴ Mivel „ezeknek a kőeknek az íve megközelítőleg azonos a székesegyház K-i pillérei és falpillérei közé beszerkeszthető félkörívvel.” Ez esetben a Kozák által feltárt töredékekből rekonstruálható árkádív a mellékszentélyt választhatta le a mellékhajó keleti végétől. Lásd: *Kozák–Désthy 1972*, 137. o.

⁶⁵ A román kori pilléralapozások Kozák Károly vezetésével folyt feltárásokon kerültek elő. Vö. *Kozák 1974*, 138. o. és *HMM. II. 1972*, 136. o., *Csemegi 1935*, 218. o., 153. kép. Csemegi az 1935-ben közzétett, 12. századi állapotokat rekonstruáló alaprajzán a keleti szakasz (déli mellékszentély és főszentély), addig előkerült pillérállásából vonta le az egész hosszház kiosztására vonatkozó következtetését. Ugyanis a déli mellékszentély pillérállásból négyzetes szakaszolást rekonstruált, a szentélyt bevezető pilléreken túl

oszlott a hosszház. A pilléralapozások kelet-nyugati irányban körülbelül 140 cm-es nagyságúak. Az alapozások négyzetes, illetve olykor (kelet-nyugati tengelyben) kissé nyújtott téglány alaprajzot mutatnak. A pillérekből megmaradt felmenőkre a szentélyt bevezető összetett tagolású pilléreken és a falpilléreken kívül azonban az északi pillérsor nyugati tagja esetében volt nyom (57–61. kép).⁶⁶ Ez a szentélyben láthatókhoz hasonlóan élesen metszett, precíz megmunkálású kváderekből rakott, hasáb alakú pillérrész egy sornyi felmenőjét mutatja.⁶⁷ A pilléralapozások a hosszházban átlagosan 4,5 méteres tengelytávolságot adnak ki, és körülbelül 2,5-2,75 méteres szakaszokat határoltak le. A szentélyszakaszt bevezető s az azt nyugatról megelőző pillérpár által határolt szakasz láthatóan szélesebb volt. A déli oldalon fennmaradt alapozásnyomok szerint ez a szentély előtti szakasz a hosszház nyugatabbi szakaszainál két méterrel nagyobb volt.⁶⁸ E szélesebb keleti szakasztávolsághoz, úgy látszik, a gótikus hosszház építői is igazodtak. Tekintve, hogy az új keleti pillérpárnak az alapozási gödrei a korábbiaknak a nyugati oldala mögött helyezkednek el, ez a szakasz még hangsúlyosabbá vált. Itt egyttal a régi és az új épületrész viszonyának, az összekapcsolás tervezett és megvalósult módjának kérdései is felmerülnek. A hosszház-újjáépítés metódusára egyébként jól rávilágít az a körülmény is, ahogy a nagy gótikus

további öt pillérpárral hat egyező feszítávú szakaszra osztotta a hosszházat. Hossztengelyük mentén kissé nyújtott téglány alaprajzú pilléreket jelez. Kérdéses lehet, hogy a Csemegi által jelzett pillérforma összefügg-e előkerült pilléralapozással. A szövegben nem utal erre és a rajz is határozottan jelöli az in situ előkerült maradványokat. Csemegi alaprajz-szerkesztési módszeréhez: *Csemegi József: Tervezés-technikai kérdések a középkori építészetben, Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei*, X. évf. 7-12. szám, (1936), 144–52. o.; *Csemegi József: A középkori építészeti szerkesztési módszerei*. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. (Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953) Budapest 1954, 13–56. o., illetve ugyanez németül: *Die Konstruktion mittelalterlichen Baukunst, Acta Historiae Artium*, II. (1954/1955), 1–50. o. és *Thomas von Bogyay: Observations sur une miniature du manuscrit B. N. Lat. 17716. (Une parique d'origine française de quelques chantiers romans en Europe Centrale et Centre-Orientale)* In: *Relations artistiques entre la France et les autres pays depuis le haut moyen âge jusqu'à la fin du XIXe siècle*. Actes du XIXe congrès international d'histoire de l'art. Paris 8-13. septembre 1958, 164–166. o. Ehhez: *Kenneth John Conant: Measurements and proportions of the great Church of Cluny*. In: *Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters*. Köln-Graz, 1962, 230–238. o. Továbbá: *M. Velte: Die Anwendung der Quadratur und Trinagulaturl bei der Grund- und Aufrüßgestaltung gotischer Kirchen*. (Basler Studien zur Kunstgeschichte VIII.) 1951., *Arens* 1974, 87. o. A Kozák Károly ásatásai során felszínre hozott román kori pilléralapozások közül a déli pillérsor keletről vett 1., 2. és 5. tagja, illetve az északi pilléralapozások közül a 6. mutat nyújtottabb formát.

⁶⁶ *Kozák* 1974, 138. o., 14–16. kép, illetve a 7. kép feliratának megfelelő 8. ábra. *HMM. II.* 1972, 136. o., 92. k.

⁶⁷ Feltárásához és dokumentációjához lásd: Kozák ásatási dok. 1969, 20. o., 1969. május 20-i bejegyzés: „a románkori székesegyházban kibontották a két ÉNy-i pillér közé később beépített falat, amelynek falazásához gótikus /festett/ köveket használtak fel másodlagosan. A bontással K-i és Ny-i irányban elérték a régi pillérek maradványait, alapozását, amelyet fagyálló kövekből raktak, szürkés, kavicsos habarcsba. Eléggyé jól elváltak a későbbi, sárgásfehér habarcsba rakott falazattól. [...] A románkori pillér tetején nagyméretű, faragott kövek helyezkednek el, amely[ek/en?] talán közvetlenül a pillér lábazat helyezkedtek el egykor.” Sie!

pillérek kerek alapozásait (minden második szakaszban) a román kori pillérek közé vágják (1–2., 60., 275. kép).

*

A főszentély és a főhajó csatlakozásának elrendezése, a szentélyszakasz előtti szélesebb pillérállás, s így a szentélyt megelőző hosszház-szakasznak a többitől szélesebb kiosztása, a székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom (441. kép),⁶⁹ valamint az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház szentélyét (454. kép)⁷⁰ figyelembe véve összefüggésbe hozható a főhajó szélességén belül kialakított és a hosszházba benyúló kanonoki kórus terével. Egerben a lépcsőrészlet tanúsága szerint megemelt szintű főszentéllyel biztosan számolhatunk, ugyanakkor a szentély nyugati részének lezárására és a csatlakozó kanonoki kórus terének és főhajón belüli kiterjedésének meghatározására a hosszház ezen részének szinte minden régészeti rétegét érintő pusztulása miatt ma már nincs mód.

Jelen ismeretek és a maradványok szerint Egerben és Fehérvárott (régészetileg igazolhatóan) kriptá nélküli megemelt szentélyterekről, kórusokról lehetett szó. Fehérváron az elrendezés a Szent István-kori építkezésekhez köthető.⁷¹ Ott a hatalmas, félköríves főapszis előtt, a téglány alaprajzú, két lépcsőfoknyival megemelt kórus a főhajóba a keletről számított harmadik pillér vonaláig nyúlt be. Talán e kórus – melynek nyugati oldala előtt további kitüntetett építményekkel, így a Szent István-sírral is számolhatunk – mellvédlapokkal határolt kialakítására utalnak azok a kőlaptöredékek, melyek a szarkofág mellett a 11. század második felének emlékét képviselik a megmaradt kőfaragványok között.⁷² Az esztergomi székesegyház esetében pedig Johann Nepomuk Máthés által a 19. század elején litográfiában közzétett alaprajz örökítette meg a szintviszonyokat, melyek komplikáltabbak voltak.⁷³ A részletek tekintetében kétségre vonható pontosságú litográfia szerint a keleti toronypárral is összefüggő mellékszentélyek két lépcsőfoknyival voltak megemelve, s ugyanígy két lépcsőfok

⁶⁸ Vö: a román kori székesegyházról közölt összesítő alaprajzot (*HMM II.1972*, 136. o., 92. k.) és az itt mellékelte alaprajzokat.

⁶⁹ Szabó Z. 1996, 5–49. o.; Biczó 2000, 621–624. o.

⁷⁰ Esztergom 12. századi szentélyéhez: Marosi 1984, 23–28. o.; Marosi 1986, 94–104. o.; Marosi 1994, 13–28. o.

⁷¹ Szabó Z. 1996, 5–49. o.; Biczó 2000, 621–624. o.; Biczó 2001, 283–295. o. (Korábbi kutatási eredményekkel és szakirodalommal)

⁷² Vö. *Pannonia regia* 1994, 68–69., 88–89. o., Kat. I.-4., I-5. és I-27. (Tóth Sándor); ; Marosi 2000, 615–616. o.; Tóth S. 2001, 240. o.; Tóth S. 2010, 15–16. o. 15. kép.

⁷³ Máthés 1827. Tab. I. IV.; Marosi 1984, 21–30. o.; Marosi 1986, 100–102. o.; Marosi 1994, 13–28. o. (A 18–19. századi forrásokhoz még: Takács Imre: Esztergom és a művészettörténet. *Budapesti Könyvszemle* XI. 1999/2. 162–167. o.); Tóth S. 2000, 122–135. o.; Takács 2004, 48–50. o.; Havasi 2008, 193–195. o.

vezetett a mellékhajók keleti vége felől a főszentély előtti kórus terébe, melyhez képest a főszentély szintje még öt lépcsőfoknyival magasabban helyezkedett el.⁷⁴

Jelen ismereteink szerint az egri kőtárak fragmentumai között a főhajó e régészetiileg megfogható legkorábbi, román kori támaszsorával megnyugtatóan összefüggésbe hozható, pillérrészként értelmezhető faragvány nincs. Az első fennmarad, bizonyosan a hosszház, főhajó támaszrendszeréhez utalható, összetett keresztmetszetű pillér korai gótikus. Formái, stílusjegyei alapján legkorábban a 12. század végére, 1200 tájára helyezhető (349–352. kép).⁷⁵ Az egykor feltehetően négyzetbe írható, kereszt alakú pillér magjának szélessége 58–60 cm, melyhez a pillért bővítő féloszlop(ok) 28–30 cm körüli kiülése is hozzáadandó. Ebből legkevesebb 90, legfeljebb 120 cm széles pillérméret adódik.⁷⁶ Ugyanakkor nem állítható, hogy egészében e forma jellemezte a székesegyház pillérsorát a 12. század végi újjáépítést követően, hisz a meglévő pillér töredékéből a többire nem következtethetünk, hiszen még az sem világos, hogy a 12–13. század fordulóján zajlott átépítés mértéke mekkora lehetett. Az alapozásokkal való összekapcsolás eddig felettébb bizonytalan. A vizsgált 1200 körüli pillértöredékkel lábazat nem hozható összefüggésbe. A felsőbb régiók korabeli kialakításáról csücsívtagos bordák töredékei (Kat. 37–38., 353–356. kép), valamint két éles metszésű, attikai profilutató vállpárkány (Kat. 34–35.) tájékoztatnak. A szépen formált, lépcsőzött oldalú vállpárkány – fejlemezén állítólag átlós helyzetű, csücsívtagos bordák indításának habarcslenyomatával⁷⁷ – minden bizonnyal összetett tagolású, 90 cm körüli széles pillérrészt, valószínűleg talán fapillért koronázhatott (Kat. 35., 160. kép).

A korai 12. századra vall egy a régi kőtári anyagból fennmaradt, vöröses andezittufából faragott, valaha 46–48 cm átmérőjű féloszlopot indító pillér-lábazat töredék (Kat. 15., 146. kép). A lábazat meredek vezetésű attikai profilutató mutat, a magas, sekély formálású alsó tóruszát egykor (a töredékes indítások nyomán csücsös gumószerű formának kiegészített) sarokdiszkek kísérték.⁷⁸ A meredeken profilált, sekély ívű, magas alsó tórussszal és vékonyabb formájában sarokkaromnak, tömzsibb változatában sarokgumónak is nevezett (a sarokleveleket előlegező) díszítményekkel ellátott attikai

⁷⁴ Ez – mivel pontos méretadatok nem állnak rendelkezésre – közelítőleg becsülhetően (minimum) másfél méteres szintkülönbséget jelezhet a főszentély és mellékhajók között.

⁷⁵ Havasi 2003, 127., 129–130. o., 12. ábra. A formai jegyek közül a kérdéses korszakra vall, hogy az átlós helyzetű sarokoszlopok, derékszögű „nyaktag” közbeiktatásával ékelődnek a pillértörzs sarkába. Vö.: Kozák–Sedlmayr 1987, 13–14. o. és 27. kép

⁷⁶ Magának a pillérformának is csak két oldaláról vannak ismereteink, a teljes keresztmetszet (illetve annak pontos rekonstrukciója) bizonytalan.

⁷⁷ Kozák–Sedlmayr 1987, 43. o. 12. kép és 8. o. Kat. Nr. 8.

típusú lábazati formák 1100 körülől kimutathatók és a 12. század korábbi évtizedeiben népszerűek a magyarországi emléanyagban.⁷⁹ A típus megjelenése itthonról legjobban olyan példákkal illusztrálható, mint az Álmos herceg (†1127) által alapított dömösi prépostság pillérlábazata és egy oszlopcsoportjának lábazata (188–189. kép),⁸⁰ vagy az aradi prépostság II. István (1116–1131) korához köthető, sarokdíz nélküli pillérlábazata.⁸¹ Ez a formavilág jellemzi az egri székesegyházból kikerült kisméretű ikeroszlop- és oszloplábazatokat is. Ezek azonban kisebb építészeti szerkezetekhez, nyílásokhoz, nyíláscsoportokhoz (pl. ikerablak) utalhatók (Kat., 17–18., 140., 224. kép).⁸² Ezeket a váradi székesegyházból fennmaradt hasonló formát és stílusfokot képviselő, bár kvalitásaiban gyengébb lábazatok kapcsán már korábban is hivatkozta a művészettörténeti kutatás.⁸³ Idézhetők még a kácsi bencés apátság apszisának lábazati párkánya, valamint a Bükszentmártonban fennmaradt példányok (235., 243–245. kép), de esetükben a környékbeli romanika emlékeiről lévén szó, maguk is inkább az egri székesegyház-architektúra származékaiként, illetve annak függvényében értékelhetők. Az egri féloszlopos részlet, ha valóban pillér tartozéka lehetett, tekintélyes méretekre

⁷⁸ *Havasi 2003*, 127. o. 41. jegyzet; *Tóth S. 2010*, 57. o., 127. kép

⁷⁹ Igaz provinciális keretek között későbbi előfordulásukkal is számolni lehet.

⁸⁰ Dömösöz összefoglalóan: *Tóth S. 2010*, 50–67. o.

⁸¹ *Takács 2010*, 770–771. o., 30. kép.

⁸² A Katalógusban közölt darabok mellett az egri Lapidáriumban két további, 12. századi, 12. század első felére, középre helyezhető lábazat található. Az egyik egy ikeroszlop lábazata, a másik sima oszloplábazat. Mindkettő kácsiként van kiállítva, illetve a kácsi faragványokkal összefüggő rekonstrukcióba építették be őket. Az egyik oszloplábazat nálánál nagyobb oszloptörzssel szerepel együtt. Mind az ikeroszloplábazat, mind az oszloplábazat profilja a Függelék Kat. 17. (140. kép) alatt felvett darabbal azonos! Ez a lábazati profil, melyben a középső homorlat meredek, függőleges oldalú tagozatként jelenik meg, Kácson is előjön, azonban a formálás, részletalakítás, méretrend stb. különböző. Továbbá a kácsi provenienciát adatokat is figyelembe véve, ez a két faragvány bizonyosan nem kácsi. Egri lelőhelyekre nézve két, 1930-as évekbeli ásatásokról való adat jöhet számításba: egyrészt a főhajó nyugati részén lévő sírkamra utólagos betöltéséből, több más kőfaragvány mellett egy ikeroszloplábazat előkerüléséről is hallunk, vö.: az ásatási napló 1937. január 27-i bejegyzését, *Lénárt 1987*, 462–463. o. Másrészt az északi román mellékapszis feltárásánál Möller révén maradt fenn fehér márvány ikeroszloplábazatra vonatkozó adat (Függelék). Amely viszont – ha meglebbe, vagy azonosítható lenne – anyaga révén más szempontból is figyelemre tarthatna számot. A Lapidáriumban (a kácsi faragványok között) kiállított két darab adatai:

1.) Ikeroszloplábazat, tufa, erősen sérült, kopott felületű. Szélessége 27 cm., mélysége 41 cm. Talplemezének magassága: 6,3 cm. Felfekvési felülete sérült, a csatlakozó törzsméret nem meghatározható, bizonyosan kisebb volt a megmaradt felső felület 20–22 cm befoglaló mértétől.

2.) Oszloplábazat, tufa. Talplemez magassága 6 cm., mé.: 42 cm, ma.: 25 cm, sz.: 26,5 cm, átm.: ~ 6–7 cm Az oszloplábazat, a profilja megegyezik az ikeroszloplábazatával, felülte igen sérült.

A két lábazat provenienciájának kérdésekhez, valamint az 1982-ben rendezett kőtár hitelességéhez: *Kozák–Sedlmayr 1987*, 11–12. o., Nr. 29–30. „Nr. 29. a-b. Ikerablak töredékek, rekonstrukció. Ikeroszlop-lábazat lelőhelye: Noszvaj(?) [!] Oszloptörzsek: Nr. 29/b. múzeum régi anyagából [!] Nr. 30/a. A puhamészko oszloplábazat lelőhelye Noszvaj, de más adatok alapján Kács is lehet. Nr. 31. Ikeroszlop-lábazat, puhamészko. Feltehetően a hasonló alakítású Nr. 29. darabbal együtt [amelyet az előző tételnél még noszvajinak mondtak] a várszékesegyház keleti tornyához tartozhatott.”

⁸³ *Takács 1989*, 23–24. o.

vall. A hát törésfelülete miatt azonban a féloszlopos bővítményen túl nem alkotható kép, az összetett pillér tagolásáról, keresztmetszetéről, melyhez ez a lábazat tartozott (Kat. 15., 146. kép),⁸⁴ s így közelítőleges támpont sincs arra nézve, hogy a templomon belül esetleg hol lehetett vele számolni.

*

Az erőteljes, szentélyszakaszt bevezető pilléreket (és azok egyszerű hasábforma falpilléres megfelelőit a mellékhajófalakon és az apszisok között) egyszerű, szikár formálás és polikróm rakású kváderfalazat jellemzi. Ami a megmaradt részletekből ezen a szakaszon elsőként szembetűnik, hogy a falpillérek, pillérek lábazat nélküliek (38–40. kép). A hangsúlyt csupán az építészeti tagolásra helyező, redukált hasáb-forma támaszok, faltagolókat azonban érdemes szem előtt tartani, hogy ezek, a keleti részen speciális és kitüntetett helyet foglaltak el a belső tér szakaszolásában/tagolásában. Emellett úgy tűnik, a hosszházban más szakaszain talán az attikai lábazatok és féloszlopos formák is szerephez juthattak (146. kép). A féloszloppal bővített (pillér?)lábazathoz (Kat. 15.) tagozatfűzésében és megfogalmazásában közel áll az a három lábazati párkánykő, melyek a pillérekről és a szentélyről megismert vöröses-fehéres polikróm falazásmódra rimelő szériát mutatnak (Kat.12–14., 141., 143–144., 438. kép). A két nagyméretű, íves alaprajzot mutató vöröses tufából faragott darab (Kat. 12–13.) régebbi lelet, előkerüléstükről adat sajnos nem áll rendelkezésre. A kemény édesvízi mészkőből faragott lábazat, melyet a 13. század vége felé újjáépített hosszház északi falából bontottak ki, egyenes szakaszhoz tartozott. A belsőbe utalható féloszlopos lábazathoz képest e párkányoknál a homorlat keskenyebb, ám mélyebb ívű s az alsó tórusz, jóllehet meredek alakítású, sem olyan magas. A formálás árnyalatnyi különbségei ellenére e nagyméretű, egykor mélyen ülő lábazati párkányok meredek attikai profilja, lapos formálása alsó tóruszuk korukat legkorábban a 11. század legvégén, de inkább a 1100-as évek elején jelölheti ki. A vöröses lábazatok alaprajzi elrendezése, a fehér mészkő lábazat előkerülési helye és a párkányok méretei egyaránt sejtetik, hogy a székesegyház-architektúrához, annak is külső lábazati tagolásához utalható darabokról lehet velük kapcsolatban szó. Ami viszont zavarba ejtő és továbbgondolásra – leginkább a szentély építéstörténetére vonatkozó kérdések felvetésére – késztet, hogy a vöröses párkánykövek egy (amennyire ez meghatározható) legalább 6 méter körüli sugárral kijelölt félköríves alaprajzú formát öveztek. Ezt megközelítő méretrendű, félköríves

⁸⁴ *Kozák–Sedlmayr 1987*, 14. o., 39. sz. 28. kép

alaprajzú egyedüli épületrész a székesegyházon ismereteink szerint „műemléki” helyreállításoktól gyötörtén, ám ma is jóval a középkori lábazati magassága fölé emelkedő román kori főapszis volt. Mindez azonban már átvezet a román kori szentély és a főapszis külső faltagolásának a kérdéseihez.

A román kori főapszis

A román kori főapszis szembetűnő karakterisztikuma a mai szinthez képest körülbelül 2,5 méterrel megemelt lábazati zóna és magasan körbevezetett lábazati párkány. A magas lábazati zónát egységesen kváderfal burkolja, mely ma döntő részt csak műkö pótlaiba szemlélhető. Amennyire ez az alaposabb dokumentálás és falkutatás nélkül lezajlott ún. helyreállítás műkö pótlaiai és az utóbbi évek kőcseréi után még megállapítható, a lábazati zóna párkányzat alatti része – amelyet a késő középkorban már feltöltés takarhatott – polikróm kváderfalával, finom, aprószemcsés, meszes habarcsával, vékony fűgaíval egészében a román kori részekben megfigyelhetőkkel rokon sajátosságokat mutat. Az alsó kváderek alatt továbbá megfigyelhető a főapszis kissé nagyobb és szabálytalanabb ívvel kijelölt alapozása. A főapszis lábazati párkányában, miként a felette húzódó falszövetben is a külsőn váltás figyelhető meg.⁸⁵ Az északkeleti szakaszban megmaradt lábazati párkány sekély kiülésű, alulról enyhe homorlattal alámetszett.⁸⁶ E rövid falszakasztól keletre falazat és lábazati profilváltás volt megfigyelhető: a folytatás szintén egyszerű: negyedhomorlattal és alatta pálcával tagolt lábazati párkány fut körbe. Az apszis egész fala tagolatlan, döntő részt sárgás homokkő kváderekkel van burkolva. A kváderek a falcsatlakozásnál váltakozó nagyságúak, inkább nagyobbak, viszont a többi részen egységes, homogén textúra mutatkozik. Precízen megmunkált kváderekből jó minőségben rakott fal. A főapszis a belső oldala felől ma is egységes képet mutat. Kváderein kereszt és nyíl [+ ←] alakú kőfaragójelek, voltak megfigyelhetők (10–11. kép).⁸⁷

⁸⁵ Kozák Károly – Détsy Mihály: Román kori székesegyház. in: *HMM II.* 1972, 136–137. o., 94. kép (főapszis), *Kozák 1974*, 131–135. és 4 kép (134. o.); *Kozák Károly*: Eger, városatás 1967., KÖH Tervtár, ltsz. 25575/ R18.

⁸⁶ E lábazati párkányból az apszis indításánál ma csak két eredeti elem látható, s a faltagolókból pedig csak az egykor beépített egy-egy rétegkő helye.

⁸⁷ Möller István 1929 áprilisában rajzolta le az újonnan feltárt főapszis mellé ezen kőfaragójeleket (KÖH Kézirattár, K.339. 23. l.), melyek közül ma is látható még néhány az apszis belső oldalának vöröses andezittufa kváderein. 2003 óta a kőcserék miatt ezek száma is drasztikusan csökkent, megfelelő dokumentálásukra, falazattal összefüggő felmérésükre nem kerül(het)t sor.

Kváderfalazatúak voltak a főapszishoz rövid egyenes falszakasz közbeiktatásával csatlakozó mellékapzsizok is, azonban ezeknél már a középkor (véltetően az első kápolnakoszorús szentély építése kapcsán, a 14. század második fele) folyamán visszabontott falaik miatt csak az alaprajzra és a kváderburkolatos falstruktúrára lehet következtetni, a faltagolásra nem. Így nem megállapítható, hogy a külsőn a magasan körbevezetett lábazati zóna motívuma a főapsziszról áterjedt-e az oldalsókra. A román kori faltagolás részletei a főapszis külső, északkeleti szakaszában az 1929–1930-ban folyt kutatások során bukkantak elő.(11., 20–21. kép).⁸⁸ A lábazati zónát lezáró, homorlattal enyhén alámetszett, sekély kiülésű párkányról indultak egymástól körülbelül 1 méteres távolságra a félhengertagok. Kozák Károlynak az épületrészről érintő, az 1960-as évek derekán folyt kutatásai során a sarokban lévőnek – az indítás lábazati párkánnyal egybefaragott elemét leszámítva – már csak lenyomatai voltak észlelhetők, három sor felmenő kváderen.⁸⁹ A tőle körülbelül 1 méterre következő faltagoló – a lábazattal egybefaragottat leszámítva – hat kváderen volt követhető (25. kép). A kőtár néhány töredéke (Kat. 20/7. a–b., 12–15. kép) bizonyosan innen származik. Az egykori *in situ* darabokat ma kivétel nélkül – csak remélhető, hogy formailag hiteles – műköntvények helyettesítik. A lábazati párkány eredeti tagozatformákat őrző, a helyreállításkor műkövel közrefogott elemei azóta elenyésztek. Így a hengertagok indításai – és azoknak a lábazati párkánnyal való kapcsolata – se tanulmányozhatók eredetiben.⁹⁰ A múzeum félnyereggetős kőraktárának polcain napjainkban egy tucat olyan réteggő lelhető fel, melyeknek a homlokoldalát középütt, vagy a kő valamelyik szélén félhengertagok bővítik (12–15. kép). A hengertagok egymáshoz közeli nagyságúak, de pontosan nem megegyező méretrendűek, alapvonalaluk 9–14, 5 cm széles, kiülésük 5,5–7,5 cm közötti.⁹¹ A faragványok tufából készültek, homlokoldali felületeik hegyesvésővel megmunkáltak, néhol az illesztékeknél szegélyfaragottak. Felületalakításuk, a szerszámnyomok a román kori székesegyház kváderein láthatókkal azonosak. A kövek tagolt homlokoldali keresztmetszetében kivétel nélkül megfigyelhető egy nagyon enyhe – ezáltal nagyméretű sugárú valló – görbület, amelynek tekintélyes méretei leginkább a

⁸⁸ Lásd: Függelék, és előző jegyzet.

⁸⁹ Kozák–Détshy 1972, 137. o.; Kozák 1974, 133–134. o.

⁹⁰ Az egyetlen, ilyen részletet őrző műköpéldány hitelességével kapcsolatban pedig korabeli rajz-, és fénykép dokumentáció híján kételyek merülhetnek fel.

⁹¹ Egy részük Kozák Károly és Fodor László közlései szerint a Perényi-falból, illetve részben a déli mellékapzsiz elbontását is eredményező késő gótikus szentélyel, illetve a délnyugati falpillelrel egyidejű falból került elő, egy-kettőről sejtethető, hogy a vár területéről, újkori rétegekből kerültek napvilágra. A Perényi fal kutatásához: Kozák 1974, 131–135. o.

román kori (fő- és mellék) apszisokra utalhatnak. A szakaszok rövidsége miatt pontosan nem kiszámolható a sugár mérete. Így bizonyossággal többek között az sem állítható, hogy csak a főapsziszhoz tartoztak, vagy, hogy a fő- és mellékapszisokhoz egyaránt tartozók egyaránt fellelhetők e köztük. Némely darabnál az oldalsó illesztési felületek részsűs kialakításúak, a meglévő hátfelületek pedig nyers kezelésűek. Mivel a raktárban lévő rétegekövek hengertagjainak mérete között kisebb eltérések figyelhetők meg, a többség nem is a néhai *in situ* részlettel pontosan megegyező méretű, valószínűsíthető, hogy több faltagoló részletei ismerhetők fel bennük.

A főapszisz északi oldalán a rövid falszakaszától keletre falazat- és tagozatváltás nyomai figyelhetők meg. (20–26. kép), amelyek a főapszisz meglehetősen komplikált építéstörténeti problémákat felvető átépítésére utalnak. E jelenségből, a hengertagokkal gazdagított falfelület hirtelen megszakadásából, a lábazati profil s a falazó-anyag váltásából a feltáró, Kozák Károly is arra következtetett, hogy a főapsziszt a késő középkorban újjáépíthették.⁹² Ezen átépítés során, úgy tűnik, az eredeti alaprajzot és a lábazatmagasságot megtartva a lábazati párkányt és a külső kváderburkolatot (bizonyosan) újrarakták. A váltástól dél felé látható kváderek sárga színű köanyagát tekintve helytálló lehet az a feltételezés, hogy erre a javításra/átalakításra a késő gótikus szentély építése kapcsán kerülhetett sor. A kérdés részleteinek tisztázása ma jóformán lehetetlennek tűnik, mivel a rommaradványokon 2002/2003–ban folyt kőcserék az apszis kváderburkolatát is komolyan érintették. Ugyanakkor sajnálatosan nem nyílt lehetőség arra, hogy ezen kőcserék kapcsán a falazat, falszövet egészét behatóbb épületrégészeti vizsgálatnak lehessen alávetni, illetve mindezeket dokumentálni.⁹³ Így a fennálló maradványok forrásértékének pusztítása és azóta is tartó rohamos pusztulása mellett továbbra is csak a probléma hagyományozható. Az, hogy a főapszisz külső, keleti kváderköpenyének (visszabontására és) újra burkolására (esetleg a teljes apszis visszabontására) a 14 század közepi, avagy a késő gótikus szentélybővítés kapcsán került-e sor, ma már nehezen dönthető el.⁹⁴ A főapszisz teljes visszabontása ellen

⁹² Kozák 1972, 159–160. o. Mindehhez vö: Havasi 2004, 24–25. o.; és Fragmentumok a késő középkori egri székesegyházról. (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal / Magyar Mezőgazdasági Múzeum 2008. november 5–6., *Reneszánsz építészeti emlékek a Kárpát-medencében* c. konferencián elhangzott előadást)

⁹³ Többek között még nincs olyan felmérés, amely az alapozástól (és ne a késő gótikus szintviszonyokhoz igazodó beton járda szintjétől) dokumentálná a felmenő falakat. Nem rendelkezünk pontos falszövetrajzzal az apszis külsejéről (a belsőről is csak vázlatossal)

⁹⁴ Régészeti, épületarcheológiai kutatások világíthatnak volna rá árnyaltabban a jelenségre a maguk idejében, miként a román kori és a gótikus szentélyek viszonyára vonatkozó kérdések tisztázására is a román kori székesegyházról keletre eső terület feltárásakor lett volna mód. Illetve, ha lesz valaha esély a főszentély maradékainak a kutatására, dokumentálására az talán néhány részletet tisztázhat.

szólhatna az a körülmény, hogy a belsőben a falkoronáig egységesnek tűnik a falazat. A 12. századi polikróm kváderfal – amennyire szemmel, felszíni/es vizsgálatok révén megállapítható – vékony fugái között ugyanazon fehér, finomszemcsés meszes habarcs maradványai követhetők nyomon. A belsőben tehát egységesnek, román koriak tűnik a falszövet.

Meglehet a mellékszentélyekhez már a 14. század második felében – vélhetőleg összefüggésben a körüljárós, kápolnakoszorús szentélyfej építésének megkezdésével – hozzányúltak, apszisuk alapvonalában fallal leválasztották őket. Az ezen falak keleti oldala előtti alapozások oltárra vallanak. Az északi mellékszentély falában pedig egy tölcseres bélletű résablak tanúskodik a régi és az új szentély közötti kommunikáció egyféle módjáról. Nem kizárható, hogy a befoglalásán túl ugyanekkor átalakítások is érintették a főapszist. Érdemes figyelni arra is, hogy a főapszis külsejének homogén textúrát mutató, sárgás homokkő kváderfala, a falazó kváderek és a lábazati párkány kőanyaga ugyanaz a szép okkersárgás színű homokkő, amely a késő gótikus szentély felmenőit, architektonikus és díszítő-faragványait is jellemzi,⁹⁵ valamint, hogy a visszabontás és újraburkolás vonala a késő gótikus szentély padlószintjével esik egybe. További épületarcheológiai vizsgálatokat igényelne, de úgy tűnhet, hogy a román kori apszis szerepet kaphatott a késő gótikus kompozícióban. Lebontása helyett ekkor – némiképp a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság István-kori szentélye és a Mátyás-kori szentélybővítés viszonyára emlékeztető módon⁹⁶ – Bakócz Tamás egri püspök (1491–1497) utóbb esztergomi érsek személyéhez is köthető szentélyépitkezés során ez az épületszám valamiképp megújításra, „rehabilitálásra” kerülhetett.⁹⁷

A román kori faltagolások „fejlődéstörténeti kritériumai” alapján az egri példa elsősorban a faltagoló karcúságára és lábazatnélküliségére hivatkozva, a korai jelzőt bírhatja. Párhuzama e téren a székesfehérvári prépostsági templom déli oldala mellé épült, korábban István-korinak utóbb régészeti érvek nyomán 12. század eleinek tekintett kápolna faltagolása (27. kép).⁹⁸ A fehérvári kápolna – szintén kváder architektúra –

⁹⁵ Figyelembe veendő, hogy kis arányban, de a korábbi anyagban (13. század) is jelen van e kő.

⁹⁶ Székesfehérvár Mátyás-kori, késő gótikus építkezéseihez: *Papp 2005*, 21–31. o.;

Egerben a szintkülönbségek a régi és az új között nagyobbak tűnnek (2–2,5 m), s míg itt a felmenő maradványok alapján bizonyos, hogy a román kori főapszis szerepet kapott a késő gótikus mű lehatárolásában és látványában, Fehérváron minderről a csekély, s alapozás szintjén feltárható maradványok alapján már nem alkotható kép.

⁹⁷ Késő gótikus szentélyépitkezéshez: *Havasi 2006*, 106–107. o.; *Havasi 2008/a*, 188–195. o.

⁹⁸ *Gerevich T. 1938*, II. tábla; *Dercsényi 1943*, 13., 18., o. 3 kép. 25. kép, 7–8 kép.; *Kralovánszky Alán*: Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári feltáráról, *Alba Regia* VIII–IX. (1969), 253–262.

apszisa esetében a hengertagos lábazati párkányra, egyszerű és karcsú, lábazat nélküli függőleges hengertag metsződik. Azonban idézhetők lennének e redukált formavilágú faltagolásra – a maguk korában már régiesnek ható, archaizáló – késő 12. századi, 1200 körüli példák is, igaz más műfajban, elsősorban a téglalapítményi emlékek köréből.

Kevésbé tisztázható a román kori szentélyfejnek a székesegyház 12. századi építésmenetben elfoglalt helye. A magyarországi művészet 1956-ban megjelent kézikönyvének Dercsényi Dezső által jegyzett lapjain került először Eger román kori székesegyházának alaprajza – egy összehasonlító ábrásor keretében – Somogyvár és Garamszentbenedek bencés apátsági templomáé, valamint Pécs és Győr székesegyházáé mellé.⁹⁹ Az első három építésére vonatkoztatott dátumok alapján az egri épületet egyrészt keletkezésének Szent László és Kálmán királyok korára tehető *terminus post quem*-jével, tehát a 12. század elejével, másrészt hallgatólagosan általánosítóbbr, 12. századi datálással ruházták fel.¹⁰⁰ A román kori szentély tekintetében a 12. századon belül kései (1180–1190 körüli) datálást, a főapszist, illetve a szentélyrészelt feltárt állapotában először tanulmányozó (s a faltagolókat alaprajzi vázlatán is jelölő) Möller István vetette fel (9–11. kép). Datálási javaslatában nyilván az akkor ismert, 1200 körüli féloszlopfő (Kat. 32., 346. kép) általa vázolt stílárius helyzete is szerepet játszhatott, ezáltal egy nagyobb arányú és gyors lefolyású, 12. század végi székesegyház-építkezés feltételezése körvonalazódna.¹⁰¹ A Möller által az apszison rögzített kőfaragójelek típusai kváder-architektúrákon közkeletűek voltak a 12. század folyamán és a 13. század első felében. Több példa közül említhető az óbudai királyi palota és Lébény a 13. század elejéről, illetve a Nagykapornak bencés apátsági temploma, a 12. század derekáról. Datálás tekintetében ezek tehát nem visznek közelebb a megoldáshoz.¹⁰² Csemegi József 1935-ös tanulmányában az alaprajzi elrendezést is elemezve, a rekonstruált alaprajz és a

Művészettörténeti vonatkozásban lásd: Tóth M. 2000, 252–253. o. 30–32. jegyzet. Fehérváron a kápolna faltagolásának az 1930-as években még élesen kirajzolódó részletei napjainkban alig kivehetők.

⁹⁹ Dercsényi 1956, 34., 42., illetve 32. o., 17. ábra

¹⁰⁰ Dercsényi 1956, 32., 34., 42. o. Az egri székesegyház alaprajzi elrendezésének vizsgálata, illetve korai eredeztethetőség felvetése e kritériumok alapján: HMM II. 1972, 137. o.; Marosi 1984, 158. o.; Tóth M. 2000, 253. o. 32. j.

¹⁰¹ Lásd: Möller István jegyzetfüzetét, KÖH Kézirattár, K. 339. 23. lap,

¹⁰² A 13. század elejéről: az óbudai királyi palota kőfaragójeleihez Altmann Júlia: Románkori kö emlékek az óbudai várból I., Budapest Régiségei XXV. (1984), 434–435. o., 3–6. kép; Kőfalvi Imre: A lébényi templom, Arrabona. XIV. (1972), 97. o., 5. tábla, 50. sz.; Esztergomhoz: Várnai Dezső: Az esztergomi vár kőfaragójelei, Építészettörténeti- és elméleti Közlemények (1954); Uő: Az esztergomi királyi palota építés szakaszai, Magyar Műemlékvédelem 1971–1972.; Nagykapornakhoz: Bogay 1944. A kőfaragójeleknek összehasonlító vizsgálata, mint módszer a 13. századi műhelyviszonyok tisztázására művészettörténeti vonatkozásban Csemegi József és Bogay Tamás munkásságában, Ják kapcsán tűnik fel: vö. Bogay 1993, 15. o. és 4. kép

keleti részen feltételezett felépítmény délnémet területről hozott párhuzamainak kora alapján Egerben Martirius püspök (1142–1150) alatt megkezdett és a 12. század harmadik negyedéig húzódó építkezést vázolt.¹⁰³ Elképzelése összhangban állt azzal az építéstörténeti vázlattal, melyet Ipolyi a történeti források nyomán dolgozott ki.

Egerben a főapszist a 12. században sekély kiülésű faltagoló elemekkel, visszafogott, árnyalt plasztikai hatásokra kevés hangsúlyt helyező, sekély, egyrétegű faltagolással tervezték meg. A faltagolók egyszerű és keskeny formák voltak. Művészettörténeti helyének és megjelenésének jellemzésére talán a fehérvári kápolna apszisának külső tagolása alkalmas párhuzam (27. kép). További kérdés, hogy ezek a félhengeres faltagolók a koronapárkány szintjén vajon mit hordhattak? Az egri székesegyház ásatásaiból előkerült vakívek – pontos lelőhelyeik nem ismeretesek – többfélék (147–152. kép).¹⁰⁴ Vannak egyszerű, félköríves formák egyrétegű, éles peremmel, durvább vésőkezeléssel, valamint kétrétegű (lépcsőzött), ám sekély peremmel keretezett darabok. Ez utóbbi forma sakktáblás párkánnyal összefüggésben is előjön (Kat. 9., 131–132. kép). E vakívforma művészettörténeti helyzetének megítéléséhez a hazai emlékek közül jó támpont lehet a feldebrői templom átépítéséhez utalható példány (210. kép).¹⁰⁵ Továbbá vannak olyan faragványok, ahol a vakív rézsús visszametszésről indul. Ezt a formát követték Váraszón (251., 253. kép),¹⁰⁶ és ismert egy olyan darab is, ahol két eltérő alaponról indított, egymásba írt ív alkotja a díszet. Egyes részleteik különbözősége ellenére a vakívek közös – a század második felének és végének plasztikusan profilált, homorlattal, hengertaggal tagolt formáinak a világtól távol eső – vonása, hogy sekélyen és egyrétegűen tagoltak. Ez összhangban áll a külső faltagolásnak a főapsziszról is leolvasható vonásaival. Újabb kérdés, hogy ezek a vakívek, valamint a főapszis faltagolása milyen viszonyban állhattak a fűrészfogas, gyémántmetszéses párkányelemekkel. Egyazon épületrészen, egyazon periódusban helyezhetők el? Egerben

¹⁰³ *Csemegi 1935*, 222–223. o. Ez után nem sokkal: Gerevich Tibor 1938-as főművében a frissen feltárt székesegyház „altemplommal bíró háromhajós, kéttornyos román bazilikaként” tűnik fel. *Gerevich T. 1938*, 46., 75., 48. o. XXXI. tábla; Ezt vö.: *Szmrecsányi 1925*, 11. o., illetve *Szmrecsányi 1937*, 2. o.: „...melynek kriptájába Imre király temették...”, Gerevich a Szent István-kori alapítás (aktuális) kérdését és a feltárt romok ehhez való viszonyát tárgyalja. Vö. *Ipolyi 1865*, 97–105. o. Szmrecsányi Miklós munkáiban a főlészlop fő részben Ipolyi érvei (és talán Csemegi) nyomán „a XII. századból s talán az elejéről való”-ként jelenik meg. *Szmrecsányi 1937*, 11. o.; *Kozák–Déshy 1972*, 137. o.

¹⁰⁴ A gótikus palota emeletén, az első terem falába beépített párkánykompozíció légből kapott. A székesegyház környékén és a várban több felől előkerült s össze nem tartozó töredékek rendszertelenül egymás mellé/főlé illesztett sorát tartalmazó összeállításhoz: *Kozák 1981*, 7. o.; *Kozák 1983*, 9. o., 2. kép. *Kozák – Sedlmayr 1987*, 19–20. kép.

¹⁰⁵ *Kovalovszki 1993*, 95–96. o., 5 kép, lelőhelyéhez: 90. o., 2. kép.

¹⁰⁶ Vö. „Kváderépületek a 12–13. század fordulójáról: Váraszó és Noszvaj” című fejezettel.

ezen vakívekkel hozhatók összefüggésbe az egyszerű geometrikus formájú, emberarccal díszített konzolok. Mandulavágású szemek, ékmetszéses orr, apró vésettél jelzett száj jellemzi őket. Kettő közülük a nyugati homlokzat előtti részen került elő – talán annak külső faltagolásához is köthető, – egy pedig a déli oldalon másodlagosan (147–149. kép).¹⁰⁷ Az egri helyzet jellemezésére, hazai anyagból a vizsgált század két végéről, más-más stíluskörből említhető Dömös az egyrétegű vakíveivel és geometrikus konzolaival, valamint Rudina a lépcsőzött keretezésű vakíveivel s figurális konzolaival, melyek közül az egyik fej vonásai távolról emlékeztetnek az egri konzolra. Feldebrő átépített templomának in situ vakívsorán látható megoldások (175–176. kép), a konzolforma s az ívmezők kitöltése Egerben ismeretlenek.¹⁰⁸ Szintén távoli párhuzam az egyszerű figurális konzolokra és az egri arc sematikus fiziognómiájára a pécsi székesegyházból idézhető.¹⁰⁹ Csupán tájékozódásképp érdemes felidézni a korabeli külföldi kváderarchitektúrák köréből a visszaléptetett derékszögű peremmel keretezett vakív jobban datálható példányait: Quedlinburgban a St. Servatius templom 12. század eleji (felszentelés 1129) épületéről.¹¹⁰ Königsutterből, és az erfurti Péter és Pál templomról (75. kép), valamint Hamersleben prépostsági templomából,¹¹¹ abból a Hirsau köré is csoportosított körből idézhetők, ahol a főapszis magasan körbevezettet lábazati párkányának kompozicionális párhuzamai fellelhetők.

Megjegyzendő, hogy a főapszis külsejének egyszerűsége megfelel a belsőben tapasztalhatónak. Miként a belsőben lábazatnélküliek a szentélyszakasz fennmaradt pillérei és faltagolói s a hangsúly a puszta építészeti tagolásra esett, úgy a külső képet is az egyszerű, diszkrét faltagolás jellemezte. Mindez távol áll a 12. század végének olyan, plasztikusan, gazdagon és többretegűen faltükrökkel tagolt apszishomlokzataitól, ahol a faltagolók lábazattal s fejezettel bírnak, árnyaltan tagozott vakíveket indítanak, mint amilyen például székesegyházaink közül a gyulafehérvári mellékszentélyekről is

¹⁰⁷ Kozák 1976, 113–120. o., 1–2., 4–6., 7–12. képek; Kozák 1983, 6–9. o., 2 kép.

¹⁰⁸ Gula alakú konzolokkal: Dömösön: Tóth S. 2010, 54–55., Rudinához és a figurális, arcábrázolások konzolokhoz: Andela Horvat: Rudina u požeškoj kotlini – ključni problem romanike u Slavoniji, *Peristil* V. (1962), 11–27. o.; *Paradisum plantavit* 2001, 374–378. o., 430–431. o. különösen Kat. V.30/b. (Tóth Sándor). Feldebrőhöz lásd: Feldebrő, a 12. századi átépítés emlékei. c. fejezetet.

¹⁰⁹ Szönyi 1906, 202. o., Kat. 663. sz., 206. kép

¹¹⁰ A bazilikális hosszházának és keresztházának koronapárkányairól idézhetők geometrizáló konzolon ülnek. Lásd: Klein 1995, 113. o., Abb. 80., valamint Wäscher 1959, 178–182. o.

¹¹¹ Königsutterhez (Főhajó és keresztház vakívsoros koronapárkánya): Klein 1995, 108., 72. o.; Alapítás:1135); Guth 1932, 87–95. o.; Hamersleben-ben egyszerű éles metszésű kétrétegű vakívek a főhajó koronapárkányán: Guth 1932, 41. p., Abb. 13., Abb. 2., Abb., 7. A prépostságot 1112-ben alapította Reinhard halberstadti püspök (1107–1123); Erfurt, Szent Péter és Pál, Klein 1995, 112. o., 78. kép. A főapszis lábazati zónájának kompozíciójáról lásd alább.

idézhetők. Mindezen „archaikusnak” nevezhető vonások együttesen az egri szentély-architektúra koraiságára vallanak a 12. századon belül. Megoldása egyszerű, 11–12. századi főapszis-homlokzatokat idéz – legalábbis elgondolásában sokkal közelebb állnak tünik azokhoz, mint az 1200 körüli időszak szentélyeihez. Az előbbiektől elválasztó Székesfehérvár – 12. században is mintaképül szolgáló – lizénákkal tagolt, István-kori főapszisa (441. kép), vagy László király (1075–1096) által 1091-ben alapított somogyvári bencés apátság szentélye (70. kép). Ennek északi mellékszentélyét és főszentélyét szintén lizénák tagolják, melyek sora a déli mellékszáron – az építésmenetben bekövetkezett váltással összefüggésben – már rézsűs talplemezzel indított pilaszterekkel folytatódik.¹¹² Sem Fehérvár, sem Somogyvár esetében sincs kriptá, csak enyhén megemelt szentély, azonban ez utóbbi körülmény az apszisok külső falatolásán nem tükröződik, a külső fallábazat alacsonyan fut körbe, illetve a falatoló elemek lentől indulnak. A győri székesegyház szentélyhomlokzatának 20. század eleji, restaurálás előtti állapotait ábrázoló archív felvételeken és rajzokon (72–74. kép), a kétszintes elrendezést mutató mellékszentélyek közül mindkettő lábazata a déli és északi falatolása észlelhető. A két mellékszentély román kori lábazata közül a déli kissé magasabban fut, ez talán a Káptalándomb terepviszonyaival is összefüggésben lehet. Az északi mellékszáron és a mellékszentély/mellékhajó északi falán is ugyanazon falatolás nyoma látható. Karcsú, a falkoronáig felfutó, vakívsort indító féloszlopok láthatók rajtuk. A Csányi Károly által rekonstruált formájukban a falatolók a mellékszársz lábazathoz idomuló attikai formák, kockafejezettel, egyrétegű vakívvel és fűrészfogas párkánnyal. E neoromán formákat mindazonáltal lelet nem hitelesíti. A fennmaradt archív felvételekről és a rajzokról nem ítéltető meg pontosan a féloszlop falatoló és az egyrétegű/lepusztult felületű vakívek csatlakozása. A pécsi székesegyház főapszisa, 18. századi ábrázolása szerint (69. kép),¹¹³ a lábazat felett két zónára oszlott. Vertikális falatolóra utaló nyom nem látható, horizontális hangsúlyok határozták meg a falatolást. A magasán vezetett lábazat motívuma itt a kriptával függ össze. Mind az övpárkány, mind a koronapárkány vakívsoros díszű volt, melyet fűrészfogas zár, nyilván ezekhez (is) tartozott a nagyszámú gúla formába írható, figurális díszű konzol.¹¹⁴

A 12. századi egri székesegyház főapszisének külsejét kompozicionálisan meghatározza a magasán körbevezetett lábazati párkány motívuma. Ez a motívum a

¹¹² Papp 2001, 350–351. o. és uo. 3 kép.

¹¹³ Boros 1985, 13–15. o. és 11. a-d.

¹¹⁴ Szőnyi 1906, 199 – 203. o., Kat. 636–666., 201–205. kép.

leggyakrabban olyan esetekben bukkan fel, ahol kriptával is számolhatunk. A szentély alatt emelkedő kripa jelenlétére a külsőn általában a megemelt, ablakokkal is megnyitott lábazati zóna utalhat, mint például Pécs, vagy a bambergi Georgenchor esetében (69., 194. kép). Egerben ez az eshetőség kizárhatónak tűnik, a láttatásra szánt, magas, kváderburkolatos lábazat zárt és tagolatlan. Kérdés azonban, hogy a külső értelmezhető-e csupán a belsőre, a megemelt szintű szentélyre utaló építészeti motívumként? Mennyiben befolyásolták a terepadottságok esetlegesen az a szándék kialakítását, hogy ezen motívum alkalmazásával is környezete fölé emelkedőnek tűnjön? A régészeti kutatások szerint a szentélytől keletre már a korai időszakban, a 11. században használatban lévő temető feküdt.¹¹⁵

A magasan körbevezetett lábazati zóna, illetve övpárkány kapcsán a hazai emlékek körében az 1208 táján alapított és 1220. táján feltehetően már álló lébényi bencés monostor templomára¹¹⁶ lehetne még utalni, ahol a szentélyt középmagasságban osztó lábazati párkány fut. A motívum – bár a belső jelenlegi szintviszonyai 18. századiak – valószínűleg itt sem jelentősen megemelt szintű szentély függvénye, hanem egy attól függetlennek tűnő kétfonás faltagolási szisztéma kelléktárának elemeiből merít. Lébényben a sima s a mellékszentélyeken is körbevezetett párkány tulajdonképp osztópárkány, hisz a szentély nagyon alacsony attikai lábazattal bír. A tagolatlan alsó zóna felett jelentkezik a falkoronáig felfutó, plasztikus féloszlopos faltagolás és a köztés szakaszokat a fejezetek szintjén vakívsorok töltik ki. Az övpárkány a mellékapzsisokon megszakítás nélkül – a szentélyablakokat négyzetes mezőbe foglalva – folytatódik. Itt azonban már részleteiben is sokkal árnyaltabb a faltagolás, más, mint Egerben és olyan kétfonás szentélykompozíciók felé mutat, melyek a 12. század derekától jelennek meg, s a 13. század elejéig igen népszerűek. Az apszisokat tagoló, magasan futó lábazati zóna motívuma a 12. század közepe táján keletkezett emlékekről idézhető: többek között az

¹¹⁵ Lásd: Kozák Károlynak és Szabó János Győzőnek román kori szentélytől keletre folytatott temetőfeltárását (G és H szelvények), valamint Kozák Károly ásatási dokumentációjának erre vonatkozó passzusait: *Kozák Ásatási Dok. 1969*, 13–14., 60., 62–63. o. S-végű hajkarikákkal és az Árpád-kor korai időszakára valló mellékletekkel keltezhető sírok. A román kori apszisoktól keletre, a gótikus szentélyek területén előkerült korai rétegek és régészeti jelenségek részletesebb publikációja sajnos nem látott napvilágot.

¹¹⁶ A lébényi róm. kat. templom. A m. kir. József Nádor Múzeum Középkori Építészeti Tanszékének közleményei 27. *Csányi Károly–Lux Géza*, (Klny Technika 1944. évi 3. és 4. számából.) 1–4. o. és 1–14. o.; Lébény művészettörténeti helyéhez és kronológiájához: *Marosi 1980*, 146. o. *Marosi 1984*, 123–124. o.; *Tóth S. 1983*; *Marosi Ernő*: Bencés építkezések a 13. században, *Paradisum plantavit 2001*, 275–278. o.; Történeti adatokhoz: *Solymosi László*: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei, *Pannonhalma 1996*, I. 484. o.; *Hervay 2001*, 499–500. o.

1135-ben alapított Königsutter,¹¹⁷ illetve Hamersleben¹¹⁸ és Wechselburg¹¹⁹ prépostsági templomairól, valamint az erfurti St. Péter és Pál épületéről (75. kép).¹²⁰ Azonban ha jobban megnézzük, ezek sokkal inkább a kétzónás faltagolással összefüggő övparkányok. A megemelt lábazati zónának tűnő, tagolatlan sima falfelületet mutató alsó zónát Erfurtban alacsonyan futó ám plasztikusan profilált lábazati parkány vezet be, miként Lébényben is. Az apszis felső régióját tagoló elemek fejezettel és lábazattal bíró féloszlopok. Mindezek olyan – a két zónára osztott, vakívекkel, plasztikus dísszel, ornamentekkel gazdagon borított, hangsúlyos övparkánnyal bíró – apszisdekoráció nyitányai, melynek sora a bambergi Georgenchor, vagy jáki templom főapszisének külső faltagolása felé mutat, illetve azt előlegezi, de az említett Lébény is ide illeszkedik. A kelléktár ezen elemei Egerben hiányoznak. A többzónás szentélytagolás elrendezése, a többretegűség és árnyalt plaszticitás felé mutató stílusvonások a fenti emlékeket jobban összekötik egymással, mint bármelyiket Egerrel. Eger mindezekről függetlennek, s ha minden igaz a 12. század egy korábbi szakaszából valónak tűnik, melyen belül művészettörténeti helyét a csekély maradványok és a vele jól összehasonlítható emlékek hiánya, szórványosságá miatt nehezen lehet körvonalazni.

A SZÉKESEGYHÁZ DÉLI OLDALA

A déli mellékhajó keleti vége és a korai körtemplom

Újabb Buzás Gergely az egri székesegyház építéstörténetéről írott cikkében a (közelebről nem datált) 12. században épült szentélyt sorolta az építkezés elejére. Feltételezve, hogy csak ezt követően épült volna meg a hosszház a hat pár pillérrel, mivel „a déli belső falsíkon megfigyelhető falelválás, ahol a szentély nagykváderes

¹¹⁷ Klein 1995, 105. o., Abb. 69. Továbbá: Goslar Neuwerkiskirche, Petersberg bei Halle: Hamann 1923, II., 106–107., 115–117. o., Abb. 205., 224.

¹¹⁸ Guth 1932, Abb. 2., Abb. 7., Apszis külső faltagolásának leírása: 21–22. o.

¹¹⁹ Wechselburg, prépostsági templom. Háromhajós, keresztházas épület, hangsúlyos szentélynégyezettel és félköríves főapszissal. Itt a szentély szintje megemelt alatta kriptá található. Az építéstörténethez és az apszis kétzónás külső tagolásához: Hamann 1923, II., 102–103. o., Abb 190–191. o.; Herbert Küas–Hans-Joachim Krause: Die Stiftskirche zu Wechselburg. I. Teil. Ergebnisse der Grabungen und Bauuntersuchungen. Berlin 1968.

¹²⁰ Klein 1995, 112. o., Abb. 78.; A magasan vezetett lábazati parkány motívumához lásd még: sváböldi Faurndau plébániatemplomának főapszist: Jan Fastenau: Die romanische Steinplastik in Schwaben. Esslingen 1907, 72. o. és Hotz 1985, Tafel, 149.

falazatára ráfut a hosszház törtköves fala.”¹²¹ Ez az elképzelés keletről nyugatra tartó építésmenetet tételezne fel a 12. századon belül. Logikusan, ám tekintve, hogy a hosszház nyugati végéről a román kori időszakból nem ismert túl sok érdemben elemezhető felmenő és in situ részletforma, az a kevés pedig, ami a hosszházból megvan (északnyugati pillér, déli kápolnák), az éppenséggel a román kori szentélyarchitektúra (és annak falszöveve, falazástechnikája) függvényében értékelhető, tehát a viszonyítási alapot maga a keleti rész jelenti. Arról, hogy a székesegyház nyugati részével és a nyugati homlokzaton túlmutató jelenségekkel is számolhatunk a román korban, hamarosan lesz szó, ezek azonban a szentély és a hosszház építésmenetének kérdését másfelől érintik.¹²²

A fent említett, a szentély építéstörténetének és a 12. századi építésmenetben elfoglalt helyének kérdését is alapvetően érintő jelenség¹²³ értelmezése azonban ennél komplikáltabb. A kérdéses jelenség a déli mellékszentély belső déli falán, illetve a déli mellékhajó keleti szakaszának déli falán, az alsó zónában tűnik fel (39–40. kép).¹²⁴ Egyrészt itt, a déli mellékhajó keleti szakaszának falpillér felőli részén csatlakozik egymáshoz a román kori szentély kváderfalazata és a 13. század vége felé újjáépíteni kezdett hosszház nagykváderes fala. Az ásatási felvételen (egységesnek tűnő) törtköves alapozás (ezt a korabeli rajz nem jelöli) látható, felette kváderfal, majd a déli mellékszentélyt bevezető hasáb alakú falpillér után a kváderes falszöveget abbamarad. Egy sérült (kiromlott?) rész után (a gótikusnál kisebb, de a román kori rész köveinél nagyobb kváderekből álló) sorok következnek. A törtköves falazat erre fekszik fel. Jóllehet az ásató régész a falelválást másképp jelöli, ez valóban értelmezhető úgy is, hogy a mellékszentéllyel egybefüggő keleti mellékhajószakasz (ezek szerint a szakaszon belül az alapozás szintje felett eltérő jellegűre váltó) kvádereire fekszen fel egy törtköves fal. Ám a kérdéses csatlakozás felsőbb részét köpenyezés takarta/takarja, és a 12. századi kváderfal nyugati végénél látható köpenyezés (és az annak tetején látható hosszú lapos kváderkövek), valamint a törtköves falazat ehhez lépcsőzetesen igazodó, vízszintes vonalának szintje-, arra is utalhat, hogy itt a 13. század vége felé a hosszház-újjáépítés kapcsán a visszabontott/elpusztult hajófal pótlása/újjáépítése előtt került volna sor a szint kiegyenlítésére. Továbbá azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ez az a

¹²¹ Buzás 2006, 23. o. Érdemes hozzáolvasni ehhez a feltáró régész egykorú interpretációját: Kozák 1974, 135. o.

¹²² Lásd a következő fejezetet.

¹²³ Kozák 1974, 135–136. o., 6–7., és 9. kép

¹²⁴ Kozák 1974, 135–138. o., 7–9. kép

szakasz, ahol a székesegyház déli oldala mellett állott (törtköves falazatú) korai rotunda csatlakozhatott a hajófalhoz, vagy kísérte azt (42–44. kép). Itt tehát minden bizonnyal 11. századi építészeti maradványokkal, előzményekkel számolhatunk. A 12. századinál korábbi építészeti maradványok létre, valamint az azok körüli komplikált (és kevésbé dokumentált) régészeti situációra vallanak a déli mellékhajó (mellékszentélyt megelőző, keleti szakasz) falának alapozási szintjén mutatkozó jelenségek.¹²⁵ A székesegyház 11. századi épületéről ma pedig még annyi fogalmunk sincs, mint a 12. századról.

A székesegyház korai elrendezésére, a 12. századi épületet megelőző állapotokról a templom szentélyének délkeleti oldala mellett (az ún. K5. szakaszban) feltárt körtemplom maradványai szolgálhatnak ismeretekkel.¹²⁶ A déli mellékhajó/mellékszentély déli oldala mellett Kozák Károly vezetésével feltárt korai körtemplomból csupán déli falának egy szakasza, valamint a csatlakozó, félkörívesnek tűnő szentély külső indításának déli részlete (42–44. kép) került elő.¹²⁷ Nyugati részén a középtengelyben egy kőből falazott, fejtámlás sírláda feküdt.¹²⁸ A körtemplom északi, székesegyház felőli oldala nehezen megfogható, alapozásába később sírokat vágtak, így az alapozás szintjén a székesegyház déli falával való összefüggés bizonytalan. Mindenesetre a helyzet közel sem olyan egyértelmű, mint az egri situáció párhuzamával gyakran idézett, a korai gyulafehérvári székesegyház déli oldalával összefüggésben feltárt körtemplom esetében.¹²⁹ Ehhez megjegyzendő, hogy az ásatási rajzok nyomán a falmaradványból rekonstruálható rotunda északi oldala nem érintené a székesegyház déli falát.¹³⁰ A rotunda ásatási alaprajzok nyomán sejthető belvilága 5,5–6 méter körüli, átmérője 7–8 méter körüli lehetett. Falai a déli oldal csekély felmenő részlete alapján 1–1,1 méter vastagok voltak. Szintje, amennyire ez megállapítható, alacsonyabban helyezkedik el a 12. századi maradványokénál. Falát keskeny, nyújtott formájú, faragott

¹²⁵ Vö: Kozák 1974, 135–136. o.; Kozák Károly: Eger, várasítás. 1969. KÖH Tervtár, ltsz. 25578. R.12. A-B., valamint Kozák 1974, 7–8. kép.; Ugyanúgy, mint sok más esetben, itt is a falszövet beható vizsgálata lett volna szükséges a feltáráskor, de legkésőbb 2003-as „javítások” előtt.

¹²⁶ Feltáráshoz, régészeti értékeléséhez és a rá épülő hipotézisekhez: Kozák 1984, 130–131. o., Kozák 1990, 333–337. o., 11–13. kép.; Fodor 1997/1998, 28–30. o.; Fodor 2001, 209–210. o.; Fodor–Szilasi–Berecz 2001, 11–13. o.; Kárpáti 2010, 65–71. o., 31–32. ábra

¹²⁷ Feltáráshoz lásd: Kozák ásatási dok. 1977, 2–3. o., 30., 33–34. 65. o., VI–IX. tábla; Kozák ásatási dok. 1980, 27–29. o., 45–48., 51–54. tábla, valamint R.29–30. rajzok.

¹²⁸ Kozák 1990, 336. o., 13. kép.

¹²⁹ Entz 1958, 70–76. o., 57. kép.; Kozák 1990, 337. o.; Buzás 2006, 21–22. o.

¹³⁰ Kozák 1990, 334. o. Egyértelműen a rotunda különállásról beszél. Hogy a korai székesegyház déli oldala és a rotunda az alapozás szintjén miképp viszonyul egymáshoz, azt csak egy újabb, szakszerű hitelesítő épületrégészeti kutatás világíthatná meg.

kövek burkolták, falmagja törtköves volt.¹³¹ Falazásmódja a székesegyház legkorábbi megfogható (12. századi) részeinek szabályos, precízen megmunkált kváderkövekből rakott falaitól eltért, s a kövek formálása, nagyoltabb megmunkálása, illetve a falazásmód is korábbi idősakra vall. A körtemplom nyugati részét legkésőbb a 15. század elején, a székesegyház nyugatról negyedik szakaszába épült kápolna (K4) keleti falával elbontották, annak alapozása már a körtemplom elbontott nyugati részén ül. A körtemplom szentélyét, melynek félköríves formája az előkerült részletek alapján épphogy csak sejthető, a két gótikus szentélybővítés délnyugati kápolnájának alapozásai pusztították el.¹³² Régészetiileg pontosan tisztázatlan a viszonya a székesegyház déli oldala mellett feltárt korai, mellékletek alapján 10–11. századra is keltezhető temetőrésszel.¹³³ A rotunda tengelye, pontos tájolása a feltárt maradványból nehezen megítélhető. A róla született régészeti publikációk illusztrációiban kelet-nyugati hossz tengelye egyre inkább elhajlani látszik dél felé a székesegyházról.¹³⁴ Ha csak a feltárt déli falmaradványt vesszük figyelembe, akkor tengelye közel párhuzamosnak (illetve dél felé csak minimálisan eltérőnek) tűnik a székesegyházéval, s ami szintén fontos lehet, a rotunda nyugati részének közepén feltárt kialakítása alapján előkelőnek mondható kóládás sír tájolása és tengelye párhuzamosnak mutatkozik a román székesegyházéval. A jelek szerint a körtemplom a román kori székesegyháznál korábbi, a 11. századra joggal helyezhető építése minden bizonnyal megelőzte azt. A rotunda a 12. század folyamán még minden bizonnyal fennállt, együtt élt a székesegyház román kori épületével, ugyanis a székesegyház – kora 12. századi formákkal jellemezhető – déli oldalkápolnáinak keleti fala, úgy tűnik, igazodott hozzá.¹³⁵

¹³¹ Vö: Kozák 1990, 333. o., Kárpáti 2010, 32. ábra

¹³² Vö. Fodor 1998, 28–29. o. A rotunda szentélyének jelenleg a helyszínen látható kissé nyújtott köríves (patkóíves) formája megalapozatlan rekonstrukció. Azt a rotunda maradványai fölé épült későbbi gótikus kápolnák alapozásába vágták bele a maradványok konzerválásakor, a védőtető készítése előtt (2000 körül). A rotunda apszisa a délkeleti külső oldalán megmaradt csekélyke indítás alapján akár félköríves alaprajzú is lehetett.

¹³³ A székesegyház déli oldala melletti Árpád-kori temető feltárásához: Kozák 1978/79, 157–182. o. Kozák 1981a, 5–43. o.; Kozák 1986, 5–33. o.; Fodor 1997/1998, 28. o.; Fodor–Szilási–Berecz 2000/2001, 11. o.; Fodor 2001, 209–210. o. A székesegyház déli oldala melletti temető feltárásához még: Kozák Károly: Jelentés. Az egri várban végzett feltárásról. Ásatási napló, 1976. MNM Régészeti Adattár, valamint Kozák Ásatási dok. 1980, 29. o.

¹³⁴ Vö.: Kozák 1984, 22. ábra és Kozák 1990, 11–12. kép.; Kárpáti 2010, 55. o. 18. ábra és 66. o., 30. ábra

¹³⁵ Ehhez lásd másféle következtetésekkel: Kozák 1990, 334. o., 12. kép alsó ábra; Kárpáti 2010, 66. o., 30. ábra.

A székesegyház déli oldala és a Szűz Mária-prépostság

A székesegyház újjáépített hosszházának déli oldalával párhuzamosan, tőle körülbelül 5 méternyi távolságra, kelet-nyugati irányú, 100–110 cm vastag fal alapjai, illetve néhol kváderes felmenőinek részletei kerültek elő (41., 45–48. kép).¹³⁶ A kelet-nyugati irányú falat a K2, K3, K4 kápolnák területén 20 méter hosszú szakaszon tárták fel. E fal külső déli oldala mentén épültek fel később, a 15. század elején a K2 és K4 kápolnák átlós támpillérekkel erősített külső, déli falai. A K2 kápolna nyugati falának nyugati részével összefüggésben, a 14. századi délnyugati toronyhoz csatlakozó részen a fenti falazat észak-déli irányú részlete is előjött.¹³⁷ A fennmaradt, polikróm rakású kvádorsorok helyszíni maradványain és archív felvételein jól megfigyelhető (volt)¹³⁸ a falazat struktúrájának, kvádereinek és felület-megmunkálásuknak a szentély 12. századi részein láthatókkal való szoros rokonsága. Ez egyrészt a román kori szentélyfejjel való egykorúságukra, egymáshoz közeli építési idejükre, tehát a 12. századra utal. Másrészt, mivel az a fal igazodik a hosszház nyugati falának vonalához, azt is jelzi, hogy a székesegyház újjáépítés előtti hosszházának, tehát a 12. századnak a nyugati végével is ebben a vonalban számolhatunk.¹³⁹ A közel 20 méter hosszú, 5 méteres belvilágú építmény között belső osztására utaló falmaradványok nem jöttek elő.¹⁴⁰ A K3-as szakaszban, tehát nagyjából a bővítmény hosszának középrészén az újjáépített gótikus hosszház falában kialakított kapuzat esetében talán feltehető, hogy 12. századi előzmények nyomán alakíthatták ki. A 12. századi fal ugyanezen, K3-as szakaszba eső részének keleti végénél, a külső oldala előtt az alapozás szintjén 80–90 cm széles bővítmény tűnt fel (47., 49. kép), melyen – a korabeli közlés szerint „eredeti helyén” – tekintélyes méretű, 47,5×47,5 cm-es talplemezről a római kompozit lábazatok sémáját megidéző, három tórussszal tagolt, sarokgumókkal díszített lábazatot találtak (Kat. 16.,

¹³⁶ 1930-as évek első felében zajlott feltárásukhoz: *Lénárt 1987*, 451–454. o., valamint 1970-es évekbeli kutatásukhoz: *Kozák-Détszy 1972*, 139. o. *Kozák 1975*, 81–95. o. Régészeti dokumentációjukhoz: *Kozák Károly*: Eger várasatás. 1971. KÖH Tervtár, ltsz. D53422, R6 és R9., Újabbán közzétéve: *Kárpáti 2010*, 65–71. o.

¹³⁷ *Kozák 1975*, 85–90. o.

¹³⁸ A kváderek jó részét kicserélték.

¹³⁹ *Kozák 1975*, 95. o.

¹⁴⁰ Ezzel szemben ilyenek jelennek meg (a hosszanti bővítményt három, két közel egyenlő nagyságú keletire és egy hosszabb nyugati szakaszra osztva) a róla készült rekonstrukciós rajzokon. Lásd például: *Kozák 1985*, 22. ábra/1.; *Kozák 1990*, 335. o., 12. kép.; *Eger 2004*, 5. o.; *Kárpáti 2010*, 66. o., 30. ábra. Ennek az elképzelésnek régészeti alapja nincs, ugyanakkor az építmény funkciójára vonatkozó hipotézis(ek)ben visszaköszön.

138. kép).¹⁴¹ Ez valaha 36–37 cm átmérőjű oszloptörzset indított. Ha a szabadon álló oszloplábazatnak valóban ez volt az eredeti helye,¹⁴² akkor a román kori déli bővítmény külső alakításáról, faltagolásáról tanúskodhat. A szabadon álló oszloplábazatnak azonban külső vakárkád-indításaként, portál architektúra részeként való értelmezése,¹⁴³ mely a rekonstrukciókban megjelenik, jöllehet tetszetős, s a kínákozó lehetőségek közül nem zárandó ki, már csak azért sem, mert a K3 kápolna székesegyházba nyíló részén valószínűsíthető egy 12. századi, belső térrel összefüggő kapuépítmény, tehát ebben a szakaszban a székesegyházba (a hosszház nyugatról harmadik szakaszába) vezető észak-déli közlekedőtengellyel valóban számolhatunk.¹⁴⁴ Azonban azt is hozzá kell ehhez tenni, hogy a déli fal külső oldala előtti lábazatnak és alapozásának megfelelő szemközti maradvány híján, a fent leírt lelet „tükrözésével” a – feltárások eredményeit prekonceptiók mentén interpretáló közlésekben – a régészeti kutatás teremtette meg maga számára a „kapuépítmény” „alapjait”.¹⁴⁵

Ezen kívül másodlagos beépítésből a K4 és K3 kápolna közötti falazatból további korai faragványok kerültek elő (Kat. 1–7., 114–116. kép). Áttört, akantuszos-palmettás díszű és dísztelen fejezetekkel koronázott, összetett tagolású törpepillérek, de kérdéses velük kapcsolatban, hogy másodlagos beépítésük helye összefügghet-e eredeti helyükkel, illetve a székesegyház déli oldalán állott maradványok (részben a hosszház újjáépítése, de legkésőbb a déli oldalkápolnák létesítése kapcsán történt) felszámolásával.¹⁴⁶

A székesegyház déli oldalához csatlakozó épületrésznek a kormeghatározásához falazatának a román kori szentélyrészen megfigyelhetőekkel mutatkozó rokonsága, az ide

¹⁴¹ *Kozák Károly*: Eger várasátás 1970. Ásatási napló 48–49. o., 1. és 8. rajz. KÖH Tervtár, ltz. D.25579., *Kozák Károly*: Eger várasátás. 1971. KÖH Tervtár, ltz. D53422, R.6. Egykorú fényfelvételét lásd még: *Kozák Károly*: Eger várasátás 1971. DIV Régészeti Adattár, ltz. 329. 7. képtábla. Ezen úgy tűnik, mintha a lábazat felfekvési felületén a csatlakozó oszloptörzs illesztési habarcsának nyoma is látszódnék. A lábazatról részletesebben lásd: ___fejezetet

¹⁴² A régésztileg lenne mit tisztázni az észak déli irányú fal és a kérdéses szakaszon elé kiülő alapozásnyom, valamint ezen alapozáson ülő lábazat viszonyán (falbekötések, habarcsok). Nem derül fény arra, hogy a lábazat miképp volt kötésben a falmaradvánnyal, amelyen „eredeti helyén” találták. Pl. volt-e illesztő habarcs, vagy csak „úgy” ült a fal/alapozás maradványon? Mindez szerkezeti összefüggéseinek megítélését is nagyban befolyásolhatja.

¹⁴³ *Kárpáti 2010*, 67–70. o., 33–35. ábra, 70. o.: „A palota [sic] déli középtengelyében egy bejárat részleteit tártuk fel. A bejárat jobb oldalán, eredeti helyén, kissé távolabb a palota déli falától egy falalapon álló oszloplábazat volt.”

¹⁴⁴ Erről részletesen lásd „Festett díszű portál a román kori székesegyházból” c. részt

¹⁴⁵ Lásd a déli oldal maradványairól megjelent (rekonstruktív) alaprajzokat: *Kozák 1984*, 132. o. 22. ábra, 1. kép; *Kozák 1990*, 335. o. 12. kép; *Kárpáti 2010*, 65–69. o., 30. ábra és 35. ábra. „...a palota déli középbejárata [sic] vö. ásatási rajzok, falazatban kapura nem utal semmi, valamiféle tagolásra épp az oszloplábazatból és alapozásából következtethetünk!!] előtt talált előépítmény”

¹⁴⁶ Ezekről bővebben lásd: A sakktáblás párkányok és az akantuszos-palmettás pillér köre c. fejezetet.

köthető kőfaragvány(ok) stílusa (így a Kat. 16. lábazat kora 12. századra valló vonásai, bár ez közvetett adatnak számít), valamint az 1930-as évekbeli ásatási napló Csemegi Józsefhez fűződő bejegyzése veendő figyelembe. E szerint a kápolnák területén feltárt korai falazott sírokkal összefüggésben II. Béla (1131–1141) vagy II. Géza (1141–1162) királyokhoz köthető pénzek kerültek elő.¹⁴⁷

A székesegyház déli oldalán feltárt maradvány rendeltetéséről, jöllehet építési korának, falazásmódjának a háromszisos román szentélyfejjel való rokonságát már a korábbi kutatás is felismerte,¹⁴⁸ a régészeti és helytörténeti kutatásban máig eleven, a fenti megfigyeléseknek ellentmondó hipotézis követhető.¹⁴⁹ Ez a székesegyház déli oldala mellett állott épületrészt a korai körtemplommal szoros összefüggésben, annak nyugati bővítmenyeként, a korai, 11. századi „püspöki palota-udvarház” és a keresztelőegyházból annak kápolnájává avanszált rotunda képében láttatja.¹⁵⁰ A székesegyház déli oldalán a két építmény azonban két külön korszak emléke. Az egyik egyértelműen a székesegyház részeként a 12. század első felében épülhetett. A hozzá utalható faragványok stílusa az 1100-as évek elejére vall, míg a körtemplom szintadatai, falazásmódja s tengelye is eltért a román kori székesegyház legkorábbi maradványaitól, így minden bizonnyal egy korábbi korszak emléke. A közöttük lévő kapcsolatra a székesegyház déli bővítmenyének keleti fala világít rá (50. kép). Ugyanis – ha helytálló a megfigyelés – annak külső síkja enyhén íves kialakítású volt, tehát amikor a 12. század

¹⁴⁷ Lénárt 1987, 438. o. „1932 telén végzett ásatás alkalmával felásták a toronytól számított 3. és 4. számú kápolnák padlóját [K3., K4.]. Mindkét kápolna területén számos falazott sírt leltek (...) A harmadik sz. kápolnában II. Géza v. II. Béla, Nagy Lajos és II. Ferdinánd korabeli pénzek kerültek ki a kripták nivójában.” A déli kápolnák feltárásához (1934-ből) és a korai, Árpád-kori pénzekkel keltezett rétegekhez lásd még: Lénárt 1987, 451–454. o.

¹⁴⁸ Lásd például Csemegi 1934. táján készült alaprajzának 8. kép) periodizációját. Az 1930-as években nyugatabbra, a K1. kápolna területén húzódó, a délnyugati torony nyugati falának vonalában derékszögben beforduló falat is a vizsgált részlettel egy periódusúnak gondolták. Kozák ezt később cáfolta. Kozák 1975, 95. o., viszont az 1972-ben, a HMM II-ben megjelent alaprajz másképp interpretálja. Vö. 2. kép.

¹⁴⁹ Kozák 1984, 131. o.; Kozák 1990, 334. o.; Fodor 1998, 28. o.; Kárpáti 2010, 65–71. o.; Fodor–Szilasi–Berecz 2001, 11. o.; Fodor 2001, 209–210. o.; KMTL 1994, 179–180. o. (Kovács Béla); kritikai észrevételekkel: Buzás 2006, 21–22. o.; Buzás véleményét átvéve: Giber 2009, 38–39. o.

¹⁵⁰ Érdemes idézni: Kozák 1984, 131. o. „Az ettől [körtemplomtól] nyugatra feltárt hosszú épület egy palota (püspöki), amelyet később esetleg hajóként a körtemplomhoz csatoltak, legalábbis részben. Ez viszont azt jelenti (...) az esztergomi vár Szent Vid palotakápolnájával és Székesfehérvárral együtt, hogy a cseh és lengyel példákhoz hasonlóan, azokkal csaknem egyidőben, a X–XI. század fordulóján táján hazánkban is épültek fejedelmi és püspöki palotakápolnák.” Kozák 1990, 334. o.; „A körtemplomtól nyugatra egy kb. 7×22 m-es, valószínűleg többszortú „templombővítés-palota” épület maradványa került elő, keleti részén a körtemplomhoz, vagy annak kapu építményéhez igazodó íves kiképzéssel. Ez a részlet és a körtemplom kiserkesztett, de elbontott részéhez való távolság, köz egyértelműen bizonyítja annak korábbi építését és különállását, valamint valószínűsíti a nyugati kapu egykori létét”. Fodor 1998, 28. o.; „a kőkápolna később tartozéka lett az egykor közelében álló püspöki udvarháznak, melynek déli falának maradványa (sic) ma is látható a déli kápolnarmok között”. Fodor–Szilasi–Berecz 2001, 11. o.

elején a székesegyház déli oldala mellett kápolna/ák létesült/ek, akkor a körtemplom még állott és működött. E régi építménnyel és jelenlétével a 12. században tehát még bizonyosan számoltak, megszüntetésére pedig ugyanakkor került sor, mint amikor a hosszház újjáépítésével a déli oldalon állott román kori emlékek sorsa is megpecsételődött.

A 12. századi székesegyház szerves részeként felépült, hosszanti elrendezésű, egyébként a román kori mellékhajókéval közel azonos szélességű oldalépítmény rendeltetésére és a székesegyház mellett betöltött szerepére nézve a fenti „palota-udvarház” hipotézissel¹⁵¹ szemben a történeti forrásokból egészen más olvasható ki.¹⁵² A források szerint Rozgonyi Péter egri püspök (1425–1438) két székesegyházi prépostságot alapított újjá. A „tatárok által elpusztított” Szűz Mária-prépostság újrualapítására 1430-ban,¹⁵³ a Szent István királynak szentelt prépostságára 1436-ban került sor.¹⁵⁴ Az utóbbi épülete az Ordinarius adatai szerint azonosítható székesegyház hosszházától északra fekvő kápolnáéval.¹⁵⁵ A székesegyházról elkülönülve, az északnyugati toronytól számított első-második szakasz hosszában fekvő kápolnának két periódusa ismert. A korábbi épület téglalap alaprajzú hajóból és annál keskenyebb, egyenes lezárású szentélyből állt, fennmaradt részletformái (az északnyugati

„püspöki udvarház keleti végében megmaradt keresztelőegyházzal” Ugyanehhez a palota udvarház-keresztelőkápolna értelmezéséhez: *Kárpáti 2010*, 69–71. o.

¹⁵¹ Ehhez vö. fentebb és *KMTL 1994*, 179–180. o. (Kovács Béla)

¹⁵² *Havasi 2004*, 25–26. o.; *Havasi 2006*, 101–102. o.; *Buzás 2006*, 22. o.

¹⁵³ A Szűz Mária-prépostság alapítását 1430. április 5-én kelt pápai bulla engedélyezte. A pápai megbízott Miklós bélháromkúti (bélápátfalvi) apát 1430. július 23-án, az egri székesegyház Szent Mihály-kápolnájában kelt oklevélben erősítette meg az alapítást. *Georgius Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. X. Vol. VII. ab anno 1429–1437. Budac, 1843. LXXXVIII., 271–279. Az alapítólevél szerint Rozgonyi Péter püspök két, Szent István király által alapított s utóbb a tatárok által feldúlt és elpusztított prépostságot alapított újra(!). Rozgonyinak a kúriánál 1429. december 18-án iktatott prépostságalapítással kapcsolatos *supplicatioja*: *Lukcsics 1931*, 1327. sz., 244–245. „.....Suppl. Petri epi. Agr. de conc. de rebus suis restituendi preposituram eccl. Agr., que per populationes Tartarorum annihilata est. Suis bonis ad restaurandum non sufficientibus supplicat, ut archidiaconatum Zemlin , unum ex decem, vac. per ob. Petri Galli de Zeech, ad novam preposituram annexare valeat. Prepositum huiusmodi prepositure capitulum de suo gremio eligit. Item supplicat epus de fac. dotandi capellam prepositure, B. Marie nominande et numerum capellanorum deputandi.” . Továbbá: *Lukcsics 1931*, 1330. sz., 245. A püspököknek a következő év elején iktatott *supplicatioi*: *Lukcsics 1931*, 1343. sz. 247.; Vö.: *Havasi 2004*, 25–27.; A Szűz Mária-prépostságról és alapításának körülményeiről lásd még: *Vezerle 1865*, 249–256.; *Ipolyi 1865*, 135–136. o. *Nagy Géza Balázs*: Az egri Szűz Mária prépostság története I. Agria. Egri Múzeum Évkönyve XXXVI. (2000), 47–50. o. Ő a K2. kápolnát tartotta azonosnak a prépostsággal, a déli mellékhajó nyugati végében látható ún. „kiemelt szintű sírokbán” pedig prépostok sírjait sejtette. Lásd: *Nagy Géza Balázs*, *Buzás véleményével: Giber 2008*, 43. o.

¹⁵⁴ Alapítólevele: *Böhm János*: A szent Péterről nevezett egervári prépostság. Eger, 1899. 3–7. o.

¹⁵⁵ *Ordinarius (Kandra 1905)*, XXIX–XXX. és 106. p.; *Liber Ordinarius (Dobszay 2000)*, 413. o. Helytálló azonosítás: HMM II. 1972, 146–148., egyébként Kozák Károly 1984-es ásatási jelentésében (KÖH Tervtár, ltsz. 25594) is ez olvasható. Újabb erről: *Nagy Géza Balázs*: 1580 előtti adatok az egri püspöki vár történetéhez. Agria (Egri Múzeum Évkönyve) XL. (2004), 173–175., 185. o., *Havasi 2006*, 101–102. o.; *Giber 2008*, 46–49. o.

sarokfalpillér lábazata, valamint a rajzról ismert portálja) a 13. század első harmadára, első felére helyezhető késő román kváderépületről vallanak.¹⁵⁶ A kőre épített, későbbi gótikus kápolna támpillérekkel tagolt, kelet felé kissé keskenyedő hajójához a nyolcszög három oldalával záruló szentély csatlakozott. A kápolna északi fala részben ráépült a román kori épület hajójának északi falára, és nyugati végében karzatra utaló alapozásnyomok voltak megfigyelhetők (52., 55–56. kép).¹⁵⁷ A Szűz Mária prépostságról Rozgonyi egyik, a pápai udvarnál 1430-ban iktatott *supplicatio*-jából, illetve Zsigmond királynak az alapítást megerősítő okleveléből annyi derül ki, hogy a székesegyház oldala mellé épült.¹⁵⁸ A prépostság alapítólevelében a püspök rendelkezett többek között a halála évfordulóján elmondandó misékről is, ami a prépostság épülete és az alapító sírja közötti szoros összefüggésre irányítja a figyelmet.¹⁵⁹ S így feltételezhető, hogy a püspök a Szűz Mária-prépostság kápolnájába, esetleg közvetlen közelébe temetkezett.¹⁶⁰ Ezt további adatok is megerősíteni látszanak. 1560 táján, amikor Verancsics Antal püspök (1557–1573) kezdeményezésére a székesegyház helyreállításának nekifogtak, az egykori épülethől csak két nyugati tornya, hosszházának déli fala és pilléreinek maradványai, valamint a déli oldalhoz csatlakozó kápolnák álltak. A hosszház keleti végét észak-déli irányú fal zárta el, az egykori késő gótikus szentélyfejre – Nagylucsei Orbán és Bakócz Tamás művére – már csupán a fal mögött húzódó „*mons sanctuarii*” elnevezés utalt (3–3. kép). A Verancsics-féle restauráció – miként ezt Détshy Mihály kimutatta – nem a székesegyház teljes épületét, csupán annak

¹⁵⁶ A kőtárba menekített románkori sarokfalpillér részlet eredeti (1937/38-as) állapotához: lásd: KÖH Fotótár, poz. ltsz. 22489.; Székesegyházi darabként közölve: Műemlékvédelem törvényi keretek között. Budapest 2001. 80. o. (tévés évszámmal 1928-nál); *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12. o., Kat. 32.

¹⁵⁷ A kápolna 1937/38-ban zajlott feltárásáról: Függelék: MOB 1938/142.; MOB 1938/219. *Lénárt* 1987, 467–469., 42–43. k.; *HMM II.* 1972, 146–148. és 107. kép. Itt publikálták a maradványok 1937/38. fordulóján felvett színes, periodizált ásatási alaprajzát (egykor KÖH Tervtár, ltsz. 1306. – mely azóta szerencsére megkerült: vö. *Havasi* 2006, 44. jegyzet). Ezen a Popovics István mérnök által felvett alaprajzon a felmenőkről készített fényképfelvételek helyét, irányát is jelölték. A rommaradványokról 1937/38-ban készült számozott fényképsorozat a KÖH Fotótárában található, poz. ltsz. 22486–22491. és poz. ltsz. 14387. Többségüket legutóbb közzétette: *Giber* 2008, 11–16. kép. sajnos Lénárt által közölt 1930-as évekbeli ásatási napló s annak a Szent István-prépostság feltárására vonatkozó eredményei ismerete nélkül. Vö: *Giber* 2008, 46–49. o. A kápolnát Kozák Károly vezetésével az 1980-as évek elején ismét feltárták: ehhez lásd: *Kozák Károly*: Eger városát. 1984. KÖH Tervtár, ltsz. D25594. (vö. a MNM Régészeti Adattárában és a DIV Régészeti Adattárában őrzött példánnyal)

¹⁵⁸ Zsigmond 1430-as, az alapítást és a prépostsághoz rendelt birtokadományokat megerősítő oklevele: *Fejér X/VII.*, LVI. 201–205. o.: „...pro fundatione et dotatione cuiusdam Capellae, quam idem Dominus Petrus Episcopus, ad latus Cathedralis Ecclesiae suae Agriensis praedictae in honorem Virginis gloriosae Zelo deuotionis accensus construxisse dignoscitur...”), valamint a pápai kancelláriához intézett *supplicatio Lukács* 1931, 1343. sz., 247. o.: „...quod capellam B. Marie Virgine iuxta dictam eccl. iam suis sumptibus erexit ...”

¹⁵⁹ *Fejér X/VII.*, 275. o.

¹⁶⁰ *Détshy* 1964a, 1–2. o.; és *Détshy* 1964b, 160. o.

fennálló déli kápolnáit érintette.¹⁶¹ Liturgikus célokra ekkor már a Szent Mihály-kápolnát használták. A Szent Mihály-kápolnáról, mely 1430-ban a Szűz Mária-prépostság alapítását megerősítő oklevél kiállításának helyszíne is volt, 1445-ben jegyezték fel, hogy a templom déli oldalán állt.¹⁶² A restaurált épületrész, az inventáriumok „misemondó kápolnája” – amely mellett 1562-ben az *Úr márván kőből ki faragott címere*¹⁶³ is látható volt – Georg Houfnagel sokszor idézett 16. század végi metszetén (3. kép) a romos templom egyetlen tetőzettel bíró, déli homlokzatán három nyílással és oromzatán körablakkal tagolt, a tornyoktól délkeletre feltűnő épületrészével lehet azonos. Verancsics Antal egyik 1563-as levelében, amely a „székesegyház” – azaz a déli mellékterek – megújításáról szól, részletesen ír Rozgonyi Péter sírjáról (*sepulchrum*) és az azt fedő, a püspök halálózási évét megörökítő töredékes márványkőről, talán sírkőről (*lapis marmoreus*).¹⁶⁴ Nem alaptalan azt gondolni – miként erre Détshy Mihály is rámutatott –, hogy a püspöksíremlékre a helyreállítás alatt, a déli oldalkápolnák egyikében, az egykori Szűz Mária-prépostságében, bukkanhattak rá.¹⁶⁵ A régészeti kutatások adatai szerint a román kori székesegyház 13. század vége felé átépített, támpillérekkel erősített hosszaházának déli oldalához a 15. században két új – a jelek szerint a Szent István királynak szentelt prépostságához hasonlóan románkori előzményekkel rendelkező – kápolna épült.¹⁶⁶ A nyugatról számított első és harmadik szakaszban egy-egy azonos méretű, négyzetes alaprajzú, külső sarkaikon átlós helyzetű

¹⁶¹ Détshy 1964a, 9. o.

¹⁶² „ad latus cathedralis ecclesiae agriensis a parte meridionali fundata” idézi: Détshy 1964a, 9. o. Az 1564-es inventárium a templomtornyok után a Szent Mihály kápolnát, valamint a szentély melletti Szűz Mária-kápolnát említi meg. Az utóbbi 1562-ig hadiraktár volt, Détshy Mihály helytálló azonosítása szerint a kápolna megfelel a Rozgonyi-féle prépostságnak.

¹⁶³ Détshy 1964b, 161. o., 320. jegyzet

¹⁶⁴ Verancsics 1563 júniusában kelt levele az egri püspökök sírjairól: Monumenta Hungariae Historica Scriptores XX. Verancsics Antal összes munkái IX. Vegyes levelek. 1563-1569. Közlök: Szalay László és Wenzel Gusztáv Pest 1870, 27–28. o. „...deinde M.D.L.II., quo iam Ioanne Rege mortuo, Reverendissimi domini Nicolai Olahi Episcopi, ac Stephani Dobo provisoris eius tempore obsidebatur a Turcis, totus sepulchri huius Reverendissimi quondam Domini Petri de Rozgon Episcopi Agriensis quintidecimi ab Episcopatu eiusdem Ecclesiae instituto, anno vero M.CCCC.XXXVIII. mortui, lapis marmoreus, quo idem sepulchrum tegebatur, igne corruptus fuerat. Postea anno MD.LX.III., quum ego Antonius Verancius, natione Dalmata, patria Sibenicensis, eiusdem Loci miseratione Divina Episcopus zelotes domus Dei Altissimi, eandem Ecclesiam Agriensem turcis Budam sub Solimano Magno eorum Tyranno obtinentibus, et undique eidem viribus suis imminetibus reparassem, non quidem in formam pristinam, sed in eam, quae extrema et plena omnium malorum Regni tempora permiserunt, hoc sepulchrum quoque restitui, et ossa tanti Episcopi, antecessoris mei, Christianae pietatis ergo collegi, osculataque venerabundo ore, hoc lapideo exiguoque conditorio clausi, et eidem sepulchro reddidi. Sancta itaque ossa, requiescite in Domino, et resurrectionem laeta expectate. Est enim veracissimus cui et vos olim credidistis, et nos modo credimus. Mihi vero ignoscite, si qua vos inquiete perturbavi. Non hoc malitia, sed pietate factum est...”
L. még: Schmitth III. 1768, 39. o.

¹⁶⁵ Détshy 1964a, 1–2. o.

támpillérrel erősített, a székesegyház déli mellékhajója felé nyíló tér tűnik fel. A köztük lévő szakaszban a székesegyház déli portálja helyezkedett el. A kapu előtt zárt tér csak később, a két szomszédos kápolna közötti szakasz déli oldalának fallal való elrekesztése után jött létre. Az inventáriumok és Georg Houfnagel metszete alapján (3. kép) a Szent Mihály-kápolna a hosszház nyugatról számított első szakaszához épült kápolnával lehet azonos, az egykori prépostság helye pedig a keletebbi kápolnában kereshető. E kápolna – melynek külső lábazati tagolása, sajátos archaizmus jegyében, a több mint egy évszázaddal korábban „a tatárjárás után újjáépült” hosszház keleti részein alkalmazott formákhoz igazodott –, keleti falát széles, de sekély mélységű falfülke foglalta el. A falfülke déli lábazati réteggömböcsének tagolása,¹⁶⁷ valamint az e kápolnához köthető, püspökszent(?) félalakjával díszített zárókő szobrászi részletei, stílusjegyei a 15. század első harmadára, a kései Zsigmond-korra vallanak.¹⁶⁸

Az újjáépített hosszház és a gótikus kápolnák, valamint a román kori előzményeik egymáshoz való viszonyában és alaprajzi elrendezésében mutatkozó hasonlóságokat tekintve, valószínűsíthető, hogy a román kori maradványok nemcsak az építészeti elrendezést, hanem funkciójukat illetően is ugyanazt a szerepet tölthették be a korábbi székesegyház mellett, mint gótikus „utódaik”.¹⁶⁹

Festett díszű portál és pillérfők a román kori székesegyházból

A székesegyház déli oldaláról alkotható képünket tovább árnyalhatják az Árpád-kor vége felé újjáépített déli hosszházfalának alapozásából a – pontosabban nem

¹⁶⁶ *Détshy 1964a*, 9. o. A déli kápolnasor építészeti kialakításáról és a román kori előzmények kérdéséről *Kozák 1975*, 86. o.; *Havasi 2003*, 123–125. o. és *Havasi 2004*, 19–20., 25–27. o., (59. jegyzet).

¹⁶⁷ A falfülkét két, széles homorlattal összekapcsolt hengertag tagolja, közülük a külsőt vékony pálcátág kíséri, melyet vékony horony kapcsol a külső, élszedett kerettaghoz. Alattuk alacsony, attikai profilt idéző lábazat fut végig, a hengertagok magas, karcsú, alsó harmadukban tagolatlan, felső részükön függőlegesen kannelúrázott talapzatokon ülnek. A kápolna keleti faltagolásához lásd: KÖH Fotótár, poz. ltsz. 7864., 86.273., 29.448

¹⁶⁸ A zárókövet Csemegi József 1932-es feljegyzése szerint e kápolna közepén bezuhanva találták. *Lénárt 1987*, 438. o. „...a 4. sz. kápolnában I. és II. Ferdinánd pénzei kerültek elő. (...) A kápolna alaprajzának súlypontjában azonban megtalálták a kápolna boltozatának zárókövet. A zárókő (püspököt ábrázol) fáragott oldalára esve mélyen befürödött a padló szintje alá, fekvése és helye bizonyítja, hogy a boltozathoz való leesése óta feküdt megtalálása helyén. Kora megegyezik ezen kápolna többi maradványának korával. (Möller szerint a XV. század közepe) Felvettem 1933. december havában. Ifj. Csemegi József.” A zárókő közölve: *MoMűv* 1300–1470. (1987.), I. 311. o., II. 29/72. kép Dörögdi Miklós püspök (1330–1361) építkezéseire utalva. Lásd még: *Eger 2004*, 10. o.

¹⁶⁹ A tatárjárásban elpusztult két prépostság „első” alapítási ideje ismeretlen. A Szent István királynak szentelt esetben első királyunknak a szentté avatását (1083) követően kibontakozó kultuszát tekintve a 11. század végét követő időszak jöhet szóba. Míg a Szűz Mária-prépostság feltételezett helyén álló

dokumentált – régészeti kutatások során előkerült, kisebb méretű, bélietes és festett díszű román kori kapuzat töredékei (Kat. 21., 154–158. kép).¹⁷⁰ A szárkővek, lizénák, ívbéllet és timpanon töredékei nyomán közelítőlegesen rekonstruálható volt az egykori kapuzat.¹⁷¹ A kapu szárkő-párjának sarkát egy-egy háromnegyed-formán kidolgozott, vékony oszlop tagolja.¹⁷² Ezek egyszerű geometrikus lábazati része a szárkő hasábjából kialakított, negyedköríves oldalú, fordított kockafejezetre emlékeztető forma, hosszú, vékony karomszerű sarokdisszel. A több mint másfél méteres (~160 cm) alapvonalú, nagyjából 70 cm-es sugárral kijelölt, félköríves lezárású timpanon részben csorbán és két darabra törötten került elő.¹⁷³ A timpanonkő és a fellelt hasábos ívbéllet-elemek sugara között mutatkozó differencia, mindenképp azt sugallja, hogy a hajdani kapuzat struktúrája még egy bélletréteggel gazdagabb lehetett. Ez esetben az oszloppal tagolt sarkú darabok sem feltétlenül szárkővek, hanem akár a béllet közbülső tagjai is lehettek. A szárkővek homlok- és oldalfelületein egyaránt kifestés csekély maradványai láthatók. Az ívmezőt festett kompozíció díszítette, mindkét szélén freskórészletek láthatók: ezeken két dicsfényvel illetett, háromnegyedalakként és háromnegyedprofilban megjelenített, az ívmező és a kompozíció egykori középrésze felé forduló angyal jelenik meg.¹⁷⁴ A megmaradt részletek erősen restauráltak, így a freskó stílusát lehetetlen megítélni. A kompozíció háttere az égi szférára utalóan kék volt, s azt – ahogy a bal töredéken látható – a timpanonkő széle mentén e kék háttértől fehér csíkkal elválasztott vörös sáv szegélyezte. A dicsfények okker mezejét vörös, majd kívülről fehér szegély kísérte. A jobb oldali alak vörös mustrával díszített fehér dalmatikát viselt.¹⁷⁵ Ami az ikonográfiát illeti, a lényegi részen, az ívmező közepén helyt kapó ábrázolás ismeretlen. Az ásató régész feltételezte, hogy a freskókompozíción az angyalok a székesegyház védőszentjének, (Evangélista) Szent Jánosnak a szimbólumát övezték volna, s a timpanon elképzelt ábrázolásának hasonlóan „védő-bajelhárító” szerepet tulajdonított, mint a székesegyház nyugati homlokzata előtt előkerült, feltehetően vakívorsos

maradványok a korai 12. századra, addig a Szent István királynak szentelt prépostság legkorábbi templomának maradványai és késő román részletformái a 13. század elejére, első harmadára vallanak.

¹⁷⁰ *Kozák 1981*, 7. o.; *Kozák 1983*, 6. o.; *Eger 2004*, 8. o.

¹⁷¹ *Kozák 1983*, 6–7. o., 1. kép. Összeállított és kiegészítésekkel összeépített formájában ma is a gótikus palotában, a vártörténeti kiállítás részeként, az emelet első teremben tekinthető meg. Vö.: *Eger 2004*, 8. o.

¹⁷² Bár a lezárás (ismerete) nélkül hengertagnak is tekinthetők.

¹⁷³ *Kozák 1983*, 6–7. o. és uo. 1. kép.

¹⁷⁴ A töredékek restaurálására vonatkozó dokumentumokat, dokumentációt nem találtam. Miként a feltárásuk során, vagy a restaurálásukat megelőző fényképfelvétel sem ismeretes. (Remélhetőleg csak lappang). Közelebbi részletfelvételt a jobb oldali angyalról: *Eger 2004*, 8. o.

¹⁷⁵ Bal vállán talán további hátravetett vörös ruhadarab lenne látható (?) jobbja pedig arcmagasságig vörössel kitöltött forma széle húzódik.

párkányhoz tartozó arcábrázolásos gyámköveknek.¹⁷⁶ A félalakos (ark)angyalpár övezte kompozíció középrésze esetében (ha volt) a vizsgált időszakban talán a Megváltóra utaló szimbólumra, Krisztus-ábrázolásra, leginkább Maestas Domini-re gondolhatnánk. Angyalpár övezte Maestas Domini jelent meg a gyulafehérvári székesegyház déli portáljának 1100 körüli timpanonján.¹⁷⁷ A freskótechnika tekintetében pedig leginkább apszisboltozatok kompozícióra lehetne utalni, így például a pécsvárad „altplom” 12. század derekán keletkezett kifestésére, ahol az apszis déli boltcikkelyén sötétkék háttér előtt, háromnegyed-alakos, a déli esetében gazdag liturgikus öltözkében ábrázolt angyal tűnik fel, mely a szemközti oldalon megfigyelhető társával a boltozat középpontjában ábrázoltak a mennyei kíséretét alkothatta.¹⁷⁸

A kapuzat keretművét feltehetően a falsík elé kiülő – homlok- és két oldalfelületén egyaránt festett – falpillér vagy lizénapár alkotta, melyekből több nagyobb elem is előkerült.¹⁷⁹ Közülük az egyik ívelt oldalú volt, s az ezen ívbéltető lezárásához igazodó kváderkő tanúsága szerint az archivolt kereteként egybefüggő falmezőt előlegezhettek. A rekonstruktív összeállításban bal oldalt felül beépített lizéna/falpillér törzs ép réteggövének homlok, valamint az egyik ívbéltető¹⁸⁰ belső felületén ornamentális kifestés részletei vehetők ki. Mindkét kövön a hosszanti oldalakkal párhuzamos függőleges keret húzódik, a törzsdarabon ennek színe (a külső oldalán fennmaradt részlet szerint) okker volt, az ívbéltetdarabon úgy tűnik, hogy belső fehér szegéllyel leválasztott vörös lehetett. Az ornamentális részletek háttére mindkettőnél – a timpanonéhoz hasonlóan – sötétkék. A növényi ornamentst a fehér és az okker szín jellemzi. A törzsdarab középrészén lefelé mutató, szétterülő, telt ujjú levél bal oldali része – visszahajló, felkunkorodó végű alsó ujj (s felette húzódó, részben vörössel is kitöltött levélformába közvetlenül áthajló szára) – vehető ki. Az ívbélteten – az előbbinél teljesebb formában – ellentétes irányba álló, száruk mentén egybekapcsolódó, levélpár

¹⁷⁶ Kozák 1983, 11. o. Az ívmező ikonográfiájára vonatkozó efféle hipotézis alaptalan.

¹⁷⁷ A gyulafehérvári timpanonhoz többek között: Gerevich 1938a, 109. o.; Entz 1958, 73–74. o.; Marosi 1980, 213–215. o.; Marosi Ernő: Előszó. In: Entz 1994, 13. o. és 1. kép.; Entz 1994, 25. o.; Tóth S. 1995, 227–232. o.; Tóth Sándor: Az aracsí kő rokonsága. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor, Szeged 2000, 435. o. és 11. kép.; Tóth S. 2010, 41. o. és 84. kép.

¹⁷⁸ A szemközti északi boltmezőn a délinek megfelelő (ark)angyal jelenlétére (2001-es megfigyelésem szerint) a habarcsfoszlányok alatt jól kivethető okker nimbusz utal. A 12. század derekára helyezett pécsvárad freskó művészettörténeti értékeléséhez: Entz Géza: A középkori Magyarország falfestményeinek bizánci kapcsolatairól, Művészettörténeti Értesítő XVI. (1967), 241–242. o.; Tóth M. 1974, 26–27. o.; Építéstörténeti és régészeti vonatkozásban újabban: Bodó 2010, 365–366. o. Az apszisboltozaton megjelenő angyalok ikonográfiához lásd még: Bloch 1965, 234–261. o.

¹⁷⁹ A kapuzat köveinek anyaga szemmel láthatóan ugyanaz a vöröses andezituffa, amelyet a román kori székesegyház épületének több más részleténél is használtak.

¹⁸⁰ A jobb oldalt felül beépített darabon.

látható. A megmaradt részletek szerint a bélletkő homlokoldalán sötétkék alapon hasonlóan dús fehér illetve okker színekkel megfestett növényi mustrát alkalmazhattak. A levélforma aszimmetrikus, mindkettőnek a jobb alsó ujjja hegyes végű s visszahajló, a többiek íves lezárású telt részletek. Ugyanezen növényi formakincs variánsai tűnnek fel sötétkék háttér előtt a Lapidariumban kiállított, egyszerű alakítású falpillérfőkön (Kat. 22–23., 160–162. kép). A pillérfők negyedköríves profilúak, függőleges oldalú fejleméz zárja őket, jellegzetességük, hogy a lemeztaggal bevezetett pálcáforma nyakgyűrűjük alatt a falpillértörzs indítása is megjelenik rajtuk (Kat. 22–24., 160–163. kép).¹⁸¹ Kialakítását tekintve három ilyen pillérfő ismeretes, kettő közülük festett dísz kapott, a harmadikon (Kat. 24.) pedig faragott dísz, hurrás megfogalmazású, sűrűn álló vékony hosszú ujjak sora látható. Az épebben fennmaradt festett pillérfő (Kat. 22.) bal oldalán a hátsík irányába dőlő, törésszüknél egybefűzött s visszakunkorodó alsó ujjú félpalmetták láthatók, az előoldalon pedig egy szimmetrikus, csokorba szedett ujjú forma jelenhetett meg. A festett darabon a vakolatréteg és az alapozás vastagságából kifolyólag a szépen tagozott nyakgyűrű beolvadt a pillérfővel egybefaragott törzs felületébe. A növényi ornamentikával kitöltött zónától sötétkékkel kísért fehér szegély választja el, s alatta a falpillértörzs vörös színt kapott. Tehát a kőből faragott, szépen metszett, árnyalt formálású tagozatot a vakolással eltüntették, de a kifestéssel a maguk módján – immár sík felületre alkalmazva – próbálták azt megidézni. Más kérdéseket vet fel, hogy a köfelületek vésős megmunkálásával, szemcsézett felületei szegélyfaragásaival dekoratív textúrát igyekeztek-e elérni, avagy eleve kifestésre szánták őket.¹⁸² A kapu kontextusában talán ez utóbbi tűnik valószínűbbnek.

E falpillérfők közül kettőnek a szélessége megegyezik a kapuzat keretköveivel, azonban felfekvésük mélysége nagyobb, mint e törzsdarabok kiülése. Megemlíthető az is, hogy a lapidariumi falpillérfők közel ugyanakkora kiülésű, ám jóval karcsúbb faltagolókat koronáztak, mint amekkorák a székesegyház román kori szentélyrészében fennmaradt falpillérek. Az építészeti kiképzését tekintve puritán formavilágú portált, amely méretei szerint az inkább oldalbejárat díszje lehetett, a szikár falpillérfőkkel a bélletkövek és a hasábos faltagolók azonos nagysága mellett az azonos stílusú teltleveles növényi ornament alkalmazó kifestés fűzi össze. A kék, fehér, vörös és okker színek kombináló festett dísz jelenléte egyazon architektúra részleteire vall.

¹⁸¹ Kozák–Sedlmayr 1987, 7–8. o., 6–7., 9. sz., 8–10., 13–14. kép, illetve idézi őket: Takács 1989, 24. o.

¹⁸² További restaurátori vizsgálatokat igényelne a kifestések rétegeinek pontos analízise, esetleges periódusainak megkülönböztetése.

Az ezen architektúra részleteire jellemző egyszerű tagozatok, redukált formavilág a 12. századon belül tágabb datálási lehetőségeket kínálnak. A timpanon figurális részletei a stiláris elemzés számára restaurálási dokumentáció híján megbízhatatlan kiindulási pontok, míg az ornamentális keretdísz e típusa a 12. századtól a 13. századig általánosabb népszerűségnek örvendett, így a kifestés korát ezen időszakon belül nyitva kell hagynunk. Viszont e kifestés, stílusát, színvilágát tekintve határozottan elkülönül az 1930-as években valószínűleg a főapszis kutatásai során előkerült, geometrikus mustrák részleteit fenntartó töredékekétől (Kat. 25–28., 18–19., 159. kép).¹⁸³ Nemcsak magának a portálnak a festett volta, hanem a freskódísznek a portál keretarchitektúráján kívül, karcsúbb falpilléren is megjelenő, folytatódó részletei is belső térben való alkalmazásukra vallanak. E tekintetben a töredékek előkerülési helyének (K3) az újjáépített gótikus hosszház déli kapujához való közelsége miatt is annak előzményére, a román kori székesegyház déli kapujára gondolhatunk. S e tekintetben a hosszház déli oldala mellett a gótikus kápolnák előzményeként feltárt, kváderfal-részletei alapján a román kori szentéllyel egykorúan épült, déli „oldaléptményt” idézhetnénk újra (45–50. kép). Ez az a szakasz, ahol a korai (mellékelt alaprajzokon vörössel jelzett), fallal összefüggésben, annak déli oldala előtt – ha minden igaz, in situ – előkerült részletformái nyomán a kora 12. századra helyezhető, sajátos, három tórussszal tagolt lábázat is.¹⁸⁴

Eképp a következők valószínűsíthetők: a festett díszű kapuzat a székesegyház déli oldalán, belső térrel (előcsarnokkal?, kápolnával) összefüggésben épülhetett fel, és onnan vezetett a székesegyház terébe. A pillérek ezen, a kaput előlegező belső tér tagolásában jutottak szerephez, nyilván e tér boltozatával lehettek összefüggésben, vagy valamiféle áthidalót, hevederívet, árkádöt indíthattak. A freskórészletek stílusa alapján a portál és „előterének” kifestésére egyidőben, egyazon terv részeként kerülhetett sor.

¹⁸³ Kozák–Sedlmayr 1987, 13. o., 36. sz. Kivételt talán a Kat. 26. fehér alapon vörössel, koncentrikus vakivékkel díszített darab képezhet, ezzel a kortársi viszony elképzelhető lenne.

¹⁸⁴ Erről részletesen lásd:

II. A SZÉKESEGYHÁZ NYUGATI RÉSZÉNEK ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KÉRDÉSEIHEZ

Exkurzus: Egy egri fejezetzóna története

Az egri Lapidárium jelenlegi, az 1980-as években rendezett, várbeli kiállításán a második, gótikáról elnevezett kazamatateremben feltűnően kvalitásos – és a középkori egri székesegyházból ránk maradt díszítőfaragványok állapotát és töredékességének mértékét tekintve viszonylag épnek mondható – darab látható (78–80. kép).¹⁸⁵ Egykor bélletes portál jobb oldalába illeszkedő, tekintélyes méretű fejezetzónáról van szó, melyet három, homorlattal összefűzött, karcsú indítású kehelyfejezet tagol. A fejezetek közül a külső és a legbelső körtetagot, a közbülső hengertagot koronázott. A folyamatosan vezetett, profilált nyakgyűrű követi a béllettagok alaprajzát, a fejezeteket pedig – szintén a bélletrajzot követve (!) – magas, összetett tagolású, háromrétegű (körtetagokból, homorlatokból és pácából kombinált profilú), precíz metszésű fejlemez zárja.¹⁸⁶ A fejezet alján karc jelöli a béllettagok felfekvését, a darabot az 1920-as években még szabadon – installáció és beépítés nélkül – tanulmányozó Möller István a fejezet felső síkján az ívbélletkövek, az archivolt indításának lenyomatait, valamint a váll bekarcolt körvonalát is megfigyelhette, mely szintén a bélletnek megfelelő tagolású volt (76. kép).¹⁸⁷ A fejezettömb háta nagyolt illesztési sík, mellyel a külső oldal körülbelül ~55°-os szöget zár be. A homlokoldalon a külső fejezettől jobbra enyhén visszaléptetett – a következő bélletréteg, illetve a keretmű illesztésére kialakított – felület látható. A fejezetet vízszintesen fűzött, kétfónás ornamens borítja. A magas faragói kvalitásról tanúskodó, áttört, aláfaragott, naturalisztikus ornamens nemcsak kompozícióját, hanem a rajta megjelenített növényvilágot tekintve is két sávra oszlik. A sérültebb alsó sávon szőlővessző fut végig, melyről dús, apró szemű fürtök és erezett – a fejezetek között összeboruló – szőlőlevelek hajtanak. A felső zónában a homorlatokra át nem terjedő ágakról makkok, fodros-szélű, domború ereztű tölgylevelek nyúlnak a fejezetkelyhek párnatagszerű lezárására és a fejlemez alsó

¹⁸⁵ Kozák–Sedlmayr 1987, Nr. 57., 19. o., 37–38. kép.

¹⁸⁶ A faragvány tufából készült, magassága: 47 cm, mélysége: 77 cm, szélessége: körülbelül 72 cm. A nyakgyűrű vastagsága 4,4 cm, a fejlemez magassága: 13 cm.

¹⁸⁷ Lásd Möller István KÖH Kézirattárában őrzött jegyzetfüzetének (Itsz. K.344.) 1927. november 19-én felvett lapját, ahol az alsó rajzon homorlatokkal fűzött, körte-henger-körtetagos archivoltindítás nyomait jelzi. Ezzel kapcsolatban Szmercsányi Miklós 1932-es katalógusában „sücsüves bordák bevésést keresztmetszetről”, az 1982-ben átadott kiállítás rendezői (fémrekonstrukciójukban is kifejezett) „henger

tagozatai felé. A nyúlánk levelek párosával sorakoznak, fejezetenként egy egymáson keresztbefekvő, illetve egy szétterülő levélpár látható.¹⁸⁸

A vizsgált faragvány az elmúlt másfél évszázadban metamorfózisok során átesett egri Lapidarium gyűjteménytörténeti szempontból „jobban” megragadható, korai magjához tartozik. Állapotának, kvalitásainak köszönhetően az 1930-as évek óta a helyi kőtár-kiállítások rendszeres, figyelemmel – és „katalógustételekkel” kísért szereplője volt. Ugyanakkor szakirodalmi megítélése, értelmezése, stiláris értékelése és datálása ellentmondásos. A rá vonatkozó archív dokumentumokban kisebb, a publikációkra is visszaható zűrzavar uralkodik. Ezért érdemes talán a faragvány szempontjából vázlatosan áttekintenünk ezeket. Az első, muzeális igényű egri Lapidariumot az 1920-as évek derekától Szmrecsányi Miklós (1854–1936) hívta életre az Egri Érseki Múzeum keretében. Ebben – helyileg a Liceum földszintjén, a „főlépcső alatt” – a Pyrker János László (1772–1847) érsek óta a várban őrzött néhány középkori székesegyházi faragvány mellett a városból és az egyházmegye területéről bekerülő közép- és újkori darabok,¹⁸⁹ valamint Bartalos Gyula (1839–1923) egri kanonok 1909-óta a Liceumban őrzött, gazdag achaeológiai gyűjteményének római kori, középkori egri és egyházmegyei köemlékei egyesültek.¹⁹⁰ Úgy tűnik, a vizsgált darabról – „egy szőlődiszes oszlopfő, a várbeli székesegyházból való” – elsőként a görög-latin szakos tanár és helytörténész Türk Frigyes (1854–1911) emlékezett meg 1905-ben elhangzott előadásában, majd a várról szóló, nyomtatásban egy évvel később megjelent ismertetőjében.¹⁹¹ Alig két évtizeddel később Szmrecsányi Miklós több kiadást megélt egri kalauzában ajánlotta a várba látogatók figyelmébe a Setét-kapuban látható „szépen kifaragott szőlőfűrtös köemlék”-et.¹⁹² A vár 16. századi eredetű Setét-kapujába a klasszicista stílusú, dór oszloppárral és párkányzattal tagolt, ráccsal elrekesztett „hajlékot” a várrendezés keretében, a Kálvária és a stációk 1828–1831 közötti

és körtetagozatú ivbordákról” írtak. *Szmrecsányi 1932*, 39. sz., valamint *Kozák–Sedlmayr 1987*, Nr. 57., 19. o.

¹⁸⁸ A fejezetzóna ornamentális felületén, levelek mélyedéseiben helyenként meszelés/világos kifestés maradványai figyelhetők meg.

¹⁸⁹ Többek között a lebontott barokk székesegyház faragványainak egy része, a káptalan 1587-es címere (*Szmrecsányi 1932*, 18. sz.), a felnémeti pálos (*Szmrecsányi 1932*, 23. sz.), s a felsőtárkányi karthauzi (*Szmrecsányi 1932*, 5–16. sz.) kolostor töredékei.

¹⁹⁰ *Szmrecsányi 1931.*; *Szmrecsányi 1932*, valamint ismertetését lásd: *Egri Egyházmegyei Közöny*, LXIV/11. 1932. december 15-én megjelent számában, 171–172. o.

¹⁹¹ *Türk Frigyes*: Eger vára. Eger 1906, 39. o. *Türk Frigyes*: Eger vára. In: Türk Frigyes munkái. Eger 1912, 189. o., valamint *Lénárt 1982*, 17. o.

¹⁹² *Szmrecsányi 1925*, 11. o., valamint Szmrecsányi Miklós kéziraiból összeállított, posztumusz megjelent munkájában

kialakításával párhuzamosan Pyrker építtette, elsősorban Dobó István Dobóruszkáról elhozott síremléke és a várbeli – a középkori székesegyház emléket fenntartani hivatott – „köereklyék” számára.¹⁹³ 1862-ben Ipolyi Arnold egri működésnek kezdetekor már itt volt elhelyezve a várbeli középkori székesegyház egyik 12. század végi oszlopfője (Kat. 32.), viszont Ipolyi – akinek figyelmét a középkori székesegyház késő gótikus részletei éppúgy felkeltették, mint a 12. századiak – erről a szőlőfűrtös fejezetzónáról hallgat.¹⁹⁴ A fennmaradt fényképfelvételek tanúsága szerint nem került lencsevégre 1897-ben sem, amikor Bartalos Gyula invitálásra Egerbe látogató Gerecze Péter (később, 1898-tól a MOB tagja), a kanonok gyűjteményének kitűnőbb darabjait – köztük a Diósgyőri Madonna alsó részét és a kácsi bencés apátság román kori köveit –, valamint a várbeli maradványokat is dokumentálta.¹⁹⁵ 1905-ben viszont már ott hevert a Setét-kapuban, pedig a közties évtizedből ásatásokról, földmunkával is járó várbeli építkezésekről, tereprendezésről nincs közelebbi tudomásunk. Mégis sor kerülhetett ilyesmire, és noha a várbeli előkerülés pontos helye ismeretlen, a környezet beépítettségéből, a körülményekből annyi talán sejthető, hogy a romterület felszíni vagy felszínhez közeli pusztulási rétegében találhattak rá, s helyezték el az érsekség kezelése alatt álló „hajlékba” a többi vári emlék mellé.¹⁹⁶ Felületeinek állapota is mutatja, hogy nem lehetett túl sokáig utólagos időjárási és egyéb viszontagságoknak kitéve. Két archiv felvétel ismert róla, környezetéből és beállításából ítélve mindkettő ugyanott, valószínűleg már a Líceumban készült (77. kép). A korábbi 1926-ban, egy évvel Möller István felmérési rajza előtt, a Líceum barokk emlékeit is megőrkítő bécsi fényképész, Bruno Reiffenstein készítette.¹⁹⁷ A másik felvétel – ez már vélhetően a megnyitott

¹⁹³ Lásd: *Kubinyi-Vahot 1853*. A kérdéshez bővebben: „Források a 18. századból” című fejezetben és vonatkozó lábjegyzetekben idéztettek. Továbbá: *Fajcsák Attila: Az egri Kálvária, Agria (Egri Múzeum Évkönyve) XV–XVI. (1989–1990), 567–583. o.*

¹⁹⁴ *Ipolyi 1865*, 129–130., 170. IV. tábla 1.

¹⁹⁵ Gerecze Egerben készült fényképeihez lásd: *Bakó 1993*, (itt nem mindegyik került közlésre, ezekről és Gerecze egri útjáról részletebben: lásd a Katalógus gyűjteménytörténeti bevezetőjét).

¹⁹⁶ A középkori székesegyház egykori területe és környéke a Kálváriával, stációkkal ekkor az érsekséghez tartozott, a vár többi része a magyar királyi hadseregé volt).

¹⁹⁷ Zselatinos ezüst, a pozitív kép mérete: 17×11 cm. KÖH Fotótár pozitív ltsz. 911. (negatív ltsz. 29495.); MOB Alapleltári szám: 4810/84., valamint MOB 261/1926. Fényképész: Reiffenstein Wien, VIII. Bennogasse 24. (Adatok a pozitív kép hátoldalára egykorán pecsételt feliratok nyomán). Vö: Függelék, MOB iratok. A felvételen világosra festett falú helyiségben, sarokban téglalábakra fektetett deszkapolcon, frontális nézetben tűnik fel a fejezet. (A Setét-kapuban a korabeli ábrázolásokon és jelenleg is nyers kőfalak vannak, viszont a Líceumnak megfelelne a környezet.) Ha a meszelt falú helység valóban a Líceum-beli lapidáriummal azonos, akkor a jelek szerint az 1920-as évek közepe táján valamikor már levihették a várból a Líceumba a fejezetet is. Aminek viszont ellent mondhat Möller feljegyzése, aki jegyzetfüzetének két egymást követő lapján, egy napon rajzolta le a román kori féloszlopfőt (*Szmrecsányi 1932*, 9. o. 25. sz.) és a vizsgált fejezetzónát (Möller István jegyzetfüzete, KÖH Kézirattár ltsz. K. 344. 21. r. és v., 19) a 12. századi darabról feljegyezve, hogy „jelenleg a Dobó István síremlékének helységében

liceumi kiállításon készült¹⁹⁸ – egy olyan a MOB számára, Möller István és Csemegi József kezdeményezésére készített fényképsorozat részeként, amelynek fő célja a székesegyház-ásatásokon előkerült épületmaradványok, kőfaragványok dokumentálása volt.¹⁹⁹ A fejezetzónáról készült ezen felvétel 2002-ig, „Esztergom Mintaterem – Gótikus kőfaragvány” felirattal, Esztergom a MOB által 1934–1938 között fényképezett köemlékeinek dobozában lapult.²⁰⁰ Nem tudni s igazából mellékes is, hogy a MOB-ot az 1940-es években ért háborús majd átszervezési viszontagságokkal magyarázható-e, vagy véletlenszerű gyűjteményi keveredéséről lehet szó, esetleg a malőr forrása az 1934-től Egerrel párhuzamosan folyó esztergomi kutatásokat egyidejűleg felügyelő hivatali építész Lux Kálmán (1880–1961) hagyatéka lehetett. Mindenesetre az esztergomi felvételek dobozából – egy olyan, a Bermuda-háromszöghöz különösen hasonlós „Kőtár” archívumból ahol főművek hirtelen elmerülése és évekkel későbbi felszínre vetődése vagy ismeretlen darabok felbukkanása szinte már nem is meglepő – vezethetett útja a „Magyarországi művészet 1300–1470 körül”-be. Ott lapszéli képszáma alapján Szécsi Dénes érseknek (1440–1465) az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházon folytatott építkezéseit illusztrálja, a képkiötben a veszprémi Vetési-kő (1467) és a visegrádi palota oroszlános kútja (1473) között képviseli a Mátyás-kori késő gótikát,²⁰¹ önkéntelenül is rímelve Szmrecsányi Miklós egri darabra vonatkozó, 15. századi datálási javaslatára.

Gyűjteményi kalandjain túl széles skálán mozog a darab stíluskritikai, művészettörténeti megítélése is. Szmrecsányi Miklós, aki a székesegyház építéstörténete és Eger művészettörténete számára felfedezte a „csúcsíves nagyobb építkezés korából való” darabot (amely nála a 15. század végi építkezéseket jelentette), „díszes” kapuhoz tartozóként határozta meg azt. Sejtése szerint a székesegyház „Ordinarius által is

van”, a fejezetzónánál viszont nem rögzítette az aktuális őrzési helyet. (Még ellenőrzésre vár tehát, hogy a Setét-kapu köveket bemutató része nem lehetett-e kimeszelve ugyanekkor, mivel az sem zárható ki, hogy Reiffenstein a várbán is készített felvételeket.)

¹⁹⁸ KÖH Fotótár pozitív ltsz. 18064. (negatív ltsz. 166.550.) Kartonra ragasztott, 21×13 cm nagyságú zselatinos ezüst. Keresőképpen láthatóan ugyanabban a sarokban áll a darab, csak kissé beforgatva, mint az 1926-os felvételen, csak a polc változott: ácsolt, sarokban beforduló deszkapolcra.

¹⁹⁹ A sorozat az 1930-as évek elején indult, sok felvétel 1934 körüli vagy előtti, s legkésőbbi pontosan meghatározható tagjai 1937-tájan készülhettek. Ezekhez lásd Függelék. MOB-Iratok

²⁰⁰ KÖH Fotótár, pozitív ltsz. 18064. (negatív ltsz. 166550.) Kartonra ragasztott felvétel, zselatinos ezüst. A pozitív kép mérete: 21×13 cm. A képet, a karton hátoldalán lévő számok szerint posztumusz leltározták, a MOB fényképarchívumának II. világháborút követő újraeltározása során. Ez utóbbi adat Lászlóné Laár Erika szíves szóbeli közlése, melyet ez úton is köszönök.

Ugyanakkor bizonyosan ugyanezen felvétel negatívjáról készült keresőkép található az Egri vár mappájában is, igaz mellette az 1926-os, Reiffenstein-féle felvétel leltáradatai vannak feltüntetve. A negatív (ltsz. 166550.) borítékja felirat/meghatározás nélküli.

említett”, „püspöki palotának oldalára nyíló” északi kapujához tartozhatott.²⁰² Megjegyzendő, hogy az ugyanekkor tájt épp Szmracsányi hívására Egerben szakértő Möller 14. század végének gondolta (76. kép) a fejezetet. A Líceumi gyűjtemény felszámolása után a fejezetzóna csak évtizedek múlva, a várbeli Lapidariumban került kiállításra. A darabra vonatkozó katalógustételben leginkább a rekonstruálható szerkezeti részletek kaptak említést, melyeket az installációban működőbe öntve nyomatékosítottak, viszont Möllerhez hasonlóan a darab 14. századi datálással és kapuzat részeként való meghatározással tűnik fel.²⁰³ Az egri fejezetzóna néhány éve Rostás Tibornak a 13. század második negyede és közepe „udvari” művészete címén a főként IV. Béla uralkodása (1235–1270) évtizedeivel jellemezhető korszak (vagy általa abba sorolt) magyarországi emléktárgyának számos fontos építkezését áttekintő tanulmányában tűnt fel.²⁰⁴ Ebben az ornamentikájuk (palmetták, sárkányok) és tagozattípusaik bizonyos közössége révén kapcsolatba hozott emlékek kerültek tárgyalásra. Csemegi József nyomán²⁰⁵ – a veszprémi Gizella-kápolna köré rajzolt és Rostás által (sok esetben a hazaiaknál későbbre datálható!)²⁰⁶ morva emlék felől levezetett, késő román tendencia egyfajta ellenpontjaként – szerepeltette az egri fejezetet is (megállapítva, hogy az „nem 14. századi”), többek között egy olyan az 1260-as évektől jelentkező új stíluskorszak nyitányaként, amelyben „palmetták és karéjos

202 *Szmrecsányi* 1925, 11. o. „...A Sötét kapuban [...] Van még egy szépen kifaragott szőlőfűrtös kömelek: az egyik díszes kapu béléteből való fejezet. Ilyen díszes kapuja volt a székesegyháznak a két hatalmas tornya közt a Ny-i főhomlokzat. A második kapu É-ra nyílt a püspöki palota felé...”. *Szmrecsányi* 1931: c) Lapidárium. Földszint a főlépcső két ága alatt. Jobbra: ő és középkori kőmaradványok, a török uralom megszüntéig. (1687). Ezek között kiválóan fontosak a várban épült románkori székesegyháznak kövei és főleg egy fénoszlop fejezete, gyémántoros, tapadó levelével a XII. század végéről, továbbá a csücsives nagyobb építkezés korából a kapubéllet szőlőfűrtös fejezetdarabja...”. *Szmrecsányi* 1932, 39, sz. Kapubéllet darabja. Hármasszlop, faragványos díszítéssel. A felső sorban tölgyfalevelek és makkok, az alsó sorban szőlőlevelek és fűrtök. A felső síkon három csücsives bordának bevésést keresztmetszete. 48×90 cm., XV. század vége.”; *Szmrecsányi* 1937, 14. o.: „Az egr. „Ordinarium” is említést tesz a székesegyház északi kapujáról, mely a püspöki palotának oldalára nyílik. Ez már csücsives kapu lehetett s valószínűen annak béléttéhez tartozhatott egy gazdagon kifaragott szőlőfűrtös fejezet, melyet a több megmaradt kövevel együtt a Dobó-emlék mellett, a Sötétkapu alján helyeztek el.” *Szmrecsányi* Eger művészetről szóló munkája posztumusz jelent meg Kaposy János gondozásában, a kéziratának e passzusza láthatóan az 1931-es vezetőnél korábbi, 1920-as években fogalmazott állapotokat tükrözi.

²⁰⁴ *Rostás 2001*, 31. o.

²⁰⁶ *Rostás 2000*, 15., 35. o. Így például Óbuda (vö. *Havasi 2007*) vagy Zsámbék stílusának levezetése az 1233 táján alapított tišnovi cisztercita kolostorból. Tišnov építéstörténetéhez többek között: *Jiří Kuthan*:

levelek” helyett „valós növények, valóságghú formái” tűnnek fel.²⁰⁷ Ebben az olvasatban a fejezet – anélkül, hogy a szerző építészeti, történeti összefüggésekre rákérdezne – a székesegyház szakirodalmi toposzként felfogható, tatárjárás utáni „nagyszabású átépítéséből” származtatható. Legutóbb Buzás Gergely visszatért a fejezetzóna 14. századi datáláshoz, a levélformák és a poligonális fejlemez alapján az 1370-es évek elejére helyezett pécsi – általa Bergzaberni Vilmos püspök (1361–1374) síremlékéhez kötött – fejezettöredékekkel vélt rokonságot felfedezni.²⁰⁸

Tölgylomb és szőlőlugas. (Naturalizmus, de mikor is?)

A két utóbbi, hasonló érvekre alapozó, mégis eltérő, a fejezetet az 1260-as évekre, valamint az 1400 körüli művészetet előlegező jelenségek körébe helyező vélemény, ha mégannyira át is hatja őket a szerzők preferált témái felőli megközelítés, egy általánosabb problémára, az (építészeti összefüggéseiből kiragadott) faragványok ornemens és tagolás típusok alapján történő stíluskritikai értékelésének/értékelhetőségének kérdésére, s leginkább ennek korlátaira világítanak rá – egy olyan módszertani problémakörre, amellyel a helyzetből fakadóan a magyarországi középkor (építészeti) emlékanyagának vizsgálatakor gyakran szembekerülhetünk. Elpusztult, csekély felmenővel rendelkező, ásatási alaprajzokból, műemléki helyreállítás előtti felmérésekből kibogozható – esetleg teljesen eltűnt – épületek, épületrészek művészettörténetileg, stílusosan gyakran egyedül értékelhető darbjait szerencsésebben megmaradt ornamentális faragványok, az egykori épületplasztika, épületornamentika töredékei jelentik. Persze – korszakonként, emlékenként – sokféle eset létezhet, azonban az architektonikus részösszefüggéseket, ha azok a darabról leolvashatók, hiba lenne figyelmen kívül hagynunk, mint ahogy megkerülhetetlen az esetleg meglévő maradványokkal – és a vonatkozó archív dokumentumokkal – s a történeti forrásokkal való egyeztetés, még ha gyakran nincs is megnyugtató válasz, legfeljebb a problémák és kérdéseink sora szaporodik.

Die mittellaterliche Baukunst der Zisterzienser in Böhmen und in Mähren. München – Berlin 1982, 274–284. o.

²⁰⁷ Rostás 2000, 38. o. és 121. jegyzet.

²⁰⁸ Buzás 2006, 37–39. o. és 51. jegyzet. Hasonló véleményre jutott a fejezet lokalizációjával kapcsolatban, mint a sorok írója. Azonban a fejezetzóna közlésére (és úgy tűnik leírására is) sajnos a Kozák Károly és Sedlmayr János által jegyzett kőárkatalógus felületes és hibás rajza nyomán került sor, így ez a faragvány is sok minden máshoz hasonlóan felszínesen vizsgálat és nagyívű hipotézisek keretében bukkan fel.

Az egri fejezetzőna egy olyan a növényi ornamensek (és általában a teremtet világ jelenségeinek, lényeinek) naturalisztikus ábrázolásában, részletalakításában (is) megnyilvánuló tendenciának a képviselője, amelynek első emlékei francia területen már az 1220-as, 1230-as évektől nyomon követhetők, s a következő évtizedekben, különösen a század második felében a klasszikus gótika stílusjegyeinek terjedésével, közkeletűekké váltak Európa középső s keletebbi részein is. E stílusvonulatnak, tendenciának a növényi ornamensek naturalisztikus megjelenítésére, formáira, részletalakítására vonatkozó fogásai ekkortól a faragói eszköztár konstans részeivé váltak, generációkon át öröklődtek, és a bizonyos szinttől elvárt és divatos ábrázolásmód példái a 15. századba nyúlóan követhetők nyomon. A 13. század ezen időszakától a növényi ornamens makroflórává változik – mint erre már többen rámutattak, mindez a korabeli (skolasztikus) filozófia új eredményeitől, az embert körülvevő teremtet világ empirikus megismerésére (például a növény- és állatvilág osztályozására) irányuló arisztotelianus törekvésektől nem függetlenül ment végbe. E törekvéseket Roger Bacon, William of Ockham, Aquinói Szent Tamás (†1274) – *De ente et essentia* – és tanítványa a Padova és Bologna után Párizsban majd Kölnben tanító *Albertus Magnus* (1200 körül–1280) – *De vegetabilibus et naturalia* – művei és munkássága képvisel a leginkább. Ebben az összefüggésben olyan pszeudoarisztotelianus természettudományos munkák recepciója is számításba vehető, mint a Nikolasz Damaszkénosz-nak tulajdonított *De plantis*.²⁰⁹ E térben és időben is széles skála végpontjainak illusztrálására álljon itt csak két kiragadott, széleskörű recepciónak is örvendő példa: Reims és Prága (83–84. kép).²¹⁰ A naturalista faragásmód és ábrázolás felbukkanásának igényével párhuzamosan e

²⁰⁹ Panofsky 1951, 6–7., 16–17. o.; Behling 1964, 120–124. o. Lásd: *Albertus Magnus*: Ausgewählte Texte. (Lateinisch–deutsch) Hg. und übersetzt: Albert Fries, Stuttgart 1987. Willehad Paul Eckert bevezető biográfiáját valamint szemelvényeket a „De vegetabilibus...”-ból (VII–XXXII., 50–57). A „De vegetabilibus...” a Kr. előtti században működő pszeudoarisztotelianus Nikolasz Damaszkénosz *De plantis* című munkájának egyfajta parafrázisa. Albertus Magnus munkásságához még: Lexikon des Mittelalters. Bd. I. München–Zürich 1980, 294–299. o. (Günther Binding–Peter Dilg). Willibald Sauerländer: Der Elefant im Tower und das Lächeln von Reims. Der Spiegel der Natur. In: Sauerländer 1990, 142–149. o.; A „Philosophia naturalis”, a valóságészlelés és ábrázolás témaköréhez a skolasztikus filozófiában (Roger Bacon, William of Ockham) és a 13. században más megközelítésből: Hans Belting: Der Streit um Wahrnehmung und Erkenntnis in der Scholastik. In: Belting 2008, 144–150. o. Lokálpatrióta Albertus-verzió, valamint természettudományos-botanikai megközelítés alkalmazása a kölni dóm, klasszikus gótikus növényi ornamentikája kapcsán: Hermann Joseph Roth: Die bauplastischen Pflanzendarstellungen des Mittelalters im Kölner Dom. Eine botanische Bestandaufnahme unter Berücksichtigung auswärtiger Architekturplastik und sonstiger Kunstgattungen. (Europäische Hochschulschriften XXVII. Bd. 117.) Frankfurt am Main 1990, 113–123. o.; vö: Heinrich Blass: Albertus Magnus als Biologe. Stuttgart 1947.

²¹⁰ Reimshez: Behling 1964.; Sauerländer 1990, 170–177., 224–226. 270–274. o.; James 2002, illetve: Peter Kurmann: La façade de la cathédrale de Reims. Architecture et sculpture des portails. Étude archéologique et stylistique. I–II, Lausanne–Paris 1987, 126, 132, 135. kép.

motívumok közkeletűekké, közhelyekké, az ornamentumfaragók eszköztárának szinte kötelező, a mesterségbeli tudás színvonalát igazoló, begyakorlott fogásaivá (sokszor maníriáivá) váltak. Az építészeti ornamentika, a fejezetek díszje nem egy esetben már erre specializálódott műves munkájának eredménye. Az is előfordulhat, hogy az építészeti formák, megoldások más irányba mutatnak, mint ami a pilléreket ékesítő fejezetek ornamentikájából, stílusából leolvasható. Így egy emlék pontosabb behatároláshoz az ornamens pusztá elemzésénél többre van szükség. A 13. század közepe felé elterjedő s az 1300-as évek táján – különösen francia területeken megfigyelhető – „retrospektívá” váló stílusjelenségekhez hasonlóan,²¹¹ hosszú évekre (évtizedekre) „konstanssá” váló, közelebről nehezen datálható ornamens, mely a kisművészetekben, ötvösségben éppúgy hódított, mint az építészetben.²¹² Hódításának kezdetét olyan emlékek jelzik, mint a (később exemplummá váló) párizsi Sainte-Chapelle,²¹³ a metzi székesegyház (86. kép), vagy a kölni dóm szentélyének fejezetornamentikája.²¹⁴ Elterjedésének pedig többek között olyan, hazai emlékek szempontjából sem érdektelen állomások idézhetők (itt most behatódott elemzés nélkül), mint a trieri Liebfrauenkirche vagy a marburg-i Elisabethkirche.²¹⁵ Terjedését magyarországi vonatkozásban – ahol a recepció elsősorban az épületornamentikában követhető – pedig más-más hangvételben és stílusban a 13. század derekától épülő budai Nagyboldogasszony-templom (87. kép) fejezetplasztikájának fiatalabb rétege és nyugati

²¹¹ Az 1300 körüli stílusjelenségekhez (az „udvari művészet” fogalmához) és különösen Párizs szerepéhez: Robert Branner: Saint Louis and the Court Style in the Gothic Architecture. London 1965; Sauerländer 1988; Kurmann-Schwarz 1996; Willibald Sauerländer: Notizen aus der Ausstellung: L'Art au temps des rois maudits. Philippe le Bel et ses fils. 1285–1328., Kunstchronik 51. (1998), 19–29. o.; Wolfgang Brückle: Revision der Hofkunst. Zur Frage historischer Phänomene in der ausgehenden Kapetingerzeit und zum Problem des höfischen Pariser Stils, Zeitschrift für Kunstgeschichte (2000), 404–434. o.; Sauerländer 2000; Willibald Sauerländer: König für fünf Tage. Kunst aus der Zeit Philipps des Schönen. In: Uö. Die Luft auf der Spitze des Pinsels. Kritische Sapziergänge durch Bildersäle. München–Wien 2002, 25. o.; Wolfgang Brückle: Civitas terrena. Staatsrepresentation und politischer Aristotelianismus in der französischen Kunst 1270–1380. München–Berlin 2005, 39–54. o.

²¹² Peter Kurmann: Miniaturkathedrale oder monumentales Reliquiar? Zur Architektur des Gertrudenschreins. In: Köln 1996, 135–153. o.; Peter Kurmann: Gigantomanie und Minitur. Möglichkeiten gotischer Architektur zwischen Grossbau und Kleinkunst, Kölner Domblatt 61. (1996), 123–146. o.

²¹³ A párizsi Sainte Chapelle-hez és Szent Lajos korának művészetéhez: Inge Hacker-Stück: La Sainte-Chapelle de Paris et les chapelles palatines du moyen age en France, Cahiers Archeologiques XIII (1962), 217–257. o.; Robert Branner: Saint Louis and the Court Style in the Gothic Architecture. London 1965; Sauerländer 1990, 253–274. o.; Willibald Sauerländer: Die Sainte-Chapelle du Palais Ludwigs des Heiligen, Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1977, 1–24. o. Stephan Gasser: L'Architecture de la Sainte-Chapelle. État de la question concernant sa datation, son maî tre d'oeuvre et sa place dans l'histoire de l'architecture. In: La Sainte Chapelle de Paris Royaume de France ou Jérusalem céleste? (Culture et société médiévales 10) Paris Collège de France éd. Christine Hediger 2007, 157–180. o.

²¹⁴ Sauerländer 2000, 798. o.; Schurr 2003a, 128–130. o. különösen 17–18. kép; Schurr 2007, 83–85. o.

portálja,²¹⁶ valamint a század utolsó évtizedeiből a gyulafehérvári székesegyház nyugati szakaszainak, nyugati kapujának ornamentikája jelzik (_kép).²¹⁷

Szintén a 13. századra megy vissza a kétféle növényi ornamens együttes alkalmazása. A példák arról szólnak, hogy a tölgylombos-makkos, illetve a szőlőleveles dísz variánsai egymással szemben, illetve egymás kiegészítőiként is gyakran feltűnnek. Így például a gyulafehérvári nyugati kapu bal oldali bélletének fejezetét tölgyleveles, a jobb oldaliét szőlőleveles dísz futja be. Ugyanitt az elegáns, virágokkal ékes pántkoronát viselő – többek között ilyet hordanak a straßburg-i székesegyház nyugati homlokzatán, a bal oldali kapu erényalakjai is²¹⁸ –, mosolygó atlaszfigura és a fenyegető, kítátott pófájú, szörny is szembehelyezkedik egymással (88–89. kép). Hasonlóképp idézhető az „ikermotívum” a 13. század második feléből a marburgi Elisabethkirche baldachinjáról,²¹⁹ továbbá egy észak-francia, vagy délnémetalföldi műhelyhez kötött ötvösművű ereklyetartó Keresztrefeszítést és Szent Bertalan apostolt ábrázoló lemezéről (85. kép), amelyeken a kereszt két oldalán egymás mellett, illetve felett tölgy- és szőlőleveles növényzet hajt,²²⁰ – az ornamentális repertoár bemutatása és a változatosság kifejezésre juttatása mellett arra hívva fel a figyelmet, hogy ezen ábrázolások összefüggésében bizonyos tartalmi vonatkozásaik sem elhanyagolhatók.²²¹

Az egri töredék egy olyan kapuforma emlékét képviseli, melyen a román kori kapuzatokhoz képest a béllet egyre jobban fellazul: az azonos méretű oszlopok és hasábok egyre vékonyabb, változatos átmérőjű – és formájú függőleges tagozatok hullámszórással adják át a helyet. Ezen új típus bevezetését itthon – miként a növényi ornamensét is – a budai Nagyboldogasszony-templom²²² és a gyulafehérvári székesegyház nyugati kapuja jelzi.²²³ Az egri székesegyház fejezetzónája, noha díszítményének részletei valóban több szállal szorosan kötődnek a fentiekhez és a késő

²¹⁵ Építéstörténeti kérdéseikhez, korábbi szakirodalommal: Schurr 2007, 23–29. (Trier), 30–37. (Marburg)

²¹⁶ Csemegi 1955, 54–73. o.; 81–83. kép. 109. kép., 120. kép. A fejezetplasztika fiatalabb rétegéhez az északnyugati, ún. Béla-torony pilléreinek egyes fejezetei, valamint a szentély fejezetei utalhatók. A budai naturalisztikus dísz bizonyos vonásaiban nehezebbnek tűnik, mint Gyulafehérvár nyugati szakaszának (hosszház és az előcsarnok pillérfejezetei, illetve a nyugati kapu) hasonló stílusfázisa. Vö. ehhez még: Rostás 2000, 35. o.; Marosi 2008, 99–100. o.

²¹⁷ Entz 1958, 91–114. o.; MM. 1300–1470, 331. o. 57., 59. kép; Marosi 2008, 58–59. o.; Sarkadi 2010, 81–82. o., 90–102. o.; 237–239. kép

²¹⁸ 1280–1300 körül, Erlange-Brandenburg 1988, 120. o., Abb. 92–93.

²¹⁹ Az ún. Mausoleum, lásd: Andreas Köstler: Die Ausstattung der Marburger Elisabethkirche. Zur Ästhetisierung des Kultraums des Mittelalters. Berlin 1995, 23–28. o., Abb 8–9.

²²⁰ Köln 1996, Kat. Nr. 22., 320–321. o. London, British Museum, 13. század második fele, vésett, aranyozott rézlemez. (Neil Stratford)

²²¹ Behling 1964, szőlőleveles dísz, szőlőlugas: 96–99. o. és tölgylomb makkokkal: 104–105. o.

²²² Csemegi 1955, 20–21., 82., 88. o.

13. századi jelenségekhez, azonban a gyulafehérvári nyugati portál fejezetzónájával összevetve a rokon, illetve párhuzamos vonásokon túl a különbségek is szembetűnőek. Ebben az összefüggésben érdemes utalni egy másik egri fejezettöredékre, mely még az 1930-as években került elő, és azóta, úgy tűnik, nyomtalanul el is veszett (82. kép).²²⁴ A Csemege József által közölt, és a budai Nagyboldogasszony-templom délkeleti kapujának fejezeteivel és általában a naturalisztikus ornamentika hazai, 13. századi felbukkanásával összefüggésben vizsgált fejezettöredéken²²⁵ poligonális alakítású, ám függőleges oldalú fejlemez alatt naturalisztikus szőlőlevelek és közükben indák, szőlőfürtök tűnnek fel. A levelek ereztettek, hullámzó felületalakítás révén élénknek tűnnek, de a fejezetzónával összehasonlítva ezek a formák sokkal inkább együtt élnek az alapfelülettel, míg azokéi szinte teljesen elválnak tőle. Egerben – ahol egyes töredékek tanúsága szerint²²⁶ 13. század végi építkezésekkel ténylegesen is számolhatunk – nehéz megítélni (e naturalisztikus ornamentikus típus hosszú utóéletéből és főleg az eredeti ismeretének hiányából kifolyólag), hogy az elveszett töredék esetében a fejezetzóna stílusának követéséről, azzal egykorú próbálkozásról lehetett-e szó, avagy a 13. század végi építkezések emlékéiről. A folyamatosan vezetett, a bélétfal architektonikus tagolásától némileg elszakadó, azt csak lazán követő, a felületet fellazító, folyamatosan, szabadon futó dísz az egri fejezeten a mély aláfaragásoknak köszönhetően árnyaltabb, plasztikusabb, a levelek felülete mozgalmasabb. Ornamentika, fejezettagolás és a kivitel kiemelkedő színvonala tekintetében párhuzamát esztergomi Mintateremből fennmaradt – talán a Szent Adalbert-székesegyházhoz utalható, építés- és művészettörténeti kontextusában közelebből még nem tisztázott –, 14. századi fejezettöredék idézhető (82. kép).²²⁷ A profilált nyakgyűrű, a poligonálisan vezetett, összetett tagolású fejlemez aprólékosan faragott, körte- és pálcatagok váltakozásából álló

²²³ Entz G. A. 1982, 182–189. o.

²²⁴ Csemege 1937, XXIII. tábla, 366. o.

²²⁵ Csemege 1937, XXIII. tábla (felső kép), 366. o.: „az egri ásatások által felszínre került töredékek egy jelentős darabja, kapuzatunk [Buda, Nagyboldogasszony, délkeleti kapu] oszlopfejeinél fejlettebb alkotás. A szőlőlevelek hullámzó síkja mögött a későgot golyóslevelek formájának kétségtelen ígértét érezzük s noha a szőlőfürtök és az előbbiekkal hasonló levélerezési mód még mindig bizonyos stílizáló hajlamra vallanak, az oszlopfürtöredék naturalizmusa a főtemplom mesterének természetszemléletre való hajlandóságát mossa túlszárnyalja. A számbéki oszlopfejet [uo. XXII. tábla, felső kép] közvetlenül a tatárjárás után, az egrit pedig az utolsó századharvardba helyezzük”

²²⁶ Pl. Kozák-Sedlmayr 1987, 32–33. kép, 13. o. Nr. 37. b (feltehetően ez a tétel vonatkozik, a Lapidáriumban kiállított, nagyméretű és erősen sérült felületű háromnegyedoszlop-főre, melynek kelyhén nagyméretű élesen metszett (szőlő)levelek nyomai vehetők ki), valamint Buzás 2006, 46., 48–49. o., 2., 6–8. képek

²²⁷ Egykor a Mintateremben, 2002-ben a Vármúzeum Kórártárában volt. Archiv felvételei: KÖH Fotótár poz. ltsz. 11467 (neg.549.), és poz. ltsz. 17161.

profilja, a béllet ívelten összefűzött, körtetagokból és hengertagból álló sora, az ornemens alól épphogy kibomló fejezetek jóval karcsúbb teste mind olyan vonások melyek a kései 13. századon túlmutatnak, s az emlék 14. századi datálása mellett szólnak. Még egy sajátosság, amely a fejezetzónáról a hozzá tartozó kapu béllettagolásra vonatkozásában leolvasható: ugyanis a tagozatok törzsmérőjében kívülről befelé szabályos sorozatot (7–5–4) rejtő csökkenés figyelhető meg, azaz a tagozatok kívülről befelé karcsúsodnak.²²⁸ Mindez arra vall, hogy a portál bélletfalának plaszticitását és mélységét ilyen, a rövidülés adta illuzionisztikus eszközökkel igyekeztek fokozni. A jelenség, ha ilyen kifinomult formában nem is gyakori, de nem is egyedülálló az 1300-as évek kapuzatai körében. Hasonló figyelhető meg a kerci ciszterci apátság – amúgy sekély kiülésű portálépitménybe komponált – nyugati kapuja esetében (90. kép), ahol a tagozatok kifelé növekvő méretrendjét a portál lábazati zónájának sajátos „perspektívája” hivatott méginkább kiemelni.²²⁹ A tagozatok külső falsík felé növekvő mérete későbből, a pozsonyi Szent Márton-templom északi, vagy a lőcsei Szent Jakab-plébániatemplom déli portáljáról is idézhető.²³⁰

Az egri székesegyház nyugati része a késő középkorban

Látható, hogy stíluskritikai vizsgálatokkal csupán távolabbról közelítető meg a fejezet datálása és művészettörténeti helye. Pontosabb körvonalakat ez a kép a faragvány lokalizációjára s ennek a székesegyház építéstörténetén belüli összefüggéseire vonatkozó szempontok bevonásával nyerhet. Bizonyos, hogy a fejezetzóna kapuhoz tartozott. Méretei tekintélyes nagyságú portált – a székesegyház hosszházának északi, illetve déli oldalán nyíló, kisebb, késő gótikus tagozataik alapján datálható kapukkal²³¹ összevetve – főbejáratot sejtetnek. Ilyennek a helye a nyugati homlokzaton, a hosszház nyugati részén lenne kereshető. Azonban nyugaton a főhajó és az előcsarnok között, azok teljes szélességében félnyolcoszögű falpillérek által hordott árkád nyílt.²³² Tehát itt kapu, kapuépítmény nem állhatott.²³³ Az árkád pedig szemmel láthatóan a hosszház nyugati

²²⁸ Kívülről befelé: 17,5 cm, – 12,5 cm – 10 cm. /~2,5 cm = 1 hüvelyk /7–5–4 hüvelyk

²²⁹ *Entz* 1963, 125. o., 5. kép, 134. o.; *Entz G. A.* 1982, 182–184. o.

²³⁰ *MM. 1300–1470*, 952, 328–333. o. 1030–1033. kép.

²³¹ *Kozák–Détsky* 1972, 138–139. o.

²³² A helyszínen műkö pótlékok tanulmányozhatók. Az árkádpillérek feltárt formájához, lábazatmegoldásához, valamint a nyugati hosszházfal vele összefüggő falpilléreinek 1930-as évekbeli állapotához: KÖH Fotótár, poz. ltsz. 21179.

²³³ Ezzel szemben: *Kozák–Détsky* 1972, 138. o. „A XIII. század második felében végzett helyreállítás idején a Ny-i falban csak egy kisebb nyílás, kapu lehetett. [...] A XIII. században itt feltételezett kaput a kétoldalt elhelyezkedő támpillérek igen hangsúlyossá tették, hasonlóan a nem sokkal korábban épült

végfalának részeként épült meg,²³⁴ ami arra is utalhat, hogy a főhajó nyugati végét egészében megnyitó/lezáró árkád a hosszház tervének része lehetett. Tehát egyrészt valamiféle nyugati lezárással, bővítménnyel már ekkor is számolhattak. Tovább vizsgálható kérdés, hogy ez a következő periódusban, azonban alaprajzi elrendezésében mégis a nyugati árkád szerves folytatásaként megépült előcsarnok és az azt közrefogó toronypár terve lehetett, és/vagy korábbi épületmaradványok, adottságok (is) befolyásolhatták az építésmenet efféle alakulását. Ezért is érdemes alaposabban szemügyre venni ezt a nyugati részt.

A székesegyház nyugati homlokzatát négyzetes alaprajzú, körülbelül 8,5×8,5 m nagyságú, masszív, több mint 3 méter vastag falú toronypár foglalta el. A tornyok előcsarnokot zártak közre (1–2., 7–8., 94. kép). Az főhajó szélességének megfelelő előcsarnok azonos szélességű árkáddal nyílt meg a hosszház felé. A tornyok belsejében, a földszinti részen 3,5×3,5 belvilágú négyzetes helységek voltak, melyeket az előcsarnok felől lehetett megközelíteni. A tornyok utólagosan épültek hozzá a támpillérekkel tagolt nyugati homlokzathoz, falszövetük, falsíkjuk élesen elválik attól. Ezt északi és a déli oldalon a román korit megújító, 13. század végi hosszházfalak lábazatának, kváderburkolatos felmenő falainak a toronytestek keleti vége mögött előkerült részletei mutatják leginkább,²³⁵ kétségtelenné téve, hogy a nyugati toronypárt egy másik periódusban építették a székesegyházhoz, mint a hosszház – keleti és északi oldalfalakkal azonos tagolást mutató, azokkal egyszerre épült – nyugati homlokzatát. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy szorosan igazodtak az újjáépült hosszházhoz. Figyelembe vették a meglévő alaprajz arányrendszerét, diszpozícióját, ami akár a terv kontinuitásra is utalhatna. A tornyok által közrefogott előcsarnoknak nemcsak a szélessége egyezik meg a főhajóéval, hanem a hossza is pontosan a hosszház új, gótikus pillérekkel osztott szakaszának megfelelője. A nyugati homlokzat korábbi támpilléreit befoglalták a toronyfalakba, az előcsarnok oldalfalai – a tornyok belső homlokfalai – a

bélapátfalvi templomhoz.” És *Kozák* 1973, 30. o.: „A két torony között egy kifelé nyitott előcsarnok alakult ki a főkapu előtt.”

²³⁴ Átalakításra vonatkozó nyom eddig legalábbis nem ismeretes. Hozzáteve, hogy ez az archív dokumentumok nyomán állapítható meg. Ilyen vonatkozásban falvizsgálatokra nem került (még) sor. Ezt a kérdést – illetve vele összefüggésben az előcsarnok faltagolóinak viszonyát a két építési periódushoz – az építéstörténeti fontossága miatt lényeges lenne a jövőben tisztázni, ha egyáltalán a helyszínen még lehet, ugyanis a feltáró régész más, ellentmondó építésmenetet állított fel. Ehhez lásd a fenti jegyzetet.

²³⁵ A hosszház nyugati része és a nyugati toronypár relatív kronológiájának, a tornyok 14. századi datálásának felismerése és kidolgozása Csemegi Józsefhez fűződik. *Csemegi* 1935, 127. o., valamint

középső támpillérének vonalához igazodtak. Valamint az is megfigyelhető, hogy a tornyok csak annyiban lépnek az északi és a déli hosszézfalnak elé, mint amennyire az oldalfalakat tagoló támpillérek.

Figyelemre méltó Pietro Ferrabosco egri várról 1568-ban készített felmérési rajza (4. kép), melyen az előcsarnok nyugati homlokzatának vonala elé ugró két faltömb tűnik szembe.²³⁶ Ez a két faltömb a régészeti kutatások során is megfoghatóvá vált, azonban feltüntetése a közzé tett alaprajzokról rendre lemaradt (1–2., 8. kép). Az előcsarnok nyugati homlokzatának alapfalával egybeépített és az előcsarnok homlokvonalára elé lépő két, külső vége felé elkeskenyedő, törtköves alapozástömb a székesegyház nyugati portálépitményének alapozásával azonosítható. A kapuépitmény alapfalainak tengelytávolsága így 5,7–5,8 méter, a portálnyílás maradványokból megbecsülhető legnagyobb szélessége 3,5–3,8 méter, a bélétfalak kiülése maximum két, legkevesebb 1–1,5 méter körül lehetett (92–96. kép).²³⁷ Mindez zárt, a tornyokkal egy síkban tartott nyugati homlokzatról tájékoztató, mely elé csupán a rafináltan tagolt béléttű, kifinomult ornamentikával díszített portál és keretműve lépett.

Hazael Hugo 1753-as várostérképe, amely madártávlatból, sematikusan jelöli a várban a néhai székesegyházat is, valamelyest fogalmat nyújthat ennek a nyugati résznek a tömegalakításáról.²³⁸ Más idézett forrásokkal összhangban kiderül róla az, hogy a nyugati homlokzat, a tornyok – s velük együtt a nyugati portál maradványai – a

periodizált alaprajzát (8. kép). Archiv felvétel az 1930-as évekből erről a részletről: KÖH Fotótár poz. Ists. 21176.; Továbbá: *Kozák–Détsky 1972*, 137–139. o.

²³⁶ *Détsky–Kozák 1972*, 79–80. 17. kép., 135. o. (Wien Kriegsarchiv) Vár akkori állapotának részletes bemutatásával, „1568 ali 26 febrario una zobia jo so gionto in agria” Hátul: „Agria come sta adesso in pianta. No. 0015” Ottavio Baldigara tervei szabad átjárás üres felületet mutatnak (terveznek) a hadszertárként szolgáló székesegyház két torony között. Uo.: 79–81. o. 18–20. kép. vö. *Domonkos 2000*, 31–37. o.

²³⁷ A Kozák Károly vezette ásátások régészeti dokumentumai között található az előcsarnok nyugati homlokzatának alapozásmaradványairól egy olyan nézetrajz (kelet felé), amely a kapuépitmény alapozásaként értelmezhető két faltömböt lépcsőalapozásként tünteti fel (92. kép). Elvben nem elképzelhetetlen egy ilyen megoldás sem, hisz van rá példa, többek között München 12. századi eredetű, Szent Péternek szentelt plébániatemploma nyugati homlokzatán. Ott a korábbi előzményeket befoglaló, késő gótikus kapuépitmény két oldalán, annak rizalitjába foglalva, egy-egy csigalépcső vezet a nyugati rész és a torony felsőbb szintjeire. Az Alt Sankt Peter építéstörténetéhez: *E. Schleich: Die St. Peterskirche in München, Oberbayerisches Archiv* 83. (1958), 3–90. o.; *Walter Haas: Bauten in München vor der „Stadtründung“ von 1158?, Oberbayerisches Archiv* 105 (1980), 256–266. o. Ez egyúttal arra is rávilágít, hogy az egri székesegyházban a nyugati tornyok közlekedési rendszere nem tisztázott. Lépcsőre utaló nyom ugyanis (az alapozások szintjén) nem került elő. A tornyokba az előcsarnok felől jelenleg 1,4 m széles „helyreállított” bejáratok vezetnek. (Tisztázandó, hogy ezekből pontosan mi került elő a feltárásokon.) A nyugati rész szintjei közötti közlekedés szempontjából azonban a jóval masszívabb, 3 méter meghaladó vastagságú toronyfalak (falban vezetett lépcsőkkel?) talán még mindig inkább számításba veendő, mint a nyugati homlokzat elé ült (sávalap és egyéb merevítés nélküli) alapozásnyomok.

²³⁸ *Ipolyi 1865*, I. tábla, 4. kép. A nyugati toronypáros homlokzatról irtakat lásd: 126–129. o.

falkorona magasságáig lényegében középkori formájukban álltak fenn a 18. század végéig, az Eszterházy-féle bontásokig.²³⁹ Az ábrázolás egybefüggő nyugati homlokfalat,²⁴⁰ a tornyok tengelyében egy-egy ablakot, középpütt pedig magas, félköríves lezárású, valamiféle mélységgel rendelkező (enyhén szűkülőnek mutatott) portált jelez. A tornyokon és a nyugati homlokzaton elég magasra helyezett, körbefutó övpárkányt tüntet fel, amely már Ipolyi képzetét is megragadta, aki a román kori épületre vonatkoztatva a metszet átlós vonalkaiban a „normann” rutadiszes motívum ábrázolását vélte felfedezni.²⁴¹

Ezek után, ha egymás mellé helyezzük az eddigi publikációkban megjelent székesegyház-alaprajzokat, és figyelmünket a nyugati részre, a várszékesegyházat a 16–18. századi ábrázolásokon és írott forrásokban is olyannyira jellemző masszív toronypárra irányítjuk – valamint ezt összevetjük a romterületen még ma is látható maradványokkal és az archív ásatási rajzokkal –, több dolog tűnik szembe. Az egyik, hogy az összes eddig közölt alaprajzon az előcsarnok belsejében és a toronypár nyugati homlokfalától nyugatra mindenütt tabula rasa uralkodik. Az előcsarnok belsejében a középtengelyben feltárt, lepusztulva, ám ma is in situ látható, fedlappal takart kőládás sír²⁴² jelölése hiányzik, igaz ugyanez elmondható a székesegyház többi részén feltárt, kitüntetett temetkezésekről is. Az előcsarnok belső faltagolásának feltárt részleteit pedig egyedül Csemegi József 1934 körül készült alaprajza tünteti fel (8. kép). Egyedül ő jelöli a karcsú, negyed-köríves keresztmetszetű sarok-falpilléreket, valamint az előcsarnokból a hosszházba vezető árkádív poligonális alaprajzú, gúla alakú megállításokkal kiképzett lábazatának maradványát.²⁴³ A többi alaprajzon az előcsarnok nyugati homlokzatát vagy egy vékonyabb, a tornyokéval azonos szövetűnek jelölt fal zárja – de akkor hol és hogy volt a főkapu? – vagy ugyanez a fal a tornyoktól éles

²³⁹ Függelék 1757.

²⁴⁰ Kételyt ébreszthet azonban, hogy jelzi a hosszház támpilléres körítő-falait is, melyek közül az északi 1552 óta (már Ferrabosco rajzán is) hiányzott. Ugyanakkor a tornyoknak az oldalhomlokzatok elé való kiülését mutatja.

²⁴¹ *Détshy–Kozák 1972*, 81–82. o., 25 kép és 135. o. A várról s benne a székesegyházról készült ábrázolásokhoz továbbá: *Détshy–Kozák 1972*, 91. kép, 135. o. (Houfnagel metszet), valamint Philipp Uffenbach rézkarcához: *Détshy–Kozák 1972*, 134–135.; *Rózsa György*: Hiteles képek a XVI–XVIII. századból, *HMM. II. 1972*, 39–40. o. és 6. kép, Kat Nr. 1.

²⁴² Illetve annak közvetlen szomszédságában, az északi oldala mellett feltárt kőládás síré is.

²⁴³ Megjegyzendő, hogy Csemeginél a színezés alapján az előcsarnok sarok-falpilléire vonatkozó periodizáció eltér a keleti és a nyugati faltagolók esetében! Továbbá az is, hogy az árkádívet indító pillérek egyszerű, geometrizáló lábazati formája a 14. század első felétől elképzelhető, s ha a hosszház felől közelítünk, annak építésmenete, datálása mégannyira sem tisztázott. Tehát lenne mit átgondolni, illetve a helyszínen kutatni. (Vö. jegyzet!)

elválással (sávalapozásként/későbbi periódusú falként) tűnik fel.²⁴⁴ Így a publikációkban (a közvetett képi forrást, az ilyen szempontból eddig nem értékelt Ferrabosco rajzot leszámítva) sehol sem láthatók – pedig régészeti kutatások azt a területet is érintették²⁴⁵ – a toronytestek és az előcsarnok alapfalaival összefüggő, a nyugati homlokzat elé ülő, törtköves alapozási tömbök, melyek maradványai az erőteljes romlás ellenére még ma is szembe tűnnek a helyszínen.²⁴⁶

„.....in transitu in medio...”

Dörögdi Miklós püspök (1330–1361) egri építkezéseihez

„In anno 1506 [...] item feci sepulchrum Nicolai episcopi de novo preparare ante altarem Beate Virginis, quia erat ultra modum incommoditas in ecclesia, quia in transitu in medio erat ab uno Italio in Pesth de rubro marmoreo cum imagine et litteris pro fl. viginti quinque.”²⁴⁷

1506 júliusában – egy nyári vihart kísérő villámcsapás következtében – az egri várban álló, középkori székesegyház épülete leégett. E katasztrófának „köszönhető” a középkori székesegyház építéstörténetére vonatkozó egyik leggazdagabb ránk maradt írott forrásanyag. Ippolito d’Este püspök (1497–1520) egri számadáskönyvei az épület tűzvész utáni renoválásával kapcsolatos és berendezési, felszerelési tárgyainak (újbolí) beszerzésére vonatkozó bejegyzések hosszú sorát tartalmazza.²⁴⁸ Meglehet a tűzvész az 1500 körüli Magyarország egyik legnagyobb szabású, még az 1490-es években Nagylucsei Orbán és Bakócz Tamás püspöksége alatt megkezdett és 1506-ban még vélhetően folyamatban lévő, késő gótikus stílusú székesegyház-bővítését emésztette el, a forrásanyag mégis – Bakócz Tamás és Ippolito d’Este személye, a bennük felbukkanó

²⁴⁴ Buzás Gergely alaprajzi rekonstrukcióján (aki a nyugati kapuhoz köthető maradványokat helyesen ismerte fel) ugyanakkor masszív sávként előretolt (nyilván ebbe a portál-alapozás maradványokat is beleértve és falvastagságnak véve) falmaradványt tüntet fel, aminek ebben a formában semmilyen régészeti alapja sincsen. Buzás 2006, 64. o. 38. kép vö: uo. 35–37. o.

²⁴⁵ A nyugati rész feltárásáról: Kozák 1972, 163. o., 47–48. kép; Kozák 1974, 142. o.

²⁴⁶ Hozzá kell tenni, hogy székesegyház „helyreállításának” nyugati vége egybe esik az előcsarnok és tornyok nyugati homlokzatának vonalával, azzal a vonallal, amelyet a korabeli kutatások eredményeit összegző rajzok is a székesegyház nyugati „végeként” tüntetnek fel. Így az évek múlásával a kutatásokról közétett alaprajzok és a „konzervált” maradványok kölcsönösen (egyre inkább) megerősíteni látszanak egymást. Műköből és betonból fenntartva az utókor számára a nyugati rész akkori tudományos munkákban formát öltött képét. A helyreállításból (szerencsére?) kihagyott, ám feltárva sorsukra hagyott, a nyugati homlokzat előtt húzódó további falmaradványok – melyek kiemelkedő forrásai a székesegyház korai építéstörténetének is – pedig rohamos pusztulásnak indultak, feltárásukkor még árnyalt periódusaik, részletformáik, felületeik – térben és időben – egyre inkább összemosódnak, lassan feledésbe merülnek és megsemmisülnek. És már nem kérdez róluk senki, vagy éppenséggel kényes és „látványos” eredményre egyáltalán nem vezető kérdések boncolgatása nélkül, könnyedén lehet újabb elképzeléseket konstruálni fölējük.

²⁴⁷ *Estei Hippolit* 1992, 329. o., 118. r.

²⁴⁸ Kiadását lásd: *Estei Hippolit* 1992, A székesegyház építéstörténete számára adatait Détshy Mihály fedezte fel és foglalta össze elsőként: *Détshy* 1964. és 1964a.

italiai vonatkozások és mesternevek következtében – a magyarországi reneszánszkutatás talán legsűrűbben idézett sorai közé tartozik.²⁴⁹

A tűzvést követően a székesegyház helyreállításával kapcsolatos legelső számadáskönyvi tételek egyikében – mely közvetlenül az ácsmunkák, az új harang és orgona, valamint az új kórusba Niza Florentinus modellje alapján készítendő intarziás stallum említése után következik – a hosszház és tornyok renoválásával együtt szerepel egy hajdani püspök, Miklós síremléke. Kiderül, hogy ez a síremlék eredeti helyén – *in transitu in medio* –, azaz az átjáró/előcsarnok kellős közepén – a munkálatok miatt – felettebb alkalmatlan és zavaró lett. Ezért – ami önmagában is figyelemre méltó – kegyelettel áthelyezték azt a székesegyház Szűz Mária-oltára elé.²⁵⁰ A síremléket nemcsak áthelyezték, hanem újra is faragtatták „egy pesti olasz” mesterrel. Nemcsak az derül ki, hogy az új síremlék vörös márványból faragott volt és képmás – vélhetően a püspöké –, valamint felirat díszítette, hanem hogy egy ilyen mű korabeli ára mennyi volt. A számadáskönyv idézett soraiból az is következik, hogy nem pusztán a püspök sírját fedő sírkőről, hanem az építkezések, az épület és tornyok helyreállítása során a közlekedést gátló s különösen zavaró padlószint fölé emelkedő síremlékről (vélhetően tumbáról) lehetett szó.²⁵¹ A néhai püspök emlékeztetének, *memoria*-jának fenntartást az új, oltár elé áthelyezett síremlék volt hivatott szolgálni. Míg a pesti olasz mester által faragott vörösmárvány alkotás emlékét – sok más korabeli alkotáshoz hasonlóan – csak ezen írott forrás őrizte meg, addig az előcsarnok közepén lévő püspöksír helye a felette lévő *sepulchrum* 1506-os áthelyezése következtében, mivel arra már a felszínen nemigen hívta fel a földben kincsek után előszeretettel kotorászó utókor figyelmét semmi, feledésbe merült. Így az a székesegyház más kitüntetett sírjaival ellentétben megmenekült a bolygatástól és a kifosztástól.²⁵² Létére 1974-ben Kozák Károly régészeti kutatásai derítettek csak fényt. Ekkor a székesegyház egykori nyugati előcsarnokában lényegében érintetlenül került elő egy püspök sírja (91., 94., 102.

²⁴⁹ Többek között: *Tóth Sándor*: Észrevételek a pesti reneszánsz szentségházak tárgyában. In: Tanulmányok Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. (Művészettörténet–Műemlékvédelem XI.) Szerk. *Bardoly István–Haris Andrea*, Budapest 2002, 181., 222. o.; *Mikó Árpád*: Rész és egész. A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk. In: Tanulmányok Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. (Művészettörténet–Műemlékvédelem X.) Szerk. *Bardoly István és László Csaba*, Budapest 1998, 209. o. (Lásd még: *Havasi 2006*, 107. o.; *Havasi 2008a*, 189–190. o.)

²⁵⁰ Mely éppúgy lehet a főszentélyben álló oltár (illetve a késő gótikus szentélyfej középső kápolnája, a Bakócz féle *Capella Assumptionis*), mint a székesegyház déli oldalán nyíló, Rozgonyi Péter püspök által újjáépített Szűz Mária-prépostság oltára.

²⁵¹ *Détshy 1964*, 1., 6. o.; *Havasi 2006*, 107. o.; *Buzás 2006*, 39. o.

²⁵² Lásd Függelék 1757.

kép).²⁵³ A kőlapokkal fedett kő sírhelyből a püspök váza mellől rézveretes püspöki pásztorbot, bal kezéről ékkövekkel díszített, aranyozott ezüst gyűrű és paténa, kehely, valamint három pápai ólombulla került elő.²⁵⁴ Az okleveleket, melyekhez az ólombullák tartoztak, a bullák feliratai alapján a 14. század derekán trónon lévő avignoni pápák, XXII. János (1316–1334), VI. Kelemen (1342–1352) és VI. Ince (1352–1362) állították ki. A rossz megtartású Péter és Pál képmásával díszített bulláknak – tekintve az avignoni kúria ekkoriban különösen nagy forgalmát – számos Európában fennmaradt példánya ismert.²⁵⁵ A páratlanul értékes mellékletek egyúttal az előcsarnok közepén eltemetett püspök személyét is azonosíthatóvá tették, hiszen mindhárom bulla az egri püspöki tisztet 1330–1361 között viselő Dörögdi Miklós alatt kelt. Ezek egyértelművé tették, hogy a forrás Miklós püspöke Dörögdi volt, valamint hogy az „átjáró közepe” a nyugati toronypár által közrezárt, a főbejáratot is magába foglaló előcsarnokot jelentette.

Bár a pápai bullákat, mint sirmellékleteket, a püspöki és királyi temetkezések mellékletadását európai összehasonlításban feldolgozó szakirodalom nem ismeri,²⁵⁶ ugyanakkor arra, hogy a középkori Magyarországon bizonyos körökben elterjedt lehetett, arra egy évszázaddal későbbi pécsi példa hívja fel a figyelmet.²⁵⁷ E bullák a jóval elterjedtebb autentikáknál többet jelenthettek, hisz a püspök a túlvilágra, a purgatóriumba a maga által kiválasztott s fontosnak vélt, egykor általa az egyháza

²⁵³ *Kozák Károly*: Eger vár ásatási napló. 1974. (MNM Régészeti Adattár, VI. 33/1975., ltssz. 10506.) 49–50. lap és 12–13. tábla. 1974. augusztus 28-án: „...A román kori székesegyház tornyai közti előcsarnokban feltártuk a központi helyzetű kőkoporsót. Egy részben bolygatott vázat /kézigránát az ény-i sarokban/ és több leletet találtunk. A fedő k-i végét csak felemeltük, nem vettük le a kőkoporsóról. A leletek között több rézgyűrűvel díszített körátmetszetű fabot töredékei, egy korongosfejű szeg, egy gyűrű, három ólomkorong /felirattal/ és több arannyal átszőtt szövetmaradvány található, valamint egy gótikus könyvsarok /bronz/, valamint a jobb vállnál egy valószínűleg ezüst, kőralakú /átmérő: 11 cm/ kis tábla enyhén mélyített, díszített paténa került elő. A sírban egy jelentős személy vázát találtuk a leleteket figyelembe véve. A vázat fényképezés és felmérés után felszedtük...” Továbbá vö.: *Kozák Károly*: Eger, vár. 1984. KÖH Tervtár, ltssz. D25594, 1 tábla, valamint a rajzdokumentációból a „B metszetet” (az előcsarnokról felvett észak-déli metszet felmérési rajzát; *Kozák ásatási dok. 1970*, R11.

²⁵⁴ Vö. előző jegyzetet. Publikálva: *Kozák 1981*, 9. o.; *Kozák 1982*, 38. o.; *Kozák Károly*: Eger. Püspöki vár. TKM 12. (1989), 4–8. (számozatlan) lapok; *Eger 2004*, 11. o.; A korabeli ásatások nyomán, a leletanyag közlésével: *Kárpáti 2010*, 90–99. o.

²⁵⁵ Lásd: *Histoire d'Avignon 1979*, (kép és oldalszám nélkül) VI. Kelemen pápa ólombulláját, illetve a típushoz XII. Benedek pápa ólombulláját: *Gaignière 1994*, 20–21. o.

²⁵⁶ Lásd: *Meier 2002*, 205–210. o. A pápai ólombulla nem egyedülálló, ám nem is igazán szokványos melléklete a középkorban magas rangú egyháziak sírjainak. Leginkább a kiemelkedő egyházi és világi személyek sírjaiból egyaránt előkerülő, nevet, tiszteket, rangot megőrzítő autentikák valamiféle alternatív formájának tekinthető. A 12. századtól kezdve maradtak fenn királyi, illetve püspöktemetkezések mellékletei között az adott személyhez fűződő (az elhunyt nyakába akasztott) pecsétek, illetve előzőleg hiteles használatra alkalmatlaná tett pecsétnyomók, pecsétgyűrűk, melyekkel párhuzamosan a pecsétek ölmásolatának, vagy pecsét alakú, feliratos ölmlemezeknek a mellékletadása is megfigyelhető.

²⁵⁷ A pécsi székesegyház alttemplomának nyugati részén, a főoltár alatt feltárt sír II. Pál pápa ólombulláját rejtette. Ez alapján az előkelő egyházi személyt Jannus Pannoniussal szokták azonosítani. *Kárpáti Gábor*:

számára a pápáknál kieszközölt privilégiumokkal indult útnak. Melyek voltak ezek Egerben? Dörögdi Miklós Károly Róbert udvarának, kancelláriájának egyik meghatározó, főleg Csehország és Avignon felé diplomáciai küldetéseket teljesítő püspöke volt.²⁵⁸ Miklós a Zala megyei Dörögdon (Felsődörögdon) született, pályafutását a szülőfaluja közeli Veszprém székesegyházának kanonokjaként kezdte, majd az 1310-es évek elején a bolognai egyetemen tanult, melynek 1316-ban rektora is volt. 1317-ben Tamás esztergomi érsek kancellárjaként tűnt fel, az 1325-től királyi kápolna tagja, 1328-tól pedig a királyi kápolna ispánja volt. 1328-ban (Piaszt) Boleszló esztergomi érsek halála után az esztergomi káptalan őt választotta érseknek, viszont e tisztség elnyerésében Károly Róbert nem őt, hanem XXII. János pápával összhangban – amit Dörögdi ekkor nyilván még nem tudhatott – egy másik belső emberét, az akkori egri püspököt, Telegdi Csanádot²⁵⁹ támogatta. Emiatt és a pápai megerősítés reményében került sor Dörögdi első Avignoni útjára 1329-ben, amelynek eredményeként végül is önként lemondott esztergomi érsekké való kinevezéséről, cserébe XXII. János pápa egri püspöknek tette meg, amely tisztelet hosszan, három évtizeden át, 1361-es haláláig viselte. Az egri sírba vitt első pápai bulla talán e kinevezésével függhetett össze. A második bullához tartozó oklevél tartalma ismeretes. Ezt 1347-ben VI. Kelemen pápa (1342–1352), Pierre Roger adta ki a székesegyház tatárjárás alatt elveszett privilégiumait pótlandó. Ez az oklevél az egri székesegyházról és a búcsúengedélyt tartalmaz, megemlítve többek között a főoltárt, valamint a Mária Magdolna és Barnabás tiszteletére szentelt oltárokat.²⁶⁰ Mindezek folyamatban lévő építkezésekre utalhatnak. Ugyanebben az évben, 1347-ben alapított Miklós püspök a szomszédos Felnémeten pálos kolostort, amelyet szintén Mária Magdolna tiszteletére szenteltek. Az egri búcsúengedély után nem sokkal került pont a kúrián a felsődörögdi Szent András-plébániatemplom körül majd egy évtizede zajló per végére is.²⁶¹ A felsődörögdi plébániatemplom, amelynek kegyurai

Hová temették Jannus Pannoniust? Fél évezredes rejtély, *Pécsi Szemle* I. évf. tavasz-nyár (1998), 21–27.

²⁵⁸ Személyéhez, pályaképehez lásd: *Schmith I. 1768*, 281–307. o., *Bónis György*: Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971, 32–33. o.; *Gárdonyi Albert*: A királyi titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon, *Századok* 48. (1914), 100–102. o.; *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100–1900, Esztergom 1900, 34. o.; *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864, Budapest 1941, 19. o. *Zsiray 1972*, 253. o.; *Sugár 1984*, 104–116. o.; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Budapest 1996, 63., 68. o.

²⁵⁹ *Schmith I. 1768*, 253–284. o.; *Makay Dezső*: A Csanád nemzetség. Turul XIII. kötet (1895), 124–135. o.; *Sugár 1984*, 100–106. o.; *Petrovics István*: Megjegyzések Telegdi Csanád egri püspökké szentelésé kapcsán, *Acta Historica* XCII. (1991), 43–49. o.

²⁶⁰ *VMH I. 1859*, 747. o., MCXXIII.

²⁶¹ *VMH I. 1859*, 749–750. o., MCXXVI. A Balaton-felvidéken fekvő, zalai főesperesség alá tartozó plébániatemplomot 1339-ben említi egy oklevél, miszerint azt Dörögdi Miklós újonnan építette, s az ő

Dörögi Miklós és ősei voltak egyhajós, nyugati karzattal és vélhetően toronypárral ellátott épület volt, amelyet keleten megemelt szintű, négyszetes alaprajzú, bordás keresztboltozattal fedett szentély zárt.²⁶² Az alaprajzra és a felépítményre egyaránt egyszerű formák, redukált tagolás, dísztelen párnatagos fejezetek, a 13. század utolsó harmada óta forgalomban lévő fejezettípusok és architektonikus formák jellemzőek. Nemcsak az építőanyagul használt Balaton-felvidéki vörös homokkő regionális sajátosság, hanem a késő Árpád-korias vonások továbbéléséről tanúskodó formavilág is lokális komponensekből építkezik.²⁶³

A székesegyház előcsarnokában feltárt püspöksír az épület művészettörténeti értékelése, a nyugati rész értelmezése és datálása szempontjából kulcsfontosságú. A dokumentumok és az ide kapcsolható töredékek (különösen a nyugati kapu fejezetzónája) nyomán az eddigieknél árnyaltabb kép kapható az épület ezen részéről és újjáépítésnek aspektusairól. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt a maga számára a nyugati építmény közepén sírhelyet választó püspök építtetői szerepvállalására kell gondolnunk. Egyúttal az is feltehető, hogy az Árpád-korit valamiféleképp pótló új nyugati mű a püspök 1361-es halálakor már készen, illetve a befejezéshez közel állhatott. Az építkezések menetét, előrehaladott állapotát többek között az is jelzi, hogy a déli tornyok emeletére lokalizálható, Szent László királynak szentelt kápolnáról (oltárról) egy 1351-es forrás szól.²⁶⁴

Az előcsarnok közepének temetkezési helyül való választása bizonyára tudatos döntés eredménye lehetett, nem pusztán a helyzet – keleti részekre tervezett vagy már megkezdett, a 12. századit felváltó új, kápolnakoszorús–körüljárós szentély folyamatban

kérésére Meskó veszprémi püspök (1335–1342) kiemelte a területileg illetékes zalai főesperesség alól, s tizedjövödelmeit a veszprémi püspöknek adta. Ezzel kezdetét vette az alsó és felsődörögi nemeseink közötti per a kegyuraság, tizedjövödelmek s plébániai jogok miatt, amelyet csak VI. Kelemen pápa által 1347-ben – az egri búcsúval egyidejűleg – kiállított oklevele simított el, a püspökök igényének kellő figyelembevételével.

²⁶² Melyhez délről sekrestye, s a sekrestyéből a szentély felett kialakított helységbe vezető lépcső nyílt. *Békefi 1907*, 131–134. o.; *Koppány Tibor*: A Balaton-Felvidék románkori templomai, *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* I. (1963), 106–107. o.; *Entz 1980*, 137–139. o.

²⁶³ Lásd a szentély sarok-falpilléreinak in situ fejezeteit, valamint a keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzött (provenienca tekintetében vitatott) falpillérfőt. Utóbbihoz: *Tóth Melinda*: Taliándörögd. In: *Székesfehérvár 1978*, 260. o. Kat. 197.; *MM. 1300–1470*, 87–89. kép; *Tóth Sándor*: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum* 2. (1990), 151. o., 52. jegyzet, 167. o., Kat. 35. Az épület késő román kori vonásairól általában: *Marosi 2008*, 120. o.

²⁶⁴ *Détshy 1964*, 1. o. és 20. jegyzet. *Estei Hippolit 1992*, 335. o., 122. v. 1508-ban, Szent Jakab apostol napján: „Item pluribus magistris qui laborarunt in capella sancti Ladislai in turri in pluribus vicibus florenis quinque” A székesegyház nyugati részéhez köthető még (a késő középkorban) a Szent Lélek-kápolna. *Détshy 1964*, 2. o. 43. jegyzet („in sacello tituli Sancti Spiritus, in sacello sub turrim in introitu templi ad dexteram”)

lévő munkálatai – szülte praktikum.²⁶⁵ Olyan döntése, mely mindenképp Dörögdi Miklós püspök szoros kapcsolatát, építetői szerepvállását feltételezi a székesegyház új, nyugati részével kapcsolatban. Az előcsarnokon keresztül, melyet sarokfálpillérei nyomán bizonyára boltozat koronázott, és amelyet a főhajó felé hatalmas árkád nyitott meg, táruhatott fel az emberöltővel korábban kötegpillérek sorával újjáépült hosszház és az ekkor talán már épülőfélben lévő szentély is. S bizonyosan szoros kapcsolat és közvetlen rálátás alakulhatott ki az árkád révén a Dörögdi előcsarnokát megelőző hosszház-szakaszban, még a román kori főhajó nyugati részéből megőrzött, kitüntetett helyzetű, boltozott sírkamrával összefüggő temetkezésre, amelyhez – úgy tűnik – a püspöke is igazodott (275. kép). Dörögdi „nyugati műve” ornamentumainak élvonalbeli kvalitásait – az épületplasztika és sejtetően a felépítmény magas színvonalát – a nyugati portál egyedülként ránk maradt fragmentuma a tölgylevellekkel és szőlővel befuttatott fejezetzóna idézi fel. A püspök halálának, végső nyugalomra helyezésének dátuma *terminus ante quem*-nek tekinthető a toronypárral megtervezett nyugati rész újjáépítése és különösen az előcsarnok befejezése szempontjából. S ez lehet mérvadó a nyugati portál tekintetében is.

*

Míg a nyugati rész megújítása a korábbi Árpád-kori maradványokkal szerves összefüggésben, egy „hagyományos” építészeti motívummal, masszív nyugati toronypár emelésével valósult meg, addig a keleti rész kibővítésére egy teljesen új, a korábbi elrendezéssel szakító típussal, körüljárós, kápolnakoszorús szentéllyel került sor. Egy olyan szentélytípussal, mely a 12. század derekától a francia koronaterületekről elterjedő stílusnak köszönhetően, népszerű vált nemcsak a katedrálisok, hanem a

²⁶⁵ Most anélkül, hogy a nyugati részre, bejárat közelébe való temetkezés szokásának részletesebb vizsgálatába belemennék, utalásképp ennek néhány vonatkozására: Az alapító és építető Angilbert sírja a centulai, Szent Rikárius nyugati építményének tengelyébe helyezhető. *Edgar Lehmann: Die Anordnung der Altäre in der karolingischen Klosterkirche zu Centula.* In: Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachwirkung, Band III. Karolingische Kunst. Hg. von Wolfgang Braunfels und Hermann Schnitzler, Düsseldorf 1965, 374–383. o., Fig. 2-3. Hazai vonatkozásban a „nemzetségi monostorokból” kegyúri temetkezéssel, illetve az alapító emlékeztetével is összefüggő, templom nyugati részével kapcsolatos építészeti alkotások a 13. századból Jákról (Ják nembeli Nagy Márton) és Felsőörsről (Miske ispán, †1235 után) idézhetők. A jáki bencés apátsági templomban erre elsősorban a délnyugati toronyalj kifestésének ikonográfiai programjából (erről a legutóbbi összefoglalás korábbi szakirodalommal *Jékely Zsombor: Jáki és garamszentbenedeki falképek.* In: *Pannonhalma 2001*, 153–155. o.): következtethetünk az alapító emlékeztetének ápolására (Építéstörténeti vonatkozásban: *D. Mezey Alice–Szentesi Edit: A kapuépítmény oromzatának kutatása.* In: *Ják 1999*, 191–224. o.). Igaz, a nyugati részt és a toronyaljakat ilyen szempontból eddig sose érintette régészeti kutatás. A felsőörsi prépostság templomában a torony funkciójára, komplex épületikonológiai elgondolás keretében, a toronyalj (arcosolium-szerű) fülkesírija utal. *Tóth Sándor: Felsőörs késő román templomtornya, Művészet XXI. évf., 2. sz. (1980), 22–26. o.; Entz*

kolostortemplomok körében is.²⁶⁶ A 14. század derekán pedig különösen modernnek és aktuálisnak számított. Ismeretes, hogy a források tanúsága szerint a váradi székesegyház szentélyének újjáépítése is hasonló koncepció szerint kezdődött meg 1342 után, Báthori András püspöksége alatt, és ez jellemezi az új császári székhely, Prága új, érseki rangra emelt székesegyházának 1344-től folyó szentélyépítkezését is.²⁶⁷ Miként ezt a kutatás már számos vonatkozásban kimutatta, a Szent Vitus szentélyének terve, felépítményének formái számos szállal kötődnek a dél-francia fejleményekhez. Megalapozottnak tűnik az elképzelés, hogy a Szent Vitus első építőmesterére Matthieu d'Arrasra s a hozzá fűződő szentély tervére a francia udvarban nevelkedett IV. Károly, Pierre Roger azaz VI. Kelemen pápa közeli barátja, avignoni tartózkodásai alatt, ottani közvetítéssel tehetett szert.²⁶⁸ Az Eger számára 1347-ben Avignonban kelt pápai búcsú már szentélyez fűzhető oltárokról emlékezik meg.

Úgy tűnhet, hogy az 1340-es évek közepén a katedrálisoknak kijáró, különösen reprezentatív szentélyforma közel egyidejű recepciójára kerül sor Egerben, Váradon, Prágában.²⁶⁹ Ha azonban Egerben az alaprajzi elrendezésről a Dörögdi által megkezdett szentély felépítményére térünk, az abból fennmaradt kevéske töredék részletformái stíluskritikailag igen csekély fogódzót nyújtanak. A pillérrészletek, tagozatfűzés, körtetagos profilok, leveles-torzfőjes maszkok kétségkívül akár a prágai építkezés korai szakaszával, illetve annak forrásaival is párhuzamba állíthatók lennének,²⁷⁰ egyúttal azonban a 14. század derekától Közép-Európában szélesebb körben elterjedt stílus

1980, 139. o.; Tóth Sándor: A felsőörsi préposti templom nyugati kapuja, *Műemlékvédelmi Szemle* X. évf. 1–2. (2000), 53–71. o. A kérdéshez még: Szakács 2004, 83–84. o.

²⁶⁶ Freigang 1992.; Caroline A. Bruzelius: „ad modum franciae” Charles of Anjou and Gothic Architecture in the Kingdom of Sicily, *Journal of Architectural Historians*, Vol. L. No. 4. (1991), 402–420. o. Christian Freigang: Kathedralen als Mendikantenkirchen. Zur politischen Ikonographie der Sakralarchitektur unter Karl I., Karl II. und Robert dem Weisen. In: *Medien der Macht. Kunst zur Zeit der Anjou in Italien*. Hg: Tanja Michalsky, Berlin 2001, 33–60. o.; ehhez még: Caroline Bruzelius: The Stones of Naples. Church Building in Angevin Italy 1266–1343. New Haven–London 2004, 47–73. o.; Grueninger 2005.; Klára Benešová: Architecture at the Crossroads: Three Examples from Bohemia circa 1300. In: *The Year 1300*, 151–156. o.; Tomasz Węclawowicz: The Bohemian King, the Polish Bishop, and their Church: Wenceslas II's Cathedral in Kraków (1295–1305), in *The Year 1300*, 177–183. o.

²⁶⁷ Marosi Ernő: A 14. századi Magyarország udvari művészete és Közép-Európa. In: *Székesfehérvár 1982*, 56–58. o.; illetve Marosi Ernő: Művészeti kultúra I. Lajos korában. Uo, 244. o.; Takács Imre: Bátorai András „második temploma” A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei. In: *Váradi kőtöredékek* 1989, 39–47. o. Buzás 2006, 40–44. o.; Marosi 2008, 61. o.

²⁶⁸ Freigang 1998, 50–86. o.; Schurr 2003, 52–57. o.

²⁶⁹ Ehhez többek között lásd az előző három jegyzetben idézett műveket.

²⁷⁰ Buzás 2006, 40–44. o., képek: 59–65. o. Az alaprajzi rekonstrukció több ponton hibás, amennyiben a ténylegesen is meglévő 14. századi alapfalmaradványokat (nyugati rész, kápolnakoszorú nyugati tagjai) mellőzi egy idealizált – és az analógiákhoz egyre jobban hasonlító, ön maga hivatkozási alapját megteremtő – visszaszerkesztési kísérlet kedvéért.

eszköztárának általánosabb – konkrétabb kapcsolatok feltételezésre nehezen alkalmas – kellékei közé tartoznak. Ezeket a töredékesség mértéke miatt már sose fogjuk összefüggéseikben átlátni, így a prágai Szent Vitus és Arrasi Mátyás felidézése nem pótolhatja azt, ami itt Egerben örökre elveszett.²⁷¹ Az egri székesegyház és a felsődörögdi templomot összevetve tanúságos még az építető kétféle viszonya művéhez. A családi birtokközpont plébániatemplomán a kegyúrként a helyileg rendelkezésre álló forrásokhoz és visszafogott megoldásokhoz nyúlt. Püspökként reprezentált. A székesegyházon nyugat felől a kontinuitás tűnik szembe: Árpád-kori előzményekhez igazodik, megtartva és újjáfogalmazva azokat, kelet felől pedig a radikális újítás, amely élvonalbeli (pápai és császári udvart is átjáró) fejleményekhez csatlakozott. E töredékeiben, alaprajzi elrendezésének tervében is kiemelkedő minőségű egri műve ezáltal a retrospektív vonások és modernizmus sajátos keverékét hordozta.

A ROMÁN KORI SZÉKESEGYHÁZ NYUGATI RÉSZE

A székesegyház 14. századi építéstörténetét és művészet/történeti helyét érintő kérdésekből a fentiekben számos kifejtetlen és említés nélküli szál maradt, bevezetőnek pedig talán túl hosszadalmasra sikeredett, azonban az alábbi jelenségek megértéséhez talán nem marginális szempont az utódok, a 14. századi építetők, építkezések viszonya az Árpád-kori székesegyház nyugati részéhez. A középkori székesegyház egy olyan épületrészéhez, melyet meglehet „régészetiileg” kutattak, sajnálatosan azonban a közzétett anyagok jóformán hallgattak róla, s így lényegében ismeretlen maradt.²⁷² Ennek

²⁷¹ A jelen fejezet első formájában, szintén vázlatosan, 2009. június 5-én hangzott el Pécsen az „Egyházi műveltség a régi Magyarországon” c. konferencián. Ez a fejezet rész ennek némileg átalakított és jegyzetekkel kiegészített változata, de látható, hogy ebben a formában is igen vázlatos. A téma számos aspektusa itt kifejtetlen marad, a legtöbb felmerülő kérdés és probléma árnyaltabb vizsgálata és elemzése külön tanulmányt és elmélyültebb barangolást igényel az 1300-as évek első felének művészetében, ami a jelen dolgozat tárgyától most nagyon messze vinne. Ebben a kontextusban igyekeztem az egri nyugati rész építéstörténetének, datálásának alapvető problémáit, s néhány művészettörténeti kérdést érinteni, mindezt itt csupán olyan mélységben, hogy a 14. századi nyugati rész megismerésén keresztül támpontokat kapjunk az alább következő román kori előzmények megértéséhez.

²⁷² Egyetlen kivétel talán: *Kozák 1976*, 113. o. „1972-ben a várszékesegyház egykori NY-i homlokzata előtti területen egy eddig ismeretlen – a XVI. századi váralaprajzok sem jelzik – épületmaradványra bukkantunk. Építésének idejét – első becsléseként, miután feltárása még nem fejeződött be – a XIII. század 2. felére tettük. Az épületet később – valószínűleg a székesegyház NY-i toronypárjának építése idején – átalakították, K-i részét lebontották.” Kozák itt nagy valószínűséggel az északi torony nyugati homlokzata előtti, négy pillérrel tagolt maradványról beszél. Legújabbban az egri várasatásokon Kozák Károly munkatársaként dolgozó Kárpáti János (lásd: *Kárpáti 2010*, 58–60. o.) tett közzé jó minőségű felmérési rajzokat a feltárások ezen részéről (is), sajnos a rajzokat magyarázó, régészeti jelenségeket

következtében – a keleti résszel ellentétben – fel sem merültek a kutatásban a székesegyház ismert és kései fejleménynek tekintett²⁷³ nyugati toronypárral tagolt homlokzatát megelőző állapotára vonatkozó kérdések. Hacsak nem hiányuk bukkant fel, mint érv, a 12. századi székesegyház keleti toronypárjának elképzelése mellett.²⁷⁴

A nyugati toronypár, az előcsarnok, valamint a székesegyháztól nyugatra eső részek területén folyt ásatások során összefüggő, a 14. század közepi maradványoknál bizonyosan korábbi, láthatóan azok építése kapcsán részben visszabontott, megszüntetett falak és pillérek maradványai, alapozásai kerültek elő (93–106. kép).²⁷⁵ A korai épületmaradványok környezetében – a tornyok nyugati homlokzata előtt, illetve a déli torony alatt – Árpád-kori, részben S-végű hajkarikákkal jellemezhető, tágabban a 12. századra helyezhető – egy esetben pedig Kálmán (1095–1116) király pénzével keltezhető – temetkezések jelezték a korai templommaradványok közelségét.²⁷⁶

pontosan leíró dokumentáció nélkül. Sajnálatosan e könyvben (is) a régészeti jelenségek dokumentálására hivatott rajzokból a szöveg (képaláírásokban is kifejezésre jutó) preconcepcióinak illusztrációja válik. A tények, az előkerült jelenségek, rétegek (szabatos leírás híján) a legtöbb esetben homályban maradnak, illetve többnyire csak a tervtári, adattári dokumentációk rajzairól leolvashatók. .

²⁷³ *Kozák–Déishy* 1972, 141–142. o. A nyugati toronypárt II. András püspök (1275–1305) korához kötvé, aki ezzel egészítette volna ki „a tatárjárás utáni helyreállítás munkáit. A periodizált alaprajz uo. általánosságban XIV–XV. századnak tünteti fel. Hozzáteendő, hogy ezt az építéstörténeti vázlatot a feltáró régész még azelőtt írta, hogy Dörögdi sirja 1974-ben előkerült volna. Az építésmenet ezen elképzelése későbbi publikációkban hol módosult, hol nem: *Kozák* 1989, 2–3. o. (a nyugati részen eltemetett Dörögdi csupán a szentély építettségének tartva), illetve *Kozák* 1973, 30. o. (a toronypárt a XIV. századi építkezéseknél tárgyalva). Kozák és Buzás idézett publikációiban foglaltak jó összefoglalása: *Giber* 2008, 39–40. o. [Ehhez: Történeti forrásoknak és a fennmaradt formáknak épp az ámyalt elemzése, egybevetése és belső összefüggéseik elmélyült vizsgálata az, ami hiányzik a székesegyház Dörögdihez köthető építkezései kapcsán! Ez természetesen nem az összefoglalást író szerző hibája, csupán egy olyan tendenciára figyelmeztet, mely még a témában járatos szakmabeli (régész, történész) számára is a takarékosan hivatkozott, nagyvonalú (ezért gyakran felszínes, ám „mindenki számára könnyen érthető”), tetszetsző összegzést (tulajdonképp hipotézisláncolatot) nyújtó írást (kritika nélkül) teszi befogadhatóvá. Ezzel együtt úgy tűnik, a háttérismeret igénylő problémák és részlekedések (unalmas és hosszú) kifejtése, netán a lábjegyzetekbe foglaltak olvasása és tartalmának megértése, értelmezése – ha a fenti alternatíva adott – egyre nehezebben megy.]

²⁷⁴ *Csemegi* 1935, 217. o.: „Ugyanis a tornyok már a székesegyház hosszaházának gótikus stílusban való átépítése után épültek fel, amikor is az erőteljes támpillérek által tagozott nyugati oromfal támpillérei teljes egészükben, a főkaput közrefogó támpillérek [ezek szerint, nemcsak Kozák, hanem már Csemegi is a főhajó nyugati végére képzelte azt] pedig részben a tornyok testébe kerültek. Világos tehát, hogy a hosszaház átépítése alkalmával sem terveztek még a székesegyház nyugati homlokzatára tornyokat, mert különben nem építettek volna az idők folyamán újabb toronypárt a homlokzat elé.” Tipológiaiilag ez így kiválóan illeszkedett az alaprajz délnémet eredetéről vallott elképzelésekhez. (Vö. azonban pl. a regensburgi Sankt Jakob nyugati részének kérdéseivel!). *Kozák–Déishy* 1972, 137., 141. o.; „A XIII. század közepétől már hazánkban is általánossá vált nagyobb templomainknál a korábbi megoldásoknál reprezentatívabb nyugati toronypár és az azok között elhelyezett, gazdagon tagozott főbejárat építése (Ják, Zsámbék stb.). E megoldást a XIII. századtól kezdve átvették a korábban épített székesegyházak átépítése, bővítése során. Így alakult ki azoknál a székesegyházaknál, ahol eredetileg már volt két K-i torony, a négytornyos típus (Pécs, Eger?, Székesfehérvár stb.)...” Továbbá: *Kozák* 1973, 30. o.

²⁷⁵ A nyugati részre vonatkozó ásatási dokumentációk (*Kozák Károly*: Eger, vár. Ásatási jelentés és napló. 1971., 1977., 1980., 1984.) a KÖH Tervtárában, a MNM és a DIV Régészeti Adattárában mellékleteiként, terjedelmüket tekintve különféle formában lehetők fel. Publikálásra ezek az ásatások sohasem kerültek, ami pedig e fennmaradt jelentésekből, naplókából, rajzokból és fényképekből kihámozható, az nem mindig meríti ki az alapos dokumentációra vonatkozó kívánságokat.

²⁷⁶ *Kozák ásatási dok.* 1975, 39–40. lap.; *Kozák Károly*: Eger vár. Ásatási napló. 1984. KÖH Tervtár, I. sz. D25594. (Az ásatási naplót Kárpáti János vezette) 22–23., 25., 27., 33–34. lap

A Dörögdi Miklós püspök sírját rejtő előcsarnokban, annak déli oldalával párhuzamosan²⁷⁷ és teljes hosszában 1,1–1,2 méter széles fal maradványai kerültek elő (93–102. kép). A metszetrajzokból kitűnik, hogy e korábbi, kelet-nyugati irányú fal keleti részét az újjáépített hosszház nyugati falának alapozása kapcsán számolhatták fel (legkorábban a 13. század második felében, illetve végén).²⁷⁸ Felmenőinek visszabontására pedig az előcsarnok kialakítása kapcsán került sor, még bizonyosan Dörögdi 1361-es temetkezését megelőzően, ugyanis a püspök sírjának fedlapja és az előcsarnok padlószintje a visszabontott fal koronájával esik egybe (102. kép). A fal mindkét oldalán szabályosnak tűnő, faragott kövekkel (kváderrel?) volt burkolva.²⁷⁹ Tengelye a székesegyházéhoz igazodott, ám közel 1 méterrel északabbra húzódik, mint a román kori főhajó déli pillérsora, tehát alaprajzilag nem a főhajó közvetlen folytatásaként képzelhető el. Falazástechnikája mellett falvastagsága is a román kori székesegyház olyan részleteivel rokonítja, mint a szentélyszakaszok pilléreinek (sáv)alapozása, alapfalai, illetve a székesegyház déli oldalán a gótikus kápolnák előzményeként észlelt (kora) 12. századi falmaradványok. Mindez építési korának szoros közelségére, közösségére vall a román kori székesegyház fentebb már vizsgált részleteivel. A rajzok szerint az előcsarnok nyugati részének alapfalában vízszintes váltást figyeltek meg, az alapozás alsó részét joggal korai falmaradványnak feltüntetve, hisz szintadatai a kelet-nyugati irányú, visszabontott falnak felelnek meg.²⁸⁰ E szerint itt a nyugati homlokfal építése kapcsán a 14. század derekán korábbi falat hasznosítottak. Ha az észrevétel megalapozott, akkor ez kétségkívül kijelölhetné a korai nyugati rész (középső szakaszának) nyugati határát. Azonban a ránk maradt dokumentumokból nem világos ennek szerepe, illetve viszonya, csatlakozásának, kötésének módja az észak-déli irányú falszakaszhoz, mellyel viszont a délnyugati sarokban biztosan közös felületeik adódtak. E délnyugati sarok tisztázása azért is kiemelkedően fontos lenne az építéstörténet szempontjából, mert ennek külső oldalánál tárták fel azt a sírt, amelynek mellékelte, Kálmán király (1095–1116) ezüstpénze e román kori építkezés egyik,

²⁷⁷ A déli torony északi falától ~1 méterre.

²⁷⁸ A fal (melynek tengelye igazodik a székesegyházéhoz) vonala közel 1 méterrel északabbra húzódott a román kori főhajó déli pillérsorának vonalától, tehát azt nem a korai főhajó vonalának közvetlen folytatásaként tűzhatték, építhették ki.

²⁷⁹ A feltárt maradványokról ásatási fényképfelvétel nem ismert, így a falszövevről közelebbit nehéz mondani. Maga a fal is csak a nyugati rész keresztmetszetét, illetve összesítő alaprajzát mutató felmérésekről ismerhető meg.

²⁸⁰ Ehhez még: *Kozák Károly*: Eger vár. Ásatási napló. 1984. (KÖH Tervtár, ltsz. D25594), 11–12. lap.

régészetileg legjobban megragadható *terminus post quem*-jét nyújthatná.²⁸¹ Továbbá közvetlenül az észak-déli irányú fal belső, keleti oldala előtt, pilléralap ült, hasáb forma támasz indításával. Ám sem a négyzetes pilléralap, sem a pillér alsó rétegekőve nem volt kötésben a nyugatról közvetlenül mögötte húzódó fallal (97., 101. kép), ami a pillérnek az épületrész alaprajzára és funkciójára vonatkozó kérdésen túl a korai építkezésen belüli periódusok, építésmenetben bekövetkező váltások problémáját is felvetheti.

Az északi torony nyugati homlokzata előtt nyugat felé, egymástól 5 méterre közel párhuzamosan két, kelet-nyugati irányú fal futott. Alapozásmaradványaik a 14. századi toronyé alá futottak, a torony azokra épült rá. Az északi fal az északi hosszszázfal vonalának folytatásában húzódik,²⁸² a délebbi az előcsarnok és a torony déli falának magasságában indul. Nyugati végük újkori ráépítések, elbontások miatt nem volt megfogható, így a maradványok kiterjedése, alaprajzi elrendezése sem meghatározható (103–106. kép).²⁸³ A két fal által határolt 5 méteres belvilágú épületrészben egymástól egyenlő távolságra két-két négyzetes pilléralap tűnik fel. Az alapozások a toronytól másfél méteres távolságra kerültek elő, egymástól pedig egy-egy méterre álltak (103., 106. kép).²⁸⁴ A pillérek négyzetes alapozásai – melyekkel részben korai, s Kálmán király pénzével keltezhető sírokkal azonos horizontba sorolható temetőrészt számoltak fel²⁸⁵ – ~90×90 cm nagyságúak voltak, a nyugatabbi pillérpár esetében pedig a lábazati tagolás, valamint az arról induló ~70×70 cm nagyságú, szabályos, éles metszésű kváderekből falazott hasáb alakú pillértörzsek részletei is megfigyelhetők voltak.²⁸⁶ A pillérek lábazata kétrétegű volt, az alacsonyabb alsó réteget, éppúgy, mint a magasabb felső

²⁸¹ Ehhez és a korai temetkezésekhez lásd: *Kozák Károly*: Eger vár. Ásatási napló. 1984. (KÖH Tervtár, ltsz. D25594), 22–23., 25. lap. Sírok viszonya az épületmaradványok alaprajzához: uo. R1.

²⁸² Az 1980-as dokumentáció (KÖH Tervtár, ltsz. D53636) R1 sz. rajzának jelölése alapján úgy tűnik, hogy a fal keleti folytatásának nyomait a torony belső északi fala mellett is meg lehetett fogni.

²⁸³ Nem tisztázott az északi falhoz észak felől csatlakozó (későbbi) észak-déli irányú falak viszonya, kora sem.

²⁸⁴ Feltárásukhoz: *Kozák Károly*: Az egri vár feltárása. 1975. Ásatási napló. (KÖH Tervtár, ltsz. D. 25583.), 22–25., 27–28., 34., 37–40. lap., valamint *Kárpáti 2010*, 59., 60., 62–63. o., 20–21., 25. ábra. A terület régészeti jelenségeinek Kárpáti János féle értelmezésének elemzésébe itt nem mennék bele, majd másutt részletesebben. Számos fontos dokumentum közlése mellett az abban foglaltak több ponton ellentmondanak a régészeti rajzokból kiolvasható jelenségeknek. Olyan nem teljesen tisztázott alaprajzú, rétegvizonyú maradványokra ráhúzott hipotéziseket tartalmaznak, mint pl. körtemplom, (és ennek bűvkörében interpretál más falakat), amelyek megalapozottságáról hitelesítő kutatás nélkül nehezen lehetne nyilatkozni. Az összesítő alaprajzok bizonyosan eltérő korú falakat jeleznek ugyanazon periódus részeként.

²⁸⁵ Részben pedig bolygatatlan, sárga agyagba alapozták őket. (A nyugati pillérpártól nyugatra, illetve a délnyugati pillér alatti korai sírokat is ebbe vágták.) Ez jelzi, hogy a nyugati rész ezt megelőzően beépítetlen volt, tehát legkorábbi építési réteget ezek a maradványok képviselik. A pillérekről lásd még *Kozák Károly* fényképét: *Kárpáti 2010*, 25. ábra.

²⁸⁶ A délnyugati pillér lábazatával összefüggésben, a pillér és a déli fal között öntött padló (terazozó?) maradványa került elő.

sarkát egyszerű részsű tagolta. Olyan tagozatforma, amely a 12. utolsó évtizedeitől, a 13. századtól a lábazati párkányok széles körében elterjedt volt, így például az 1184-ben alapított pilisszentkereszti ciszterci apátsági templom pillérlábazatairól, vagy Abasárról idézhető,²⁸⁷ ám ez a forma is, miként a tagozatok többsége bővebb (belső) összefüggések ismerete nélkül nehezen datálható. Egerben többek között ilyen profiltípust alkalmaztak – az építésmenetben bekövetkezett váltás után – a 13. század vége, 1300 felé újjáépülő, támpillérekkel tagolt hosszház nyugatabbi szakaszainak külső lábazatán is. A felmenőik szerint azonban a közel 1,4–1,4 méter széles és mély szakaszokat határoló négy pillér achaeológiai kontextusuk nyomán – korábbiak tűnik, mint a hosszház újjáépítése. A nyugati rész ezen és az előcsarnok területén feltárt részleteinek megszüntetésére, felszámolására épp a hosszház nyugati végének újjáépítése és a toronypár kiépítése kapcsán került sor. Az északi torony előtti pilléres építmény pusztulását égett gabonát, késő Árpád-kori kerámiát, megégett tetőcserepeket nagy számban tartalmazó, törmelékkel teli réteg jelzi (103. kép), arra is felhívva a figyelmet, hogy ezen északnyugati épületrész felszámolása, leromlása egy pusztító erejű, fedélszék beomlásával is járó tűzvész után kerülhetett sor. Ezt a történeti források (és a maradványok relatív kronológiájának) ismeretében, ebben a kontextusban talán nem lenne alaptalan Rogerius, és az 1261-es oklevél – „per Tartarorum [...] ecclesia Agriensis funditus et in toto extitit destructa et conbusta” – híradásával összefüggésben értelmezni.²⁸⁸ Mindenesetre az bizonyos, hogy építésére a 12. század korai évtizedei után, a lábazati formából ítélhetően talán inkább e század kései (vagy a következő század korai) időszakában kerülhetett sor. A pillérek lábazati formáján túl datálásra (akár közelítőleg) alkalmas műformával erről a nyugati részről nem rendelkezünk. A délebbi pillérpár közé, a pillérek felszámolását követően, utólagosan épült falból előkerült, talán vakívsor indítására szolgáló, archaikusabb formavilágú, 12. századi emberfejes konzolok esetében a lelőhely másodlagos volta miatt bizonytalan azoknak a nyugati épületrészhez, annak külső faltagolásához való kötése (149. kép).²⁸⁹

²⁸⁷ Abasáron, a település központjában, a Bolt-tetőn, az utóbbi években ismét feltárt rotunda külső lábazati párkánya és pillérlábazatai is ilyen részsű tagolást mutatnak (helyszíni megfigyelés Tóth Sándorral és Fodor Lászlóval, 2006 szeptemberében), ami az ott feltárt maradványok 12. századnál (a század második felénél) nem korábbi volta mellett szól. Abasárhoz: Kovács 1966, 71–73. o.; HMM. I. 1969, 457–470. o.; Székesfehérvár 1978, 106. o. (Tóth Melinda); Kozák 1984, 128–129. o., 20. ábra.

²⁸⁸ A tatárjárás egri vonatkozásaihoz, a forrásokhoz és a Lampert püspök (1245/46–1275) alatt kiállított oklevelekhez: 25. jegyzet és Függelék 1261., 1271.

²⁸⁹ Kozák 1976, 113. o.

Jóval több kérdés merül fel az építmény funkciójára és alaprajzi elrendezésére nézve. Így például – az átfogóbb művészettörténeti elemzést megalapozandó – tovább vizsgálándó az előcsarnok területén feltárt maradványokkal való összefüggés és mindezeknek a korai, román kori székesegyházhoz való viszonya. Ezeket bizonyos pontokon célzott és kifinomultabb épületrégészeti kutatások tisztázhatnák (amíg van még mit kutatni). Ide tartozna a nyugatabbra előkerült további, Árpád-korra helyezhető és a korai székesegyház környezetének kialakítására (káptalani, püspöki épületek) vonatkozó kérdéseket felvető épületmaradványokkal való összefüggések vizsgálata is. Ilyen került elő a székesegyház délnyugati sarkától távolabb (93. kép). Nemcsak az épületmaradvány távolsága jelzi az elkülönülést a székesegyháztól, hanem a tájolása is erősen eltér attól déli irányba. A hosszú nyújtott, téglány alaprajzra valló, Árpád-kori épületből nyugati és déli kváderfalának részlete maradt fenn, az utóbbi előtt támpillér maradványával (107. kép).²⁹⁰ Ez boltozott építményre vall. A székesegyháztól elkülönülő, hosszabb homlokzatával pedig a várba érkezők felé tárulkozó épület esetében a püspökség „világi”, talán reprezentatív szerepkört betöltő épületére gondolhatunk. Erdemes felidézni itt a korai püspöki palota kérdése mellett a király és a királyi udvar itteni tartózkodásainak gyér adatait is a 12–13. századból.²⁹¹ Korai székesegyházaink, királyi alapítású prépostságaink (pl. Székesfehérvár, Óbuda) környezetében állott, közvetve-közvetlenül hozzájuk tartozó épületek²⁹² emlékei még kevésbé megragadhatók, ezen együttesek 11–12. századi formái tekintetében régészetileg és művészettörténetileg is homályban tapogatózunk.²⁹³

²⁹⁰ *Kozák ásatási dok 1980*, (Ásatási jelentés) I. o. „A román kori székesegyház D-i tornya előtti „nagy épület” nyugati helyiségében egy rézsüs falu, XV-XVI. sz. fordulója táján épített vízgyűjtőmedence részleteit tártuk fel. Ennek ÉK-i, külső szöglete közelében egy szépen faragott kváderkövekből épített pillér maradványa került elő. Hasonló minőségű épületmaradványt találtunk – egy falpillérrel – ettől ÉK-re, a „nagy épület” középső helyiségében, s annak északi falán kívül. E falmaradvány és pillér minden valószínűséggel román kori. Erre anyagán és megjelenésén kívül az ahhoz tartozó járószint közelében előkerült Árpád-kori edénytöredékek is utalnak.” Megjegyzendő, hogy a piskóta alakú, mázatlan, égetett agyag padlószemek is innen jöttek elő! Ezért mérlegelendő, hogy azokat ezen Árpád-kori épület maradványaival hozzuk összefüggésbe. Korábban ez az adat nem volt pontosan ismert számomra: vö. *Havasi 2004*.

²⁹¹ *SRH I.* 444., 463. o., II. István (1116–1131), Imre (1196–1204), valamint ehhez lásd az egri püspöknek a király fiának nevelésével kapcsolatos (szent királyok intézkedésre visszavezetett) kötelezettségét, V. István király Lampert püspök számára 1271-ben kiállított oklevelében. *ÁOKI.1997*, 14. sz. 36. o. „...in custodia filio regis impendenda regi et regno fideliter possit deservire, cum idem episcopus Agriensis ex statutissanctorum regum locum nutricis teneat...”

²⁹² Káptalani, prépostsági épületek, kerengő, püspöki/érseki palota. A forrásokból kitűnik, hogy ezek gyakran a királyi tartózkodások helyszínei is.

²⁹³ Például Pécs, román kori püspöki palotának meghatározott téglány alaprajzú épületmaradványa a székesegyház északi oldalán: *G. Sándor Mária*: Die Mittelalterliche Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs / A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai. In: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung. / A pécsi Püspökvár. Régészet és épületkutatás. Szerk. Szijártó*

Arra vonatkozóan, hogy a román kori székesegyház főhajójának nyugati része a 13. század legelején, 1204 táján kitüntetett szerephez jutott, rendelkezünk építéstörténeti adatokkal.²⁹⁴ Azonban a székesegyház északnyugati részén, a román kori hosszház pilléralapjainál vékonyabb, 1–1,5 méteres szakaszokat határoló, sűrűn álló pillérek, melyek talán árkádíveket indíthattak, méreteik, tagolásuk, elrendezésük alapján mindenképp a hosszház kiosztásától eltérő hangsúlyokat sejtetnek a korai épület nyugati részén. Ezek nyomán az is bizonyos, hogy nemcsak a román kori székesegyház nyugati részének a kiterjedése volt nagyobb, hanem ennek a nyugati résznek az elrendezése, térszervezése is komplexebb lehetett annál, mint amit ez idáig egyáltalán sejni lehetett róla. Mindez a 12. századi, kora 13. századi székesegyházról alkotott ismeretek, a nyugati résznek nemcsak az építészeti formájára, hanem rendeltetésre (funkciójára), a székesegyház liturgiájában betöltött szerepére vonatkozó kérdések átgondolására, további vizsgálatára irányítja a figyelmet.²⁹⁵ Továbbgondolni és kutatni e téren is bőven lesz még mit.

Kálmán–G. Sándor Mária, Budapest 1999, 35–38. o. A székesegyháztól keletre, annak déli oldalára merőleges „káptalanházhoz”: Petrovich Ede: A pécsi Káptalani Levéltár épületének története, Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve (1964), 177–206. o. Farbaky Péter: Szatmári György, a mecénás. (Művészettörténeti Füzetek 27) Budapest 2002, 49–52. o. Prépostsági kerengő nyomai Székesfehérváron, a Szűz Mária-templom déli oldalán jöttek elő. Siklósi Gyula és Biczó Piroska régészeti kutatásai nyomán.

²⁹⁴ Havasi 2004, 40–50. o., valamint lásd a következő, királýsíról szóló fejezetet. A korábbi sírok szerepéhez, azokhoz való igazodás kérdéséhez: Gasser 2006, 263–280. o.

²⁹⁵ Bandmann 1951, 207–245. o.; Adolf Schmidt: Westwerke und Doppelchöre. Höfische und liturgische Einflüsse auf die Kirchenbauten des Mittelalters. (Univ.Diss), Göttingen 1950. (Megjelent még: *Westfälische Zeitschrift* 106 (1956) 347–438. o.); Verbeek 1936, D. Grossmann: Zum Stand der Westwerkforschung, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* XIX. (1957), 253–267. o.; A. Mann: Doppelchor und Stiftermemorie. Zum Kunst- und Kulturgeschichtlichen Problem der Westchöre, *Westfälische Zeitschrift* 111 (1961), 149–262. o.; Edgar Lehmann: Zur Deutung des Karolingischen Westwerks. In: *Forschungen und Fortschritte* 37. (1963), 144–147. o.; Friedrich Möbius: Zur Deutung des Karolingischen Westwerks, *Acta Historiae Artium* (1968), 119–125. o. Vö.: Möbius 1968.; Tóth M. 1983a, 447–455. o.; Hans Erich Kubach: Zum Problem der Westchorhallen an Rhein und Maas. In: *Forma et subtilitas. Festschrift für Wolfgang Schöne zum 75. Geburtstag.* Berlin–New York 1986, 26–32. o. Lehmann 1997.; Clemens Kosch: Überlegungen zu vorromanischen Westwerken und ihrer in der Stauferrzeit veränderten Gestalt und Funktion. In: *Kunst und Liturgie 2000*, 101–120. o. Uwe Lobbedey: Der Beitrag von Corvey zur Geschichte der Westbauten und Westwerke, *Hortus Artium Medieevalium* VIII. (2002); Krüger 2003.; Magyarországi vonatkozásban: Entz 1980.; Tóth M. 1988, 115–117. o.; Szakács 2004a, 71–98. o.; Szakács 2007.; Biczó 2010.

III. AZ „AKANTUSZOS-PALMETTÁS” PILLÉR KÖRE ÉS A SAKKTÁBLADÍSZES FARAGVÁNYOK

Stiluskérdések és a 11–12. századi építéstörténet problémái a díszítőfaragványok tükrében

A román kori székesegyház ránk maradt kőfaragványainak sorát egy több szempontból is talányos pillér-összeállítás nyitja (108–109. kép). Ez az összeállítás a gótikus püspöki palotában látható, a várhegy történetét bemutató állandó kiállításnak – mind a réginek, mind a 2002-ben újrendezettnek – fellelése óta állandó és a legelső teremben elsőként szembe tűnő szereplője.²⁹⁶ Az összeállítás tagjai: egy specifikus, összetett keresztmetszetű pillértörzs, egy annak megfelelő alakítású fejezet, egy négyzetes alaprajzú lábazat és egy szintén négyzetes alaprajzra felfekvő, sakktábladíszes vállpárkány. A faragványok anyaga azonos, világosszürkés színű andezittufa. Az összeállítás alapja: a törzsek és a fejezetek és a lábazat közösnek mondott (de legfeljebb csak közelinek tekinthető) lelőhelye. Feltárójuk, Kozák Károly közlése szerint azok a székesegyház déli hosszházfalának, valamint a székesegyház falát a K3 és K4 déli oldalkápolnák vonalában erősítő támpillérnek az alapozásából kerültek elő (114–116. kép),²⁹⁷ tehát a faragványok a hosszház 13. század végi gótikus újjáépítése során váltak építőanyaggá. A törzstörédek közül az egyik 1934-ben bukkant napvilágra szintén a székesegyház déli oldalán, a toronytól számított második helyiség (K2 vagy K3) alapfalainak ásatása során.²⁹⁸ A lelőhelyről biztos ismereteink csak az ásatási felvételen is megörökített törzsdarabok esetében vannak, az összeállításhoz kapcsolódó két fejezettörédékelőkerüléséről (Kat. 5–6.) újabb – vagy a lappangó – dokumentumok felbukkanásáig nehezebben alkothatunk fogalmat. A sakktábladíszes vállpárkány (Kat. 8.) esetében – bár Kozák Károly a fentiekkel együtt előkerültként említi – szintén bizonytalan ismereteink vannak a pontos lelőhelyről.²⁹⁹ A további sakktábladíszes

²⁹⁶ *Kozák 1981*, 6. o., 9. kép (itt a borítót is ez díszíti, akárcsak *Kárpáti 2010* esetében); *Eger 2004*, 7. o. A kiállítás korábbi formájában 1978 után készült. Lásd: *Bakó 1978/1979*, 6., 11. o. Az összeállítás, installáció („gótikus palota I. termének”) vázlatrajza: *Kozák 1982*, 35. o.

²⁹⁷ *Kozák 1975*, 90–93., 95. o., 14–15. ábra, és *Kozák 1983*, 5. o.; lásd még: *Kárpáti 2010*, 70. o.

²⁹⁸ *Lénárt 1987*, 452. o. és 454. o. Csemegi József rajzott is készített a darabról (uo. 452. o., 24. kép), akkor sirksóként lett értelmezve. A vázlatrajz egyenes hátfelülete és az értelmezés nyomán vélhető, hogy a darab háta nem törött, hanem egyenletes nagyolt felület lehetett, ami a fálpillér verziót támogatná.

²⁹⁹ Kétérdésre adhat okot Kozák Károlynak a pillér rekonstrukcióval kapcsolatos közlése, mely nem utal a lelőhely közösségére, csupán ennyit mond róla: „...E pillérrel kapcsolatban emlékeztünk meg a „sakktáblamintás” fejlemezről, amely díszítésének gazdag árnyékvetésével, méltón koronázza a szép fejezetet. Hasonló párkánytörédek a vár több pontján is előkerültek másodlagos beépítésekből. Néhány darabot a bejáratnál [t. i. a gótikus palota emelete, kiállítás első terme] szembeni fal felső részén láthatunk...” Lásd: *Kozák 1983*, 6. o., valamint *Kárpáti 2010*, 70. o.: „...A K3. és K. 4. sz. kápolnák közötti, 13. századi, külső támpillér alapozásából jutott felszínre ásatásunk egyik legszebb lelelte, a négy

vállkövek (Kat. 9–11.), párkányok (vállkőpárkányok) kisebb (és nagyobb) tagjai régebbi lelelték (127–136. kép). Az egyik bizonyosan az 1930-as években a MOB ásatásokon került elő egy 1611-es II. Mátyás pénz kíséretében.³⁰⁰ Egy másik példány a nyugati várfalba volt beépítve (134. kép), s egy további darab ma is látható a szintén 16. század derekán kiépített, másodlagos beépítésben többek között székesegyházi (még hozzá az építéstörténet különböző, 1100 körülől 1500 körülig terjedő szakaszaiból származó) faragványokat is nagy számban tartalmazó³⁰¹ Tömlőc-bástya déli falának belső oldalán (128. kép).³⁰² A Kat. 9. sz. párkánytöredék (131–132. kép) stíluskritikai elemzés szempontjából is figyelemre méltó darab, amely két egymás fölötti sorba rendezve a sakktabladisz és a vakívsor kombinációját mutatja, szintúgy a székesegyház újjáépített hosszáfalából került elő 1934-ben, a dokumentumok szerint az északi oldalon, a nyugatról számított második támpillér alapozásába volt (a jelek szerint láthatóan) beépítve.³⁰³ Mindebből egyelőre annyi körvonalazódik, hogy a vizsgált faragványok a székesegyház 13. század vége felé a korábbi Árpád-kori vonalán újjáépülő hosszáfalaiba kerültek beépítésre több más, a 12. század különböző időszakából származó töredékhez hasonlóan. Így például sorsuk közös volt a festett portál darabjaival, más vakíves, fogrovatos párkányokéval, kora 12. századi lábzat- és 1200 körüli bordatöredékekével). Kérdéses, és esetenként külön-külön is mérlegelendő, hogy a közös pusztulástörténetről árulkodó közös lelőhelyekből mennyire lehet visszakövetkeztetni az egykori szerkezeti összefüggésekre és építészeti egységekre.

A pillértörzs (Kat. 3.) – amely alig 40×40 cm nagyságú négyzetbe írható – keresztmetszete komplikáltnak tűnhet. A törzs oldalai tompaszögűen vannak kialakítva, az oldalak közepén, a szögletekben pedig egy-egy vékony hengertag ül. Az összetett keresztmetszet szerkesztési sémája, négyzetbe írt, a négyzet oldalainak megfelelő alapvonalú egyenlő oldalú háromszögek kereszteződésből adódik (108–112., 174. kép).

oldalán pálmával díszített, csonka gúla pillérfő [képhivatkozása alapján nyilván a vizsgált darabról ír]. Ugyanekkor találtuk meg fejlemezének és pillérjének darabjait, illetve egy fogrovatos párkányrészletet...” azonban ehhez lásd még Kat. 5. lelőhelyénél írtakat!

³⁰⁰ Lénárt 1987, 444. o., 8b. kép „B-ből hat méter mélyen” – sajnos jelen ismeretek szerint a feltárás helye (B) nem azonosítható

³⁰¹ A Tömlőc-bástyába beépített székesegyházi faragványokhoz lásd: Havasi 2006, 101–102. o. A székesegyház 16. század közepi pusztulásának és az egykorán kiépülő bástya építéstörténetének további szakirodalmi hivatkozásaival.

³⁰² Lassan de biztosan pusztuló felületű, tufából faragott darab (___ kép)

³⁰³ Csemegi 1935, 221–222. o., és 118. kép, valamint Lénárt 1987, 446. o. 15. kép.

Ezáltal átlós tengelyeiben sarkosan kicsúcsosodó, a kereszttengetyben hengertaggal bővített, összetett tagolású forma jön létre, amelyből a teljes keresztmetszetű példány két töredékén kívül két további (fal)pillérdarab ismeretes (Kat. 1–2.). Valószínűsíthető, ám sajnos töredékes voltuk és beépítettségük (valamint beépítésüket megelőző dokumentálásuk híján) nem állítható bizonyosan, hogy ezek falpillérek, (vagy félpillérek), miként ezt az installációjuk sugallja, s nem erőbben sérült, egykor szintén teljesen szabadon álló, teljes pillérek törzsének töredékei. (110–112. kép). A pillértörzs magassága ismeretlen és egyéb támpontok híján nem is rekonstruálható. A leghosszabb mérhető törzsrészlet 84 cm körüli, de az egykori ép állapot a fejezet s megmaradt részek arányaiból ítélve nem nagyon haladhatta meg a másfél méter (~120–140 cm) körüli magasságot. Így a fejezettel együtt a pillér magassága 160–190 cm körül mozoghatott. Fontos megjegyezni, hogy a törzseket egybefaragták, a fennmaradt darabok alapján valószínűsíthető, hogy teljes hosszukban egy kőből lettek kifaragva, de ellenkező esetben a ránc maradtak alapján két rétegtöredéknél többől semmiképp sem állhattak.

E csoporthoz két fejezet utalható (Kat. 5. és Kat. 6. 118–120., 123–126. kép). Egy gazdag áttört, aláfaragott díszítésű (Kat. 5.) s egy teljesen sima, tagolatlan felületű töredékes darab (Kat. 6.). Ez utóbbit felületének megmunkálása alapján, eredendően is dísztelennek (legalábbis kőbe vésett dísz nélkülinek) szánhatták. Így az egykori összképben áttört-ornamentális és zárt, tömör, a pillértest geometrikus formáit hangsúlyozó megjelenésű egységekkel is számolhatunk.

Mindkét fejezet a pillértörzssel pontosan megegyező keresztmetszetű. Tagolásában is folytatja azt, felfelé enyhe kiszélesedéssel (kelyhesedéssel). A nyakgyűrű mindkét esetben a pillér/fejezetformának megfelelően körbevezetett, részleteikben eltérő alakítású. Az áttört fejezetnél (Kat. 5.) a hengeres, pálcatagszerű nyakgyűrű, amelyet felfekvési felület gyanánt vékony lemez vezet be, fonatdíszes. A fonatdísz ékmetszésű, átlós vájakat sűrű sorából áll. A sima darabot a másik darabon láthatóéval megegyező profilú, ám sima felületű nyakgyűrű övezi, mely két lépcsőzetesen kapcsolódó, vékony lemeztag fölül ül ki, elég hangsúlyosan. Az áttört pillérfő díszében tulajdonképpen egy eredendően (hengeres alapidomú) oszlopfőkre alkalmazott korinthoszi kompozíció hasábos alaprajzú formára komponált, klasszikus mintáktól lehető legtávolabbi változatát láthatjuk. Az oldalak nagyjából hasonló alakításúak, mind a négy oldalt azonos levélmotívum határozza meg, amely önmagában – domború gerinc s abból kihajló levéltagok – a 11. századi „klasszikusabb” akantuszleveles emlékek

levélmotívumát kiragadó, túlméretezett és távoli származéknak tekinthető. A középső, domború forma két oldaláról, annak díszétől függetlenül, a szélek felé kihajló tüskés akantuszlevél-féleség tagjai indulnak. Van olyan oldal, ahol a bordázott levéltagok háromerezetűek, középrészüket ékmetszésű gerinc alkotja, s vannak olyan oldalak, ahol az előbbi részletformálás a pusztán ékmetszésű vajattal tagolt levéltagokkal vegyítve jelenik meg. A fejezet alsó és felső része tömör, de középtűt, a tüskéikkel érintkező levéltagok közötti felület áttört, csupán a fejezet négy sarkán látható vékony, tömör szegély, melyre a levélvégek felfeksznek. A pillértörzs hengeres tagozatainak fejezeten folytatódó része díszített, középtengelyében mélyen kifárgott (ezáltal az áttört részekhez hasonlatos megjelenésű), álló rombuszok sora, melyet kétfelől felhajló tüskés levélkék sora kísér. A fonatdíszes nyakgyűrű felett minden oldalon a hengertag alját, s a legalsó levelek hajlatát egy-egy ötujjú palmetta ékesíti. A pillérfőt fejlemez gyanánt vékony szegéllyel határolt sáv zárja, amelyet a középtűt, a hengeres tag fölött ülő, körformára fárgott rozetta,³⁰⁴ kétfelől pedig három-három, az alant lévőkhöz hasonló palmetta díszíti. A palmetták és a rozetták hegyes végű, ékmetszésű ujjakból állnak. Részletképzésében és motívumában is azonos (s méretrendjében is a pillérfőn láthatókhöz közeli) palmetta bukkan elő, téglány alakú keretet kitöltve, mélyen kivésett/aládolgozott háttér előtt, egy kisebb méretű, talányos funkciójú (leginkább talán valamilyen betétes díszítményként, vagy letörött fogként értelmezhető) darabkán (Kat. 7., 121–122. kép, vö. 168. kép).

A törpének nem nevezhető, de mindenképpen kisméretű, s ekképpen valószínűleg alárendelt szerepkört betöltő egri pillérek a székesegyház valamely mellék/oldalterének tagolásában szerephez jutó darabok lehettek. Sokkal inkább tájékoztathatnak a 11. század végi, 1100 körüli székesegyház valamely járulékos térrészének alakításáról s annak stiláris helyzetéről, mint a főhajó, hosszház tagolásáról. Így annak támaszrendszere és építészeti világa nagyrészt továbbra is homályban marad előttünk. Meglehetősen kétségesek azok – a pillérre is datáló értékkel kivetített, Kozák Károly elmélete nyomán tovább virágzó – rekonstrukciós elképzelések, amelyek a pilléreket (s a körjük rekonstruált faragványcsoportot) lelőhelyük nyomán a székesegyház déli oldala mellett feltételezett, a déli kápolnák helyén fennállott, annál korábbiak tekintett rotundához nyugat felől hozzáépült korai, 10–11. századnak vélt

³⁰⁴ A pillérfő egyik oldalán a rozettát kőalapjával együtt utólag applikálták a helyére (108. kép).

palota/udvarház maradványaival hozzák összefüggésbe.³⁰⁵ A székesegyház déli oldalához épült román kori, véleményem szerint 12. századi kápolnák alapfalaiából és csekély kváderes felmenőiből a régészeti kutatás által vizionált, napjainkban is leginkább 11. századi, vagy még korábbi „palotaként” definiált, haránt irányban osztott téglány alakú építmény ezen, lassan már prekonceptióvá vált hipotézis szerint független a székesegyházról. Építése megelőzi azt, miként a korai rotundáé is, melyhez viszont utólag épült, azt mintegy palotakápolnaként hasznosítva.³⁰⁶ Miként az a fentiekben régészeti, építéstörténeti dokumentumok vizsgálatából talán kitűnhetett, ezen rekonstrukció alapjául szolgáló falmaradványok azonosak a román kori székesegyház szerves részeként, illetve toldalékként a 11. század végénél, 1100 körüli időszakkal nem korábban, de a 12. századi folyamán már nagy valószínűséggel felépült déli oldalkápolnák maradványaival.³⁰⁷ Ez tehát azt jelenti, hogy az ún. korai palotához, udvarházhoz való kapcsolás, mint érv a pillér korai datálása szempontjából elvetendő. A pillércsoport eredeti elhelyezése szempontjából az előkerülési helyre csak fenntartásokkal lehet támaszkodni. A maradványokból csak néhány ponton ragadható meg valamelyest, hogy a déli oldalkápolnák, mellékterek milyen tagolással bírhattak 1100 táján, illetve a korai 12. században. Miként a székesegyház nyugati részének hasonló korú, a 12. század elejénél, 1100 tájánál nem korábbi komplikált beosztást sejtető, járulékos tereinek, térrészeinek beosztásáról az alapozásokon túl szintén kevés fogalunk van. A székesegyház belső tereiről, beosztásáról, a székesegyházhoz estelegesen csatlakozó épületrészeknek (pl. a püspöki, káptalani épületeknek) a kialakításáról (és egyáltalán elhelyezkedéséről pedig szinte semmi. S a sor folytatható lenne még, ám annak találgatásába, hogy ebben a sokismeretlenes egyenletben a pillér

³⁰⁵ Kozák 1984, 131. „a palota két oszloppal tagolt bejárata, kapuja a déli oldalon volt és a feltételezett középső helységbe nyílt. [sic] A kapu keleti oszlopának két félhengertaggal díszített lábazata és a nyugati oszlop mögötti falpillér maradványa eredeti helyén látható. A keleti helység északi falának vonalában feltárt, a padlóban bemutatott pillér és falpillér valószínűleg annak az áttört technikával készített, palmettákkal díszített helyzetű pillér helyét őrzi, amely a gótikus püspöki palota állandó történeti kiállításán látható.” Továbbá: Kozák 1990, 333–337. o.; Fodor 1998, 28–29. o.; Fodor 2001, 209–210. o.; Fodor – Szilasi – Berecz 2001, 11–13. o.; Fodor 2002, 1–3.; Kárpáti 2010, 65–71.; kritikai észrevételekkel: Feld 2006, 9–10. o.; Buzás 2006, 21–22. o.; Gieber 2008, 38–39. o.

³⁰⁶ Kozák 1984, 117, 11. ábra, és 131. o. Főként lengyel palotakápolnák, pl. Wislica, Przemysl, Krakko, Plock, Lednica, Giecz analógiái nyomán képzelte el az egri szituációt. „...a cseh és lengyel példákhoz hasonlóan, azokkal csaknem egy időben, a X–XI. század fordulója táján hazánkban is épültek fejedelmi és püspöki palotakápolnák...” Ehhez továbbá: Kárpáti 2010, 70–71. Történettudomány oldaláról a Győrffy György volt az, aki a korai 11. századi egyházi alapításokat rendszerint korábban ott állott királyi udvarházakkal hozta kapcsolatba. Ehhez vö. többek között: Győrffy 2000, 325–327. o.;

³⁰⁷ Havasi 2004, 26–27. o.; Havasi 2006, 101–102. o. és kapcsolódó jegyzetek: 112–113. o.; Buzás 2006, 21–22.

hova, hány- s miféleképpen lenne behelyettesíthető, azt hiszem, felesleges belebocsátkozni.

Megjegyzések a pillérformáról (Feldebrő és Eger)

Az egri pillér közel négy évtizeddel ezelőtti előkerülése óta – jóllehet specifikus formája és ornamense egyedi árnyalatot képvisel a magyarországi romanikában, annak is korai, átmenetekkel teli, 11. század végére eső szakaszában – díszítményét illetően alig, formáját illetően pedig rendre Feldebrő vonatkozásában került terítékre a szakirodalomban.³⁰⁸ Az egri darabot elsőként, 1977-ben Levárdy Ferenc vetette be érvként az elhíresült „Feldebrő vitában”, sajnos részletesebb elemzés, kitérő nélkül.³⁰⁹ Tóth Sándornak a feldebrői „feltemplom” pilléreihez formailag mai napig egyik legjobban passzoló angliai, great paxton-i párhuzamával szemben hozta fel, mint annál földrajzilag közelebbi analógiát az összetett tagolású pillérformára. Két évtizeddel később Tóth Sándor a magyarországi romanika „pilléireről és íveiről” írott áttekintő összegzésében Feldebrő kapcsán, lábjegyzetben tért ki/vissza az egri példányra, mint olyanra, amely a „feldebrőiekkel csak szerkesztésmódban rokonítható, de időrendileg biztosabban egyeztethető”³¹⁰

Az egri pillérek kisméretűek. Ebből adódóan feltehetően nem hosszház-árkádok tartozékai lehettek, vagy legalábbis méretrendjében nem olyan nagy, mellé-, vagy alárendelt térrész, épületrészlet (kripta/altemplom) boltozatának terhére tervezték rájuk, mint például Feldebrőn. Tehát az összehasonlítás (lépték) Feldebrő és Eger viszonyában eleve más dimenziókban mozog.³¹¹ Feldebrőn a templom pillérei, melyeket a 12.

³⁰⁸ Feltárójuk *Kozák Károly*, az egri székesegyház román kori kőfaragványairól írott rövid beszámolójából (*Kozák 1983*, 5. o.): „egy pillérköteg a hozzá tartozó palmettás díszű fejezettel, román kori kőfaragó művészetünk korai szakaszának vizsgálatánál kap majd jelentős szerepet” (itt lábjegyzetben Levárdy Ferenc és Tóth Sándor Műemlékvédelem-beli cikkváltására hivatkozik.) „a palmettás díszítés pedig pontosítja készítésének korát, a XI. századot. Egyedisége miatt azonban szükséges egy kicsit részletesebben megvizsgálni árpád-kori kőfaragó művészetünkben elfoglalható helyét [...] ami a pillérköteget illeti [...] legközelebbi párhuzama Feldebrőn található. Igaz, hogy az ott látható pillérek tagozatai fordítottjai a mi pillérkötegünknek. a hengertagok a sarkokon helyezkednek el, de lényegében azonos alap elképzelésük az egriével, ahol a félhengertagok az oldalak középrészén találhatók. Eger és Feldebrő közelsége, a püspökség és az apátság alapításának még nem egészen tisztázott körülményei arra indítanak [...], hogy felvessük az egymástól időben feltehetően nem távoli építkezések közti kapcsolatot lehetőségét”

³⁰⁹ *Levárdy Ferenc*: A „feldebrői feltevések” értelme, *Műemlékvédelem* XXI/1. (1977), 130. o. és 2. jegyzet. *Kozák Károly*ra hivatkozva.

³¹⁰ *Tóth S. 1998*, 67. o. és 11. jegyzet. A pillérforma az ő megfogalmazásában „...kisebb méretű egri fejezetes pillértörredék, amely sarkosan alakított átlós, és hengeres idomú középső elemekből áll.”

³¹¹ A „kicsi” és a „nagy” viszonyához, az eltérő méretrendű ám hasonló formák alkalmazásához a középkor építészetben más megközelítésből: Wilhelm Schlink: *Groß und Klein, Nah und Fern in der*

századra, 12. század végére–13 század elejére helyezett átépítés hosszházfalai őriztek meg számunkra (164–166., 175–176. kép),³¹² hasáb idomba írhatók, oldalait, átlós tengelyre fűzött, széles félhengertagok s köztük ülő vékony sarkos tagok alkotják. A dobok keresztmetszeti sémája élével a kereszttengetyre állított négyzet s a vaskos hengeres elemek kombinációja révén jön létre. Egyszerű, tagolatlan, lapos ám kiszélesedő vállkő koronázza őket, amelyekről kőből rakott, félköríves árkádív indul (172.,176–178. kép). A pillértörzseket – amelyek rétegekővekből állnak, méghozzá lentebb magasabbakból, mint a felső részekben³¹³ –lépcsőzött lemeztagos nyakgyűrű zárja, mely pont olyan „antikos megoldás”, mint amelyet az attemplom apszisát bevezető oszlop – kemény édesvízi mészkőből (egybe)faragott – enyhén sudarasodó törzse esetében az akantuszleveles fejezet alatt alkalmaztak (177., 169. kép). Az attemplomi pillérek árnyaltabban tagoltak. Összetett formájuk kötegpilléreket idéz, a kereszttengetybeli féloszloszerű, hengeres bővítmények kiülése és mérete nagyobb, mint az átlós tengelynek megfelelő sarkokban ülőké. Feldebrőn az attemplomi pillérek, miként ezt már többen megfigyelték, valamelyest előlegezik a boltozat tagoltságát, de csak kis felületen, nem az egészre nézve. A pillérforma lényegében azonos keresztmetszettel és méretben – a pillérrel szimbiozisban maradó vállkő közbeiktatásával – rövid szakaszon, a boltvállon folytatódik. Míg a pillérek átlós tagjairól induló élek a boltozat felsőbb zónáiban is követhetők, addig a kereszt irányban álló féloszlos tagok feletti félhengeres idomok, néhány köréteg után belevesznek az ívelt, festett ciklusnak felületet szolgáltató nagy kiterjedésű boltmezőkbe (170–171. kép).³¹⁴ Az már Feldebrő elemzői közül többeknek feltűnt, legutóbb Tóth Sándor emelte ki markánsan, hogy az attemplom pilléreinek tagolása s a pillér-boltváll viszonya, a

Architektur. In: *Forma et subtilitas. Festschrift für Wolfgang Schöne zum 75. Geburtstag*. Hg. von Wilhelm Schlink – Martin Sperlich, Berlin – New York 1986, 33–42. p.

³¹² Előkerüléstükhöz, feltárásukhoz lásd: *Lux* 1925, 210–211. o.; *Kampis* 1955, 179–180. és 2. kép., *Lux G.* 1942, 89–94. o. 1., 4., 5. ábra; *Tóth S.* 1977, 31–34. o., 4., 5., 6. kép.

Kovalovszki 1981, 39. o.; *Kovalovszki Júlia*: jelentés a feldebrői templom feltárásáról. 1979 aug. 21 – szeptember 17. KÖH Tervtár ltsz. D. 25168. II. tábla (valamint szintén a KÖH Tervtárban őrzött, a barokk hajófalban a középkori falszöveket ábrázoló manuálékát az 1970-es évekből.

³¹³ *Tóth* 1977, 30. o.; *Levárdy* 1977, 130. o.

³¹⁴ Ehhez alapvető: *Tóth S.* 1998, 51–52. o., 3. kép.; *Marosi* 2007, 79–81. o.; Az attemplomi boltozatokon helyt kapó freskóciklushoz, a korábbi szakirodalom részletes tárgyalásával: *Tóth M.* 1974, 25., 27–37. o., 4–5. kép.; *Tóth M.* 1981., 31–35. o.; Az 1995–1996 között zajlott restaurálás a falképek művészettörténeti helyét érintően és az attemplom építésmódja szempontjából is alapvető felismeréseket hozott. Ehhez lásd: *Boromisza – Nemessányi* 2002, 535–552. különösen 546–550. o. Ezek szerint az attemplom építésekor már számoltak volna a (egy) kifestéssel. A boltozati, falazási egyenetlenségek kiküszöbölésre felvitt vakolatrétegek hathattak korábban megtévesztően, s támasztották alá a többperiódusú kifestésre (s a freskóciklus 12. századi voltára) vonatkozó elképzeléseket. (Az 1995/96-os restaurálást megelőzően teljes felületre kiterjedő vizsgálatokra nem volt mód)

boltozat tagozatkezelése a korai bordás boltozatok irányába mutató megoldásnak fogható fel.³¹⁵ Ehhez a feldebrői pillér-boltváll viszonyhoz némileg hasonló ötletnek/megoldásnak tűnhet, miniatűrőbb verzióban az, ahogy a lezárásuk felé enyhén kiszélesedő egri pillérfők követik a törzs formáját és a pillér tagozatai is folytatódhatnak rajtuk. Feldebrőn talán az alttemplomi boltozat tagolásának bizonytalanságaival, s a pillérek részletformáinak (vállkövek, lábazatok) nagyoltságával és nagyoltabb vésős felületkezelésükkel az is összefügghet, hogy a pilléreket és a boltozatokat eleve úgy tervezték, hogy azok felépülésük után vakolva, festve lesznek.³¹⁶

Egerben a törzsek esetében a hegyes vésővel ellentétes irányban megmunkált felületek, szegélyfaragások aprólékosabb kivitelű „dekoratívabb” felületkezelés figyelhető meg a későbbi korban durván lefaragott részek alatt (117. kép). Mindez inkább láttatásra szánt megmunkálásra utal,³¹⁷ miként a (közel sem biztos, hogy hozzá kapcsolható) lábazat precíz alakítása is (113. kép). A fejezet áttört dekorációjával juthatott leginkább érvényre, elvéve ugyan mutatkoznak rajta fehér meszes foszlányok, de kérdéses, hogy ezek mennyiben függhetnek össze az eredeti felállítással s mennyiben a darab utólagos sorsával és régészeti lelőhelyével.³¹⁸ A sakktablás vállköpárkány (Kat. 8.) felülete sima kezelésű.

Ami a rokon szerkesztésmódot illeti, amivel az egri pillérek formai alakítása Feldebrőn párhuzamba állítható lenne, s amelyre a korábbi kutatás is utalt már, az a feltemplomi pillérek keresztmetszete. Azonban Feldebrő és Eger egymás mellé helyezésével (174. kép),³¹⁹ több más tényező mellett (például az eltérő funkciójukból

³¹⁵ Többek között: *Lux* 1925, 209. o.; *Kampis* 1955, 182–186. o., *Tóth* 1977, 31., 37. o.; *Tóth* 1998, 52. o. Henszlmann és Ipolyi az akkor megfigyelhető (jelenősen feltöltődött) altemplomi boltozatnak épp a magas, szerintük csücsíveshez közeli arányaiból, (amint az, az altemplomi pillérek megítélésében és idealizált köteppillérekhez közelítő rajzi megjelenítésében is tükröződik) még átmeneti korú építkezésre gondolt. *Ipolyi* 1873, 496. o. *vő: Henszlmann Imre: Die mittelalterliche Baukunst in Ungarn II., Oesterreichisches Revue III. Bd. II(1865), (186–207), 203. o.; Henszlmann, 1876, 137. o. Az altemplom 1865 után látható részeit, illetve azoknak a (Henszlmann elképzelésének megfelelően) rekonstruált alaprajzát lásd: KÖH Tervtár ltsz. 13812 (?) a rajz Henszlmann kassai hagyatékából került vissza, hátoldalan Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum pecsétje látható.*

³¹⁶ Az erre vonatkozó restaurátori érveket lásd: *Boromisza–Nemessányi* 2002, 546–550. *Vő. Kampis* 1955.; *Marosi* 2007, 79–81. o.

³¹⁷ *Kautsch* 1944, 129–135. o. (Mauerwerk und Steinbearbeitung); *Autenrieth* 1988, 27–70. o.

³¹⁸ Mivel alapozásból lett kibontva a meszes nyomok éppúgy adódhatnának a másodlagos felhasználásból, mint korabeli kifestésből. A pillérfő feltárájáról nem ismert fénykép, illetve egyéb lelő-körülményeket rögzítő dokumentum. A fejezeten ma látható nyomok vizsgálat céljára csekélyek, a restaurálás előtt talán még lehetett volna megfigyeléseket tenni. A restaurálás és az összeállítás előtt 1978 táján kerülhetett sor (erről sincs dok.). Lásd: *Bakó* 1978/1979, 6., 11. o.

³¹⁹ A mellékelt ábrák pusztán a keresztmetszetet adó sémára vonatkoznak, a formák geometrikus stilizáltsága a kivitelezés, faragvány megmunkálása, köből való kibontás során feloldódik. Kijelölés módjuk leginkább a fejezetek felfekvési felülete esetében (lenne) tanulmányozható (ami a beépített ép pillérfőnél kizárt, Kat. 5.), a Kat. 6. pillérfő-töredék esetében a megmaradt rész szerint a befoglaló forma

adódó méretbeli, faragás- és falazástechnikai különbségeken túl) máris szembeötlő, hogy ez a rokonítás inkább csak általánosabb, alapvetően az átlós és kereszt Tengelyekre írható összetett formák, szerkesztésmódjának logikájára, a körözéssel és derékszöggel létrehozható geometrikus formák kombinációjára, szerkesztési játéka vonatkozik. Különbőség, hogy az egri pillérnél háromszögek áthatásából keletkező szisztéma érvényesül, míg a feldebrői hosszházban négyzet és körök kombinációja. Mindez természetesen csupán a keresztmetszet alapjául szolgáló séma szempontjából irányadó, a kivitelezésben a formák élessége és geometrikus stilizáltsága tompult, feloldódott.

Feldebrőn a „feltemplom” pillérek lábazatai ismeretlenek, az altemplomiaké két kivétellel, hasonlóképp vállpárkányukhoz, az összetett pillérformát követő, egyszerű, vaskosabb talplemez-szerűségek. Kivétel az északra vett második pillér lábazata, amely tagolt. Itt a közel függőleges oldalú talplemez fölött ékmetszéssel kísért homorlat, majd tórusz látható. A profil meredek, szinte függőleges, a homorlat néhol függőleges oldalúnak tűnik, általában vaskos alakítás jellemzi. Olyasmi, ami korai lábazat-példányoknál (például a pécsváradi „altemplom” középpillérebe beépített, kockafejezetekkel összefüggő oszlopok esetében) másutt is feltűnik. Az egyenletlen, picit talán nehézkesnek is nevezhető profilalakítás, valamint a többi (azonos méretrendű ám tagolatlan) lábazat alakítása azt a kérdést is felveti, hogy vajon (részben) nem a beépítés után („*après la pose*”) próbálkozhattak-e (s hagyhattak fel a többire nézve) a megfaragásával. Hasonló a helyzet a déli pillér nyugati félhengeres tagján látható öttagú, fűzött palmetta dísz problémájával, amelyet elkezdtek, ám soha nem folytattak és soha nem dolgoztak ki teljesen. Ezen esetek megítélésekor érdemes ismét visszautalni, az altemplommal egykorúan tervezett kifestés problémájára is. (167. kép). Feldebrőn az igényes, kemény édesvízi mészkőből készült kőfaragványok nyilván láttatva voltak. Itt a belső építészeti részletekről valló vállkő és kölemez töredékén túl különösen az altemplomban kitűnő oszlop antikos, fűrésszel lazított akantuszleveles fejezetére gondolhatunk.³²⁰ A többi kemény édesvízi mészkő faragvány, így a palmettás vállkőtöredék (168–169. kép),³²¹ illetve a fonatdíszes kölemez (mellvédlap?) – jóllehet belső architektúra maradványait sejtetik – eredeti kontextusa ismeretlen marad

kiképzése hangsúlyos. Még távol állnak a kövön a formát precíz szerkesztőrajzzal, bekarcolt tengelyekkel kijelölő gótika időszakától.

³²⁰ A feldebrői kőanyag meghatározásokhoz lásd a BME Ásvány- és Földtani Tanszéke által 1975-ben készített dokumentációt (A feldebrői és tarnaszentmáriai műemléktemplom, valamint a kishányai vár kőzetanyagának meghatározásáról): KÖH Tervtár, Ltsz. 37191. Feldebrőhöz: 3–13. o.

előtűnk.³²² Az attemplomi oszlopra és a másik attemplomi pillérlábazatokkal kapcsolatban fentebb említett kivételre visszatérve: az attemplom szentélyét bevezető oszlop beépített formájában lábazat nélküli. A törzs és annak talapzatául szolgáló négyzetes kő a krypta középkori járószintjéhez képest is lejjebb van süllyesztve.³²³ Ezen megoldás már számos, az építéstörténte (átépítés, másodlagos felhasználás) vonatkozó hipotézist generált.³²⁴ Ugyanakkor az utóbbi évtizedek művészettörténeti és régészeti kutatása stíluskritikai és archeológiai érvek sorát hozta az attemplomi oszlopfejezet, valamint a templom architektúra egykorúságára, 11. századi készítésére vonatkozóan.³²⁵ A 11. századon belül a vélemények kisebb ingadozása figyelhető meg: ezek a monostor s a templom építésével valamiféleképp kapcsolatba hozott Aba Sámuel (1041–1044)

³²¹ *Székesfehérvár 1978*, Kat. 14. 86 – 87. o.; (Tóth M.) *Tóth S. 1994*, 57. o., I. 6. kép.; *Tóth S. 2010*, 21–22. o., 38. kép.

³²² A mellvédtöredéket Gerecze Péter lelte 1897-ben az attemplomban végzett kisebb ásatása során. A darab a krypta apszisában álló oszlop mellett volt a feltöltésben másodlagos szórványként. Lásd: *Gerecze 1897/a*, 408–410. o. és 3. ábra. (vö. következő jegyzet), valamint: *Gerecze Péter*: Szobrászati emlékek Magyarországon. Budapest 1898, 8–9. o.; *Gerevich (SzIEk.) 1938*, 104. o., az oszlopfőről és a mellvédtöredékről: „... ugyanabban az attemplomban került elő, mint ahol másodlagos elhelyezésben egy korai esztergomi típusú, hasonlító korú oszlopfő, mindkettő a többször átépített felső templomból került az attemplomba a második átépítéskor...”; *Lux 1942*, 90. o., 3. ábra.; *Árpád-kori kőfaragványok 1978*, Kat. 15. 87–88. o.; (Tóth M.) *Tóth S. 2010*, 16. o., 16. kép; Az oszlopfőről: *Csányi 1951*, 26. o. késő antik ravennai analógia, *Levárdy 1976*, 150. o.: „valamelyik római rommezőről ide szállított khorintoszi oszlop”

³²³ *Gerecze 1897/a*, 407–408. o. és 2. ábra; *Lux 1925*, 208. o.; *Lux G. 1942*, 89–94. (különösen 7., 9. és 10. ábra). Ez az anomália már Gerecze Péternek feltűnt, aki az attemplom 19. század végén látható támaszai és az oszlop körül kisebb ásatást folytatott, idézett művének 2. ábráján az oszlop alján a törzsnél kissé szélesebb talapzatot jelez, melyet valamiféle tagozat fűz a törzshöz. Az oszlop körül folytatott, a fonatdiszkes „mellvédlapot” is felszínre hozó ásatása megfigyeléseit a következőképp írja le: „...Feltűnt továbbá, hogy míg e pillérnyalábok alatt jól megfigyelve lábazatot is találunk, addig ez a hengeroszlop minden átmenet nélkül tűnik el a talajban. Első dolgom volt tehát e hengeroszlop környékén a törmelék alatti durva kővekből összerakott padozatot felbontva, a kemény talajba olyan mélyen lehatolni, míg a hengeroszlop alapjára nem találok. E munka közben csakhamar alig 30 cm mélyen, épen a hengeroszlop tőszomszédságában érdekes disztiményű faragott ködomborműre akadtam, mely disztiményes részével lefelé fordítva, mint törmelék hevert e helyen, ahol csekély mélységben mintegy fél méterre a mai padló színe alatt megtaláltam a hengeroszlopon a két igen egyszerű lapos gyűrűt, mely annak első végét köríti, továbbá magát az alapfalat, melyre a hengeroszlopot állították s így előjött maga az eredeti padló színe, mely tehát 50 cm-vel fekszik mélyebben mint a mai...” Gerecze az 1897-es feltöltés felszínét 19–17 cm-re találta meg az összetett pillérek lábazatát, így a szintkülönbség a pillérek és az oszlop között kb. 30–33. cm (~1. láb) lehetett. Jelöl egy alapozásként értelmezett négyzetes talapzatot. Ezt (?), avagy a Gereczénél szűkebbnek megjelölt oszlopaljat (?) vaskos, négyzetes talapzatként mutatja *Lux 7.* és *9. ábrája* tűnteti fel. A kérdéshez vö: *Gerecze 1897/a*, 2. ábra és *Lux 1942*, 9. ábra. Ezek alapján kb. 20 cm magasnak tűnik. Napjainkban a kavicságy miatt az oszloptörzs alja nem látható, s az eddig áttekintett dokumentumokban se jött elő ábrázolás (fotó) róla, így alj kiképzése pontosan nem meghatározható. A jelenlegi járószinthez képest az oszloptörzs alja kb. 25–30 cm-vel ül lejjebb. Lásd: KÖH Tervtár ltst. R.63340. (Nándori K., Teleki K., Hoppe L. felmérése), ezen egyébként a talprész nem látszik, csupán a törzs alját záró egyszerű lapos perem.

³²⁴ Többek között: *Gerecze 1897*, 407–408. o.; *Lux 1925*, 208. o.; *Erdei Ferenc*: Hypotézis a feldebrői templommal kapcsolatban, *Műemlékvédelem* XIX. (1975), 196–203. o.; *Levárdy 1976*; *Tóth S. 1977*. Ezekről legutóbb összefoglalóan: *Szakács 2000*, 20–21. o., különösen: 40. jegyzet

³²⁵ Többek között lásd: *Tóth S. 1977*, 29–38.; *Tóth Melinda*: Feldebrői. In: *Székesfehérvár 1978*, 86–88.; *Kovalovszki 1981*, 39–42.; *Kovalovszki 1987*; *Marosi – Wehli 1997*, 19. o., 39. kép; *Tóth S. 1998*, 50–52, és 1., 3., 5. kép; *Marosi 2000*, 615–616. 400. kép; *Szakács 2000*, 20. o. 43. jegyzet és (22–23. o.) 9–10. kép.

uralkodási dátumai által meghatározott 11. század közepe s a 11. század utolsó harmada körüli évtizedek között oszlanak meg.³²⁶ Úgy tűnhet, hogy az előre elkészített "legyártott" oszlop törzse nem igazodhatott, illetve túl hosszúnak bizonyulhatott az építkezés során. Ezek szerint az altemplomban a törzs beillesztésekor már meghatározott padlószinthez és/vagy a már bizonyosan kész(ülő) összetett kötegpillérek által kijelölt boltvállak magasságához kellett igazodni. Úgy tűnhet, mintha az építők rendelkezhetek egy fejezettel összefüggő oszloptörzsszel, amelyet mindenképp szerettek volna felhasználni az épületben. A szint alá süllyesztésre talán épp azért kerülhetett sor, hogy alkalmazása, beillesztése a kívánt helyen (mindenképp) megoldható legyen. Mindez arra utalhat, a praktikumon túl, hogy az oszlop alkalmazása ezen a helyen fontos, tervezett, s talán jelentőséggel bíró lehetett.³²⁷ Az hogy az oszlop elméretezettre sikeredett, s hogy hossza végül nem illeszkedett az altemplomi elrendezésbe, elsősorban nem arra vall, hogy esetleg egy másik/korábbi épület tiszteletteljesen felhasznált darabját kellene benne látnunk, hanem sokkal inkább arról tanúskodhat, hogy az(ok) aki(k) az oszlopot s fejezetét faragták, nem feltétlenül azonosak azokkal, akik az (al)templomot építették, kiviteleztek. Míg az utóbbiak a helyszínhez kötődnek (építőanyagukban is), az előbbi(ek) nem feltétlenül, vagyis valószínűleg nem. Azonban arra, hogy az építők és az ornamenseket, ornamentális részleteket faragók között lehet átjárással, egymásra való hatással számolni, többek között a déli altemplomi kötegpillér befejezetlen palmetta-sora hívhatja fel a figyelmet. Ugyanitt említhető az altemplom apszisában álló egybefaragott oszloptörzs és a rétegekővekből emelt templomi pilléreket lezáró lépcsőzetes lemeztagokból alkotott nyakgyűrű hasonló megoldása. Az oszlop s fejezete az altemplomi pillérek nyers formavilágától eltér. Jóllehet néhány részlete befejezetlen, talán el is rontották.³²⁸ Kifinomult aprólékos részletalakítás, a faragást és a felületet lazító fűrő használata jellemzi. Az oszlopfő antikos, „antikizáló” jellegének felismerése s a mohácsi, óbudai töredékek mellé helyezése Tóth Sándornak köszönhető, aki e korai fejezettöredékek ornamentikája nyomán „antikos” és a vele párhuzamos, elsősorban Veszprémmel jellemezhető „antiklasszikus” áramlatokra mutatott rá a 11. század

³²⁶ Többek között: Kovács 1968., Tóth Melinda: Feldebrő. In: Székesfehérvár 1978, 86–88. o. és Tóth S. 1994, 57. o.; Marosi 2000, 615–616. o., Marosi 2001b, 47–48. o.; Marosi 2007, 79. o.; Tóth S. 2010, 22. o.

³²⁷ Szakács 2000, 20. o., 40. jegyzet: „...a kivételes alakítást még összeköthetnénk kitüntetett helyével, és azzal, hogy karcúsága jobb rálátást biztosít a szentélyben folyó liturgiára; de a szintviszonyokat nehéz ezzel összefüggésbe hozni...”

közepének hazai kőfaragásában.³²⁹ A feldebrői oszlopfő antikos vonásaihoz továbbiakat is hozzá lehet tenni: ugyanis a fejezet ornamentikáján, a díszitmény típusán túl antikosnak tekinthető a fejezet és a törzs kapcsolata is. A precízen metszett, lépcsőzetes lemeztagokból álló, fejezet felfekvését előkészítő nyakgyűrű kialakítására ugyanis a törzssel összefüggésben került sor.³³⁰ A klasszikus oszloprendek fejezetei esetében megfigyelhető az antikvitásban és a késő antikvitásban, valamint azoknak a Karoling- és román kori remiszscenciáiban a (gyakran profilált peremként megjelenő) nyakgyűrű (az egybefaragott, vagy néhány elemből illesztett) törzs része, azt zárja le. A fejezet nyaka tagolatlan, legfeljebb egy vékony síkban tartott perem jelzi diszkréten azt. A boltozási szisztéma új fejleményeitől sem függetlenül, a tagolt, összetett keresztmetszetű (és nagyobb méretű), kötegelt, kváderekből falazott (öntött pillérmaggal rendelkező) pillérek megjelenésével e gyűrű a törzs felső végéről, ténylegesen is a fejezet alá „csúszik”, annak szerves részeként kerül kifaragásra. A klasszicizáló tendenciák ismételt felbukkanásával, és/vagy ott, ahol antik minták direkt követése is feltehető, a nyakgyűrű ismét elmarad a fejezetekről.³³¹ Az ezekhez tartozó törzsekről azonban, a feldebrői

³²⁸ Tóth S. 1977, 30. o. 29. jegyzet. Egyik oldalának kidolgozatlansága alapján az is felmerült, hogy korábban az oszlopfő fal előtt állhatott. (Vagy hozzátehetjük, hogy fal elé szánhatták. Azonban a befejezetlenségnek más okai is lehettek.)

³²⁹ Tóth S. 1994, 57. o.; Tóth 2001, 235–236. o., 8. kép. („...egy-egy korai darab, Feldebrőn és Veszprémben szinte iskolapéldája az antik – korinthuszi – mintához ragaszkodó, illetve attól eltávolodó felfogásnak...”.) Tóth 2010, 26–35. o. „...Az antik minták követésére irányuló művészetakarás, amint mindez mutatja, az adott időszakban a magyarországi kőfaragás domináns tendenciája volt. Különös lenne, ha ezt a széles medrű áramlatot éppen Feldebrőről kellene levezetnünk, ahol az antik kőfaragásnak nyoma sem volt, holott az ezt utánzó megoldások egy része, mint a dombói vázáz indadisz bizonyítja, helyi előképeken alapult. Olyan antik lelőhelyről származó korai darab viszont, amely Feldebrő szempontjából, mint előkép jöhet számításba, csak Óbudán akad, ahol a prépostság alapítása elképzelhető az 1030-as években...” Tóth Sándor sorait továbbgondolva egy aprócska megjegyzés: ami a feldebrői oszlopfő kemény édesvízi (lásd az idézett anyagvizsgálati dokumentációt) mészkőanyagát illeti, az nem igazán az Eger környéki régió karakterisztikus építőköve. Itt, miként a templom architektúrája mutatja a tufa a jellemző. Óbudán viszont, amerre a stílusos elemzés számai is utalni látszanak, még a 13. század elején is nagy arányban folyt a felszínen könnyedén hozzáférhető, aqincumi római kövek „bányászása”, átfaragása, újrahasznosítása és elszállítása az ország más vidékeire. Így például a Duna-menti Kalocsa kora 13. századi székesegyházának esetét (Marosi 1985, 553–554. o.; Takács 2000, 310–311. o.; Havasi 2006, 228., 234. o.) éppúgy említhetnénk, mint az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház 12. század közepe tájára helyezhető nagy oszlopfőit (itt helyi római darabok átfaragása feltételezhető). Kérdéses, hogy a bányahely-lokalizációra is irányuló kőanyagvizsgálat, anyag meghatározás a korai darabok értékelésében mennyiben vihet tovább.

³³⁰ Havasi 2008b, 196–197. o.

³³¹ Lásd például Esztergom és Óbuda korábban a 11. századi királyi műhely termékeinek tekintett, klasszicizáló, akantuszos pillér és oszlopfőkkel jellemezhető emlékanagát: Dercsényi 1943. Az óbudai Szent Péter-prépostság fejezeit: Marosi 1984, Abb. 66–67., Tóth S. 2010, 85–91. o. (korábbi teljes szakirodalommal). A 12. század közepi esztergomi és óbudai fejezeteket: az érseki székesegyház és a királyi 12. század közepi anyagának viszonyához újabban: Marosi 1994, 18–20. o. Vagy Esztergom korábbi darabjait: a Mátyás által közzétett akantuszleveles fejezet abakusza alatt befejezetlen állat(oroszlán?)figurákkal (Dercsényi 1943, 288–289. o., 25. kép; Marosi 1984, Kat. Nr. 13. Abb. 56–58.) és ennek minden tekintetben pontos, tisztán akantuszdiszes párját: Dercsényi 1943, 266. o. és 11. kép; Marosi 1984, Kat. Nr. 8., Abb. 78.

példán túl már jóval csekélyebb ismeretek vannak. Azaz mondhatni semmilyenek sincsenek, hisz a feldebrői in situ fennmaradt példán túl az antikoszlopfejezetek (Esztergom, Pécs, Székesfehérvár) és egykor csatlakozó törzseik viszonyáról, a törzsek kialakításáról már nem alkothatunk fogalmat, vagy csak fejezetekkel össze nem hozható törzsek lehetők fel a kőtárakban (amihez hozzáveendő, hogy az antik(os) törzsek a talpukon, lábazat felőli végükön is kaphattak peremet). Néhány kisebb darabtól eltekintve (épp a kérdéses helyeken, például Óbudán a római töredékekkel való – akár spolium-gyanús – keveredés miatt is) elég nehezen kitapintható, hogy ez együtt járhatott-e az antikoszlop, gyűrűvel, profilált peremmel zárt törzsek „gyártásához” és alkalmazásához való visszatéréssel.³³² Más – és ismét a megválaszolatlanok közé tartozó – kérdés, hogy az óbuda, debrői és mohácsi töredékekből rajzolható stíluskort meghatározó komponensek között esetleg számolhatunk e konkrét antik minták követésével, helyi antik oszlopfőkkel, mint inspiráló tényezőkkal. Mint például az a 12. század végi, 13. század eleji Óbuda, és némely dombói faragvány esetében történt a 11. század végén, 1100 táján.³³³ Ám a feldebrői oszlopfővel (s megmunkálása alapján talán csatlakozó törzsével) kapcsolatban kizárhatjuk az Éber László nyomán Levárdy által felvetett (ország közepében fekvő?) római rommezőről Debrőre hurcolt másodlagosan felhasznált faragvány lehetőségét.³³⁴ Meglehet, a darab a kriptá formavilágától, környezetétől feltűnően elüt, de ebben az összefüggésben, a 11. századi antikizáló vonulat alkotásaként³³⁵ sokkal inkább kortárs „spolium” a 11. század közepi architektúrában. Hogy a felállítandó oszlophoz eredetileg terveztek-e lábazatot, nem tudható. Ez a részlet a szint alá történő beépítéssel értelmét veszítette. A törzs alatti, Gerece Péter és Luxék által megfigyelt négyzetes talpazatkő statikai szereppel bír, s

³³² Vö. *Kautzsch 1936*, többek között: Taf. 2, 5, 8–9, 19–21, 51–52. Esztergomban és Óbudán is a római korban és a 12. században ugyanazt a kőanyagot, kemény édesvízi mészkövet használták. Mivel a két korszak, római és román, töredékanyagának keveredésével is lehet számolni, az értékelésben a megmunkálás specifikusabb szerszámmal esetleg segíthetnek, de az előkerülés régészeti összefüggéseinek ismerete nélkül eléggé nehéz a törzstörzskéket közelebbről korhoz kötni.

³³³ Módszertanilag a problémát vö: *Dercsényi 1943*, aki a művészettörténet mai tudása szerint a 12. század közepére helyezett klasszicizáló, akantuszleveles esztergomi, óbuda fejezettörzsekkel kapcsolatban felvázolt 11. századi királyi műhely mintaképei között számolt ilyesmivel. Óbuda kora 13. századi emlékegyének (királyi palota) a helyi antikvitáshoz, az aquincumi római emlékekhez való viszonyáról, az egész, Horváth Henrik kutatásai óta gyűrűző kérdéskör szakirodalmával lásd: *Havasi 2007*, 222–223., 234. o. (vonatkozó jegyzetekkel), *Havasi 2009*, 163. o. Antik idézethez a dombói anyagban: *Tóth S. 2010*, 24. o.

³³⁴ *Éber 1922*, 162. o. „...finoman faragott, akantusz fejével, az altplomnál régiebb, ókeresztény mű, amelyet itt úgy használtak föl, hogy mivel hossza a pillérekét meghaladta, a földbe beásták.” vö. *Kampis 1955*, 178. o.; *Levárdy 1976*, 150. o.

³³⁵ Ehhez: *Tóth S. 1994*, *Marosi 2001b*, 48. o. és *Tóth S. 2010*, 11–35. o.

minderről nem sokat árul el.³³⁶ Mindenesetre megemlítendő, hogy a templom kutatásai során előkerült, ma is az alttemplomban látható faragványok között látható egy kemény édesvízi mészkőből faragott, négyzetes talplemezen ülő, klasszikus tagolású, szépen metszett attikai lábazat is, amelyet valaha az altemplomi szentélyben állónak megfelelő, vagy ahhoz igen közeli átmérőjű oszlop indítására szántak.

*

Az egri pillérhez hasonló darabokkal, miniatűr összetett pillérek variánsaival hosszázak, főhajók támasz-rendszerétől független, vagy azzal csak közvetett kapcsolatban álló alárendeltebb terek – empóriumok, nyíláscsoportok, kripták – tagolásában találkozhatunk. Azonban például egy, az egrit meghaladó speyeri léptékű építkezésnél a törpegalériák oszlopainak méretrendje az egriekével vetekszik. Az utóbbiak amúgy is a kisebb méretű összetett tagolású formák játékos kísérletezésre és formai variációk bemutatására kiválóan alkalmas terepnek bizonyultak. Az összetettség általában az egybefaragott törzs tagoltságára korlátozódik. a törzset záró fejezet, de legkésőbb, de legkésőbb a vállkő/boltváll szintjén megszűnik, s nem feltétlenül előlegezi a boltozat tagoltságát (szemben épp a feldebrői altemplommal, de az nem is olyan szellős, oszlopokkal tagolt kriptá). A feldebrői altemplomi pillérek analógiáit a kutatás alapvetően a korai, 11. századi, bordás boltozat felé irányuló kísérletek körében keresi.³³⁷ A feldebrői templomi pillérek profilja a 12. századba nyúlóan másutt is felbukkan. Úgy tűnik hogy, kisebb alárendelt szerepben (kriptá, kerengő) e pillérforma talán dekorativitásának is köszönhetően népszerű lett.³³⁸ Anélkül, hogy mindezeket összefüggésbe kellene hozni a magyarországi emlékekkel, érdemes rámutatni e törzstípus karrierjének néhány 12. századi emlékére. Így például a freising-i Szűz Máriának és Szent Korbiniánnak szentelt dóm 1159-ben pusztító tűz után újjáépülő kriptájának keleti részén látható példányra (Bestiensäule),³³⁹ illetve szintén bajor területen, szintén

³³⁶ Gerecse 1897, 407–408 és 2 ábra; Lux 1925, 208. o., Lux G, 1942, 9. ábra (vö.:...jegyzet)

³³⁷ Kampis Antal a paderborni Abdinghofkirche kriptájában látta Feldebrő stílárís és időbeli párhuzamát: Kampis 1955, 182–183., 184–186. o. Kritikájához: Csemegi 1956, 54–57. o. és Dercsényi 1956, 57–59. o.; Tóth S. 1977, 38–38. o. 25. jegyzet; Entz Géza az auxere-i analógát javasolt (Géza Entz: L'architecture et la sculpture hongroises à l'époque romane dans leurs rapports avec l'Europe, Cahiers de civilisation médiévale IX. (1966), 6. p. Tóth Sándor az auxerre-i székesegyház kriptája, valamint a saintes-i Saint Eutrope 1096-ban felszentelt kriptájának pillér-boltozat viszonyával leírható megoldás párhuzamára utalt Feldebrő kapcsán.

³³⁸ Vö: Tóth S. 1998, 67. o., 11. jegyzet.

³³⁹ Haas 1985, 280–281., 73–74. kép; Dehio, Bayern IV. München und Oberbayern 1990, 307–309.; 1159 tűz után az újjáépítés gyorsan megindult, adat 1160-ban a „Werkplatz”-ot villámcsapás sújtotta. Felszentelési adat 1205-ből ismert. A főszentély alatt elhelyezkedő három pillérsorral négy hajóra osztott kriptában, az északi pillérsor legkeletebbi tagjaként emelkedő pillér hengeres tagjait a közös, négyzetes alakú vállkőbe átvetett kockafejzetecskék zárják, lábazata figurális díszű. Képhez még: Hamann I.

kriptában: Ilmünsterben a St. Arsacius prépostság templomának kriptájában sorakoznak megegyező formájú pillértörzsek.³⁴⁰ Ezek mellett talán nem érdektelen egy Feldebrővel kortársnak mondható, és forrásokkal is jól datálható emlék, – ismét anélkül, hogy mindebből közvetlen stílus összefüggések (és még kevésbé Feldebrő kutatás történeti múltjában kísértő keleti szál ismételt) feltevése következne –, a Böls Jaroszlav (1019–1054) nagyfejedelem által 1037-ben alapított s az 1040-es évek vége felé már festészeti díszét is elnyerő kijevei Szent Szófia székesegyházra. Ott a karzatok templomtérbe nyíló árkádjait, illetve emeleti terének hevederíveit hordva bukkan fel az összetett pillérforma a feldebrői templomi pillérekhez hasonló tagolással és összefüggésben, kőből faragott négyzetes talapzatról indítva, lapos ám kiszélesedő vállkövel. A masszív, nagyméretű, törzsek profilja pedig ugyanaz, mint amely kisebb méretben az egri székesegyház pillérkompozíciójáé (173. kép).³⁴¹

Néhány szó a lábazatokról

Az egri rekonstrukcióba beépített, szintén a déli kápolnák (K3) területén előkerült lábazat (kép) és a pillértörzs csatlakozása – az eddigi leletek fényében – ismeretlen. A kiállításon sugallt átmenet a törzs és a lábazat között töredékkel alá nem támasztható, hiteles alapokat nélkülöző megoldás. Ami az összetartozásukat – közös vagy egymáshoz közeli, ám dokumentációból sajnos pontosan nem ismert lelőhelyük (és a lelőhelyel

1923, 17. o., Abb. 27. a krypta figurális pilléreinek (Bestiensäule) kontextusában Uo. 15. o. a kérdéshez még lásd: *Hans Karlinger*: Freising. Das opus Liutprecht und die Bestiensäule. In: *Karlinger 1924*, 56–62.

³⁴⁰ *Haas 1985*, Abb. 68–69., p. 290. Kora 13. századi datálást sejtet, amit a pilléreket záró, közös vállú s egybefaragott négyzetes fejlemezről zárt bimbós fejezetek támogatni látszanak. A templom építéstörténetével részletesen foglalkozó szakirodalmat nemigen sikerült találnom eddig. A pillértörzsek egy kőből vannak kifaragva, a négyzetes fejlemez az élkeresztboltozatos szakaszokat elválasztó hevederíveket indítják. *Peter Pfister*: Pfarrkirche, ehem. Kollegiatstiftskirche Ilmünster. München (Schnell & Steiner), 1989.

Ezekről függetlenül a dekoratív, összetett tagolású pillérforma alkalmazása a 12. századi magyarországi építészetben más környezetben is kimutatható például Harinán hosszház-támaszk esetében: *Entz 1954*, 24–25., 31. o. 7. és 9., 16. kép; *Tóth S. 2001*, 255–258. o.

³⁴¹ A kijevei Szófia székesegyház említett pillérei téglából készültek (megfelelő keresztmetszetű idomtégla elemekből falazták őket), Nem sokkal utóbb vakolták őket, majd freskódíszít kaptak. A lábazatok és fejlemezük pedig kőből készültek. A pillérforma helyi utóéletére/követésére a szintén uralkodói alapítású 12. század eleji Szent Kirill templom karzatpillérei utalnak. Lásd: *Woronin N. N.*: Die Baukunst der Kiewer Rus. In: *Geschichte der Russischen Kunst*. I. 1957, 73–85. o.; *Holosztyenko N. V.*: Szofia Kijevszkaja i formirovannye kijevszkoj arhitekturno-sztrojitelnoj skoli. In: *Szofia Kijevszkaja. (Materiali issledovannij. Kiev 1973, 20–26., különösen 22. o. 2. ábra; Marija Novickaja: Ornamentálnaja rezba tak nazivajemih izgyelij velikoknjazszekoj epohi v Kijeve, Acta Historiae Artium XXV. (1979), 3–13., 3. ábra* Kőornamentikához és stíláriis összefüggéseihez *André Grabar*: *Sculptures byzantines du moyen age*. II. (XIe – XIVe siècle) Paris 1976, 83–91. o.

kapcsolatban a fentiekben jelzettek) miatt, illetve ellenére – is megkérdőjelezi. És a másik tényező: ha a törzs és lábazat közé kitalált, illetve rekonstruált „átmenettől” eltekintünk, a négyzetes lábazat a pillértörzsnél legalább 6-7 cm-rel szélesebb, egy nagyjából 47×46 cm nagyságú négyzetes keresztmetszetű törzset indíthatott. Hasonló mondható el egyébként az áttört díszű és a törzs komplex keresztmetszetét követő formájú pillérfő fölé – szintén kétségbe vonható hitellel – helyezett sakktábladiszes vállpárkányról is, amelyet aljának a perem alá bekarcolt jelzése szerint eredendően szintén négyzetes felfekvési felületre szánhattak (129–130. kép). A jelek szerint ez a lábazat méretrendjében jóval szorosabban függ össze a sakktábladiszes vállkőpárkánnyal, mint a közéjük ékelt pillértörzsszel és csatlakozó, áttört díszítésű fejezetével, ami a sakktábladiszes párkányok értékelésére is kihatással lehet. Ugyanakkor a lábazat méretrendje és profilalakítása egy további összefüggésre irányítja figyelmünket: Szintén a déli kápolnasort érintő régészeti kutatásból, 1970-ben került elő a román kori székesegyház egyetlen, kisebb felületi sérülésektől eltekintve teljesen ép, mára azonban sajnálatosan már csak fényképfelvételekről és felmérésekről tanulmányozható oszloplábazata (Kat. 16., 138. kép).³⁴² A 1990-es évek elején a helyszínről nyomtalanul elveszett (ellopták). Egykor körülbelül 36–37 cm-es átmérőjű oszlopot indító, szabadon álló lábazat már különleges profilalakítása miatt is kitüntetett figyelmet érdemel. A rajzok nyomán körülbelül 45/47×45/47 cm nagyságú négyzetes talplemezen ülő lábazatot ugyanis három, azonos sugárral körbevezetett, keskeny lemeztag által közrefogott tórusz tagolja, amelyeket mélyen alámetszett, de meredeken vezetett homorlatok választanak el egymástól. A tagozatok alakítása pontosan olyan, mint amilyen a kiállításon beépített négyzetes pillérlábazaté. Továbbá ennek a róla induló pillérnek a mérete az elveszett oszloplábazatéhoz közeli.³⁴³ Ebből két dolog következik: egyrészt a kettő azonos struktúra részeként készülhetett, mely építészeti struktúrában a négyzetes lábazatról induló hasábos pillér(ek) és az azonos méretrendű (ám szükségképp a pillérnél valamivel karcsúbb) oszlopok éppúgy jelen volt(ak). Másrészt az elveszett oszloplábazatnak a fényképek tanúsága szerint karomszerű

Feldebrői attemplomhoz legújabbban, ezen fejezet kéziratának lezárása után jelent meg: *Szakács Béla Zoltán*: Dombó és a korai attemplomok Magyarországon. In: *Dél-Magyarország*, 2010, 694–696. o., valamint *Buzás Gergely*: A szekszárdi apátság temploma a középkorban, Uo. 559–567. o.

³⁴² *Kozák Károly*: Eger várasatás 1970. Ásatási napló 48–49. o., 1. és 8. rajz. KÖH Tervtár, ltisz. D.25579.

³⁴³ Az ásatási dokumentáció mellékletében (KÖH Tervtár D.25579. 8. sz.) található 1:25 léptékben felvett rajzról leolvasható (szükségképp sajnos csak közelítőleges) méretadatok. A befoglaló méretek, a talplemez felfekvési felülete tűnik megegyezőnek. Az oszloptörzs a négyzetes pillérlábazatról induló (azonos keresztmetszetű) pillértörzstől ezért karcsúbb lehetett, mintegy 6-10 cm-rel.

saroklevelei (sarokgumói) voltak olyanok, amelyek más egri lábazatokon is előfordulnak (Kat. 15. és Kat. 19.), s amelyek formailag a lábazatok sarokdíszítményeinek „fejlődési” skáláján korai stádiumot szoktak képviselni. Jelen ismeretek szerint ezek 1100 körülnel, a 12. század legelejénél korábbiak nem igazán lehetnek. Ez pedig bizonyos szempontok szerint mérvadó lehet az egész faragványcsoport datálására nézve is. A sajátos három tóruszos profilalakítás az egri lábazatot a római kompozit lábazattípus romanikában ritkán – de az idézhető példák szerint rendszerint jól körülhatárolható (ez nem feltétlenül stílusos vonatkozásban értendő) művészeti környezetben – alkalmazott példájává teszi. Közvetve, közvetlenül klasszicizáló, antikos, reprezentatív megoldásokkal függ össze, s bizonyos igényszínvonalra utal. Az idézhető példák többek között a római renovatio építészeti emlékeitől – így a márványburkolatos kerengők anyagától³⁴⁴ – a palermói Capella Palatina (1131–1141), valamint monrealei a dóm kerengőjének (1174–1189) márványlábazatáig terjednek.³⁴⁵ De további példák is idézhetők, többek között a veronai San Zeno hosszaházából (igaz pillérfőként). Mindezeknél, különösen a római emlékeknél a konkrét antik példák követése és imitációja ragadható meg. Az egri lábazat formai jegyei mások, egyszerű megfogalmazású sarokdiszei, illetve alsó tóruszának kissé lapos, meredek alakítása, a bázissal egybefaragott talplemez megoldása s – a szóbeli közlések nyomán feltehető – kőanyaga főként az egri kőtár régi anyagából fennmaradt kisebb-nagyobb oszlop- és fél oszloplábazatokkal (Kat. 15., 17) köti össze. Valamint olyan polikróm sort sejtető attikai típusú lábazatokkal (Kat. 12–14.), amelyek között két íves, 6-7 m közötti(!) sugárral kijelölt, külső (lábazati) párkányként készült darab található. Mindezek a töredékek a középkori székesegyház ma ismert román kori köemlékei között jól körvonalazható korai, 1100 tájára, 12. század legelejére (legfeljebb a század első harmadára) valló csoport részleteit alkotják.

A magyarországi anyagban az egri példán kívül még a 12. század végi Esztergomban bukkan fel ez a lábazati profiltípus. A Porta Speciosa kapuoroszlánjainak talapzatával³⁴⁶ való összevetés azonban a stílusos összefüggést kizárja. Ami az emberöltőnyivel később készült esztergomi talapzatot az egrivel összefűzheti, az az antik formakincshez való visszanyúlás igényének, tendenciájának jelenléte, illetve ismételt felbukkanása a 12. század elején, illetve a végén. Az egri műrészlet antik idézete az előképek körét tekintve más, mint a késő 12. századi esztergomi főműé, alapvetően „román kori” forrásból

³⁴⁴ A római emlékekhez lásd: *Krautheimer 1987*, 181 – 225. o.; *Claussen 1992*; *Claussen 2006*.

³⁴⁵ *Hermann Fillitz*: *Das Mittelalter*. I. Berlin, 1969. 221–222. o. 244. és 246. kép.

³⁴⁶ Többek között: *Pannonia regia 1994*, 167–170. o., Kat. I-82. g-i., leírás *Marosi Ernő*től

származhat. Az egri lábazat párhuzamául, illetve „művészettörténeti helyének” megvilágítására talán a legjobban itt IV. Henrik császár (1056–1106) építészeti vállalkozásának, a speyeri dóm újjáépítésének az 1080-as évekre helyezett kezdeti fázisából a főapszis külső, vakarkádós faltagolásának egy vonatkozó részlete (139. kép) idézhető.³⁴⁷ Ott a korban és a speyeri építkezésen is jóval szélesebb körben elterjedt attikai lábazatok sora között egy római kompozit s egy római korinthuszi/ión lábazattípus származéka is felbukkan, román korias, sarokgumós kiképzésben, az előbbi talplemezén faragott ornamentalsel.³⁴⁸ Mindkettő szépen illeszkedik a második székesegyház antikizáló, klasszikus római reminiscenciákat – mind az ornamentika (kompozit, korinthuszi fejezetek sora, tojásléces párkányok és származékaik), mind építészeti részletek terén (például a kereszthajó oltárbaldachinjai) – sajátosan, rafináltan ötvöző megoldásai közé.³⁴⁹ Talán e speyeri vonatkozás lehetséges mintaképeként sem

³⁴⁷ Mindehhez: *Havasi 2004*, 27. o. (59. jegyzet, II.) Speyer-ben a keleti részek építése 1100 táján már előrehaladott állapotot mutatott. A székesegyház (Speyer II.) újjáépítésének menetéről, annak történeti háttéréről és lehetséges indítékairól, a császárnak, mint imperator romanusnak az építkezéséről, valamint annak az invesztitúraharcban elfoglalt szerepéről: *Kubach – Haas 1972. I.*, 704–707. o. (Der zweite romanische Bau. Die Gründe für den Umbau). Antikos, római építészeti motívumok, megoldások felbukkanása tekintetében különösen: *uo. 706–707. o.* A IV. Henrik kezdeményezte újjáépítés „radikálisan” csak a keleti részt érintette. A szentély kialakításról és annak az építmenetben elfoglalt helyéről: *uo. 707–719.* Speyer II. építéstörténetéhez továbbá: *Winterfeld 1988*, 213–250; *Winterfeld 2003*, 14–32.; *Dethard von Winterfeld: Wettstreit oder historischer Zufall: Cluny III – Speyer II.* In: *Canossa 1077. Bd. I. 2006*, 343–358. o.; *Dethard von Winterfeld: Der Dom Heinrichs IV. und sein Rang in europäischer Perspektive.* In: *Salisches Kaisertum und neues Europa: die Zeit Heinrichs IV. und Heinrichs V./ Hg. von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter*, Darmstadt 2007, 371–409

³⁴⁸ *Kubach–Haas 1972. I.*, 381–382. és 708. o.; *Kubach–Haas 1972. II.*, 994. és 996. kép. A főapszis külső, vakarkádós faltagolásának 3. és 5. füloszlop lábazatáról van szó. Amúgy a főapszis faloszlopait indító lábazatok közül a többi „hagyományos” sarokgumós, attikai forma. Ez a kettő ritkasága miatt nyilvánvalóbb, speciálisabb antik idézet, mit a korszakban és a speyeri épületen is széles körben alkalmazott attikai típus. Az egri közvetlen párhuzamául hozható speyeri 3. lábazat (kép) római kompozit származék, az 5. pedig kettős pálcakén megoldott középső tagjával római korinthuszi, illetve római íon oszloprendek tartozékából vett forma. Speyer IV. Henrik alatt megkezdett keleti részeinek jelentőségére Dömös és az 1100-as évek eleji magyarországi anyag kapcsán újabban Tóth Sándor posztumusz kiadott könyvében mutatott rá. *Tóth S. 2010*, 63–65. o.; Speyer és a 12. század közepi környezetkultúra összefüggéseiről: *Tóth, Melinda: Pécs und die Skulptur Ungarns im 12. Jahrhundert.* In: *Steinskulptur der Arpadenzeit 1979*, 21–29. o.

³⁴⁹ *Kubach–Haas I. 1972*, 706–707. *Dethard von Winterfeld: Speyerische Kapitelle in Bamberg?, Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland.* Bd. 168. (1968) 315–325. [Winterfeld a bambergi dóm keleti kriptájában (az északi oldal keleti végén) található két antikizáló khorintoszi jellegű fejezetet vizsgálja. Ezek formailag, stílusban Speyer-re utalnak vissza, feltételezi, hogy spoliumpként rakták volna be a bambergi kriptába a régebbi épületből. Kérdés, hogy e spoliумok származhatnak az első, II. Henrik kori épületből valók, vagy inkább az 1081-es tűz utáni megújításból. Lehetséges, hogy I. Otto püspök korából, akinek a speyeri császári építkezéseknél is komoly szerepe volt. Ottó 1103-ban került Bambergbe, és nem sokkal ezután vette át a speyeri építkezések vezetését. A bambergi fejezetek analógiái a Speyerből az északi és a déli keresztház antikizáló fejezetei. De Bambergben hol lehetett eredendően a helye ezeknek? S mi lehetett az elsődleges jelentőségük az antikos fejezetek alkalmazásának Bambergben? A császári alapító tradíciója, és a császár speyeri építkezése, mint mérték, éppúgy szerepet játszhatott az 1100 körüli formakincs alakulásában.] Ottó bambergi püspök (1100–1139) szerepvállalásához IV. Henrik speyeri építkezéseiről lásd: Ebo és Herbord által írott életrajzának magyar kivonatát: *Marosi 1997*, 271–272. o.

érdektelen megemlíteni a császári építkezés kezdeti szakaszában szerepet vállaló Benno osnabrücki püspök (†1088) korábbi működésében színhelyét,³⁵⁰ Hildesheimet, ahol a Bernward püspök (†1022) által építtetett Szent Mihály-templom négyezeti pilléreinek hasonló, kompozit tagolású lábazatok tűnnek fel.³⁵¹

Palmetta és akantuszlevél. Az áttört díszű pillérfő művészettörténeti helyéről

Az egri pillérfő művészettörténeti helyének vázolására először feltárója, Kozák Károly tett kísérletet, aki a 11. század korai időszakába helyezte olyan „áttört” palmettás emlékek közé, mint Szekszárd és Feldebrő. Így szükségképp az első, Szent István kori székesegyház emlékét látta benne. A „kőfaragás” és „formaképzés” kezdetleges módja mögött az egri pillér és fejezete koraiságát vélte felfedezni, ezek szerint azzal magyarázhatók, hogy a kora román kőfaragó művészet első „szárnypróbálgatásáról” lehet itt szó.³⁵² Művészettörténeti kontextusban a pillérfőt – néhány említést leszámítva – az utóbbi időszakig inkább bizonytalansággal teli hallgatás övezte. Így például az Árpád-kori művészet atlaszában a Szent István kori székesegyházak illusztráció között bukkan fel korai veszprémi faragványok – akantuszos oszlopfeje és palmettás párkány – társaságában, tágabb, 11–12. századi datálással.³⁵³ E sorok írója korábbiakban – elmélyültebb elemzés nélkül, koraisága helyett inkább archaizmusát hangsúlyozva – 1100 körülnek nevezte, legújabbban pedig Tóth Sándor posztumusz kiadott munkája hivatkozott rá dömösi faragványok kapcsán, vésztői párhuzamra utalva.³⁵⁴ Valóban zavarba ejtő faragvány, hazai viszonylatban egyedülálló formája, absztrakt, az ismert típusoktól és mintáktól elvonatkoztatott ornamense miatt is nehéz megragadni a forrásokat, amelyekből táplálkozhatott (118–123. kép). Figyelemre méltó, hogy a 11. század közepének, második felének népszerű motívumai, az amúgy inkább külön-külön

³⁵⁰ Benno részt vett a császár szászországi hadjárta után az ottani erősségek építésében, valamint Hezilo püspök alatt (1054–1079) Hildesheimben működött. Ehhez lásd: *Marosi 1997*, 270–271. o.

³⁵¹ A templom alapkövetéle: 1010., további, felszentelési adatok: 1022-ből és 1033-ból. Mindehhez további és korábbi szakirodalommal: *Hildesheim 1995*, 10. o., 13–29. o. I/I., XIV/I. és vö. uo. VIII-X.!

³⁵² *Kozák 1983*, 5–6. o. „...ami a fejezetet illeti, arról azt mondhatjuk, hogy a formaképzés és a kőfaragótechnika közepes volta dacára, a kora román kori kőfaragó művészetünk egyik legszebb, egyedi megfogalmazású és ízű, áttört technikával díszített, palmettás emlékei közé tartozik... a kőfaragás „közepes” volta és az egyedi megfogalmazás talán korai román kőfaragó művészetünk egyik első nagyobb nagyobb építészeti alkotásunkhoz kapcsolódó szárnypróbálgatásra utal, amelyből később nagy mesterségbeli tudással készített, gyönyörű kőfaragványok kerültek ki, hasonló áttört technikával készülve (Szekszárd). Egy közbeeső állomásnak tekinthetjük Feldebrőt.”

³⁵³ *Marosi–Wehli 1997*, 16. o. 23. kép., és 61. o.

³⁵⁴ *Tóth S. 2010*, 65. o. [„...A párhuzamul említett egri leletek közül pl. a pillérfő és a sarokkarmos lábazat a hercegi alapítványhoz illő korúnak számít...”], 102. o. és 195. jegyzet („...A fejezet egy-egy oldalán

formációkban szereplő palmetta és az akantuszlevél (vagy ezek származékai) együtt, egy faragványra komponálva jelennek meg itt. A fejezet tulajdonképp a kompozit oszlopfelek négyzetes oldalakra alkalmazott kompozíciójának lecsapódását mutatja. Az oldalakat tulajdonképpen egy-egy felnagyított tuskés akantuszlevél tölti ki. Ezen belül el lehet merülni a dekoratív hajlamlról áruzkodó (csepp a tengerben) részletekben: a fejlemez jelölni hivatott sáv palmetta-sorában, a gerinctagként értelmezhető hengertagot borító levélujjakban, továbbá az ujjak aládolgozott (gyöngysoros) közeiben, valamint e hengertag végét koronázó rozetta jelenlétében, amely, ha mégoly stilizált is (távoli utalás az antik fejezettípus tartozékaira), az abakuszrőzsa egyik legkorábbi (épen maradt) felbukkanása román kőfaragványaink között.³⁵⁵ Ugyanakkor a fejezet áttört, aláfaragott kialakítása a kőmegmunkálást illető profizmust tételez fel. Az ornamentális részletek stilizáltak, a tuskés levélujjak között váltakozik a sima ékmetszéses felületalakítás a háromerű, bordás gerinctaggal gazdagított változattal. A váltakozó, ékmetszéses és bordázott felületalakítás, két- és három erű tagolás, illetve annak változtatása egy faragványon belül nem ismeretlen más emlékek körében, így a 11. század végi 1100 körüli dombói anyagból idézhetők rá példák,³⁵⁶ miként a furatos és bordázott elemekből képzett díszítmények (furatos tuskés levélkék és bordázott szalagok) együttes jelenlétére is ebből a korszakból hozható példa a közeli (és provinciálisabb) Tarnaszentmáriáról.³⁵⁷

Palmettája révén kapcsolódik szorosan e pillérfőhöz a kimélyített háterű, gumós tövű példányt ábrázoló kisméretű kövecske (Kat. 7. 121–122. kép). A pillérfő ötujjú palmettácskái a feldebrői mellvédlap sarokmotívumával és az elveszett dömösi kerettördéken lévőekkel hasonlíthatók össze tanulságosan (168., 189. kép). Ugyanakkor a tuskés, hegyes végű, közeikben furatokkal is kísért ujjak megoldása, olyan 11. század második feléből, végéről való töredékeket idéz, mint a már említett vésztői, illetve

megjelenő levéldísz átalakított és meglehetősen eldurvult változata lehet a tuskés elemekből álló formula vésztői változatának...”], 58–59. o. 128., 130. kép.

³⁵⁵ Összehasonlításl lásd pl. *Tóth S. 2010*, 26. o., képek, vagy a klasszicizáló, 12. századi Esztergom-öbudi fejezetek körében. *Marosi 1984*, 19. o.

³⁵⁶ Pl. *Nagy 1987*, 63. kép, *Tóth Sándor: Dombó. In: Paradisum plantavit 2001*, 359–365. o., különösen 362–363. o., 9. kép.

³⁵⁷ *Ipolyi 1865*, 130–131. o.; *Henszlmann 1876*, 135–136. o.; *Csemegei 1941*, 44–46. o.; *Csemegei 1949*, 92–96. o. 2-3. kép; *Jankovics 2010*, 329–332. o. Tarnaszentmária vonatkozásában újabban a kutatás visszatérni látszik az Ipolyi és Csemegei korábbi írásaiban javasolt 1100 körüli, kora 12. századi datáláshoz. Ehhez Lásd: *Ipolyi 1865*, 130–131. o.; *Ipolyi 1873*, 495–496. o.; *Csemegei 1935*, 217–223. o.; *Marosi Ernő: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettípológiájához. In: Középkori egyházi építészeti Erdélyben / Architectura medievală religioasă din Transilvania. Szerk. Kiss Imola – Szőcs Péter Levente. Szatmárnémeti / Satu Mare 1999*, 19.; *Havasi 2004*, 27–28. o. (59 j. III.) *Szakács 2010*, 696–699. o.; *Jankovics im.*

pélmonostori fejezettöredékek.³⁵⁸ Láthatóan a földrajzilag közelebbi, gyakran hivatkozott emlékekkel (Feldebrő) a kapcsolat távolabbi: közvetett és formális, a provinciálisabb Tarnaszentmáriára pedig a korstílus közössége révén lehet utalni. Annál szorosabbnak tűnik a dömösi vonatkozás,³⁵⁹ és datálást tekintve is ez lehet a mérvadó. Dömös körébe mutat az a hasonlóság is, amely egy Esztergomban őrzött, korábban oltárköként meghatározott félpillérfő részletmegoldásaival kapcsolatban megfigyelhető (191. kép).³⁶⁰ Ott a pillérfő áttört, aláfaragott sarkait függőleges, csavart díszű, oszlopocskaként megjelenő hengeres száruk tagolják. A sarkokon s a homlokoldalon e csavart száraból hajtanak a levélsokrok, némiképp az egri hengertag s az abból hajtó levéltagok viszonyára emlékeztetve. A pillérfő csavart díszű, fonatdiszes nyakgyűrűje elvélte fordul elő a 11. századi anyagban. A 11. század végétől bukkannak fel hasonló tagozatok (pl. székesfehérvári, titeli faragványok között), s igazi népszerűségnek a 12. század elejétől (Dömös, Esztergom, Harina) örvendett. A környékbeli emlékanyagból 1100 tájáról, a 12. század elejéről Tarnaszentmáriáról, valamint valószínűleg a 12. század derekáról Feldebrő átépítéséhez köthető párkánykövekről és a kácsi bencés apátság faragványai közül idézhető.

Az egri pillérfejezet stílusvonásaiban sokkal inkább lecsapódások sora, a korai emlékek tanúsága tükröződik, mintsem a 11. század középső harmadának főemlékeit (Szekszárd, Mohács, Feldebrő stb.) előlegező „stádium”. Az Eger környékéről közelsége és a szakirodalmi hagyomány révén is analógiaként kínáló főemlékekkel, Feldebrővel – amennyire ez a töredékesség ezen fokán megállapítható – általánosabb vonások csupán közvetve kötik össze. Datálása szempontjából a 11. század végi, s főként az 1100 körüli időszak tűnik mérvadónak. Míg a saktábla jelenléte a székesegyházi (pillér?)dekorációban, ha elfogadnánk annak 12. század eleji datálási lehetőségét, meglehetősen modernnek számít, addig a tuskés akantuszlevél képződményt és palmettákat felvonultató fejezet részletei egy archaikusabb formavilágból merítettek. Így a dolgok jelenlegi állása szerint az egri fejezet sokkal inkább az antiklasszikus vonulat egy kései s egyediségével kitűnő példányának tekinthető, melyet egyfajta archaizmus és visszanyúlás jellemez generációval korábbi időszak, az (előző) század

³⁵⁸ Ehhez lásd: *Mladen Radić: Az eszéki Szlavón Múzeum középkori kőfaragványai.* In: *Építészeti és középkori Dél-Magyarországon.* Szerk. *Kollár Tibor,* Budapest 2010, 532–533. o. Kat. 8., 9. kép

³⁵⁹

³⁶⁰ Többek között: *Dercsényi Dezső: Az Árpád-kori kőfaragó művészet első emlékei.* (A Magyarságtudomány Tanulmányai V.) Budapest é. n.(1937). 15–16. o., 17. o. 38 jegyzet és 12-13. kép. *Gerevich 1938,* o. *Csányi 1951,* 29. o.

közepének, második felének motívumaihoz egy olyan korszakban, amikor már láthatóan egyéb tendenciák is jelen voltak.

A sakktábladíszes faragványokhoz

A fentiekben vizsgált korai pillér és fejezetcsoport az utóbbi évtizedek helyi kiállításain ismételtén párosításra került – jöllehet ezt lelőhelyadatok, hiteles és pontos régészeti dokumentumok nem támasztják alá – egy hengerrovatos-sakktáblás csoport darabjaival (129–137. kép). A pillércsoport darabjait – a pillértörzseket és a bizonyosan hozzájuk tartozó, áttört faragású, akantuszos-palmettás fejezetet a szakirodalmi közmegegyezés 11 század második feléből, illetve a század végéről, legfeljebb 1100 tájáról való darabnak tart, művészettörténeti helyüket – mint a fentebbi vázlatban olvasható volt – jobbára Feldebrő, újabban részint Dömös körül felbukkanó jelenségek függvényeként keresi. A fejezet jellemzésénél az archaizáló, provinciális és kezdetleges jelzők rendre előbukkannak. Kétség kívül nehezen megközelíthető, s nem véletlenül zavarba ejtő darab. Ezt a zavart a pillércsoport rekonstruktív összeállítása még inkább fokozza, amelynek következtében a hiteles, hitelesíthető rétegek kihámozása többszöri s közel sem biztos, hogy ezzel lezártnak tekinthető próbálkozást igényel(t). Az alábbiakban a zavart okozó „felső rész”, a sakktábladíszes vállkő (Kat. 8. 129–130. kép), valamint e mustra révén köré szervezhető sakktábladíszes párkányok csoportja (Kat. 9–11., 127., 131–133. kép) körüli, datálásukra és művészettörténeti helyükre is vonatkozó kérdésekre térnek ki.

A sakktábladíszes darabokat szemlélve legelsőnek egy megoldásbeli különbség tűnik fel: ha a pillér fölé épített vállkövet szemléljük (Kat. 8.), látható, hogy a függőleges oldalú (5,5 cm magas) fejlemez alatt – a csoport tagjai között egyedülként – oldalai homorú kiképzésűek. A homorlat szép metszésű, mélyen ülő. E homorú felületre a fogak két sorban, ellentétes irányban úgy fekszenek fel, hogy a domború, félhengertagos formát mutató fogak ívelt átvezetés révén egybe vannak faragva egy ellaposodó, sekély négyzetes, lemeztagszerűen végződő formával. Így minden fog közében egy lapos, éles alakítású, sekély faragásának köszönhetően egy további, térben hátrébb ülő fog látszatát keltő részlet ül. Azon túl, hogy a faragó ezzel a megoldással gazdagította a felületet a hengeres fogak térbeli játékaival a felületet rafináltan árnyalta és plaszticitást kölcsönözött neki. Egyfajta illuzionisztikus játék tűnik itt fel a geometrikus formákkal, e díszítmény terén profizmus jellemezte faragóját. Ezzel szemben a nagyméretű darabon

(Kat. 10.) és a vakívsorral egybefaragott töredéken (Kat. 9.) a lemeztag alatt lapos, enyhén domború, felület adja a párkányprofil. A Kat. 10. nagyméretű párkányon ezen részén két sorban láthatók az alapfelületre metsződő, félhengertagos fogak, melyek sorát alulról a váll felől zárják lapos, éles, téglány alakú fogak. A vakíves párkány (Kat. 9.) esetében a felület lepusztultságának mértéke miatt nem állapítható meg pontosan, de úgy tűnik a (három?) négy tömött, sűrű sorba rendezett, hengerded fogak közül az egymás felettiek organikusabban, ívelt hajlattal kapcsolódtak egymáshoz. Ugyanakkor a darab sűrű (sűrített) kompozíciója abból is adódik, hogy a csoport legnívósabbnak tekinthető tagja, a Kat. 8. vállkő/pillérfő esetében is látható (valószínű ahhoz méretrendjében is igazodni próbáló) 15 cm magasságú felületébe vízszintesen (majdnem kétszer) több sornyi fogat komponáltak. A Kat. 11. töredéken pedig a domború felület is elmarad, a fejlemez alatt kissé visszaugratott sima, sík felületet tagolnak a ritkásan álló, négyzetes alakú, félhenger keresztmetszetű fogak. A fogak arányában, kiosztásában ez a darab a nagyméretű (Kat. 9.) párkányhoz áll közel. A felület- és a vésőkezelés mindegyik darabnál árnyalt, a geometrikus mustra plaszticitását fokozza. Úgy tűnik mintha a Kat. 8. pillérfő lett volna az ornemens tekintetében a többi számára a mintadarab. Az a lehető legértőbb módon lett kifaragva, a többi már ezt igyekezett másolni, követni. (Nem rosszul, de azért látszik, hogy azt már nem ugyanaz a kőfaragó dolgozta meg, mint az előbbi).

A párkánytöredékek eredeti rendeltetését oldalaik töredezettsége miatt is nehéz megítélni. Kérdéses, hogy csupán támaszokat koronázó vállkövek, pillérfők töredékeiről és/vagy szemöldökpárkányokról, falak vízszintes tagolásával összefüggő párkánysávról (korona-, illetve osztópárkány) beszélhetünk-e velük kapcsolatban. A Kat. 10. darab méreteiből (hossza az 1 métert meghaladja) ítéltetően a székesegyház „nagyarchitektúrájának” emlékét képviselheti. Oldalainak töredezettsége miatt semmi biztosit sem mondhatunk egykori funkciójáról. Pillérfőként, falszakaszt lezáró párkányként egyaránt értelmezhető, de aljának precíz, mélyített kiképzése akár portálszemöldökre is utalhatna. Ezek nyomán inkább belső, mint külső használata tűnhet valószínűnek. A 13. század végétől újjáépült székesegyház északi oldalából kiváltott, vakívsoros dísszel is kombinált párkány mutat méreteivel (magasság és felfekvési mélység) hasonló arányokat, azonban az oldalak töredezettsége miatt az eredeti kontextus (párkánysáv eleméről, vagy pillérfőről lehetett-e szó) ennél is nehezen megítélhető. Ugyanakkor a kisméretű vakívsor dekoratív megoldásnak tűnik, arasznyi

vakívecskéi aligha nagyarchitektúra párkánysávjában szereplő tagozatsor részletei. E motívum miniatűr verziójának jelenléte ez esetben inkább emlékeztet a 12. századi anyagban előforduló (különösen német területről idézhető) fejezet megoldásokra, ahol az amúgy tagolatlan kocka, vagy hasábidomú pillérfők felső harmadát, negyedét miniatűr vakívsor díszítette. (Például Gurk székesegyház, Innichen, St. Candido kriptája).³⁶¹ Igaz olyan példát eddig nem ismerek, ahol ehhez sakktábladíszes lezárás járulna. Amire érdemes ezzel kapcsolatban még felhívni a figyelmet, az apró vakívek formája: a lapos lépcsőzött lemeztagos keret előjön az egri székesegyház töredékei között nagyban (□kép), s idézhető egy példa Feldebről is (□kép), amelyet feltárója a korábbi templomhoz kötött, azonban a régészeti és stílári érvek alapján nem elképzelhetetlen, hogy az átépítés korának emlékét képviselheti.³⁶²

*

A művészettörténeti kutatásban ezen sakktábladíszes daraboknak nemcsak az egri székesegyház 12. századi, kora 13. századi épületének értékelésében, hanem a magyarországi romanika, (elsősorban a 13. század első felének, a tatárjárást megelőző időszak késő romanikájának helyét kereső), Jákot, Gyulafehérvárt is érintő vizsgálódásaiban is kitüntetett szerep jutott. Eger már az 1930-as évek derekán Csemegi József és Bogyay Tamás párhuzamosan folyó kutatásaiban³⁶³ kulcsszerephez jutott – részint a „normann invázó/normannische Invasion” Richard Hamann és Alsó-Ausztria vonatkozásában Richard Kurt Donin által kidolgozott téziseinek kritikájában.³⁶⁴ A szóban forgó „egri párkányrészlet” Csemegi és Bogyay írásainak köszönhetően az egyik legértékesebb hazai (hiányzó) láncszem lett Ják művészettörténeti helyzetének és bambergi kapcsolatainak elemzésében és illusztrálásban.

³⁶¹ Helyszíni megfigyelések. A gurk-i dómban ez a fejezettípus a főszentély északnyugati falpillérfőjén látható. Építéstörténethez és datálásához: *GBÖ I.* 1998, 249–252. o. (*Rudolf Koch*)

³⁶² *Kovalovszki* 1993, 95–96. o., 5 kép (90. o., 2. kép)

³⁶³ Bogyay Csemegi tudománytörténeti kapcsolatahoz: *Bogyay-interjú* 1994, 269–270.; *Marosi* 1996, 29. *Havasi* 2009.

³⁶⁴ Különösen vö: *Richard Hamann*: Der Weg nach Osten című fejezetével. In: *Hamann II.* 1923, 128–163. Hamann munkásságának értékeléséhez, helyéhez a művészettörténet-írásban: *Edgar Lehmann*: Nachruf auf Richard Hamann. In: *Richard Hamann in memoriam. Schriften zur Kunstgeschichte* Heft. 1. Hg. *Richard Hamann*–*Edgar Lehmann*. Berlin 1963, 7–17. o.; Vö: *Bogyay-interjú* 1994, 269–270. A Wiener Bauhütte téziséhez és kritikájához: *Thomas von Bogyay*: (Rezension über) *Karl Oettinger*: Das Werden Wiens. Wien 1951., *Kunstchronik* 1953. (Februar) Heft 2., 38–42. o. különösen 38–42. o. Donin munkásságához: *Karl Lechner*: Richard Kurt Donin. In: *Donin 1951*, 1–10.o.; A témához különösen: *Donin 1915*, 1–105. o.; Uő: Die romanische Baukunst in Wien. In: *Richard Kurt Donin* (Hg.): *Geschichte der bildenden Kunst in Wien*. Bd. I., Wien 1944, 145–183.; Uő: Das Riesentor im Rahmen der niederösterreichischen Portalentwicklung. In: *Donin 1951(1916)*, 22–26.; Uő: Normannisches am mittellalterlichen Bau des Domes zu St. Pölten. In: *Donin 1951 (1932)*, 38–47. o. (eredetileg 1932) Uő: Die romanische Baukunst in Österreich, in: *Donin 1951(1937)*, 109. o.

Az észrevétel az 1930-as évek derekáig Möller István tanítványaként az egri ásatásokon dolgozó Csemegi Józsefhez fűződik. Ő az egyik, az 1930-as évek elején előkerült egri sakktábladiszes párkánnyal kapcsolatban, mely nála ideiglenes összeállításban gyémántmetszéses töredékekkel egészült ki (137. kép), a bambergi székesegyház keleti kórusát (Georgenchor) tagoló külső övparkány (193–194. kép) motívumának igen közeli analógiáját fedezte fel. Elképzelését először az antik díszítőmotívumok középkori továbbéléséről írott cikkében fejtette ki.³⁶⁵ „A bambergi iskola szereplése a Dunántúlra egyáltalában nem korlátozható, amelyre elsőrangú bizonyítékot az a párkányrészlet szolgáltat, mely Egerben a várszékesegyház ásatásai alkalmával látta meg a napvilágot. {E párkánytípus töredékesen az Eger melletti Noszvaj község egykori templomának faragványai között is előfordul, így mesterét joggal sejthetjük az egri várszékesegyház tatárjárás utáni restaurátorában.}.³⁶⁶ Ez a faragvány a bambergi keleti kórus övparkányának mása: normann hengerrovatos párkánya alatt olasz eredetű kettős fogsor húzódik végig, melyet a francia ornamentikából kölcsönvett gyémántmetszés motívuma választ el egymástól. A kettős fogrovat, ha az elválasztó gyémántmetszés nélkül is, a jáki templom főhajójának déli oldalán szintén megjelenik, így az egri párkánynak a jáki templommal való egykorúsága kétségtelennek látszik” Utóbb ugyanazt a Jákról írott monografikus kis tanulmányában az apátsági templom építéstörténeti, építésztörténeti kontextusában tárgyalta.³⁶⁷ Hozzáátéve, hogy a „normand motívumok, normand stílus” Esztergom, Ják és köre, valamint Lébény kapcsán Gerevich Tibor 1938-as monográfiájában is terítékre került.³⁶⁸ Csemegi észrevételének legfontosabb visszhangja mégis a másik, alig néhány évvel későbbi Ják monográfia szerzőjéé, Bogyay Tamásé volt.³⁶⁹ Bogyay Csemegi megfigyelését a maga

³⁶⁵ Lásd: *Csemegi 1936*, 378–379. o. és a párkány összeállítás képét *Uo.* a. 377. o-n

³⁶⁶ Csemegi lábjegyzete az idézet első mondatához, *Csemegi 1936*, 378, 20. jegyzet

³⁶⁷ *Csemegi 1939*, 22. o., 7. kép.A jáki apátsági templom... a fogrovat és a hengerrovat motívumának egymáshoz hasonlóan mint új díszítőelem tűnik fel, és körülbelül azon a fejlődési fokon áll, mint az egri várszékesegyház ásatásai alkalmából felszínre került párkányzat töredékének ereszkővén látható dísz. Érdemes ezt a párkánytöredéket közelebbről is megvizsgálnunk. A már ismertetett ereszkő alatt gyémántmetszést közrefogó kettős fogsor vonul, mely bizonyára ívsoron nyugodott. A kettős fogsor használata olasz téglaműveken mutatható először ki, viszont a gyémántmetszés motívuma inkább francia eredetű. A két díszítőelemnek e sajátosságos összeházasítása a bambergi műhely érdeme volt, és ezért nem is csodálatos az, hogy a Györgykóruson az egri párkánynak majdnem hogy szó szerinti mása látható. Ez esetben tehát újra pozitív kapcsolatot találunk a magyarországi román építészet és Bamberg között.”

³⁶⁸ *Gerevich 1938*, 152–153., 163. o., hatása többek között: *Dercsényi 1969*, 72. o.; *Dercsényi 1972*, 191, 196–197., 199. o.

³⁶⁹ *Bogyay 1944*, 22. o. 10. kép és 23–24. o.A bambergi dóm keleti, Szent György-kórusára vezethető vissza a felső párkány és az ablakbélletek golyós dísz. A párkány voltaképp egyszerűsített, és a sakktábladiszes hatása alatt némileg torzított változata a bambergi keleti kórus emeletosztó párkányának, amelynek mintája Magyarországon egy egri töredék tanúsága szerint eredeti tisztaságában is alkalmazásra

nagykapornaki és jáki kutatási eredményei nyomán továbbgondolva³⁷⁰ a „Normannische Invasion–Wiener Bauhütte–Ungarische Romanik” című tanulmányában fejtette ki, amely az 1950-es évek elején nemzetközi visszhangot váltott ki, s a hamann-i teória kritikáját hozta.³⁷¹ A jelek szerint ezek a magyarországi szemszögű, Hamann-reviziót eredményező észrevételek Bogaynál már a háború előtt megfogalmazódtak.³⁷² S visszatérő hivatkozási alapként szolgáltak Ják és a magyarországi anyag helyét európai összefüggésben kereső tanulmányaiban.³⁷³ Bogay Jákkal és Bamberggel, Ják művészettörténeti helyével kapcsolatos tudományos munkáit leszámítva a dolognak azonban további visszhangja, illetve hatása következő évtizedek hazai művészettörténet-írásban nem igazán volt.³⁷⁴

Azonban a probléma mindezzel az, hogy a kérdéses, Bambergre utaló részlet (saktáblás és alatta fogrovatos-gyémántmetszéses párkány) Egerben egyszeri, ötletes, ám közel sem biztos, hogy minden szempontból helytálló összeállítás eredménye (137. kép), amelyet ráadásul valószínűleg épp Bamberg – s a Georgenchor szobán forgó

került...” Míg Bogay számára Bamberg datálása maradt a meghatározó az egi töredékre s a magyarországi anyagra nézve (13. század első harmada, tatárjárástól függetlenül, azt megelőzve), [ebben rejlik a Hamann kritika] addig Csemegei későbbi írásaiban Entz Gézához hasonlóan a Ják és Gyulafehérvár, illetve ezeket összekapcsoló normann ornamentika kapcsán tatárjárás utáni készítésre gondolt. Lásd többek között: Entz Géza gyulafehérvári székesegyház monográfiájáról írott recenzióját in: *Művészettörténeti Értesítő* VII. évf. (1958), 306–309.

³⁷⁰ Bogay–interjú 1994, 269–270. M[aros]i E[rnő]: „az egi székesegyház feltárására gondolok; ez Ják megítélését nagyon lényegesen befolyásolta” – B[ogay]. T[amás]. „... [Csemegei] fölhívta a figyelmemet arra, hogy ott [Egerben] előkerült egy olyan párkánytöredék, ami még Jákon van meg. Marosi 1996, 29. o. „...Csemegei József hatását árulja el két tézise. Az egyik: Bamberg nemcsak epizódszerű, hanem széleskörű magyarországi hatásának igazolása az egi középkori székesegyház akkoriban felfedezett töredékeinek ornamentális stílusa alapján...”

³⁷¹ Bogay 1953, 273–304.; Vö: Bogay–interjú 1994, 269–270. Továbbá Schwarz 1979, 79–83. A tanulmány egykorú magyar recenzióját lásd Entz Gézától, Gerke, Friedrich: *Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie, Művészettörténeti Értesítő* IV. évf. 1. szám (1955), 155–156. o.

³⁷² Lásd többek között: Bogay Tamás levele Csemegeihez, én. (1939?) Gépirat, Ungarisches Institut Regensburg, Bibliothek, Sondersammlungen: Nachlaß Thomas von Bogay, Korrespondenz, Alte Reihe, vö. Havasi 2009.

³⁷³ Bogay 1964, 11. o.; Bogay 1988, 24–25. o.; Bogay 1992, 84–85. o., 21. jegyzet (Reginaldus gyulafehérvári püspök francia származása); Bogay 1993, 16. o.

³⁷⁴ Lásd többek között: A magyarországi művészet története. I. Szerk. Fülöp Lajos. A magyarországi művészet a Honfoglalástól s XIX. századig. Szerk. Dercsényi Dezső. (II. javított kiadás) Budapest 1971, 98. o. „...A jáki ornamentika az első építési korszakban olasz és francia eredetű motívumokat használ helyi stílusba átfogalmazva. A második periódusban felső-rajnai és bambergi formák keverednek helyi elemekkel. A bambergiek valószínűleg nem közvetlenül, hanem más magyar emlékeken dolgozó mesterek közvetítésével, szűrésével és átalakításával kerültek Jákra. E kettős díszítő irány található a Regensburgból úgy látszik közvetlenül hazánkba (Gyulafehérvár) érkező normann motívumokkal és stílussal.” és Dercsényi Dezső egi középkori székesegyház művészettörténeti helyéről írott összefoglalóját. Dercsényi 1969, 72. o. Egerről tekintetben (is) hallgat Gerevich Tibor 1938-as monográfiája

részletére fókuszáló kiváló Hamann-fotó (193. kép) –³⁷⁵ maga inspirált. Az összeállítást, valamint bambergi vonatkozásainak felismerését és bevezetését a szakirodalomba Csemegi Józsefnek köszönhetjük. Az összeállításról 1934 táján készült, a KÖH Fotótárában az egri archívok között őrzött felvétel később többször reprodukált hivatkozási alappá vált. Ám valószínűleg a két darab csupán ezen fotó erejéig találkozott össze. A korabeli ásatási dokumentumok nagyfokú pusztulása (s Csemegi hagyatékának lappangása) miatt sem tudható, hogy a két faragvány pontosan hol, s ha igen, együtt került-e elő az ásatásokon. Két külön töredékről van ugyanis szó. Mindkettőnek mindkét vége törött, anyaguk tufa, miként a templom 11. század végi – 13. század eleje között készült architektonikus faragványai és kvádereinek többségéé is. Az azóta eltelt időben a fotón látható összeállítás mindkét tagja más–más összefüggésben került kiállításra. A fogrovatok között gyémántmetszéssel tagolt töredék ma a Lapidáriumban található, egy vakív alatt (150. kép), nem kevesebb bizonytalansággal bíró összeállításban, mint a korábbi kompozícióban. Az öt koronázó sakktáblás párkány pedig a monumentális hatású (Kat. 10.) „pillérfő” bal széléhez pontosan illeszkedő töredékeként nyerte vissza eredeti kontextusát, a gótikus palota bejáratnál szemközti falán kiállítva (133., 136. kép). Jelenlegi beépítésük miatt nem tudni, hogy vajon a felfekvési felület egyezik-e, illetve lehetett-e más tényező, amely az összetartozásukat erősítette. Tény, hogy az egri összeállítás alsó eleme, a fogrovatok között megjelenő gyémántmetszéses sáv, utal(hatna) Bambergre, az ottani keleti szentély külső övpárkányának azonos elemére. Ám a sakktáblás faragvány részletképzése Jákon és Egerben más és más. Bambergben hengerrovatok, Jákon „hagyományosak” az élesre dolgozott, négyzetes formák, csak az alsó sorban jelennek meg a lekerekített tagok. Az egri és jáki kontextus más és más, mind a faragványok, mind az építészeti részletek (más, amennyire ez az Egerben fennmaradtak alapján megítélhető) tekintetében. Csupán a párkány környezeténél maradv a Jákról ismert plasztikus, profilált, ornamentalsel kitöltött vakívek Egerben ismeretlenek. Egerben lapos lemezzel keretezett vakívek és az archaizáló, inkább a 12. századra utaló konzolok jellemzőek (147. kép). Gyulafehérváron (déli mellékapzsiz) és Jákon (mellékapzsizok) a sakktáblás párkányok azonos, egymással összefüggő, ám az egritől, és a bambergi Georgenchortól elkülönülő formában lelhetők fel.³⁷⁶ Ugyanakkor megemlítendő, hogy a 12. század végi, 13. századi eleji magyarországi emléanyagban

³⁷⁵ Hamann II. 1923, 75. o., Abb. 142.a-b. (Hamann által megalapozott Bildarchiv Foto Marburg gyűjteményéből), vö. Hamann, *Deutsches Ornament*.

³⁷⁶ Gerevich 1938...; Entz 1958, Marosi 1984,

jelen van ezen a hengerrovatos ornemens, igaz funkcióját tekintve nem mindig horizontális tagoló-elemekkel (párkánysáv, pillérfő) összefüggésben. Fellelhető a vértesszentkereszti bencés apátság helyszínen heverő (párkány?) töredékei között, illetve például a zselicszentjakabi kolostor késő román(?) vakíves töredékein és az erdélyi Magyarszentpál elpusztult templomának diadalív-fejezete is idézhető (204. kép).³⁷⁷ Az utóbbi helyen gyémántmetszéses ornemens is feltűnik, a datálás és a stílusok rétegződésének kérdései tehát komplikáltak. Magyarszentpál példája az is mutatja, hogy lenne(lesz) még mit tanulmányozni a kérdés árnyaltabb megítéléséhez.³⁷⁸ S még egy észrevétel (igaz több irányból megkérdőjelezhető): az Eger környéki romanika emlékein, ott azon igényesebb színvonalaról árulkodó kváderépületeken (Noszvaj, Váraszó plébániatemplomain, vagy a siroki vár falaiba beépített, kevésbé nívós környékbeli templom kövein), amelyeknél a gyémántmetszéses-fogrovatos párkánykompozíciók, vakívek a 12. század végi püspöki székesegyház épület mintakészerepéről vallanak és amelyek láthatóan a székesegyház homlokzatát díszítő párkánykompozíciókat igyekeztek megidézni, azoknál a saktáblás kör a jelek szerint egyáltalán nem talált követésre (246–265. kép)

. Az egri saktáblás párkányoknak a bambergi Georgenchor övpárkánya alapján történő datálása így több szempontból is kérdésessé, megkérdőjelezhetővé válik. Ugyanakkor ha Ják vonatkozásában az egri „párkány” nem is tekinthető a bambergi hatások közvetítő láncszemének, Csemegi észrevétele, illetve Bogay művészettörténeti, történeti elemzése s Bamberg szerepének felismerése/hangsúlyozása megfontolandó és a kutatásban azóta is jelen lévő kérdéseket hordoz a kora 13. századi magyarországi építkezések (így különösen Gyulafehérvár, Pannonhalma, Ják, óbudaí királyi palota) vonatkozásában is.³⁷⁹ Bamberg kronológiája a magyarországi anyag szempontjából meghatározó, Egerben a Georgenchor ornamentikája az 1200 körüli féloszlopfők értékelésénél is számításba veendő (a vonatkozó stíluskérdésekre még az egri székesegyház 12. század végi – 13. század eleji részleteit vizsgáló fejezetben térek

³⁷⁷ A zselici kolostor 12. századi, 13. század eleji átépítésre/megújítására valló töredékek a helyszínen láthatók kiállítva (ehhez a periódushoz tartozik a vakíveken túl az összetett tagolású falpillér fejezete) vö: *Zádor Mihály*: Kaposvár.1964., 51–52. o.; *Nagy Emese*: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásából, *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei*. I. (1973), 338. o.; *Paradisum Plantavit 2001*, 342., 345. (*Tóth Sándor*). A magyarszentpáli templom (Kolozs vm.) fejezetéhez: *Entz 1946*, 7–9. o.; *Entz 1994*, 57., 122.o., 53. kép

³⁷⁸ *Entz 1946*, 7–11. o.; *Entz 1959*, 28., 82. o., Fig. 16. A magyarszentpáli kőfaragványokat a kézirat lezárásáig még nem volt lehetőségem személyesen tanulmányozni. E kör kora 13. század erdélyi elterjedése (és az 1200 körüli egri anyag megítélése) szempontjából a gyémántmetszéses díszű kolozsi oszlopfe is érdekes lehet. vö. *Entz 1946*, 3–6. o.

vissza), ám bármilyen nagy a kísértés, a sakktábladiszkes egri darabokat ebben a 13. század eleji művészettörténeti képből fenntartással kell kezelni. Azonban miként fentebb látható volt, a sakktáblás párkánynak Bambergből való levezetéséhez hasonlóan, legalább annyira problematikus a kései 11. századra, 1100 tájára helyezhető áttört palmettás pillérfő és az egyik sakktáblás vállkő/pillérfő (Kat. 8., 108–109. kép) jelenlegi társítása. Ezért az áttört akantuszos palmettás pillérfő stílusjegyeiből adódó, 11. század végére, 1100 tájára utaló datálást sem tekinthetjük a sakktáblás párkányok csoportjára nézve mérvadónak.

Ezen a ponton érdemes pillantást vetni a „hengerrovatos” ornamens, a kerekded fogakból (pálcsazetekből) álló sakktábladisz (Röllchenfries, chequer ornament, roll billet) pályafutására a román kori épületplasztikában. Az egri töredékek párhuzamál felhozott bambergi székesegyház (194. kép) építéstörténetének, valamint (épület)szobrászatának stílári és datálási kérdései, mind az egyetemes romanika (és a 13. század eleji, francia területeken túli kora gótika recepció) szempontjából, mind Közép-Európa késő román építészeti kronológiája szempontjából kulcsfontosságúak, újabb és újabb vizsgálódások, kutatások irányulnak rájuk. Ezek a vizsgálatok az 1970-es évekig alapvetően stíluskritikai szálakon mozogtak.³⁷⁹ Dethard von Winterfeld monográfiája és azt előkészítő épületarcheológiai vizsgálatai (forrásfeldolgozással és régészeti kutatással kiegészülő) komplex építészettörténeti kutatásai helyezték új alapokra a dóm építéstörténetét és állították fel annak relatív kronológiáját,³⁸¹ melyet később Robert Suckale, Manfred Schuller és Achim Hubel újabb kutatásai tovább árnyaltak.³⁸² A II. Henrik császár (1002–1024) által 1012-ben alapított (és a 11. század végén – 1081 után – egyszer már átépített) székesegyház 13. század első harmadában lezajlott újjáépítésére bizonyosan az 1185-ben pusztító tűz miatt került sor, a tűzvészt követő *renovatoria*, *restauratoria* vonatkozó közvetlen források nem ismeretesek, illetve értelmezésük többféle. Ezen kívül a relatív kronológia és a datálás biztosabbnak tűnő pontjai a dóm (püspöke távollétében lezajlott) 1237-es felszentelése, valamint a

³⁷⁹ Többek között: Winterfeld 1999, 499–517. o. KIEG

³⁸⁰ Lásd például: Hamann 1923, 73–83; Alexander von Reitzenstein: Die Baugeschichte des Bamberger Domes, *Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst*. 11. (1934/35) 113–152. o.; Uő: Die Geschichte der Bamberger Domes von den Anfängen bis zu seiner Vollendung im 13. Jahrhundert. 1984.

³⁸¹ Dethard von Winterfeld: Untersuchungen zur Baugeschichte des Bamberger Domes. (Diss. Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn) Bonn 1972., illetve Winterfeld 1976., Winterfeld 1979.

³⁸² Többek között: Suckale, R. 1987/b., 161–169. o.; Suckale, R. u. a. 1993. Hubel 2001, 74–79. o.; Hubel – Schuller 2002, 388–408. o. Hubel – Schuller 2003, 310–325. o.; Hubel 2003, 71–94.

Fürstenportal 1224/1225 tájára való helyezése.³⁸³ Ennek fényében a szakirodalom a keletről nyugat felé megújuló székesegyház keleti részének, a Georgenchor újjáépítésének kezdetét a 13. század második évtizedére helyezte, Andechs-Meráni Ekbért püspök (1203–1237) személyével (mint építetővel)³⁸⁴ szorosan összekötve (Ekbertsdom), feltételezve a tűzvész utáni, 12. század végi restaurálást. Ebben a kronológiai szituációban Eger, ha 1200 körüli ornamentikája (főoszlopfők), valamint a szakirodalom által Bamberg hatása alatt állónak tekintett sakktaábladiszes párkányát nézzük, azok a mintaadóhoz képest meglehetősen korainak (szinte *filius ante patrem*) tűnhetnének fel. A legújabb, a dóm a keleti részének építéstörténetét árnyaló, építéstörténeti, épületarchaeológiai vizsgálatok eredményei ezt az ellentmondást feloldani látszanak.³⁸⁵ Ezek szerint: a korábbi székesegyházat pusztító tűzvész (1185) után nem sokkal az akkori püspök Andechs-Meráni Ottó (1177–1196) elérte, hogy szentté avassák I. Ottó (1102–1139) bambergi püspököt, akinek *elevatio*-jára, a Szent Mihály-kolostorban 1189. augusztus 10-én VI. Henrik császár (1189/90–1197) jelenlétében került sor. Ugyanekkor 50 márka ezüst adományozására került sor, „ad edificium monasterii edificandi in Babenberc”, amelyet a kutatás a tűz által pusztított „Heinrichsdom” restaurálásával szokott összefüggésbe hozni (bár a *monasterium* kifejezés inkább a Szent Mihály-templomra vonatkozhatna), jöllehet a dokumentum építésről (*edificare*) s nem restaurálásról, renoválásról beszél.³⁸⁶ Andechs-Meráni Ottót a püspöki székhelyen követő utódja Timo (1196–1201) színódust hívott össze 1196-ban, melyben a megrongálódott székesegyház ügyeit is tárgyalták, a következő évben pedig adót vetettek ki a helyi polgárokról. Nem sokkal később, 1200. március 29-én Timo püspök és a dómkáptalan 1196/1197-óta élő törekvését III. Ince pápánál (1196–1216) siker koronázta. Ugyanis a IV. Henrik (1056–1106) speyeri építkezéseinek is ténykedő Ottó bambergi püspök szentté avatását követte a dómalapító (s 1146 óta szintén szentként tisztelt) császár hitvese, Kunigunda (†1033) kanonizációja.³⁸⁷ A császárné maradványainak *elevatio*-jára és *translatio*-jára a régi dóm közepén fekvő sírjából a keleti

³⁸³ A Fürstenportal építéstörténetéhez, dóm építéstörténetében elfoglalt helyéhez, valamint a reimsi recepció és szobrainak stílárú megítéléséhez: Winterfeld 1976, 147–166. o.; Willibald Sauerländer: Reims und Bamberg. Zu Art und Umfang der Übernahmen, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, Bd. 39, Heft 2-3 (1976). 167–192. Das Fürstenportal des Bamberger Domes. Von Manfred Schuller, unter Mitarbeit von Tilmann Breuer, Philipp Caston und Manfred Fürst. (Veröffentlichungen des Diözesanmuseums Bamberg, Band 6) Bamberg, 1993. és Robert Suckale Rezension über: Das Fürstenportal des Bamberger Domes, *Kunstchronik* 47. 1994. Juli, Heft. 7. 433–439. o.

³⁸⁴ Hubel–Schuller 2003, 313–314. o.

³⁸⁵ Hubel 2001., Hubel – Schuller 2003, 310–325. o.

³⁸⁶ Hubel–Schuller 2003, 313–314. Winterfeld, Kroos KIEG

szentélyben lévő új oltárhoz 1201. szeptember 8-án került sor. Ezen esemény viszont a keleti részek, a keleti szentély és a kórus, használható, illetve építkezéseinek előrehaladott állapotát feltételezi.³⁸⁸ Az újabb szakirodalom a szentté avatással s a Kunigunda ereklyével magyarázza a keleti apszis tengelyében lévő fülke és *oculus* jelenlétét. A kutatás jelen állása szerint tehát úgy tűnik, hogy az 1200 körüli szentté avatás a keleti részek építkezései és azok használatba vétele szorosan kapcsolatban állhatnak egymással.³⁸⁹ Winterfeld 1970-es évekbeli kutatásai a keleti tornyok építésének egy korai szakaszban való megindulását feltételezték, még a Georgenchor megkezdése előtt. Az újabb, 1998 óta folyó vizsgálatok viszont arra mutattak rá, hogy a keleti részeket, beleértve a kriptát, szentélyt és tornyokat egységes terv szerint, együtt kezdték meg. A keleti tornyok felsőbb szintjein a tagolásban és az épületplasztikában mutatkozó váltások, változások miatt viszont vélhető, hogy azok Timo püspök (1196–1201) alatt nem készültek el teljes magasságukban, de már bizonyosan épülőfélben voltak.³⁹⁰ Az építkezések az 1208-as királygyilkosságot követően valószínűleg leálltak, Ekbert püspök menekülni kényszerült, a káptalan magára maradt, helyzete bizonytalanra vált, és még hosszú években telt, mire az anyagiak az építkezésekhez újból rendelkezésre álltak. 1224/25 táján viszont a Georgenchor a keleti részekkel és a reprezentatív déli portállal (Fürstenportal) készen állt. 1226/27-ben újabb tűz volt, amelynek során a fedélszékek és többek között a keleti tornyok sisakjai is leégtek, de pl. a Fürstenportal frissen elhelyezett szobrai érintetlenek maradtak. Ezzel magyarázzák, hogy a hajót beboltozzák, illetve a boltozással kapcsolatos váltások, problémák is részint erre vezethetők vissza. Az 1227/28 táján elkezdett nyugati részek már más (ebrach-i mintákat követő „ciszterci”) terv és stílus szerint valósulnak meg, sokkal egységesebben, mint a keleti részek.

³⁸⁷ Guth 2002, 101–119. o.

³⁸⁸ Hubel–Schuller 2003, 318–322. o.

³⁸⁹ Lásd még: Achim Hubel–Manfred Schuller: Der Bamberger Dom als Erinnerungsort. In: Kaiser Heinrich II. 2002, 388–393., 399–401. o.

³⁹⁰ Hubel–Schuller 2003, 321–322. o. Winterfeld korábban úgy gondolta, hogy a tornyokat eredeti magasságukig felhúzták, amikor a Georgenchor még csak fele magasságig lett volna kész. Ugyanakkor az épületplasztikában, köanyagban váltás mutatkozik: a tornyok felső szintjein francia eredetű bimbós fejczetek is megjelennek. A cezúra jól leolvasható. Kérdés, hogy ez mivel állhat összefüggésben? A hivatkozott szerzők az 1208-as királygyilkosságra gondolnak. Ezután Ekbert státusa problémássá vált, menekülni kényszerült s évekig székhelyétől távol tartózkodott. 1211-ben helyezték csak vissza korábbi jogaiba, de még 1220 tájáig állandó feszültségei akadtak. A keleti tornyokra vonatkozó dendrokronológiai adat értelmezése ingadozik, mivel bizonytalanul megítélhető, hogy az közvetlenül a 1185-ös tűz utáni szükség-helyreállításra, restaurálásra vonatkozik, avagy a meginduló újjáépítést keltezhetsz.

A bambergi Georgenchor korai, 12. század végi, kora 13. századi datálását stiláris és formai összefüggései a wormszi székesegyház nyugati szentélyével tovább erősítik (193–200. kép). Worms és Bamberg stílusösszefüggéseire már Richard Hamann is felfigyelt az 1920-as években, Worms nyugati építményének fontos szerep és külön fejezet jutott a „normann invázió” kiteljesedésében.³⁹¹ Azóta (az épületarcheológiai és dendrokronológiai vizsgálatoknak és többek között szintén Winterfeld működésének köszönhetően) Worms építéstörténetének dátumai 1170–1220/1230 tájáról majd fél évszázaddal korábbra tolódtak, illetve az építés más szakaszára vonatkoztatja azokat a kutatás.³⁹² Az ottani újjáépítés 1120/30 táján indulhatott meg, ez a keleti részeket érintette. A nyugati szentélyt 1181. május 2-án szentelték fel Barbarossa Frigyes császár (1152–1189/1190) jelenlétében³⁹³ és ugyanezen császár 1184-ben privilégiumot adományozott az egyháznak, amelynek bronzba vésett szövege a hosszház északi kapuja felett volt elhelyezve. Az 1181-es felszentelés már igen előrehaladott állapotokra vallhat. Ezt támasztja alá többek között az is, hogy a nyugati szentély alsó zónájában lévő fejezetek ornamentikája az 1174-es adattal datálható wormszi zsinagógában talált követésre,³⁹⁴ s hogy II. Konrád püspököt 1192-ben a nyugati kórusban temették el. Worms nyugati és Bamberg keleti kórusa között a formai, motivikus összefüggések közül megemlíthető a figurális épületplasztika elemein túl a cikk-cakk motívumos keretmegoldás, amely Bambergben a délkeleti Adamspforte-n, Wormsban a szentély alsó zónáját kívül s belül is tagoló vakfülkék keretezésén jön elő. Közös a poligonális alaprajzi forma jelenléte a szentélyben, Bamberg keleti szentélye ebben a tekintetben kissé archaikusabb formát mutat, az alsó szintet (kripta, lábazati zóna) félköríves

³⁹¹ Hamann 1923, 45–51., 73–83. o.; A Worms köré rajzolt építőiskola tézisének továbbéléséhez lásd: Hotz 1985, 129–145. és 195–200. o.; Vö: Hubel–Schuller 2003, 314–318. o.

³⁹² Richard Kautsch: Der Meister des Westchors am Dom zu Worms, *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* I. (1934), 2–15. o.; Korábbi kutatástörténet áttekintése: Winterfeld 1990, 83. o. vö. még. előző jegyzet.

³⁹³ Winterfeld 1990, 83–86. o. A dendrokronológiai vizsgálatokhoz : Uo. 84. o. 1132/1137 körülre datálható gerendamaradványok a keleti részek felsőbb zónájában jöttek elő, amelyek alapján Winterfeld 1125/1130 körüli építéskezdetet feltételezett. A főhajófalban, a második szakaszt pedig 1161/63-ra helyezhető építési gerendamaradvány keltezte. A nyugati szentély a 20. század elején erős restauráláson esett keresztül így ott ilyen vizsgálatok nem voltak segítségül hívhatók. A datáláshoz, Worms és Bamberg kapcsolatahoz lásd még: Hubert–Schuller 2003, 314–318. o. Az 1181-es felszentelést Hubel-Schuller az elkészült épületre vonatkoztatja, meghatározónak tartja a nyugati kórus szempontjából. Winterfeld nyitottabban kezeli ezt a felszentelési dátumot, valószínűsíti, hogy nem volt teljesen kész, mivel olyan részek, formák is találhatók, amelyeket stíluskritikai alapon 1200 körülre lehetne helyezni. Vö. Winterfeld 2003, 24–27. o.

³⁹⁴ Worms 12. százai építéstörténetéhez és művészettörténeti helyéhez alapvető: Winterfeld 1990, 76–91. o. (valószínűsíti, hogy 1181-ben a nyugati kórus minden részletét tekintve még nem volt teljesen kész) és Winterfeld 1984, 12–13. o.; Winterfeld 2003, 24–27. o.

alaprajzon kezdték el, s csak az övparkány felett váltottak poligonálisra.³⁹⁵ A wormsi szentélyszakasz belső oldalán látható vakfülkekeretek pedig a bambergi Georgenchor rekesztőinek architektonikus tagolására emlékeztetnek. Közös nevező – az Eger szempontjából most érdekes – háromrészes saktábladiszés övparkány motívuma is („dreifach gestuftes Röllchengesims”). Ez Wormsban a belsőben és a külsőn is előjön, kívül a vakfülkés lábazati zónát záró, valamint a törpegalériát bevezető övparkányként, a belsőben a szentélypoligon és a szentélyszakasz szintén vakfülkéekkel tagolt alsó zónáját lezáró, a falpilléreknél megfelelően golyvázva (198–200. kép). Míg Bambergben csak a külsőben, az apszis övparkányaként látható (195–197. kép). A parkány mindkét helyen háromrészes, ám Wormsban az ornams cizelláltabb, a hengertagok éles metszésű homorlatokban ülnek, Bambergben pedig egyszerűbb lapos rézsűs felületet borítanak. Ez utóbbiak alakítása valóban emlékeztet valamelyest az egri provinciálisabb kivitelű darabokra (pl. Kat. 10–11. 127., 137. kép), Csemegi észrevétele helytálló, ám Egerben kétsoros a dísz és a mintadarab (Kat. 8., 129–130. kép) tagolása nem (egyértelműen) a korábban sejtett későromán példából tűnik levezethetőnek. A Wormsban is használatos ornams divatosságára világít rá, hogy az mind délre, mind északra követhető a birodalomban, népszerű a Rajna- és a Mosel-Maas-vidéken, csak néhány kiragadott példával szemléltetve. Nyilván a fentiek hatására előjön a bázeli Münsterben,³⁹⁶ amely Bambergben keresztül kötődhet szorosan a Közép-Rajna-vidék 12. század végi, 1200 körüli építészetéhez.³⁹⁷ Trierben a székesegyház keleti szentélyében a törpegaléria alatt övparkányként és a szentély belsejében wormsi módra golyvázva tűnik fel (201. kép). Az építéstörténet dátumai itt viszont részint korábbra, vagy legalábbis párhuzamosságra utalnak a Rajna-menti Szent Péter-dómmal. Trierben Hillin (1152–1169), Arnold (1169–1183) és János (1190–1212) érsekek alatt folytak az építkezések, az új épület keleti részét 1196-ban szentelték fel. Valószínűleg 1196-ban, a főoltár szentelésekor a keleti

³⁹⁵ Az Adamsporté béléteinek megoldását, „normann tagolását” újabb kutatások a wormsi nyugati szentély alsó zónájában látható falfülkék azonos motívumával hozzák összefüggésbe, s azok nyomán 1180 körülre helyezik. A kora gótikus tanúságokat leszűrő, 13. század harmadik évtizedéből való szobrok későbbi szakaszban kerültek helyükre. Hubel-Schuller 2003, 314–318.

³⁹⁶ Ehhez lásd: Peter Kurmann: Le aperture dei matronei della cattedrale di Basilea: tipo commune o citazione del Duomo di Modena? In: *Wiligelmo e Lanfranco 1989*, 171–180. Peter Kurmann: Das Basler Münster – ein Denkmal staufischer Reichspolitik?, *Unsere Kunstdenkmäler* 1. (1992), 67–84. o.; Bruno Boerner: Anmerkungen zur spätromanischen Architektur des Basler Münsters, in: *Kurmann Festschrift 2006*, 209–224. o.

³⁹⁷ 1185-ös tűz után indul meg újjáépítése s 1202-ben szentelték fel kriptáját. Hubel-Schuller 2003, 316 – 317. o.

szentély már készen állhatott, jöllehet a hosszház boltozása 1217 táján még zajlott.³⁹⁸ A vizsgált ornamens helyi népszerűségét mutatja, hogy az 1147 és 1160 között szentéllyel bővített, száz évvel korábban a római városkapuban (Porta Nigra) létesített Szent Simeon-prépostság törpegalériája is ilyen (antikos levéldíszes hengertaggal és konzolokkal kiegészülő) sakktáblás párkányt kapott (202. kép).³⁹⁹ A művészetföldrajzilag körülírható Rajna–Mosel–Maas vidéken a 12. század folyamán, közepe felé népszerűségét illusztrálják,⁴⁰⁰ de számos példája lenne idézhető a korabeli Elzászból (Willgottheim, St. Johann bei Zabern, Lautenbach, 207. kép) is,⁴⁰¹ 1200 tájánál sokkal későbbieket nem nagyon ismerni. Miként a wormszi, trieri, bambergi példák is mutatják, e párkánymotívum a 12. század végén, utolsó harmadában újjáépülő három „nagy” székesegyházban is szerephez jutott a szentély (külső) tagolásában. Stíluskapcsolatokon túl az ikonológia talajára tévedünk, ha mindehhez hozzátesszük, hogy a kérdéses motívum (igaz „hagyományos” és nem hengerrovatos formában), mint azt a párizsi Notre-Dame és Sens szentélyének példái is mutatják, a kora gótika

³⁹⁸ Ludwig Kirchmählen: Der Ostchor der Trierer Domes: Ein Kapitel aus der Architekturgeschichte der ehemaligen Kirchenprovinz Trier im 12. Jahrhundert, Berlin 1914.; *Kubach–Verbeek*, Bd. 2. 1976, 1085–1110. o., különösen 1098–1103., Abb 1963., 1955.; valamint *Ronig 1996*, 837–935.

³⁹⁹ A város római eredetű északi kapujának (illetve ahhoz nyugatról csatlakozóan kiépült) épületében a 11. században létesített (va. 1041-ben alapított) Szent Simeon prépostság templomát, 1147 és 1160 között, valószínűsítik, hogy 1148–1153 között bővítették. Az addig kelet felé a római fallal egyenesen záródó szentély helyét a ma látható, többszintes tagolású poligonális alaprajzú forma foglalta el. *Kubach – Verbeek II.* 1976, 1135–1143., valamint *Eberhard Zahn*: Trier. Die Porta Nigra – di Simeonskirche – das Simeonsstift. (Rheinische Kunststätten Heft 7-8/1974) Köln-Neuss 1974. További példányai: Altenahr (Rheinland Pfalz) in: *Kubach–Verbeek*, Bd. 1. 1976, 30–31. Abb. 48. (Plébánia templom, első említése 1166. 12. század második feléből való épülete háromhajós bazilikális elrendezésű, koronapárkánya alatt 3 soros sakktábladísszel)

⁴⁰⁰ Liège (Lüttich), Szent János templom. Notker püspök (972–1008) által alapított és a 10–11. század fordulóján az aacheni palotakápolna mintájára épített templomának, amelybe 1008-ban ő maga is temetkezett, lízénakkal tagolt, vakívssorral zárt nyugati tornyait is sakktáblás párkánysáv koronázza. Kérdéses, hogy a részlet az alapítás korának, a 10–11. század fordulójának felelhet-e meg, avagy későbbi restaurálás/renoválás eredménye lehet-e? Ugyanis a motívum 11. század végénél korábbi előfordulása eddig nem ismert. Az 1000 körüli, Ottó-kori épületből felmenőket ma a masszív, négyzetes alaprajzú, kétfelől hengeres tornyokkal kísért nyugati rész őriz. Lásd: *Albert Verbeek*: Die Architektonische Nachfolge der Aachener Pfalzkapelle. In: Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. Bd. IV. Hg. Wolfgang Braunsfels, Düsseldorf 1967, 113–156. o. Vö. *Kubach–Verbeek II.* 1976, 712–714. o. Vö. *Kubach–Verbeek II.* 1976, 712–714. o. egyáltalán nem tér ki erre a részletre (a templom alaprajzához uo. 713.o., Abb. 1184.), valamint: *Untermann 1989*, 126–130. o., Abb. 64. A Szent János templomot barokk átalakítása előtt ábrázoló 18. század közepi metszeten a centrális elrendezésű hajó, valamint a poligonális középrész koronapárkánya alatt is látható ma a tornyokról ismert vakívssor. A koronapárkány további részletei nemigen kivehetők, a nyugati rész esetében figyelembe veendő a 19–20. századi (historizáló?) restaurálás nyomai. A motívum kora 11. századi datáláshoz még megemlítendő az Elzászban fekvő, centrális elrendezésű, nyolcszögletes alaprajzú Ottmarsheim bencés apácateploma (amely Notker püspök templomához hasonlóan Aachen kópia), ahol a középrész falkoronáját szintén hasonló, domború tagokból szőtt sakktáblás párkány díszíti, Liègehez hasonlóan a külső architektúra egyszerű, a sakktábladíszes koronapárkány alatt vakívssor fut. Vö. *Untermann 1989*, 134–136. o. és *Kautsch 1944*, Abb.105–106.

⁴⁰¹ *Hotz 1985*, Taf. 19. és Taf. 39. *Tóth S 2010*, 57–58. o.

kezdeténél is jelen volt (203. kép). Úgy tűnik, e katedrálisok szentély-architektúrájának kedvelt eleme volt, a stílász összefüggéseken túl, a templom rangját is hangsúlyozó motívumok repertoárjába tartozott.⁴⁰² Részint rávilágítva a motívum „anglo-normann” forrásaira, részint pedig talán formai utalást hordozva a 11. század végi, 12. század eleji örökségre, ezen keresztül talán tudatosan is hangsúlyozva az épület régiségét, archaikusságát. A vizsgált sakktábladisz a 11. század vége felé, az 1080-as 1090-es évektől kimutatható az anglo-normann, valamint a francia és spanyol területek (részben a zárandókútvonalak) épületplasztikájával összefüggésben. Így többek között látható Conques-ban, Toulouse-ban (St. Sernin, Porte des Comtes, 1096 előtt) és Paray-le-Monial-ban.⁴⁰³ Az anglo-normann példák sora: Worcester, székesegyház kriptája (1084-tól, 206. kép),⁴⁰⁴ Canterbury (ahol az Anzelm-féle szentély 1093/1096-tól épült),⁴⁰⁵ Norwich székesegyház, déli mellékhajó árkádív keretdísz (kései 11. század),⁴⁰⁶ Ely székesegyház,⁴⁰⁷ Milborne Port (1090. körül),⁴⁰⁸ Marmoutier (1060–1094) templomán (205. kép).⁴⁰⁹

E pontokból egyelőre csak az ornáments 11. század végétől a 12. századon át a 13. század elejéig (Bamberg-ig) tartó pályafutása vázolható. Pusztán motívikus oldalról szemlélve, tulajdonképpen Eger datálását a fenti példák 1100 körülől 1200 körülre tennék lehetővé, rávilágítva a morfológiai alapon történő datálás módszertani nehézségeire. Látható, hogy a számba vehető mintaképek sora nemcsak időben, hanem térben is tág a 11. századi angliai, normann példaktól a Közép- és Alsó-Rajna (Mosel–Maas)-vidéken át Elzászig terjed. Tágabb kitekintésben a sakktábladisz önmagában, miként a profilok is csak közelítőleges datáló értékkel bírnak, különösen a 12. századon belül, úgyhogy Egerben a probléma továbbra is a nyitott. Azt pedig talán szükségtelen hangsúlyozni, hogy milyen súllyal bír(na) e részletek pontos művészettörténeti

⁴⁰² A párizsi külső szentély-architektúra ikonológiájához: Kurmann 2001, 438–441. Ezt módszertanilag vö: Brückle 2006, 229–256. Sens építéstörténetéhez többek között: Jacques Henriot: La cathédrale Saint-Étienne de Sens: le parti du premier maître et les campagnes du XIIe siècle, *Bulletin Monumental* Tom 140-2. (1982), 81–168.

⁴⁰³ Zarnecki 1966 (1979), Pl. XI/a., valamint Frómista, Szent Márton templom, orompárkány, 11. század utolsó harmada és belső, válpárkány a főhajó dongaboltozatának vállvonalában. Továbbá Leon, San Isidoro, Toulouse, St Sernin. Durlat 1990, 60., 74., 200., 240., 242–243., 289., 372., 385., 392., 400–401., 452, 457., 467. képek. Paray-le-Monialhoz: Jean Baudry et al.: Bourgogne romane (Zodiaque) Paris 1962, 31., 33., 35., 38. kép.

⁴⁰⁴ Stoll–Roubier 1966, 299–300, 100–101 kép.,

⁴⁰⁵ Kahn 1991, 35–78. o.

⁴⁰⁶ Zarnecki 1966 (1979), Pl. XIV. a.; Stoll–Roubier 1966, 354–357. o.

⁴⁰⁷ Stoll–Roubier 1966, 346–350. o.

⁴⁰⁸ (Portál, déli bélétozlopának fejezete, felette válpárkány) Zarnecki 1966(1979), Pl. XIX. a.

⁴⁰⁹ Lelong 1987, Fig. 32–33., Fig. 64., Fig 38 -39.

„meghatározhatósága”, és mennyiben más építés- és művészettörténeti kép festhető ugyanazon darabokból, ha 12. század elejei épület részleteinek, vagy ha a 13. század első harmadának Bamberg (magyarországi kora gótika és késő romanika) recepciótól sem független milieu-jébe ágyazva látjuk, láttatjuk őket. Azonban a saktáblás darabok korábbi, 12. századi (12. század első harmadára, első felére való) datálása szempontjából elgondolkodtató, hogy az egyik ilyen párkány alatt apró kétrétegű vakívek futnak, olyanok, amelyeket inkább korainak (de legalábbis archaikusabbnak) szokás tartani. Ez a vakívforma a 12. századon belül általában előfordulhat. Így például talán Feldebrő átépítéséből származó, vagy a siroki várfalba beépített vakíves kövek esetében, igaz ez utóbbi nem túl jó példa, mert igen provinciális.⁴¹⁰ Azonban ez a fajta vakíves kompozíció nehezen képzelhető el a kora gótikus lecsapódásokat ötvöző fejezetek párjaiként. S talán a legfontosabb érv: a hengeres alakítású fogakkal („hengerrovat”) tagolt saktáblás párkányok (és egyúttal a korai egri lábzatok) legjobb, a hengerrovas párkányok tekintetében pedig egyedüli hazai párhuzamai, miként arra legutóbb Tóth Sándor is rámutatott, az Álmos herceg által Kálmán király (1096–1116) alatt, 1106 táján alapított Szent Margitnak szentelt dömösi prépostság kőfaragványai közül idézhetők.⁴¹¹ Számomra ez utóbbi szál az eddigieknél szorosabb támpontnak tűnik.

Dömösről három saktábladiszes töredék ismeretes, mindhárom a faluban került elő másodlagos beépítésből az 1970-es évek elején. Közülük kettő az esztergomi Balassa Bálint Múzeum udvarán látható, a harmadikat – több más darabbal együtt a helyszínről ellopták (Dömös, Kat. 1–2., 182–184. kép). A két kisebb megmaradt töredéket a prépostsági épületre jellemző sötétszürke andezittufából faragott párkányokat – egyik töredék felfekvése mintha enyhén ívelt alaprajzot mutatna – függőleges oldalú fejlemez alatt homorlat tagolja. A homorlatot kétsoros, hengeres fogakból komponált saktábla díszíti. A formálás az egri pillérfőre helyezett párkányhoz abban is hasonlóan tűnik,

⁴¹⁰ Lépcsős lemeztagos keretkezési vakíves tagoláshoz példa a 12. század második feléből, Gelnhausen, Kaiserpfalz, Torhalle, fejezete (de a császárpalotán miként a szalagfonatok mellvédlapok is mutatják) archaizáló motívumkincsel is számolni lehet. Képéhez Vö. *Hamann II. 1923*, Abb. 100. (54.o.) és Abb. 116 (59. o.) Feldebrőhöz: *Kovalovszki 1993*, 95–96. o. és 5. kép

⁴¹¹ Dömöshöz: *Henszlmann 1876*, 54. o., *H[ampell] J[ózsef]: A N. M. Régiszeosztályának gyarapodása, 1898. II. negyedév, Archaeológiai Értesítő (1898) XVII. kötet, (374–376.)*, 375. p. N[émethy] L[ajos]: *Az Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat... Archaeológiai Értesítő (1900) XX.*, p. 188.; Némethy 1900, (Maradványok a dömösi prépostsági templom épületéből.) Nr. 178–186., 109–110. o., I-II. Tábla.; *MRT 5. (1979.)* 67–68. o., *Gerevich, László: Die Kirche von Dömös. Rapports du IIIe Congrès International de Archeologie Slave. (Bratislava 7–14. septembre 1975.) Bratislava 1979, 293–305. o.; Uő. Dömös, Műemlékvédelem XXXVI (1992), 73–80. o.; *Gerevich L. 1983*, 385–409. o. Művészettörténeti helyéhez: *Székesehérvár 1978*, 102–104. o. (*Marosi Ernő*); *Marosi 1980*, 212–213. o.; *Marosi 1984*, 22., 32., 74–75., 159., 220, 288–291. o., *Tóth S. 2010*, 50–67. o., Kat. 14–16., 129–131. o.*

hogy az egymás fölötti fogakat hajlat köti össze. Ugyanezen darabok mellett a múzeum őriz egy további, szintén Dömösről (a romterületen Gerevich László dömösi feltárásból származó köveket tároló, azóta felszámolt épületből) behozott párkányt (Dömös Kat. 3., 185. kép).⁴¹² A darab felfekvési felülete szerint egykor nagyméretű íves alaprajzú épületrész zárópárkányának része lehetett. Profilja és annak részméretei megegyeznek, a sakktablásokéval, ami az összetartozásukra vallhat, továbbá a dísztelen darabot is (jóllehet ez fenntartással kezelendő) ugyanazon sötétszürke andezittufából faragták, mint a sakktablásokat és a 12. századi dömösi kövek jelentős részét.⁴¹³ Ebből a szériából két további párkány (volt) található az Esztergomi Vármúzeum raktárában – régészeti adatok, dokumentumok és leltár híján – ismeretlen lelőhellyel (186–187. kép).⁴¹⁴ S a helyzetet bonyolítandó: a negyedik ismert darab a pilisszentkereszti kórkáptárban hever, mint Gerevich László pilisi(?) ásatásán előkerült darab.⁴¹⁵ A párhuzamosan folyó ásatások leleteinek keveredéséről lenne csupán szó? De akkor Dömös került Pilisre, vagy Pilis Dömösre? Vagy mindkét helyen – Pilisszentkereszten csekély számú töredék s kétes rekonstrukciók szintén sejtetni engednek egy korai, apszissal záruló épületet⁴¹⁶ – lett volna megegyező párkány (ugyanazon időszakban)? Ez utóbbi tűnik a legkevésbé valószínűnek. A probléma remélhető megoldását – amely nem érinti a dömösi sakktablás faragványok datálását és stílári összefüggését Egerrel, ám annál fontosabb lenne Dömösről (vagy a korai Pilisről) alkotható kép árnyalásához – más dömösi vonatkozások boncolgatásával együtt jelen dolgozat keretein túlmutat (188–190. kép). Egyelőre, bár érvek szólnak a sakktablások és a sima dísztelenek összetartozása mellett, az ásatási dokumentumokból remélhető támpontokig a dísztelen párkányoknak a dömösi templom elemzésébe való bevonását függőben kell hagyni.

⁴¹² A kő dömösi illetőségére vonatkozó adatokat és információkat Horváth Istvánnak ezúton is köszönöm.

⁴¹³ Az sötétszürke andezit mellett itt is használták (csekély mértékben) a sárgás homokkövet. A könyék kőanyagaihoz, illetve az alapján történő proveniencia meghatározás nehézségeihez pl.: *Havasi 2008b*, 211. o.

⁴¹⁴ A profil s annak részméretei, valamint a párkányok felső síkjának kialakítása megegyezik a Balassa Bálint Múzeumban lévő darabbal. Méreteik: 1.) m.: 174, cm., h.: 39, 6 cm., m.: 42 cm. (ezen kő jobb oldala illesztési felület). 2.) m.: 174 cm., h.: 33,2 cm., m.: 36 cm. A kő oldala illesztési sík, a faragványon másodlagos, durva habarcsmaradványok voltak. Ltsz. (kövön lévő szám): 96.99. (2002-es adatok szerint)

⁴¹⁵ Pilisszentkereszt, raktár. A jelek szerint be is van leltározva pilis leletként (ltsz. 75.45., „Templom D-i első oldalkápolnából, épületörmelékes rétegből”). A pilisszentkereszti raktárban s Gerevich erre vonatkozó leltárkönyvében amúgy fellelhetők más dömösi tételek is, így mindez még további ellenőrzésre vár. A kövel kapcsolatos információkat Takács Imrénék ez úton is köszönöm.

⁴¹⁶ Ehhez többek között: *Gerevich L. 1974*, 156.- o., *Gerevich L. 1977*, 156 -162. o., Fig. 12.; *Gerevich L. 1985*, 112–113. o.

Dömösön a prépostsági templom kőfaragványainak kormeghatározása a prépostság Álmos általi alapítása (1100-as évek eleje) és az alapító fia, II. (Vak) Béla (1131–1141) által 1138-ban kiadott birtokösszeíró oklevél⁴¹⁷ közötti időszakban mozog. A stílusösszefüggések kronológia részletekbe menő tárgyalásától mentesít Tóth Sándor posztumusz megjelent könyvének dömösi fejezete.⁴¹⁸ Bizonyosan a korai fázishoz utalható a templom keleti része a rekonstruált kriptával és annak díszítőfaragványaival, valamint talán a nagyméretű (másodlagos helyről visszakerült) a helyszínen a déli pillérsor keleti tagjaként bemutatott, négyzetes pillérlábazat (189. kép).⁴¹⁹ A lábazat kronológiai helye az építésmeneten belül, miként a nagyméretű, Magyar Nemzeti Galériában őrzött, kerek pillért záró figurális fejezeté, vitatható.⁴²⁰ Ehhez jönnek még az azóta elkallódott ornamentális és architektonikus darabok és az Esztergomban őrzött, illetve esztergomi lelőhelyű töredékek (melyek egyéb kérdésekkel is terhes tárgyalása itt messzire vezetne) és stílusösszefüggéseik (188–190. kép). A falak felsőbb zónájába, vélhetően a falak lezárásához tartozó vakívsoros párkány formái – miként arra Tóth Sándor legutóbbi elemzése rámutatott – párhuzamai az 1130-as évekre, II. Béla korára vallanak.⁴²¹ S a falak e felsőbb régióinak külső dekorációjával lehetnek kapcsolatosak a sakktábladíszes párkánytöredékek (Dömös, Kat.1–2.), melyek, ha igaz hogy ívesek, leginkább a templom háromapszisos szentélyfejéhez lennének utalhatók.⁴²²

*

Egerben a pillér fölül helyezett vállkő alkalmazása a rekonstrukcióban kétes. A pillér maga bizonyosan nem az alapítás korabeli, 11. századi eleji székesegyház emléként képviseli, miként azt feltárója gondolta. Stílusos helyzete sokkal inkább a 11. század végéről, 1100 körüli fejleményekről tájékoztat bennünket. Ha a dömösi párhuzamra támaszkodunk, ettől korban a sakktábladíszes párkányok sem lehetnek túl távoliak.

⁴¹⁷ Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele, *Magyar Nyelv* XXXII. (1936), 54–57., 130–135., 203–206. o. .

⁴¹⁸ Tóth S. 2010, 50–67. o., különösen *Kor és helyzet* című alfejezet (63–67. o.)

⁴¹⁹ Négyzetes alaprajzú, meredek attikai profilt mutató pillérlábazat. Felső síkján újkori napóra bekarcolásának nyomaival, szabadban való tárolása miatt felülete évről-évre kopottabb, mohásabb. Sötétzürke andezittufa, 101×103 cm., a lábazat szélessége a talplemeznél ~114×112 cm (alj nem teljesen ép s nehezen mérhető); m.: 56,5 cm (ebből a talplemez m: 17 cm.) A lábazathoz: Gerevich L. 1983, 396–397. o., Abb. 25.

Tóth S. 2010, 54–55. o. 121. kép.

⁴²⁰ Korábbi szakirodalommal Tóth S. 2010, 63–67. o., Kat. 16. (131–132. o.)

⁴²¹ Tóth S. 2010, 56–57., 65. o.

⁴²² Ami a szentély építéstörténetben elfoglalt helyét tekintve, akár az építés korábbi szakaszából is származhatna.

Abból kiindulva, hogy a Kat. 8. (108–109., 113., 129–130. kép) pillérfő/vállkő felfekvésében egy olyasféle méretrendű lábazatnak felelt meg, mint amilyen az akantuszos-palmettás fejezetű pillér alá van (valószínűleg helytelenül) beépítve – maga is akár pillérfejezetként lenne meghatározható. Két közelítőleg hasonló méretrendű kispilléres szerkezet időben, vagy térben(?) egymástól nem túl távol? Ha az akantuszos palmettás pillért későbbi 11. századi fejleménynek tekintjük, s a sakktáblás ornament pedig a korai emlékek (Dömös, anglo-normann példák) függvényében 1100 tájára, 12. század elejére helyezzük, valójában kronológiailag egész közel kerülhetnének egymáshoz. De úgy, ahogy a technikai vonások, a megmunkálás és felületkezelés, a stílus megfontolások is inkább arra utalnak, hogy a kettő szerkezeti és valószínűleg talán (ha nem is túlságosan) időrendjében is szétválasztandó. Jóllehet a pillérfő lezárása (Kat. 5.) s a vállkő/pillérfő (Kat. 8.) felfekvási méretei közeli, de nem illeszkednek pontosan, nem tartoztak össze. Azonban kérdéses, hogy a méretbeli hasonlóság mire utalhat? Véletlen lenne csupán? Egy korábban tervezett, de teljesen csak későbbi fázisban befejezett s e későbbi fázishoz köthető későbbi ornamenssel borított szerkezet darabjai? Vagy a korábbihoz igazított méretrendű, azt valamiképp folytatónak a részei? Azt sem tudni, hogy (akár együtt, akár külön-külön) a székesegyház mely részéhez lennének kapcsolhatók. S ha például nem kerültek volna évtizedekkel korábban egymás fölé egy rekonstrukció keretében, vizsgálnánk-e egyáltalán a két csoport összefüggéseinek lehetőségét? De e feltevések, feltételes módon írható gondolatok és kérdések sorát nem lenne szerencsés folytatni. Túl sok bennük az ismeretlen.

IV. EXKURZUS

ÉPÍTKEZÉSEK EGER KÖRNYÉKÉN A 12–13. SZÁZADBAN

Ismert és a középkori magyarországi művészet történetének írása során gyakran alkalmazott az a metódus, amely a mára java rész elpusztult, vagy csak töredékeikben tanulmányozható középkori központ(ok), székhelyek egykori művészeti és építészeti képét a feltételezett (vélt vagy valós) hatásuk, emlékei alapján igyekszik megrajzolni. Ezzel a megközelítéssel találkozhatunk többek között az ország közepében fekvő királyi, főpapi székhelyek, többek között például a 14–15. századi Buda, vagy Esztergom 12–13. századi művészetben betöltött helyét érintő vizsgálódásokban. Így Esztergom töredékeiben elemezhető királyi, utóbb érseki palotájának és különösen Szent Adalbert-székesegyházának művészettörténeti jelentősége és „kisugárzása” (központozó kötődés mechanizmusa) követőinek köre(i) nyomán ragadható meg leginkább.⁴²³ Hasonlóképp például az emblematikus jáki apátsági templom egyes építészeti és plasztikai részletmegoldásainak a környékbeli piciny falusi plébániatemplomokra gyakorolt tartós (és többé-kevésbé azonos színvonal lokális árnyalatait mutató, helyi építő-, kőfaragó gyakorlatba felszívódó) hatásának vizsgálata a templom regionális összefüggésrendszerét (előzmények és követők köre), a műhelygyakorlat helyi továbbélését rajzolja elénk.⁴²⁴ Rendszerint motivikus átvételek sora figyelhető meg, mely időben távolodva a kulcsemléktől gyakran kvalitáscsökkenéssel is társul, helyi mesterek (kőfaragók, kőművesek) kezén valamiféle archaizmussá, archaizálássá, provincializmussá alakul át. Ugyanakkor érdemes odafigyelni a „folyamat” fordítottjára is, amikor a művészettörténet közvetlen környezetükben látszólag izoláltan álló, kiemelkedő jelentőségű főművek helyi előzményeire, előfeltételeire, lokális komponenseire kérdez, illetve mutat rá. A példák közül említhető itt az esztergomi Porta Speciosa, melyet élvonalbeli kvalitásai az egyetemes európai anyagba emelnek, ugyanakkor bizonyos architektonikus sajátosságai: a kétfelől falfülkével kísért bélietes portál felépítménye, vagy a fülkébe foglalt, egymás fölé sorolt figurákkal (próféták,

⁴²³ „Esztergom hatása a 13. század eleji magyarországi művészetben” és az ún. „esztergomi műhely” kérdéskörhöz és 20. századi tudománytörténetének legfontosabb állomásához többek között: *Gerevich 1938*, („Az esztergomi műhely”; „Az esztergomi stílus kisugárzása”); *Dercsényi 1964*, („Esztergomi építkezések. Esztergomi kapustílus elterjedése”); *Marosi 1984*; *Tóth S. 1983.*, Kérdéshez összefoglalóan: *Marosi 1994*, 154–158. o.

⁴²⁴ Többek között lásd: *Gerevich 1938* „A jáki szobrásziskola” etc. *Bogay 1943*, *Dercsényi 1964*, 88 – 108. o.; *Dercsényi 1972*, 196–197. o.; *Valter Ilona*: Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon. Budapest 2004.; *Lóvei 2002*, 17–33. o.

apostolok) díszített szarkövek motívumainak előzményei adottak a korábbi évtized(ek) hazai emlékei között (előbbire Sopronhorpács nyugati kapuja, utóbbira: Székesfehérvár, portál, Jásd, Pécs).⁴²⁵ Mint látható, a kisugárzás, hatás alapján felvázolt centrum művészettörténeti képe a műhelykonstrukcióktól, műhelyfogalmaktól sem áll távol, gondoljunk csak az ún. pécsi, vagy az esztergomi műhely, illetve „Ják és köre” művészettörténet-írásban befutott karrierjére.⁴²⁶ Egerrel sem volt ez másképp, jóllehet ennek szakirodalmi hangsúlya az összefoglaló művészettörténeti munkákban – ha egyáltalán szerepelt – messze a fent említettek mögött maradt. Ennek egyik oka talán az, hogy ez esetben maga a kulcsemlék töredékessége folytán is nagyon homályosan, hiányosan ragadható csak meg. Esztergommal, Péccsel szemben itt például jóval kevesebb a stíluskritikai fogódzót nyújtó ornamentális töredék, az alaprajz körvonalai, az épület tagolása is jóval bizonytalanabbul ragadhatók meg, s így a „kisugárzás” is csekély támpontokat látszik nyújtani. Másrészt a terület (régió) más kiemelkedő jelentőségű és komoly kutatástörténeti múlttal rendelkező Árpád-kori főemlékével, így például a 11. századi Feldebrővel, vagy a 13. század első felének Bélapátfalvájával, noha történetek erre vonatkozó kísérletek, kapcsolódási pontjai Eger megfelelő korszakának töredékeivel egyáltalán nem, vagy alig ragadhatók csak meg.⁴²⁷

Ipolyi Arnold, majd nyomában Csemegi József és Dercsényi Dezső tézisei szóltak a 12. századi egri székesegyház műhelyéről és kisugárzásáról. Érdemes ezeket egymás után olvasnunk, hiszen – a székesegyház felépítményre és alaprajzi elrendezésének típusára vonatkozó fejtegetésektől (Csemegi) és azok tudománytörténeti vonatkozásaitól itt most eltekintve – a „normann” ornamentika, s különösen Ipolyi és Csemegi munkájában annak is egy korai, 12. századi, a későbbi kutatásban inkább feledésbe merült vonulatának felvázolására – tettek kísérletet. Mindez Ipolyinál anglo-normann, Csemeginél – részben Richard Hamann hatására – skót bencések közvetítette dél-német hatásokat jelentett a 12. század közepén, Dercsényinél pedig összefüggést az 1200 körüli esztergomi palotakápolnával.

⁴²⁵ Esztergomhoz: *Marosi 1984, Marosi 1994*, 154–158. o.; *Marosi 2000, Tóth Sándor*: Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd. In: *Pannonia regia 1994*, 115–122. o. Kieg.!

⁴²⁶ *Gerevich 1938*, 98–118. o. *Dercsényi 1943, Dercsényi 1970*, 37–47. o. (A pécsi műhely kora. A XI. század végétől a XII. század utolsó évtizedéig) tudománytörténeti szempontból a kérdéshez többek között: *Marosi 1994*, 154–155. o. A kérdéskörhöz lásd még: *Szakács, Béla Zsolt*: County to Country: Regional Aspects in the Research of Romanesque Art in Hungary, *Acta Historiae Artium* Tom. XLIX. (2008), 55–62. o.

⁴²⁷ A ciszterci apátságot (1232-ben) alapító és építtető Bél nembeli (II.) Killit egri püspök (1225–1245) személye révén kapcsolódási pontok keresése Eger és Bélapátfalva építkezései között: *Csemegi 1937*.; *Csemegi 1941/a*.; *Tóth Melinda*: Eger. In: *Székesfehérvár 1978*, 254–255. o.; *Marosi 1984*, 119. o.

Ipolyi 1865-ös monográfiájának írása során a 11–13. századi székesegyház képeinek felrajzolásához a történeti forrásokat, az akkor ismert egyik féloszlopfit (Kat. 32., ___kép), valamint a román kori tömegalakítás és részletek tekintetében kétes értékű (a várat és a romos székesegyházat sematikusan és stilizálva ábrázoló) újkori metszeteket (Houfnagel, Hazael Hugó) hívhatta segítségül.⁴²⁸ Ezeken az ábrázolásokon vélte felfedezni és ezeken keresztül elemezte a székesegyház román stílusjegyeit: a kéttornyos homlokzatot, a félkörívsoros párkányt, a félköríves lezárású ablakokat és a nyugati homlokzat övpárkányát. A Hazael-féle (___KÉP) metszet alapján a következőket gondolta a székesegyházról: „...a templom homlokzatán, az ajtó felett találjuk ismét egy más érdekes román ízlésbeli ékítmény nyomát. Ezen úgy nevezett ruta- vagy csürlödéd alak, egy és itteni alakzata szerint talán helyesebben kettős szikszaknak nevezhető ékítmény [...] egyike szinte a románízlés nevezetesebb tagozati ékítményeinek, mely kiválólág Angolország normann-román építészeti ízlésében jön elő; [...]nem ritka [...] Franciaországban[...] Németországban Regensburgban a skót bencések monostorán. [...] hazánkban [...] a sz. jáki és lébényi monostori egyházaknak ...homlokzatán és kapuzatán...”⁴²⁹ Az oszlopfit (Kat. __, ___kép) kapcsán: „...a levélszáron az úgynevezett gyémántjegecz, vagy másképp szögfejnek is nevezett ékítményi alakzat jön elő, mely a korábbi román és nevezetesen szinte az angolországi normannromán építészeti ízlés ornamentikájának éppen oly jellemző sajátága, mint a egyházunkon előjövő fentebb leírt ruta- vagy szikszak ékítmény...”⁴³⁰ Norwich, Oxford, Canterbury, Clermont, Maria Laach-i monostor, asschaffenburgi kerengő, Deutsch Altenburg (nála Németóvár) szerepelek az oszlopfit ezen ornamentális részletének analógiájaként. A nyugati határon közelében fekvő, alsó-ausztriai Deutsch Altenburg-on⁴³¹ kívül az egri oszlopfithez hasonló levélalakítást és *gyémántjegecz-ékítményt* nemigen tudott említeni, ezért „...Annál nevezetesebb azonban és érdekesebb már most, hogy éppen Eger környékén, egyfelől az Egerrel tőzsomszéd Szomolya káptalani helység, másfelől az egri érsekség birtokával határos tarnavölgyi Sz.-Márja falucska egyházain hasonló műrészletek találhatók ezen korszakból. Szomolyán ugyan a régi egyháznak román ízlésben fennmaradt eredeti portaléja oszlopzatának fejezetein is jönnek már elő némileg hasonló alakzatok; de különösen mind Szomolyán, mind az épebben fennmarad sz.-

⁴²⁸ *Ipolyi 1865*, 127–129., I–II. tábla

⁴²⁹ *Ipolyi 1865*, 129. o.; Regensburghoz: *Stocker 2006*.

⁴³⁰ *Ipolyi 1865*, 129–130. o.

⁴³¹ A Deutsch Altenburg-i karner portáljának fejezeteire gondol Ipolyi. Ehhez összefoglalóan a korábbi szakirodalommal: GBÖ I. 320–322. o. (*Mario Schwarz*)

marjai román egyház díszesebb párkánytagozatain tűnnek fel ily gyémántjegecz alakzatú vésetekkel ékített szalagok.⁴³² Ez nyilván arra utalhat, hogy itt székesegyházunk román ízlésbeli korszaka művészeinek s építészeti iskolájának befolyását keressük. Annál inkább, midőn azt látjuk, hogy egyházunk ezen román ékítményi formái kivüle éppen csak vidéke köréből ismeretesek.”⁴³³

Csemegi József 1935-ben a román kori egri székesegyház Boldva analógiájára feltételezett keleti toronypárjának és a 12. századi székesegyház általa rekonstruált alaprajzi elrendezésének dél német (Würzburg, Regensburg) stíluskapcsolatai nyomán az építészeti ornamentikában is hasonló igazodást keresett. „...Egertől nem messze eső Szomolya község egykori román templomának fennmaradt keretkövei mutatnak a német-skót bencés építészet formakörével szellemi rokonságot. Ezek a faragványok egyedül állanak hazánk építészettörténetében, mert ezidőszert legkoraiabban ismert, valószínűen a XII. század második feléből származó normann-román díszítésű maradványaink. De ezek a jellegzetességek Eger egyetlen fennmaradt román kori oszlopfőjének ornamentikáján, egy párkánytöredéken, valamint egy annak, a gerezdes normann kapitелеkre emlékeztető, bordázott vállkövének díszítésén éppen úgy tükröződnek, s annak a feltevésnek adnak helyet, amely ezt a különleges maradvány-csoportot a skót bencések által életre hívott korai normann hatással kívánja összekapcsolni. Ennek a normann formakörnek további nyomát Eger környékén a tarnaszentmáriai templomocskánál is megtaláljuk, hol nemcsak különleges oszloplábazatának ornamentikai jellege⁴³⁴ mutat feltevésünk helyességére, hanem az is, hogy a rajnavidéki löhere-álaprajzú templomelrendezésekre emlékeztető apszis megoldása annak a kölni Gross St. Martin-templomnak⁴³⁵ az alaprajzi redukciója, mely eredetileg szintén skót bencés építkezés volt, s az ott hasonlóképpen jelentkező normann építészeti hatás apszisainak architektúráján éppen úgy kimutatható. [...] az egerkörnyéki

⁴³² Henszlmann 1876, 135–136. o.; Forster I. 1905, 264. o. („Szent-Mari. Alttemplom és Felsőtemplom alaprajzai. 23 mm., 5' Falpillér és ennek ornamentális részletei. (Henszlmann) Tollrajz. Nagys. 36×27. Henszlmann-hagy. a Kassai Múzeumban Visegrád és vegyesek felirató vázontáblában és felmérési vázlatok. Jegyzetek és Vázlatok cz. kötetben ugyanott. 2. Ugyanannak keresztmetszete) Ezek ma a KÖH Tervtárában találhatók: ltsz. 7554., 7555., Havasi 2004, 27–28. o. (59. jegyzet/III); Jankovics 2010, 330. o.

⁴³³ Ipolyi 1865, 130–131. o.; Valamint vö: Ipolyi 1873, 495–496. o. és Ipolyi 1869, 38. o. (Egerről szólva. „...nemcsak mint valamely magán álló műemlék emelkedett itt. Hanem mi több, nagyszerű művészete terjedt műgyakorlatot s egész műiskolát alkotott szerte, a vidéken, mint ennek nyomai végső műmaradványaiból még kivehetők...”

⁴³⁴ Csemegi véleménye, valamint periodizációs és datálási javaslatai későbbi Tarnaszentmáriáról írott tanulmányaiban megváltoztak. Vö. Csemegi 1941, 45–46. o. és Csemegi 1949, 92–111. o.

⁴³⁵ Az alaprajz tipológiába itt most nem belebonnyolódva, vö. Marosi 1999. 19. o.; Jankovics 2007. ; Szakács 2010, 696–699. o. A kölni Gross St. Martin-hoz: Kubach–Verbeek I. 1976, 572–579. o.

műemlékeknek, vagy azok maradványainak alapján hazánk e korabeli építészettől sajátosan eltérő, egységes emlékműcsoport felismerésére jutottunk, melynek középpontjában maga az egri székesegyház állott. Az építmények mind a XII. század második feléből, vagy a XIII. század elejéről valók, sorukat az egri székesegyház nyitja meg, melynek alapjait talán már Márton [Martirius] püspök idejében (1141–1156) [sic] lerakhatták, építése pedig bizonyos elhúzóddhatott a század harmadik negyedében is és ekképpen az 1150 körül befejezett würzburgi Jakab-templom közvetlen folytatásának tekinthető.⁴³⁶ Bö három évtizeddel később Dercsényi a Heves megyei műemléki topográfia bevezetőjébe írott művészetföldrajzi összegzésében a következőket olvashatjuk: „...Néhány töredéken viszont normann jellegzetességek mutatkoznak, ami felveti az esztergomi királyi várpalotával és kápolnával – mint a normann elemek ez időbeli legkorábbi megjelenési helyével – való kapcsolat lehetőségét is. [...] A normann elemek egri feltűnése nem elszigetelt jelenség, az eltűnt kácsi, az elbontott szomolyai templom az egri székesegyház kiáramlásának fogható fel. Különösen jelentős szempontunkból a szomolyai templom kapuja, melynek köveit az egri múzeumban szinte hiánytalanul össze lehetett állítani, mert ezen normann díszítő stílusnak egyik jellemző sajátossága kissé provinciális változatban jelenik meg.”⁴³⁷

Ezek után talán joggal feltehető kérdés, hogy értékelhető-e a környék romanikája, mint az egri székesegyház lecsapódása? Alkotható-e kép a töredékeiből hézagosan ismert 12. századi, valamint a 12. század végi – 13. század eleji egri székesegyházról ezen román kori épületek s töredékeik alapján? Kitapogathatók-e stílusárnyalatok, stílusvonulatok, tendenciák ezek mentén? S beszélhetünk-e mindezek kapcsán szűkebb értelemben vett régióról (Kunstlandschaft) és művészetföldrajzi vonatkozásokról?

⁴³⁶ Csemegi 1935, 221–223. o.

⁴³⁷ Dercsényi 1969, 72. o. ehhez vö: Dercsényi 1972, 191, 197. o. Többek között Esztergom és Ják normann ornamentikája kapcsán írtakat. Esztergomi palotakápolna nyomán, 1200 táján elterjedő motívumkincsre, stílusra gondolt. Ennek megfelelhet az Gyulafehérvár újjáépülő székesegyháza, valamint megfelelhetne Csemegi elképzelései nyomán Eger is (vö a sakktáblás faragványoknál írtakat), de ezt az elképzelést hallgatás övezi. Tudomány és kutatástörténeti előzményekhez Esztergom és a „normand motívumok” kapcsán vö: Gerevich 1938, 152–153., 163. o.

A 12. SZÁZAD. PÁRHUZAMOSSÁGOK ÉS KAPCSOLÓDÁSOK?

Jegyzetek az Eger környéki építkezések stílusviszonyaihoz.

A szomolyai kapu és töredékei az egri kőtárban

Szomolya egyházmegye székhelyétől északkeletre, a Bükk lábánál fekszik. A falu középkori eredetű plébániatemploma, különösen annak piciny déli portálja az 1860–as, 1870-es évek folyamán vonta magára a hazai *monumentalis archaeológia* művelőinek figyelmét (211–213. kép). Ipolyi Arnoldnak köszönhetően került be a szakmai köztudatba, aki a Magyar Orvosok- és Természetvizsgálók 1868–as, Egerben megrendezett vándorgyűlésén, a megye középkori műemlékeit figyelemre méltó művészetföldrajzi szempontok szerint vizsgáló tanulmányában – az egri középkori székesegyház néhány évvel korábbi monográfiájában részben már megelőlegezett tételét ismételten kifejtve – a 12. századi székesegyház, egyben az ottani „normann iskola” kisugárzásának (egyúttal bizonyítékának) tekintette a közeli falu templomának portálját.⁴³⁸

Henszlmann Imre Foltin János (1837–1915) akkori szíhalmi segédlelkész 1872-ben kelt, a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága számára küldött jelentésére válaszolva,⁴³⁹ hívta fel a figyelmet a szomolyai emlékre, s megemlítette a templom román kori kapuzatáról készült rajzát. Ezek szerint Henszlmann 1872 előtt, vélhetően az 1860-as években már járhatott a helyszínen s a templom déli kapujáról rajzot is készített, mely – a MOB rajztárának jegyzéke szerint – hagyatékában („Jegyzetek és vázlatok könyve”) a Kassai Múzeum (ma Východoslovenské Múzeum) volt még fellelhető a múlt század elején.⁴⁴⁰ Ezen rajz ismerete nélkül bizonytalan, hogy Henszlmann látogatása a megyében összefügghet-e az 1862-es egri útjával (mely az a várbeli székesegyház ásatásának megkezdésére is döntő hatást gyakorolt), avagy az 1868-as gyűlés kirándulásaival?⁴⁴¹ Az átmeneti stílusnak minősített, „csinos” kapuzattal bíró templomot

⁴³⁸ Ipolyi 1865, 130–131. o.; Ipolyi 1873, 496. „...régii kapuzata faragványain sajátosságosan ugyanezen román műidomzati ékítményrészletek [t. i. egri oszlopfőnél tárgyalt „gyémántjegecz”] tűnnek elő. Mi nyilván arra utalhat, hogy ezekben az egri székesegyház román izlésbeli korszaka művészeinek, építészeti és szobrászati iskolájának befolyását keressük. Annál inkább, ha tudjuk, hogy ezen román ékítményi műformák hazánk emlékein másutt elő nem jönnek s a műtörténet szerint kiválólag az angol–normann építészeti műiskola sajátosságát képezik...”

⁴³⁹ KÖH Tudományos Irrattár, 1872/71. Ehhez lásd: Függelék.

⁴⁴⁰ Forster II. 1905, 250., 264. o.

⁴⁴¹ Ehhez: Kátai-Albert 1869, 343–351. o., valamint Ipolyi Arnold üdvözlő beszéde uo. 36–41. o. Az 1868-as vándorgyűlésről: Cs. Plank Ibolya–Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok* (Művészettörténet–műemlékvédelem IX.) Szerk. Bardoly István–Haris Andrea, Budapest 1996, 21–45. o.

1877-ben átalakították, hajóját, amelyet Gerecze Péter jegyzéke később csúcsíves korinak írt le,⁴⁴² lebontották. Román korinak meghatározott szentélyét ekkor még kápolnaként megtartották. 1897–1898-ban azonban a fenntartott rész sorsa is megpecsételődött: állapota miatt végleg lebontották, köveit az őt körülvevő temető kerítésfalának javítására, építésére használták fel. Innen kerültek be az egykori portál töredékei az 1920-as években Szmrecsányi Miklós kezdeményezésére az Érseki Múzeum Kőgyűjteménybe, majd 1932-től a Líceumban a Lapidárium kiállításán nyertek elhelyezést (kép).⁴⁴³ Napjainkban a helyszínen a középkori maradványokra/faragványokra a felszínen már semmi sem utal. Ha az 1860-as évekből ránk maradt adatokat és leírást jól értelmezzük, akkor a portál kövei az egykori Árpád-kori templomból hajójának déli oldalából kerülhettek ki. A „szentély” megjelölés talán a későbbi, középkori átépítés(ek) során megtartott és nyugat felé kibővített román kori templomocskára hajójára vonatkozhat, ez magyarázhatná, hogy a 19. század végén „a kápolnaként megtartott szentély” déli oldalán nyílt a kis román kapu.

Az egri káptalan területén fekvő, a későbbi középkor folyamán a sári monostorhoz is tartozó falu első említése 1269-ből ismeretes, egy birtokvita kapcsán kelt, a káptalan által kiállított és átírt oklevélből.⁴⁴⁴ Ekkor Bél nembeli Szilveszter özvegye (Pál mester lánya) visszakapta Egyházasszomolya (*Ighazaszumula*) földjét, melyet anyja (leány negyede) révén, annak halála után már a tatárjárás előtt is bírt.⁴⁴⁵ Ám mint lenni szokott, ez közvetett s jóval későbbi adat, mint ami a templom kapuja alapján stílusosan sejthető lenne. Csak annyi bizonyos hogy ekkortájt, illetve a tatárjárást megelőző évtizedekben már templommal bíró helység volt. Ugyanakkor a stíluskritikai összefüggések vizsgálatát nehezíti az az ismert, a provincializmus fogalmával kapcsolatos bizonytalanság is, ami rendre előjön a vidéki, falusi emlékek elemzésekor:

⁴⁴² Forster II. 1905, 250., 264. o.

⁴⁴³ Ennek felszámolása után raktárban hevertek, majd a várbeli gótikus püspöki palota (a ma láthatót megelőző) állandó kiállításán összeépítésben szerepeltek (erről kép: *HMM I.* 1969, 44. kép, valamint *Kozák 1981*, 7. o.). 2002 táján a portál kövei a várbeli félnyeregetűs kőraktárban voltak, majd a Dobó utcai raktárba kerültek.

⁴⁴⁴ 1269-ben Lampert egri püspök előtt folyó pert lezáró, a káptalan által is átírt birtokösszeíró oklevelet lásd: *Sugár István*: Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban 1245–1521. Miskolc 1980, 238. o.; *ÁOkl 1997*, 11–12. sz., 30–32. o. Történeti adatokhoz még: *Szabó F. 1936*, 20. o.; *Györffy 1963*, 809. o.; *Soós 1985*, 87–88. o. A későbbi középkorban a Felsőszomolya nevű falurészt (mely 1486-ban már pusztá) a sári monostor, majd a felsőtárkányi karthauziak birtokolták. 1421-ben Szomolyai család kapta meg királyi adományként. Soós ehhez kapcsolja a templom 15. századi gótikus újjáépítését.

⁴⁴⁵ „...dictam terram Ighazaszumula cum suis utilitatibus et pertinentiis universis eudem domine similiter coram nonobis compa rentirelinquerunt et permiserunt perpetuo possidendam eo modo eaque plenitudine sub eisdem metisantiqius et terminis, quibus mater ipsius domine possedit et ipsa eadem domina relicta

miszerint a „nagyművészetben”, központokban alkalmazott építészeti megoldásoknak, formáknak, motívumoknak sajátos ötvözőkeivel s olykor akár emberöltővel, évszázaddal hosszabb kifutásával is lehet olykor számolni. E bizonytalanságból fakadóan találkozunk Szomolyával, mint általában a tágabb értelemben vett 12. századra helyezett alkotással.

A kicsiny, félköríves lezárású portál jellegzetessége: hogy egy bélletréteg tagolta, a függőleges rétegekővek sarkát a kötőmb síkjában tartott, lapos homorlattal kísért, vaskos henger tagolja, melyről a lábazat és lezárás ismerete híján nem tudható, hogy vajon kaphatott-e valaha oszlopszerű megjelenést (211–213. kép). A kapu lábazati része nem maradt fenn. A szárkővek hengertagos részének lezárása is bizonytalan, bár a megmaradt bal vállkő felfekvésének kiképzése, mely megfelel a hengeres saroknak, arra is utalhat, hogy ilyesmivel (fejezetrésszel) nem is biztos, hogy számolni kell. A portálnak geometrikus ornamense rendkívül dekoratív megjelenést kölcsönzött. Ez az ornamens igen egyszerű. Két egymás melletti éles homorlatpárba faragott, ékmetszéses cikkcakk-mustra fut körbe mind a bélletköveken, mind az archivolton, folyamatosságukat a vállkő ugyan megakasztja ám ennek homlokoldalát is ugyanilyen motívum díszíti, vízszintes helyzetben. Az aprólékos, ékmetszéses cikkcakk (zegzug) motívummal díszített, párhuzamosan futó sávok, egyrétegű béllettagolás jellemzi a szomolyai kapu legközelebbi rokonaiként felhozható két másik magyarországi emléket: a középkori egri egyházmegye távoli vidékén, a Nyírség déli részén fekvő Szakoly templomából ismert „faragott téгла” töredékeket (214. kép)⁴⁴⁶ és Erdélyben a Gyulafehérvár melletti Marosszentimre templomának Entz Géza által a 12–13. század fordulójára helyezett déli portálját (215. kép).⁴⁴⁷ Az erdélyi kapun a szárkővek keretdíszét a Szomolyáról is ismert kettős cikkcakk-dísszel kitöltött sáv alkotja, a sarkokat a Szomolyainál karcsúbb, kockafejezetben és lábazatban végződő oszlopocska tagolja. Szakolyból hasáb alakú töredékek maradtak fenn, melyek homlokoldalát egymás

Silvestri post obitum matris sue possedisset usque ad adventum Tartarorum” Lásd: *ÁOkl* 1997, 11. sz., 31. o. (15–18).

⁴⁴⁶ Szakolyhoz lásd: Gerecze Péter 1898-as fényképfelvételeit: *Bakó* 1993, 453–455. sz. (ormanemátális téglák) a bontás alatt álló templomhoz: uo. 450–452. sz. A református templom középkori, vélhetően gótikus (14. századi) eredetű, poligonális lezárású szentélyének, valamint a hajójának elbontására 1898-ban került sor. Erről lásd Gerecze Péter 1898 májusában kelt jelentését: *KÖH Tudományos Irattár, MOB* 1898/97. sz. Ugyanekkor rögzítette fényképen a bontás menetét. Az új templomot, melybe a korábbi tornyot befoglalták, 1898-ban szentelték fel. A műemléki dokumentumokhoz: *Forster I.* 1905, 366. o.; Ékmetszéses darabokról: „domborműves téglák a lerombolt templomból”; *MMT XI.* 1987, 299–302. o., 356. kép (301.o.) „...különösen érdekes ... a néhány változatos díszítésű faragott téгла és festett vakolatdíszítéses töredék...” Közülük kettő ma a Nyíregyházi Jósza András Múzeumban található.

⁴⁴⁷ A marosszentimrei kapuhoz: *Entz* 1958, 73. o.; *Entz* 1968, I., 11–12. o., 4. kép., II., 152. o. *Dercsényi* 1972, 199. o. 153. kép; *Entz* 1994, 30–31. 126. o., 22. kép.

felett ékmetszéses formálású rozetták, illetve három egymás mellé sorolt, zegzugmotívummal kitöltött sáv díszítik. A bizonytalan rendeltetésű – Szomolyával, és Marosszentimrével ellentétben kevésbé bizonyosan körülhatárolható korú – szakolyi töredékek a 19. század végi leírások szerint „faragott téglából” készültek, így velük kapcsolatban műfajuk révén akár egyféle szériagyártással is számolhatnánk. A szakolyi töredékeket az erdélyi portállal még az ékmetszéses alakítású rozetták – melyek Marosszentimrén a szárkővön sorakoznak és cikkcakkos szegély is övezi őket – motivikus közössége is összeköti. Marosszentimrén a portál egyes motívumai és részletmegoldásai (levélsor kialakítása, miniatűr kockafejezetei a gyulafehérvári székesegyház kora 12. századi faragványain láthatókra reflektálnak, ami – az egyes motívumok provinciális keretek között való hosszú továbbélését szem előtt tartva –, arra is felhívja a figyelmet, hogy a kapu stílusa a 12-13. század fordulójánál korábbi rétegekhez kötődik.⁴⁴⁸

Szomolyán az egyrétegű, sarkán hengertaggal tagolt portálformára párhuzamként kínálkozik az egri székesegyház egykori, déli, előcsarnokba nyíló freskódíszes kapuja, mely jelen ismereteink szerint a 12. század derekánál sokkal későbbi nemigen lehet. (154–158. kép). Az egri kapunál a fejezetrész ismeretlen, a hengertag lábazati része viszont – az erdélyi emlékhöz némileg hasonlóan – sarokkarmos gömbszelvényes, fordított kockaoszlopőre emlékeztető megállítást kapott. A cikkcakk mustra előjön az alább tárgyalandó, a 12. század közepére, középső harmadára mutató Kácson, az ottani anyagon belül is provinciálisabb árnyalatot képviselő párkány – vagy fejezettöredéken (Kat. Kácshoz lásd alább), hasonlóképp sekély metszésű homorlatba írva. A stílári és történeti adatok nyomán Szomolya kapujának datálásul a 12. század középső harmada s az 12. század vége közötti időszak kínálkozna leginkább.

Feldebrő, a 12. századi átépítés emlékei

A szomolyai ékmetszéses, cikk-cakk díszes portál, a provinciálisabb cikk-cakkdíszes kácsi töredék (ezekről bővebben lásd alább) és e fejezet bevezetőjében említett stíluskor kapcsán – jóllehet ezt eddig ebben az összefüggésben nem vizsgálta a kutatás – érdemes utalni a feldebrői templom átépítésének emlékeire (208–210. kép). Ismeretes, hogy a

⁴⁴⁸A szakolyi és marosszentimrei, szomolyai emlékek bővebb építés- és művészettörténeti háttéréhez: Árpád-kori ornamentális téglák Szakoly lebontott középkori templomából. In: Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Szerk. *Kollár Tibor*, Nyíregyháza 2011, 92–113. o.

kutatás által a 11. század közepére, második felére helyezett centrális alaprajzi elrendezést mutató, keleti részén altemplommal bővített épületet az északi és déli oldalának leválasztásával, a korábbi árkádok, északi és déli pillérsor vonalában falat emelve, hosszaházassá alakították (164–166., 175–176. kép). Ezen átalakításnak köszönhető, hogy a 11. századi épület egyes pilléreit és árkádív-indításait befoglalták az újonnan emelt kváderfalazatba. Az átalakítás korának meghatározása a szakirodalomban a 12. század közepétől a 12. század végén át a 13. század elejéig terjed.⁴⁴⁹ Ezt jelentősen befolyásolhatta az is, hogy a korábbi kutatás ezen átépítéshez kapcsolta az altemplom freskóciklusát.⁴⁵⁰ Az építészeti megjelenés és az átépítéshez köthető faragott részletek ettől függetlenül is nehezen datálhatóak. A pillérközökbe húzott hajófalak egyszerű, ám igényes kivitelű kváder-architektúrát mutatnak. Precíz megmunkálású kváderek (kérdéses, hogy közöttük számolhatunk-e a korábbi templomból felhasználtakkal), melyeken azonban a vésokezelés, felület-megmunkálás nyomai jól követhetők, melyek inkább a korábbi, mint a 13. századi emlékanyaggal mutatnak párhuzamot. Keskeny tölcserbélletes ablakok, s egyszerű egyrétegű élesen metszett vakívek sora tűnik fel. A vakívek ívmezejét a záradék alatt kidolgozatlan formák, egy esetben kereszt tölti ki (175–176. kép). A vakíveket magas, keskeny konzolok támasztják alá, ezek profilja homorlattal egybefűzött kettős pálcstag-szeletet mutat, melyeket lemeztag zár. E profilformálás, valamint a pálcaszelet némileg az egri saktáblás darabok hengerrovatos elemére emlékeztet. Egyszerűségük nehezíti datálásukat, a környékbeli emlékek között az efféle egyrétegű, mélyített ívmezejű, kisebb díszítménnyel kitöltött vakívek ismeretlenek, a dísztelen forma Egerben a székesegyházi anyagban jön elő, ott a 12.

⁴⁴⁹ *Dercsényi 1969*, 68. o., (Hivatkozik Kampisnak a kváder megmunkálás hasonlóságára alapozott feltételezésére, mely szerint a tarnaszentmáriai templomot a 13. században a debőri templom lebontott oldalhajóinak köveiből építették volna. *Kampis Antal: A képzőművészetek története*. Budapest 1963, 580. o.). Az átépítés művészettörténeti megítéléséhez még: *Kampis 1955*, 186–187. o. a 13. század közepére datálta. „a késő román stílusra ... vallanak az ívsorral díszített faragványok.” Kampis kritikájához: *Csemegi 1955*, 55–56. o. Csemegi a 12. századra (vö: *Lux G. 1942*, 8. o.), a 12 század második felére helyezte az ívsor formai jegyei alapján az újjáépítést. „ez az ívsoros párkány, jellegzetes göbdíszével az ívek záradékpontjában, a XII. sz. második felének tipikus formajegyeit viseli magán. Szűkebb hazája Franciaország, közelebbről Ile de France és Picardia. Kiragadott példáját a Quesmy-i templomocska szolgáltatja, amely 1160 körül épülhetett...” Tóth Melinda a 13. század közepére, a tatárjárás utáninak gondolta az átalakítást: *Tóth M. 1974*, 28. o. Néhány évvel később a szírent ábrázoló kőfaragvány töredék nyomán a 12. századi átépítés lehetősége fogalmazódott meg: *Székesfehérvár 1978*, 86. o. és 121. o. (*Tóth Melinda*), ehhez vö. *Maroszi 2007*, 80. o. A feltáró régész véleménye szerint az átalakításra „12–13. század fordulója táján” került sor. *Kovalovszki 1987*. sz. n. (A második templom), valamint *Kovalovszki 1993*, 87–97. o., azonban néhány évvel később a szírent ábrázoló kőfaragvány töredék nyomán a 12. századi átépítés lehetősége fogalmazódott meg: *Székesfehérvár 1978*, 86. o. és 121. o. (*Tóth Melinda*) ehhez vö: *Maroszi 2007*, 80. o.

század középső időszakához köthető, továbbá az 1200 körüli Váraszón is feltűnik, de mindez csekély támpont, hisz egyszerűsége folytán a forma közelebbi datálása lehetetlen. (147., 251. kép). Hasonló a helyzet a régészeti kutatások során, a bronzöntőműhely gödréből, faragott kváderek kíséretében előkerült vakívtöredékekkel, melyet feltárója a korábbi, 11. századi templomhoz kötött (210. kép).⁴⁵¹ Lapos, lépcsőzött lemeztaggal keretezett formájának párhuzama az egri székesegyház korai töredékein is előjön, többek között hasonlót láthatunk miniatűr kivitelben az egyik párkánykövön sakktábladísszel összefüggésben (Kat. 9., 131–132. kép). Az átépített templom töredékeit képviseli néhány ma az attemplomban elhelyezett faragvány (208–209. kép). Ilyen az a négyzethálós mustrát mutató párkánykő, amelyen sakktáblaszerűen minden második mezőt X-forma/Andráskereszt (néhol egy mezőben egymás alatt kettő) tölti ki, illetve a felső sorban van olyan mező, melynél csak átlós vonal látható.⁴⁵² A részletek sekély kidolgozásúak, a homlokoldali dísz inkább síkban kezelt hálószerű mustra. A kérdés, mely vele kapcsolatban elsőként felmerül, hogy vajon az egri székesegyházból is ismeretes, ott vélhetően a 12. század végi, 1200 körüli átépítéshez köthető, utóbb Noszvajon és Váraszón is feltűnő ékmetszéses alakítású, plasztikus gyémántmetszéses párkányok provinciális utözöngéjéről lehet-e itt szó, avagy azoktól függetlenül egy forrásait tekintve hasonló irányba mutató, ám bő fél, vagy egy teljes évszázaddal korábbi áramlat emlékéiről (150–152., 250–253., 259–260. kép). A négyzethálóba komponált, geometrikus, dekoratív minták elterjedése a „forrásvidéken” északnyugat francia és anglo-normann területen (illetve például Elzász-Lotaringiában) már az 11. század derekától, az 1070-es évektől jól megragadható (216–217., 234. kép). Az ornamens 1100-táján már szélesebb körben elterjedt lehetett, és a 12. századba nyúlóan még évtizedekig közkeletű maradt.⁴⁵³ Módszertanilag nemcsak Feldebrő, hanem az itt vizsgált többi emlék esetében is megjegyzendő és szem előtt tartandó az az általános buktató, mely a geometrizáló díszítmények datálásának nehézségét – különösen ilyen provinciális keretek között – fokozza. Ezek az adott építményre, emlékre vonatkozó forrásadatok és egyéb építéstörténeti, formai támpontok híján,

⁴⁵⁰ Csemegi 1955, 55–56. o.; Dercsényi 1955, 57–59. o.; Entz Géza: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól, *Művészettörténeti Értesítő* XVI. (1967), 242–243. o. Dercsényi 1969, 68. o.; Tóth M. 1974, 27–37. o.; Levárdy 1980, 290. o. Tóth M. 1981.

⁴⁵¹ Kovalovszki 1993, 95–96. o., 2. és 5. kép.

⁴⁵² A párkánykő az attemplom műemlékileg helyreállított északi végében, sz.: 53 cm, m.: 20,5 cm; mérhető mélység 16 cm (a kő be van építve a falba) Szürkés andezittufából készült. Az anyagvizsgálat (KÖH Irsz. 37191, 5. o. 3. kép) kemény édesvízi mészkő meghatározása ez esetben hibás vö.: jegyzet

⁴⁵³ Vö. Sakktábladíszes faragványokról szóló fejezettel

stíluskritikailag sokkal kevésbé ragadhatók meg, elemezhetők, osztályozhatók, mint a figurális vagy növényi ornamentika emlékei.

Feldebrő átépítéséből ránk maradt további töredékek közül a homorlattal alámetszett fonatdíszes pálcával záruló párkány- vagy kerettöredékek⁴⁵⁴ szintén inkább a korai időszakra, a 12. század első felére, közepe tájára utalhatnak. Többek között említendő Titel, Harina, Esztergom-Dömös, az egri akantuszos-palmettás pillér s az alább vizsgálendő Kács (és ezen keresztül talán Tarnaszentmária is), amelyek Feldebrő szempontjából jelezhetik a közkeletű díszítmény elterjedésének időbeli és művészettörténeti támpontjait.⁴⁵⁵ Érdemes lenne tehát újragondolni ebből a szempontból is Csemegi József és nyomában Dercsényi Dezső (1969-ben megfogalmazott) javaslatát a templom hosszaházassá alakításának 12. század közepére való helyezéséről. Mindezek itt csak vázlatos gondolatok és felvetések lehetnek, az említett kövekről pontosabb adatok és Feldebrő 12. századi átépítése tekintetében is tisztább kép az 1970-es években folytatott régészeti és műemléki kutatások eredményeinek részletes közzétételétől várható.

A kácsi bencés apátság román kori töredékei

Kács Szent Péterről nevezett bencés apátsága a 12–13. században az Őrsűr nemzetség egykori birtokközpontjának számító vidéken,⁴⁵⁶ Egertől északkeletre, közvetlenül a Bükk lábához ékelődő völgyben, a régészeti és történeti források adatai szerint a mai település északi részén magasodó dombon, a plébániatemplom helyén és környékén állott.⁴⁵⁷ Kegyurai a település határában és a közeli Sályon is lakótornyot/várat építő Őrsűr nemzetség tagjai lehettek. A bencés apátság alapításának ideje ismeretlen

⁴⁵⁴ Az atleptemplom északi végében egymás mellett egy fekszenek. Aljuk és tetejük illesztési felület, profiljuk meredek vonalú. A visszametszett szegéllyel kísért homorlat sekély, s a vékony (fej)lemez alatti fonatdíszes pálcája is enyhén kiül. 45×25 cm; illetve 43×25 cm szélesség 26. és 28 cm.

⁴⁵⁵ Harinához kötött, s a nagyszombati Brukenthal Múzeumban őrzött töredékekhez: *Entz* 1954, 27. o. 13. kép és *Entz* 1994, 28–30. o., valamint *Tóth S.* 2001, 230. o. 12. jegyzet és *Hervay F. Levente*: A bencések és apátságaik a középkori Magyarországon. *Paradisum plantavit* 2001, 543–544. o. (44–45. kép); Titelhez: *Tóth S.*, 1995, 227–232. o. 67. és 72. kép; *Tóth S.* 2010, 58–59. o., 128., 130–132. o.

⁴⁵⁶ *KMTL* 1994, 312. o. (*Parádi Nándor*). Köből épült lakótornyai Kácsott a falutól délre, valamint a keletről szomszédos Sályon kerültek feltárássra. Ezek használata régészetileg a 12. századra (annak is második felére) és a 13. századra helyezhető, a nemzetség a 13. század végére, 14. század elejére fokozatosan elszegényedett. Ezekhez lásd: *Kozák* 1968, 231. o.; *Parádi* 1982, 9–29. o.; Őrsűr nemzetséghez lásd: *KMTL* 1994, 520. o., (*Petrovics István*); *Parádi* 1982, 25–27. o.; Kácsról történeti adatok összefoglalóan még: *Kandra* 1885., *Foltin* 1885., *Sörös Pongrácz*: Az elenyészett bencés apátságok (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk. *Erdélyi László – Sörös Pongrácz*) XII. 2. Budapest 1912, 365–368. o. *Györffy* 1963, 778–779. o.; *Soós* 1985, 94–95. o.; *Kovács* 1987, 98. o.; *Hervay* 2001, 495. o.

⁴⁵⁷ *Foltin* 1885., *Szabó* 1936, 12–15. o.; *Kozák* 1968.

előttünk.⁴⁵⁸ Első említése „*monasterium de Kach*” 1248-ból való.⁴⁵⁹ Pusztulása a 16. század közepén, még a törökök Eger környéki feltűnése előtt következett be, 1549-ben Serédi Gáspár csapatai feldúlták és felperzselték.⁴⁶⁰

A ma látható egyszerű, kisméretű plébániatemplom a sziklás magaslat platójának északkeleti részén emelkedik. Egyetlen téglány alaprajzú hajóját azzal közel megegyező szélességű félköríves apszis zárja. Nyugati homlokzatán kicsiny, neoromán alakítású torony emelkedik. A templom ezen formájában az 1720-as évek legelején épült⁴⁶¹ és torony csak 1882-ben, a templom nyugati részének kibővítésével egyidejűleg készült a nyugati homlokzat elé.⁴⁶² A 18. századi eredetű templomnak tornya valószínűleg még nem volt, hisz Ipolyi 1866-os leírása⁴⁶³ is különálló haranglábról emlékezik meg. Az egri egyházmegyében eltöltött évei (1860–1870/71) alatt a környékbeli középkori építészeti emlékeket vizsgáló Ipolyi figyelmét már 1866-ban magára vonta a kácsi helyszín. Ő maga a félköríves lezárású, egyhajós plébániatemplomban sejtette a román templom maradványait.⁴⁶⁴ A plébániatemplom melletti harangláb falaiban, melyeket véleménye szerint a romokból emeltek, az apátság középkori kőfaragványait figyelte meg. Bélápátfalváról írva pedig a következőket jegyzi meg: „...a Bükkhegység másik oldalán fekvő Kácson, – hol mint ezen leírás történelmi részében említettem az Örs vezéri család ős megszállási székében a benedekes régi monostora volt – maig fennálló román egyház (melyet talán máskor lesz majd alkalmam megismertetni) melletti romokból rakott harangláb falán ily vörös kőanyagból faragott csinos oszlopfőket és párkányzatokat találni még, melyek stíljé béli egyházunkéval azonos korra is mutat...”⁴⁶⁵

⁴⁵⁸ Bencés voltára utal egy 1292-es oklevél: „...abbas monasterii Sancti Petri de Kach de ordine Sancti Benedicti...” lásd: Kovács 1987, 98. o. és Hervay 2001, 495. o.

⁴⁵⁹ IV. Béla király 1248. február 24-én kelt oklevelében, melyben Lampert egri püspöknek birtokokat adományoz. Árpád kori-oklevelek, 1997. 3. sz., 14. o.; Kovács 1987, 98. o.; Hervay 2001, 495. o. Továbbá megemlítendő, hogy a falunak a középkorban Szent Miklósnak szentelt plébániatemploma volt, ennek helyét ismereteim szerint még nem azonosította a kutatás.

⁴⁶⁰ Hervay 2001, 495. o.; Kozák 1968, 236. o.; Foltin 1885, 364-365. o. szerint husziták pusztították el (vö. ugyanott Kandra Kabos megjegyzését)

⁴⁶¹ Titulusa Szentháromság. Az építkezést a diadalíven fennmaradt freskó 1722-es évszáma datálja.

⁴⁶² A templom déli oldalához csatlakozó, dél felé félköríves lezárású kétszintes sekrestye a 20. század közepéről (1954) való. A templomnak korábban az északi oldalon volt egy négyzetes alaprajzú sekrestyéje. A ránk maradt publikációkból nem világos, hogy ez a barokk templomcskához tartozhatott-e, illetve hogy az építéstörténeten belül pontosan hol határozható meg a helye.

⁴⁶³ Ipolyi 1866, 55. o.; Sajnos a templom 1882-es bővítéséről, valamint ezt megelőző formájáról a források nem teljesek (levéltári anyag...) azokban talán még remélhető némi anyag.

⁴⁶⁴ Ipolyi 1866, 55. o., később is említi felsorolás-szerűen, vö. 1868-as előadásán alapuló tanulmányával: Ipolyi 1873, 500. o.

⁴⁶⁵ Ipolyi 1866, 55. o. A faluban ma is ezen kőfajtából, a Bükk térségében igen elterjedt vörös színű andezituffból építkeznek. Vélhetően a középkori maradványok java részét, kvádereit kőfaragványait a 18. századtól újraneépülő falu építkezéseihez használták fel. Így a kolostornak s a középkori templomnak a kövei nagyszámban elő fordulhatnak, s bármikor felszínre kerülhetnek egy-egy építkezés, bontás

Kácson középkori épületmaradványok először 1882-ben bukkantak a felszínre a templom nyugati részének bővítése során. Akkor Foltin János (1837–1915) alsóábrányi plébános és kerületi esperes tett forrásértékű megfigyeléseket a MOB-hoz intézett jelentésében,⁴⁶⁶ valamint három évvel később az apátság romjairól megjelent írásában.⁴⁶⁷ 1967–1968 között pedig Kozák Károly folytatott régészeti kutatásokat a templom körül (241–242. kép).⁴⁶⁸ A régészeti kutatások alapvetően a domb templomtól délre eső területére terjedtek ki, valamint a templom teljes vakolatleveréséhez kapcsolódó megfigyeléseket tartalmaztak. Ezek szerint a levert vakolat alatt a jelenlegi templom három építési periódusa volt megkülönböztethető. A nyugati rész 19. századi bővítése, melyet megelőzött a hajó keleti része, ezt hozta összefüggésbe Kozák a barokk plébániatemplom építésével. Az ezektől falazatában elváló, félköríves apszis alsó kősoraiiban, alapfalaiban a korábbi, középkori épület maradványait sejtette.⁴⁶⁹ Kozák ekkor – önmaga ásatási dokumentációjának ellentmondva – Pécsvárad és Zalavár Turco-féle felmérése nyomán feltételezett alaprajzainak analógiájára Kácsott is hasonló, téglány alakú hajóból s egyetlen, a hajónál alig valamivel szűkebb apszissal záruló templomalaprajzot rekonstruált.⁴⁷⁰ Azok koraisága nyomán feltételezte, hogy az alapítás és egyúttal a templomépítés – a korai nemzetségi alapítások (úgy, mint Zselicszentjakab, Százd, Tapolca) sorába illeszkedett s így a 11. század második feléből való lehet.

Az ásatási dokumentációból, amely nem túl részletező⁴⁷¹ azonban más kép bontakozik ki az épületmaradványokról (241–242. kép). A templom déli oldalán, közvetlenül a jelenlegi szentély mellett egy kisebb, körülbelül 4–4,5 méter átmérőjű, 80–90 cm vastag falú, félköríves apszis alapfalmaradványai, valamint a román kori templom déli falának ehhez csatlakozó délnyugati szöglete került elő. E feltárt apszismaradvány

folyamán. Ehhez például elég csak végigsétálnunk a templomdomb nyugati aljában fekvő 18–19. századi pincesor mentén.

⁴⁶⁶ Lásd: Függelék, Kács, MOB 1882/40.

⁴⁶⁷ *Foltin 1885*, 363–365. o. A templomról s műemléki dokumentumairól: *Forster I. 1905*, 233. „Egykori templomának lépésekben felvett alaprajza. (Szabadkézi rajz)” több más, századfordulón még meglévőként említett dokumentum ma nem fellelhető az Archivumokban. *Forster II. 1905*, 243. o., illetve *Szendrei 1903*, 376.

⁴⁶⁸ *Kozák 1967/1968.*, valamint *Kozák 1968.*; *Kozák 1968/a.*; *Kozák 1969.*

⁴⁶⁹ Ezt a templom esetleges jövőbeli felújításához kapcsolódó, alaposabb műemléki, falkutatói és régészeti vizsgálatok tisztázhatnák.

⁴⁷⁰ *Kozák 1968*, 242–245. o.; Több ponton vitatott teóriájához, melyet azokban az években fejtett ki (Székesfehérvár kapcsán): *Kozák 1967.*, *Kozák Károly*: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században, *Archaeológiai Értesítő* 97. évf. (1966), 47–67. o., valamint *Uő*. Églises a abside en hémicycle dans la Hongrie de XIe siècle, *Acta Archaeologia Hungarica* XXV. (1973), 177–204. o. vö. *Kozák 1968a* és *Kozák 1969.*

alapvonala egybeesik a mellette álló plébániatemplom apsziséval, a feltárt kisebb déli apszis északkeleti oldalán pedig – keskeny egyenes szakasz közbeiktatásával – a barokk falak alatt fekvő, félköríves középkori (fő)apszis indítása került elő. Így viszont – figyelembe véve azt, hogy az északi oldal kiterjedtebb kutatás hiányában ismeretlen – leginkább egy három apszissal zárt (talán háromhajós hosszaházat feltételező) szentélyfej rajzolódhatna ki.⁴⁷² Egy 7 méter széles (jelenlegi belvilága 5 m) alapvonalú – a román korinál ma talán valamivel öblösebb alaprajzú – főapszis, melyhez mai formájában 6,5 méter körüli szélességű hajó csatlakozik, egy 4 méter körüli külső és 3 méter széles belső alapvonalra írt déli mellékapszissal, melyhez 3,5–4 méter körüli szélességű mellékhajó, vagy szentélyszakasz kapcsolódott. A déli oldalon, úgy tűnik, megragadható volt a középkori templom nyugati végfalának nyoma is. Ha a nyugati falra vonatkozó megfigyelés helytálló, akkor a templom hosszháza (az apszisok alapvonalától számítva) körülbelül 13 m hosszú lehetett.⁴⁷³ Az építkezés egységesnek tűnik, a főapszis és a mellékapszis csatlakozása az alapozás szintjén megfigyelhető volt (241–242. kép). A fő- és mellékapszis alaprajzilag hasonló viszonya az egri székesegyház 12. századi szentélyfejeinél is megfigyelhető volt. Ez a 11. század végétől, a 12. század folyamán át a 13. századig népszerű, közkeletű alaprajzi megoldásra vall.⁴⁷⁴

A román kori déli mellékhajó területével két lelet hozható összefüggésbe, sajnos keltező értékük a régeltani adatok ismerete/rögzítése híján csekély. Egyrészt a jelenlegi templom déli oldala mellett a felszín alatt 30–40 cm mélyen, a régész általa 12. század közepére helyezett Árpád-kori ezüst dénár jött elő.⁴⁷⁵ Továbbá a templom déli oldalához csatlakozó jelenlegi sekrestye alapárkának ásásakor 1954. táján, a régészeti kutatás által a 11. századra helyezett, aranyból készült, S-végű hajkarika került napvilágra.⁴⁷⁶ Azt

⁴⁷¹ Mind az MNM Régészeti Adattárában mind a KÖH Tervtárában található dokumentációk rajzanyaga (eleve?) hiányos. Például az ásatási dokumentációban említett 1-2. árok az összesítő alaprajzról hiányzik, s az 1. árokról nem maradt fenn metszetrajz sem. Lásd még: *Kozák 1967/1968*.

⁴⁷² Az északi oldalról semmi bizonyos nem állítható, az sem tisztázott, hogy a téglány alaprajzú sekrestye, melynek alapfalmaradványai előkerültek, a középkor mely szakaszából származhat, s egyáltalán középkori-e. S ehhez miféle rétegek tartoztak hozzák, valamint hogy az északi oldalon volt-e egyáltalán a sekrestyénél korábbi, megfogható réteg. A dokumentációkból nem vonható le túl sok következtetés, a jelek szerint a jelenlegi szentély északi oldalát, azt a részt, ahol délen a román kori apszis előjött, nem is érintette a régészeti kutatás. *Kozák 1968/a*, 138. o.

⁴⁷³ *Kozák 1967/1968*, 6. lap

⁴⁷⁴ Erről Benedek-rendi vonatkozásban: *Tóth S. 2001*.

⁴⁷⁵ *Kozák 1968/a*, 138. o.

⁴⁷⁶ *Kozák 1967/1968*, 1. lap; *Kozák 1968*, 252., 258. o. és 32. kép (256. o.) Kozák az általa a templom déli oldalán folytatott régészeti kutatás eredményeit az Archeológiai Értesítő rövid beszámoló mellett (lásd: *Kozák 1968/a*, 138. o.; *Kozák 1969*, 262. o.) 1968-as publikációjában, az említett S-végű hajkarikához fűzött lábjegyzetében említi csupán (*Kozák 1968*, 51. jegyzet, 266. o.). „a templom déli oldala mellett, előkerült egy korábbi félköríves szentéllyel záródó templom maradványa.” Utalva arra, hogy az általa 11.

szükségtelen hangsúlyozni, hogy az S-végű hajkarikával jellemezhető temetkezés, mely mindenképp a templomdomb korai (11–12. századi) funerális használatára vall, s talán valamiféle templom fennállását is feltételezheti, valamint az Árpád-kori ezüstdénár, valamint az apátsági templom viszonyának (kronológiájának, rétegtrendjének régészeti) tisztázása milyen jelentőséggel bírhatna az építéstörténet szempontjából is. A déli mellékszentélytől délre egy északkelet-délnyugati tájolású hosszú egyenes fal alapozásának több szakasza jött elő (242. kép). Falvastagsága megegyezik a román kori déli mellékszentélyről megismerhetőkkal, csatlakozása és rétegtani viszonya ahhoz ismeretlen. (Bizonyos, hogy ha csatlakozott is a mellékszentély délkeleti sarkához, arra nem volt merőleges, hanem a derékszögnél annál valamennyivel hegyesebb szöget zárhatott be azzal). Leginkább kolostorépület maradványára gondolhatnánk vele kapcsolatban.⁴⁷⁷ Az ásatási alaprajzot és (a sajnos hiányos) régészeti dokumentumokat szemlélve még számos kérdés felmerül, amelyeket azonban csak újabb, nagyobb felületre kiterjedő, hitelesítő kutatások tisztázhatnának a helyszínen.

A bencés apátság 11. századi építésére vonatkozó elképzelést az eddig ismert kőfaragványok egyelőre nem támasztják alá (220–230., 235–239. kép). Stílusjegyeik, formáik közel egy évszázaddal későbbi időszakra, legkésőbb a 12. század közepe tájára, második felére vallhatnak. Velük kapcsolatban szintén bizonytalanság vehető ki a szakirodalom sorait olvasva, mely leginkább az emléktárgy ingadozó, 12–13. századi datálásban nyilvánul meg.⁴⁷⁸ Hozzátevé ehhez, hogy a kutatók rendszerint egy-egy faragványt emeltek ki a kácsi anyagból, a háttér és a belső összefüggések vizsgálata elmaradt. A kiemelt példák általában a vállkőfejezetet (Kács, Kat. 1.), és az azóta elveszett oszloplábazat, melyek a magyarországi romanikát 1938-ban összefoglaló könyv lapjain is helyt kaptak, mint a „nyersebb” kivitelű, provinciális anyag illusztrációi (218–221., 225–226. kép).⁴⁷⁹ Néhány évvel Gerevich monográfiája előtt Csemegi, aki a Líceumi Lapidáriumban kiállított vállkővet – Szmrécányi 1932-es vezetője nyomán –

század második felében létesítettnek gondolt, s a ma álló templom keleti részének alaprajza nyomán rekonstruált apátsági templom előtt is állhatott már itt egy korábbi templomépület. Lásd még: *Parádi 1982*, 27. o. „Az Őrsir nemzetség Szent Péter tiszteletére emelt monostora Kácson, a mai plébániatemplom helyén állt. Az itt folytatott ásatás tanúsította, hogy az egyhajós, félkörös szentélyzáródású templomhoz D-ről kolostorépület csatlakozott. Ennek a templomnak a szentélye előtt volt az a sír, amelyben a bordázott S-végű arany hajkarikát találtak, s az innen származó kőfaragványok mellett ez is a monostor építését a 11. század végére – 12. század elejére valószínűsíti.” A részletkérdések tisztázására kiterjedtebb (hitelesítő) épületrégészeti és régészeti kutatásokra lenne szükség.

⁴⁷⁷ Vö: *Parádi 1982*, 27. o.

⁴⁷⁸ Többek között: *Kozák 1968*, 245–251. o.

⁴⁷⁹ *Gerevich T. 1938*, Vállkőfejezethez: 151. o. a visegrádi bazilita templomhoz utalható vállkő után tárgyalja, mint a „nyersebb kivitelű vállkő” példáját, CXLIII/2. tábla; Lábazathoz: CXLI/1. tábla.

az egri székesegyházhoz tartozónak vélte, a vállkővet a 12. század második feléből valónak gondolta s a „skót bencések közvetítette korai normann hatással” kapcsolta össze.⁴⁸⁰

A kácsi emlékek feldolgozásának jelzett hiányosságai jelen esetben sem lesznek teljes mértékben pótolhatók, hisz vannak elveszettnek nyilvánítható, sem a helyszínen, sem az illetékes múzeumokban⁴⁸¹ fel nem lelhető, ma csak felvételről ismert darabok (236. kép). Az archív dokumentumokból és forrásokból kiindulva a kőfaragványokról a következőket lehet tudni: Ipolyi 1866 táján „csinos oszlopfőket és párkányzatokat” látott a helyszínen beépítve,⁴⁸² Foltin a templom nyugati részének 1882-es bővítése során valószínűleg ugyanazon haranglábban, mint, Ipolyi „ékesen faragott, szívlevél dísszel ellátott körészlet”-ről írt. Valamint a templomot övező „monostori falak” bontása során egy feliratos kővön túl (ez a 14. századi sírkő lehet), két darab 50 magas, 10 cm átmérőjű oszlop előkerüléséről tett említést.⁴⁸³ Kérdéses, hogy a 19. században megfigyelt körészletek azonosíthatók-e a ma ismert darabokkal. Például az „ékesen faragott szívlevél díszes” részlet azzal a 1960-as években még a templomban őrzött, mára nyomtalanul elveszett(?) vállkő- vagy párkánytöredékkel, melynek fényképét Kozák Károly tette közzé (236. kép).⁴⁸⁴ A fotón a rézsús profilú, függőleges oldalú fejlemezrel zárt, (a leírás szerint) vöröses homokkőből (helyesen: andezittufából) faragott párkány saroktöredéke mutatkozik. A kő mindkét rézsús oldalán sűrű komponálású, szövevényes faragású ornemens található. Balra geometrikus minta tűnik fel: domború gerinctaggal osztott éles faragású, kimélyített középi háromszög, melyet kétfelől további bordák kísérnek. A jobb oldalon a minta szövevényesebb, három felkunkorodó kacs vehető ki, melyekből jobb felé további szálak futnak, az egész balról

⁴⁸⁰ 12. század második feléből való normann-román díszítésű maradványokról szólva, „...ezek a jellegzetességek Eger...a gerezdes normann kapitelekre emlékeztető, bordázott vállkővének díszítésén éppen úgy tükröződnek, s annak a feltevésnek adnak helyet, amely ezt a különleges „maradvány-csoportot a skót bencések által életre hívott korai normann hatással kívánja összekapcsolni...” Csemegi 1935, 221–222. o. és 159. kép. A vállkő egriként való meghatározása a Liceumi tárgymutató 1932-es kiadására megy vissza. Lásd: *Szmrecsányi 1932*, 8. o. No. 24. Szmrecsányi, aki jól ismerhette a provenienciát (a többi kácsi kőnél jelezte is) a vállkő tételénél csak annyit tüntetett fel, hogy Bartalos hagyatékából való. (de a lelőhely Kács nem szerepel, de Eger sem) „*Vállkő, mely román ikerablakot elvlasztó oszlop fejezete volt. m. 20 cm., sz. 48 cm, XII. század vége, Bartalos Gyula hagyatéka*” Vö: Kozák–Sedlmayr 1987, 12. o., Nr. 30/c. 24–25. kép

⁴⁸¹ Magyar Nemzeti Múzeum, Eger-Dobó István Vármúzeum, Miskolc-Hermann Ottó Múzeum

⁴⁸² *Ipolyi 1866*, 55. o.

⁴⁸³ Lásd: Függelék, Kács, MOB 1882/40.

⁴⁸⁴ *Kozák 1968*, 251. o. és 25. kép (252. o.) A töredék napjainkban sem a helyszínen, sem a szoba jöhető múzeumokban nem lelhető fel.

szívforma lezárást kapott, köríves keretézéssel (236. kép). Mindkét mezőt vékony perem övezi.

Kács román kori kőfaragványait fényképfelvételen először Gerecze Péter örökítette meg (218. kép). Gerecze 1897-ben járt Bartalos Gyulánál (1838–1923), a kanonok egri lakásán őrzött gyűjteményének darabjait megsemmélni.⁴⁸⁵ A fényképen az egy évvel később, 1898-ban a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott Diósgyőri Madonna⁴⁸⁶ alsó részével a háttérben, látható az egri Lapidariumban kiállított vállkő (Kács, Kat. 1.) s egy fonatdiszes, köríves keresztmetszetű gyűrűstag, melyet mindkét végén finomabb pálcátag határol. E darab átmérője nem sokkal lehetett nagyobb, mint a vállkőfejezethez egykor tartozó s Kácsról több példányban is ismert, azonos méretrendű oszloptörzseké. A Lapidariumban készült felvételen (219. kép) az is megfigyelhető, hogy a töredék tetején vajat jelölte ki a csatlakozó köríves elem, oszloptörzs felfekvési felületét. Ez a fonatdiszes tag kisebb oszlop (nyak)gyűrűjeként (vö. 142. kép), vagy lábazati részeként éppúgy elképzelhető lenne. Ez utóbbi megoldáshoz hasonlóra a tarnaszentmáriai templom hajójának faltagolóiról idézhető példa (240. kép). Azonban az elkallódott kácsi töredék aljának és tetejének pálcáforma nyaktaggal való lehatárolása és a felfekvési felület karccal való kijelölése arra is utal, hogy a darabot a falazattal összefüggő tarnaszentmáriai faltagolóknál⁴⁸⁷ valamivel precízebb (igaz ott a törzsek felülete utólagosan lefaragott, erősen stokkolt), függőleges illesztéseket feltételező oszlopgyűrűként is szemlélhetjük. Hasonló fonatdiszes töredék, mely talán oszlopfejezet nyakgyűrűje lehetett, Kozák ásatásán került elő (Kács, Kat. 4., 238. kép).⁴⁸⁸ Az 1897-ben a vállkőfejezet mellett szereplő darab ma ismeretlen helyen lappang, de bizonyos hogy a kanonok gyűjteményével 1923 után átkerült a rendeződő Liceumi Lapidáriumba, hisz ott is készült a kácsi kővekről felvétel (219. kép), amelyen szerepelt. Az egri fényképész valamikor a 1920-as évek végén, 1930-as évek legelején örökítette meg a kőveket, melyek e képen immár többen vannak, mint a Gerecze felvételén. Egy csoportot alkottak, a Liceumi Lapidárium kiállításán belül láthatóan elkülönültek,

⁴⁸⁵ Erről és Bartalos Gyula kö emlékgűjteményéről: *Havasi 2004*, 65. o. és 172–173. jegyzet(Bartalos gyűjteményéről részletesebben lásd az egri katalógus előtt a gyűjteménytörténeti bevezetőt.

⁴⁸⁶ vö. *Éber László*: Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban, *Archaeológiai Értesítő* XVIII. (1898), 205–214. o., 17. ábra; *Havasi 2004*, 65. o. és 172–173. jegyzet.

⁴⁸⁷ Tarnaszentmária építészeti elrendezése és köornamentikájának vonatkozásában újabban a kutatás visszatérni látszik az Ipolyi és Csemegi korábbi írásaiban javasolt 1100 körüli, kora 12. századi datáláshoz. Lásd: *Ipolyi 1865*, 130–131. o.; *Ipolyi 1873*, 495–496. o.; *Csemegi 1935*, 217–223. o.; Lábazatok rajzát lásd: *Csemegi 1949*, 2. kép; *Marosi 1999*, 19. o.; *Havasi 2004*, 27–28. o. (59 j. III.); *Jankovics 2010*, 329–332. o.

⁴⁸⁸

feliratuk egyértelműen Kácsra utal, s a tárgymutatóból tudni, hogy mind Bartalos gyűjteményéből valók. A képen szereplő 14. századi sírkő nyomán, mivel azt Foltin is említi 1882-ben, sejthető, hogy Bartalos a templom nyugati részének kibővítése s a „templomot körbefutó monostori alapfalak felbontása” alkalmával előkerült köveket (vagyis azok javát) vitette Egerben szerveződő gyűjteményébe. A Liceumi összeállítást ábrázoló felvételen a már említett gótikus sírkő, román kori vállkő és gyűrűs tag töredékei mellett látható két kisebb, feltehetőleg oszlopból származó töredék, valamint egy oszloptörzs-szerűségre fejjel lefelé állított oszloplábazat töredéke. A lábazat alatt álló oszlopforma nem azonosítható a ma ismert egri anyagban. Lehetséges, hogy ténylegesen törzsről van szó, az viszont nehezen megítélhető, hogy ez a törzs valóban vájatos (kannelúrozott) tagolású volt-e.⁴⁸⁹ Pedig ismerete fontos adalék lehetne a 12. századi törzsmegoldásokhoz, hisz épp Tarnaszentmárián, ahol a kácsihoz hasonlatos fonatdiszes gyűrűstagok is szerephez jutottak a faloszlopok lábazatának tagolásában, ismeretesekek kannelúrák reminiscenciáját hordozó törzsdíszítmények. A tarnaszentmáriai hajó északi és déli oldalának három faloszlopát az alsó rétegekben lapos szalagszerűen formált, meredek spirálvonalban futó sávok díszítik, az északi oldal nyugati tagja esetében a jobb szélén a sáv cikk-cakkos,⁴⁹⁰ amelyekkel kapcsolatba tényleg jogos lenne az Ipolyi és Csemegi által már más aspektusban felvetett, 11–12. század fordulójának anglo-normann ornamentikájára utalni.⁴⁹¹

Az egykor a Liceumban kiállított attikai profilú, sarokgumós lábazaton (Kács, Kat. 7., 219., 222–223. kép) kívül ismert volt még egy hasonló léptékű oszloplábazat is, amelyet Skover Miklós kácsi tanító talált még az 1930-as években és őrzött hosszú ideig a helyszínen, az utóbbi évtizedekben azonban ennek is nyoma veszett (221. kép). A fénykép szerint az attikai sémától eltávolodó lábazatnak magas, s csak igen enyhe homorlatot mutató trochilusza s hasábforma (kidolgozatlan?) alsó tórusza volt. A

⁴⁸⁹ Vö. Kozák 1968, 20. kép és 251. o.

⁴⁹⁰ Az alsó körtegekben figyelhető meg. Az északi oldal nyugatról vett első, a déli oldal nyugatról vett első és negyedik (szentély előtti) faloszlopa esetében figyelhető meg a törzseknek e fajta díszítésmódja. A díszítés a faloszlopok alsó rétegekővén jelentkezik (déli, a szentély előtti faloszlop alsó része két rétegekőből áll), felületeiket miként a többi faloszlopét is, vélhetően a 19. századi felújításhoz kapcsolódóan erősen átstokkolták.

⁴⁹¹ Spirális díszű oszlopokhoz az anglo-normann építészetben (stílus és ikonológiai vonatkozásban): *Eric Fernie: The Spiral Piers of Durham Cathedral*. In: *Medieval Art and Architecture at Durham Cathedral*. (British Archaeological Association 3. Conference Transactions) 1977 (1980), 49–58. o.; Fig. 1-4., Pl. Vc-Ve.; valamint Canterbury székesegyházának Lanfranc érsek korabeli épületéből (1070-es, 1080-as évek): *Kahn 1991*, 27–33., 75–78. o. 21–24. kép. Tarnaszentmária ezen részletét lásd Csemegi felmérésén: *Csemegi 1949*, 93. o. 2. kép (A [északi oldal nyugatról 1. faloszlop], C, F. [Déli oldal, nyugatról első és negyedik tag]), 94. o. 3 kép

sarokgumókat íves mezők s azokat követő vékony perem kapcsolta össze. A sematikus sarokgumóval díszített, meredek trochilusú oszloplábazatok jellemzőek az egeri székesegyház kora 12. századi anyagára (Kat. 12–13., 15., 17.) S ez a forma megtalálható egy valószínűleg szintén az egeri székesegyházból származó ikeroszloplábazaton (224. kép) is.⁴⁹² Ugyanakkor az elveszett lábazat ívelt formákkal összekötött sarokdíszének motívuma kapcsán feltehető a kérdés, hogy itt vajon a román kori attikai lábazatok körében (kora gótikus impulzusoktól sem függetlenül) a 12. század derekától, második felétől elterjedő (s még a 13. században is népszerű) tórusz-díszítésmód⁴⁹³ sajátos, provinciális származékával állunk-e szemben?⁴⁹⁴

A vállkőfejezet (Kács. Kat. 1., 220. kép), mely Bartalos gyűjteményével származott Egerbe, méretrendjében hasonló oszloplábazatokhoz tartozhatott, mint a fentiek, bár a meglévő darab felfekvési felületének sérülései miatt nem pontosítható, hogy a 10 cm körüli, kívül többféle átmérőjű oszlop jelenlétével is lehet-e számolni. A vállkőfejezet típusában a 11. században gyökerező s a 12. század folyamán népszerű, egyszerű geometrikus formát követ, típusának példái többek között Kapornak, illetve Kána bencés apátságának (torony) ablakairól idézhetők.⁴⁹⁵ Igaz, a vállkő Nagykapornak és Kána esetében is kockaoszlopfőt koronáz, Kácsott viszont (a fejezet kiiktatásával) közvetlenül a törzsre feküdt fel. Azoknál tisztán geometrikus formák találhatók a dekoratív felületkezelésen kívül (ha a textúra önmagában egyáltalán ornamensnek tekinthető, s nem pusztán a kőfaragómunka színvonalának jelzője) semmiféle dísz sincsen, Kácsott viszont a vállkőfejezet kidolgozása aszimmetrikus. Csupán egyik (rövidebb) oldala díszített, ebből sejthető, hogy láttatásra is talán csak az oldal volt szánva. Ez támogathatja azt az elképzelést, mely szerint a vállkőfejezet az épületen esetleg magasabban elhelyezett (torony?) ikerablakához tartozhatott. A díszítmény egyszerű, hurkás fogalmazású, nyúlánk karéjos ujjak sűrű sora tölti ki a felületet, oldalnézetben ezek levélvégszerűen feltekerednek a fejlemez alatti hengertagra. A díszítmény nyersebb kivitelű rokona a székesegyház (Kat. 24., 163. kép) 12. század közepe tájára helyezhető falpillérfőjén láthatónak.

*

⁴⁹² Ehhez vö: *Kozák–Sedlmayr* 1987, 11–12. o., Nr. 29. és 31.

⁴⁹³ Vö. például: Schlettstadt, St. Fides, 1160 után, *Kautzsch* 1944, 242–251. o.; 298. kép, 299. kép, 303. kép.

⁴⁹⁴ Ha igen, akkor a további vizsgálatok során a kácsi kőfaragványok datálási kérdéséhez a forma és a típus (időbeli) elterjedésnek részletesebb feltérképezése megkerülhetetlen lesz.

Kácsott, a plébániatemplom kerítése melletti kőcupacban fellelhető egy további lábazzattörredék, ez az előbbi, kisméretű oszlopokat indító darabokkal ellentétben – méretei folytán – egykor az apátsági templom nagyarchitektúrájának részletét alkothatta (235. kép). A vörös andezittufából faragott lábazati (esetleg korona) párkány íves alaprajzú formához tartozott, a megmaradt részlet alapján számítható sugara 2 méter körüli lehetett, amely a mellékapszishoz külső faltagolásához utalja. Profilja meredek vonalú, a magas, lapos ívű párnatagot sekély homorlat kíséri, és ezt követi a felfekvési felület. Formailag a korai 12. századra utal, analógiáiként s egyúttal az apátsági templom építésére is vonatkozó datálásának támpontjaiként idézhetők az egri székesegyház 12. század eleji épületének támaszrendszeréből fennmarad főlészlop(?) lábazat (Kat.15., 146. kép), valamint szintén a 12. század első harmadán belül datálható négyzetes pillérlábazat a dömsői prépostsági templom hosszházából (189. kép).⁴⁹⁶ A környékbeli építkezések közül itt említendő meg *Bükkszentmárton* Árpád-kori eredetű, az újkorban a középkori maradványok felhasználásával épített plébániatemploma,⁴⁹⁷ melynek jelenlegi nyugati karzatát két olyan vaskos oszlop hordozza, mely szintén az egri lábazzattal (Kat. 15.) jellemezhető építkezés korára, a 12. század első harmadára/felére vall (243–245. kép). A lábazatok meredek attikai profilt mutatnak, magas és enyhén ívelt homorlattal, vaskos alsó tőrusszal. A dél oldalon álló lábazat tőrusszat sarokgumók kísérik, a másik esetében ezek hiányoznak, esetleg későbbi átfaragás tüntette el azokat. Mindkét lábazat vastag, a lábazati részen ~50-51 cm átmérőjű, enyhén sudarasodó törzset indít, melyek ma vakoltak. Azonban az archív felvételek tanúsága szerint a déli esetében a vakolat bizonyosan egybefaragott 12. századi törzset rejt, melyen számos „kardvájat” tanúsítja huzamos középkori használatát s talán egykor bejáratí részhez közeli elhelyezését.⁴⁹⁸ A későbbi átalakítások, vastag 19-20. századi vakolások és kifestés miatt, ásatások és részletesebb épületrégészeti vizsgálatok nélkül egyelőre nem megválaszolható, hogy Bükkszentmártonban a szintén egyszerű térgeometriai formát mutató fejezetek s az általuk indított hevederívek miként viszonyulnak a középkori lábazatokhoz és

⁴⁹⁵ Nagykapornakhoz: *Bogvay 1938.*, 3-8., 2 ábra, *Tóth S. 2001.*, 247–249. o.; Kánához: *H. Gyürky 1996.*, 33. o., 9 ábra, IXa.–Xa. kép.; Kockaoszlopfő nélküli változathoz:

⁴⁹⁶ E lábazati formához az aradi prépostság templomából lásd még: *Takács 2010.*, 770–771. o., 30. kép.

⁴⁹⁷ *HMM. I. 1969.*, 582–587. o.; A templom újabb állapotleírása, fényképekkel: *Bozóki Lajos – Nagy Veronika: Bükkszentmárton római katolikus templom. Kutatási elődokumentáció.* 2003. július 29. (Gépirat) 2003. Köszönöm Bozóki Lajosnak, hogy dokumentációjukra felhívta a figyelmemet, és hogy abba beletekinthettem.

⁴⁹⁸ Lásd: *HMM. I. 1969.*, 605. kép. Ma mindkét törzs vakolva van. A lábazatokkal talán egykorúak lehetnek a jelenlegi templom északi és déli oldalán másodlagos beépítésben több helyen látható egyszerű és gyenge kivitelű, kétlépcsős lemeztaggal keretezett vakívek.

törzsekhez, valamint rejthetnek-e középkori előzményeket? Továbbá kérdéses, az is, hogy a lábázatok (az északi a sarkokon mintha le-, illetve átfaragás nyomait mutatná) itt másodlagos helyükön vannak-e, ha igen, s a szűk karzat barokk alakítás eredménye, akkor az oszlopok eredeti helye hol határozható meg, s egyáltalán milyen lehetett a középkori plébániatemplom alaprajza?

Kácsra visszatérve, a román kori anyag ornamense révén kitüntetett figyelemre érdemes darabja, mely napjainkban szintén a helyszínen kallódik (Függelék, Kács. Kat. 2., 227–230. kép), egy párkánykő. A párkánykő felső részén egymást átható vakívek sorából alakított geometrikus díszítmény látható, alul pedig sekély metszésű – váltakozva pálca, illetve ékmetszéses profilt mutató, függőleges vájatok sorakoznak. A vakívek a felület síkjába illeszkedő, éles, precíz metszésű formák, mélyített ívháromszögű közeiket – némileg az elveszett párkány bal oldalának geometrikus díszére emlékeztetően – él osztja ketté. A vájatos módja Szomolyán is hasonló s cikkcakk motívummal díszített kácsi töredékről is idézhető (Kács. Kat. 3., 239. kép), azonban ez a fajta dekoratív geometrikus ornamens a hazai anyagban egyelőre ismeretlen. Ugyanakkor nem áll távol attól a körtől, stílusvonulattól, ahová az egi sakktablák, feldebrői gyémántmetszések, szomolyai és kácsi ékmetszéses cikkcakk mustrák mutatnak. Ezek eredte a 11. század második felének, 12. század elejének északnyugat-európai emlékananyagában ragadható meg, amelyet fő elterjedési területe nyomán anglo-normann ornamentikának is szokás nevezni. Ezt a dekoratív geometrikus ornamenst illusztrálják és szolgálhatnak adalékokkal a szomolyai és az átépített feldebrői templomoz utalható töredékek megítéléséhez az 1070 körülre helyezett caeni és durhami fejezetek, vagy Chepstow Castle timpanonja (216–217. kép).⁴⁹⁹ Ebben a környezetben az egymást átható, félköríves vakívek sorából komponált mustrák az épületek külső és belső homlokzati tagolásában is szerephez jutottak, s mint vakárkádok a nagyarchitektúrában hódítottak. Alkalmazásuknak kezdetei a 11. század végére mutatnak és a 12. század folyamán különösen népszerűvé váltak. Megjelenésük többek között olyan emlékekkel illusztrálható, mint Worchester székesegyháza a 11. század végéről (231. kép).⁵⁰⁰ De idézhetők erre az ornamensre elzászi emlékek is, így például szintén a 11. századra végére helyezett gundolsheimi plébániatemplom portáljának

⁴⁹⁹ *Zarneczki 1992*, 250. o. és Fig. 3., *Zarneczki 1966/1978*, 196–197. o., Plate XV.; Az négyzetlábba írt ékmetszéses dekorációhoz még: Chepstow Castle (1071 előtt), Pl. 17. *Zarneczki 1992*, 212–213. o.

⁵⁰⁰ *Stoll-Roubier 1966*, Worchester: 299–300. o., 102. kép, vagy Bristol: uo. 291–292. o., 76–77. kép

pillérfői (232–233. kép).⁵⁰¹ Ez az a vidék, ahol az északnyugat francia, anglo-normann környezetben divatos, „korai normannak” is nevezhető geometrikus ornamentika eszköztára,⁵⁰² úgymint a sakktáblák, gyémánt- és ékmetszéses formák, cikcakk-motívumok, fonatdiszkek igen korán elterjedtek és hosszú népszerűségnek örvendtek a 12. századon át.⁵⁰³

AZ EGRI SZÉKESEGYHÁZ HATÁSA A 12–13. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Kváderépületek a 12–13. század fordulójáról: Váraszó és Noszvaj

Az Egertől észak-északnyugatra fekvő Váraszó – a 18. századból adatoltan Szent Péternek és Pálnak szentelt – plébániatemplomán koncentráltan tűnnek fel olyan sajátosságok, motívumok, típusok, melyek a közeli székesegyház építészeti fragmentumaira rimelőnek mondhatók (246–254. kép). A kicsiny, ám magas igényszínvonalról tanúskodó kváderépület fallal és azon belül a középkorban a falu temetőjével volt körülvéve. A díszítőfaragványokról, valamint a 18. században a román kori részletek (szentély alsó zónája, hajó oldalfalai) megtartásával kibővített templomról alkotható ismereteink köre az 1960-as években Kovács Béla és Erdei Ferenc folytatta kutatások során gazdagodott.⁵⁰⁴ A plébániatemplom alaprajza, miként formavilága is, műfajának megfelelően rendkívül egyszerű: téglány alaprajzú hajó, melyet valamennyivel keskenyebb alapvonalról indított apszis zár le (246–248. kép). Szentélyének tengelyében, valamint a déli hajófalon egy-egy félköríves lezárású, tölcsérbélletes ablak és déli oldalának nyugati részén bélletes portál. Ebből eredeti helyén a szárkövek, valamint a szemöldökgyámokról induló sima felületű, vélhetően egykor festett, freskódíszes timpanonja került elő. A templom újkori toldásaiból kibontott homorlat-hengertagos bélletkövekből kétlépcsős bélletfalat rekonstruáltak. Az alsó bélletkövek homorlatának megállítása esetén kialakítású, az ívbélletkövek tagozása a függőleges köveknek felel meg, amelyek a jelek szerint – bár ez a faragványok másodlagos (sokadlagos) felhasználása miatt fenntartással kezelendő – megszakítás

⁵⁰¹ Kautzsch 1944, 74. o. 49. kép és 109–110. o. 89. kép.

⁵⁰² Ezekhez lásd: Zarneczki 1992, 250. o. és Fig. 3.

⁵⁰³ Kautzsch 1944. Az 1090-ben alapított s az 1120-as évekre már előrehaladott Marbach kolostorhoz lásd uo. 147–160. o.

⁵⁰⁴ Gergelyffy András–Császár László: A váraszói román kori templom helyreállítása és bővítése. Műemlékvédelem II. évf./4. szám. (1958), 217–222. o. A kutatások eredményeihez: Erdei – Kovács 1964.;

nélkül kapcsolódtak egymáshoz.⁵⁰⁵ A váraszoí csúcsívtagos, pálcákkal kísért bordatöredékek az egri székesegyház 12. század végi, kora 13. századi átépítéséből ismert típust képviselik (254. kép). A kétszakaszos boltozat kialakítása, a hajó északi oldalán látható boltfészek számos kérdést vet fel.⁵⁰⁶ A boltozat terhét felvevő támaszok, illetve azokra utaló nyomok nincsenek, s a helyszíni kutatás sem regisztrált a 12–13. század fordulójára helyezett építkezésben periódusváltásokat. A belsőben megfigyelhető, a boltozással kapcsolatos furcsa jelenségeket és a bordák szabályos, értő faragását, kivitelét együtt szemlélve a situáció olyannak tűnhet, mintha a bordákat olyan valaki építette volna be, aki nincs teljesen tisztában azok megfelelő rendeltetésével. Egyáltalán a bordás boltozat indításának esetlen diszpozíciója (szükségmegoldása?) az ekkortájt divatba jövő (Pilisszentkereszt, Gyulafehérvár) elegáns kora gótikus bordás keresztboltozatok – amilyen a töredékek tanúsága szerint (353–356. kép) a király temetkezése kapcsán 1200 táján megújuló egri székesegyházba is készült – tervezése és értő alkalmazása terén járatlanságra, bizonytalanságra vallhat. A kora gótikus borda-boltozás viszonylatban itt felmerülhet az előregyártás kérdése is: például kváderekhez, egyszerűbb tagozott faragványokhoz, vörösmárvány oszloptörzsekhez hasonlóan elképzelhetetlen-e például boltozati bordák mobilitása egy szűkebb régió belül, így például a székesegyház „körül” „műhely” és a falusi plébániatemplom között?⁵⁰⁷

Váraszón a portálon kívül az épületet díszít a hajófalak és az apszis koronapárkánya alkotta. A koronapárkányt vakívsor indította, felette fűrészfogsorral gyémántmetszéses négyzetek sorával ékes párkánysáv húzódott, amelyet valószínűleg a negyedhomorlattal és pálcataggal szépen profilozott fejlemezének homlokán szintén gyémántmetszéses díszű párkánysáv zárhatott le (250–253. kép). Miként a fűrészfogas, gyémántmetszéses párkánysáv a váraszoí vakívforma (vékony képcsős lemeztaggal keretezett félköríves forma alja rézsús visszametszéssel) is ismeretes Egerből. A probléma azonban az, hogy mindezek az utalások a püspöki főtemplomra a legközelebb, egyben könnyen elsajátítható-átvehető s nem utolsó sorban igen dekoratív elemekből és megoldásokból állnak. Az egri kronológiát is érintő kérdés, hogy

A templom kutatásának és helyreállításának dokumentumait lásd: KÖH Tervtár ltsz. D8012., D8007., D8010., D. 1963., D8008., D8013.; *HMM III. 1978*, 665–670. o.

⁵⁰⁵ Sem lábazati, sem vállkő nem vált ismeretté.

⁵⁰⁶ Lásd *Erdei – Kovács 1964*.

⁵⁰⁷ Gerecsesi vörösmárvány bányák és a vörösmárvány-tagozatok forgalmához többek között: *Lővei 1992*. A nyugat dunántúli (vasi, zalai) téglából épült falusi plébániatemplomok esetében, a faragott kő részletek (pl. portál) összeállításainak esetlegességei kapcsán mutatott rá arra a kutatás, hogy bizonyos kőből

Váraszó fűrészfogakból, gyémántmetszéses díszítősávokból, sekélyen rétegzett vakívekből komponált párkányának motívuma, kváder-architektúrája, a bordás boltozat valamiféle igénye s boltozati bordáinak egyértelműen Egerre utaló formája a székesegyháznak egy adott 12. század végén folyamatban lévő építkezésére reflektál-e, avagy általánosságban a székesegyház 12. század végi képének komponenseit tükrözi vissza? Az első esetben tehát a váraszoói részletek az Egerben ténykedő műhely közel egykorú fejleményeihez kapcsolódnának. Ez a bordás boltozatról és kora gótikus bordaprofiljáról bizonyosan elmondható. A boltozati bordák, valamint a kapuzat egyúttal a váraszoói építkezés idejének felső határát is kijelölik a 13. század elejében. Azonban a fentiek mellett gondolni lehetne arra is, hogy a gyémántmetszéses párkánydekoráció, nem feltétlenül, mint a vidéken modernnek, kortársnak számító motívum, hanem „pusztán” mint magán az illetékes székesegyházon is látottra/jelenlévőre való utalás került a váraszoói repertoárba. Ehhez lásd még e párkánymotívumnak az egri székesegyház építéstörténetében, 12. századi datálási és stílárius bonyodalmaiban betöltött helyét és általában a mintaképek hosszú életű regionális pályafutásának problémáját. Hasonlóképp az archaizmus, archaizálás kérdéskörével szembesít a Váraszón előkerült széles és lapos arányokat mutató (37,5×37, 5 cm nagyságú fejlemezrel zárt, ~32 cm átmérőjű törzset koronázó, 19 cm magas) kockaoszlopfeje, melynek specifikuma a fejlemez alatt visszametszett ékforma orr-rész (254. kép).⁵⁰⁸ Közeli analógiája a középkori, gótikus alakjában 1928-ban elbontott noszvaji templomból került elő (264. kép),⁵⁰⁹ formáik mindkét esetben a 12. századot idézik.⁵¹⁰

*

Az Eger északkeleti szomszédságában fekvő Noszvajon, melyet egy 1248-ból való oklevél püspöki falunak nevez,⁵¹¹ a falu román kori templomból csak a kövek maradtak hírmondónak (255–264. kép). Az elbontás előtti állapotokat megőrkítő

faragott részek egyfajta előregyártásával és regionális keretek között való szállításával is lehet számolni. *Lővei 2002*, 30. o.

⁵⁰⁸ A templom újkori bővítéséből, a déli oldal karzat felőli falának elbontásából jött elő: *Erdei–Kovács 1964*, 197. o.; Felmérési rajzát lásd: KÖH tervtár ltsz. D.8003, 26 rajz (A kő ma nem fellelhető?)

⁵⁰⁹ Ma az egri Vármúzeum Lapidáriumában: *Kozák–Sedlmayr 1987*, 7. o. Nr. 4., 7. kép (38. o.)

⁵¹⁰ A fejlemez alatt visszaugratott sarokkal rendelkező kockaoszlopfejekhez analógiák: Pl. Mutzig, plébániatemplom, 11. sz. harmadik negyede; Andlau, kriptá (11. század közepe) *Kautzsch 1944*, 111. kép 105. kép, 126–127. o.; Hirsau St. Aurelius, déli mellékhajó (1059–1071), *Hoffmann 1950*, 12–15. o.; Abb 3.; A kérdéskörhöz bővebben: *Richard Strobel*: Die Hirsauer Reform und das Würfelkapitell mit Ecknasen, *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 30. (1971), 21–116. o.; *Richard Strobel*: Die romanische Bauplastik in Hirsau. In: *Hirsau. St. Peter und Paul 1091–1991*. I. Hg. *Klaus Schreiner* Stuttgart 1991, 209–244. o.; *Stefan Kummer*: Kloster Hirsau und die sogenannte Hirsauer Bauschule, in: *Canossa 1077. Bd. I., Essays*, 359–370. o.

⁵¹¹ *ÁOKl. 1997*, 3. sz., 14. o. „...ville episcopalis Nozuey vocate...”

alaprajzon látható masszív nyugati rész utalhat talán a korábbi, gótikában befoglalt Árpád-kori épületre.⁵¹² A bontást megörökítő fényképeken a nyugati karzatalj vakos hasáb alakú pillérei, és a nyugati homlokzat elé ugró négyzetes toronyalj félköríves lezárásai tűnnek szembe.⁵¹³ A templom Árpád-kori, 12. század végi, 13. század eleji formájában félköríves lezárású szentéllyel bírhatott, miként erről az egri Lapidáriumban összeállított külső faltagolásának kövei tanúskodnak.⁵¹⁴ A párkánysáv elemei itt plasztikusan tagolt vakívek. A homorlat-hengertag párosítású, plasztikus metszésű keretprofil az íveket hajlattal összekapcsolva folyamatosan fut. Felettük fűrészfogssorral és szépen metszett gyémántmetszéssel díszített sáv húzódik, mely nagyon hasonlít a váraszóí darabokra s a megfelelő székesegyházi részletre. A lezárást a vakívekről megismert profillal rendelkező sáv alkotja. Hasonló megjelent Váraszón is a koronapárkány legfelső sávjában, csak ott a párkánykő fejlemezének homlokoldala is gyémántmetszéssel ékesített. Egerben a plasztikusan profilált vakív más formában és léptékben ismert, de viszonya a fűrészfogas, gyémántmetszéses párkánysávhoz egyelőre bizonytalanul megítélhető.⁵¹⁵ A székesegyház fűrészfogas párkánysávjának széleskörű divatjára és helyi gyakorlatban való elterjedésére mutat a váraszóínál és a noszvajinál jóval gyengébb színvonalú *siroki* anyag. Ott a váraszóíak és az egriek típusát esetlenül követni próbáló, lépcsőzött lemeztaggal keretezett, sekély metszésű vakívek és a székesegyházi, noszvaji, váraszóí fűrészfogas párkányok gyémántmetszéses dekoráció nélküli gyengébb változatai sorakoznak a külső vár délnyugati bástyájába beépítve (265. kép). Ezek a környék valamely 12. század végi, 13. század eleji templomából származhattak a siroki várhegyre építőanyagként.⁵¹⁶

Egy a noszvaji apszis párkánykompozíciójának felső részét záró elemhez hasonló tagolású, ám gyémántmetszéssel ékes – profilozásában és díszében egyúttal a váraszóíakhoz (259–260., 262. kép) hasonló – kőfaragvány archív felvétel nyomán ismeretes Noszvajról. A réteggő sarkát átlós helyzetű hengertag foglalja el, melyet

⁵¹² Alaprajzot lásd: *Szepesi 1994*, 4 lap. A templomhoz és lebontásához: A noszvaji templom lebontása, In: *Műgyűjtő II.* (1928). 155.; *Szabó F. 1936*, 22–24. o.; *HMM III.* (1978), 469–471. o. Kőfaragványaihoz: *Kozák–Sedlmayr 1987*, No. 40., 14. o., No. 51., 17. o.; *LaHu I.* (1988), 282–283. o. (Lővei Pál). Műemlékvédelem törvényi keretek között. Történetek az intézményes műemlékvédelem 120 évéből. Szerk. *Tamási Judit*, Budapest 2001, 78–79. o. (*Granasztóiné Györffy Katalin*)

⁵¹³ A torony talán szintén román kori volt. *Szepesi 1994*, 3. és 5. o. KÖH Fotótár, poz. ltsz. 2443 és poz. ltsz. 8302.

⁵¹⁴ *Kozák–Sedlmayr 1987*, 14. o. Nr. 40., 29. kép, (59. o.)

⁵¹⁵ *Kozák–Sedlmayr 1987*, 15. o., Nr. 41. vörös andezittufából faragott.

⁵¹⁶ Sirokhoz: *HMM. III.* (1978), 551–558. o. 750. kép. Kovács Béla dokumentációja, KÖH Tervtár ltsz. D.25552. különösen: 65–66., 42. kép. A környékbéli elpusztult Árpád-kori templomokhoz: pl. Sirok-Rozsnakpuszta: *Kovács 1967*, 51–56. o.

legömbölyített peremű homorlat kísér, a homlokoldali szegélyt pedig egy függőleges négyzetecskek sorába írt gyémántmetszés díszíti. Ez azonban a rajta látható, templombejáratokhoz fűződő középkori „népi” szokásokkal, rituálékkal összefüggő sérülések „kardvájatok” nyomán függőleges helyzetű lehetett, ebben az összefüggésben leginkább portál keretkövének lehetne gondolni (259. kép).⁵¹⁷

A szalonnai templomkapu

Miként erről az egri kisépítészeti alkotás stíluskapcsolatainak elemzése során korábbi dolgozatokban már esett szó, az egri kisarchitektúrán jelen lévő ornamentális stílusok egyikének helyi felszívódása a szalonnai plébániatemplom kapuján ragadható meg (266–274. kép)⁵¹⁸ Az egri egyházmegyében (Borsod megye), Egertől északkeletre, a Bódva mentén fekvő Szalonna templomának nyugati portálján az egri kisarchitektúra hengertagos párkányainak szövevényesnek tűnő, hurkás formálású szálakra bomló, a felületet teljes egészében beborító, hullámindára fűzött folyamatos palmettadíszre erősen redukált, síkba faragott változatban köszön vissza. A szalonnai plébániatemplom nyugati kapujának egyetlen díszre a timpanon ívmezejébe vésett, szegmensíves mező vízszintes sávja, melyen négy, hurkás tagokból fűzött, önmagát keretbe foglaló, hármas ujjakkal kiékelte közül palmetta sorakozik (269–274. kép).⁵¹⁹ A palmetta-sor felett további két sorban rendezve félköríves formák láthatók, melyek alakításuk nyomán akár a felsőbb régiókba szánt palmetták befoglaló formáinak jelzéseként is felfoghatók, ugyanakkor a kicsiny ívmező koherens egységnek tűnik, stilizált, dekoratív díszre, a precíz felületkezeléssel együtt nem feltétlenül a befejezetlenségre, másodlagosságra utal.

A szalonnai faragó kezén különös hangsúlyt a stilizált palmetták spirálisan feltekeredő oldalsó tagjai nyertek. Az egri párkányokról átvett motívum kiragadása, leegyszerűsített és síkba metszett átfogalmazása, valamint részleteinek kihangsúlyozása (például a spirálisan feltekeredő kacsok) révén a dekoratív hatás méginkább fokozódott. A fejezet-, illetve vállpárkány-zóna, valamint szemöldökkő nélküli, pusztán architektonikus tagolású kapu szárköveit lépcsős homorlatpár tagolja, amelyet folytatódagosan a timpanonkö szegmensíves mezejének kereteként is igyekeztek körbevezetni, még ha az illesztés nem is sikeredett pontosra. A szalonnai kapunak az egri párkányok díszét felidéző palmetta-sora és belső rétegének a vakfülke-keretekre

⁵¹⁷ KÖH Fotótár, poz. ltsz. 7703.

⁵¹⁸ Havasi 2003, 138. o. Havasi 2004, 52. o.

⁵¹⁹ Szabó F. 1936, 29–30. o., 11–12. kép, M. Kozák 1981., 20., ill. 23. o., 13. kép.

emlékeztető homorlatpáros tagolása együttesen akár az egri rekesztő-architektúra „vörös szakaszairól” is származhat. Mindenesetre a kapuzat köveit az egriekkel megegyező, vöröses andezittufából faragták. Úgy tűnik tehát, hogy az egri kisarchitektúrán 1200 körül összetalálkozó stílusok közül ez az a vonulat, amely helyi viszonylatban jelen lehetett és később is követésre talált.

A kapu szalonnai templom építésmenetében elfoglalt helyének a megítélése, valamint datálása nem egyértelmű. A félköríves szentéllyel ellátott rotundát a régészeti kutatás a 12–13. század fordulójára helyezi, építését a területen is birtokos Örsür nemzetségnek, magát később a faluról elnevező ágához köti.⁵²⁰ A templom külső megjelenését a téglarchitektúra határozza meg.⁵²¹ A rotunda szentélyét sekély lábazati párkány felett lizénák tagolják, a lezárást vakívsor és fűrészfogsor alkotja, melyeket kőből faragott gyémántmetszéses díszű sáv zár le.⁵²² Ez utóbbi a városzói, noszvaji és egri párkánysávból elszármazott elemnek is tekinthető lenne,⁵²³ de a szalonnaiak méretrendjükben jóval nagyobbak, mint az említettek, ebből kifolyólag alakításuk durvább, a párkánykompozíció pedig erősen eltérő. Ugyanakkor a külső faltagolás megerősíti a 12. század végi datálást. A portál a rotundához nyugat felől hozzáépített, téglány alaprajzú hajó nyugati végén helyezkedik el. A hajó a rotunda nyugati részének elbontásával épült, ez a bontás érintette a belsőben látható, a 13. század első felére, a század közepe tájára helyezett korábbi freskóciklus nyugati részekre eső felületeit.⁵²⁴ Ezt a bővítést a régészeti kutatás a 13. század közepére, második felére helyezi, feltételezve hogy a kőből faragott portál a rotundából származhat, annak elbontott nyugati kapuját helyezették volna át, építették volna fel újra a kibővített hajórész nyugati végén.⁵²⁵

⁵²⁰ Dénes 1973, 65–86.; Kozák 1981., 9–13. o.; M. Kozák 1999, 154–155. o.

⁵²¹ Dénes 1973, 8–9. kép.; M. Kozák 1981, 13–30. o.; M. Kozák 1999, 157–158. o.

⁵²² M. Kozák 1981, 29–30. o. és 18 kép (feltárás közbeni állapot)

⁵²³ Ehhez lásd: M. Kozák 1981, 29–32. o.; M. Kozák 1999, 157–158. o.

⁵²⁴ M. Kozák 1981., 33. o. és 30. j.; M. Kozák 1999, 154–159. o.; Az Árpád-kori freskók művészettörténeti értékeléséhez: Tóth M. 1974, 87–88. o. és Hokkyné Sallay Marianne: A szalonnai református templom középkori falképei, *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XX. (1981), 53–59. o., valamint Bécs János–Pintér Attila: A szalonnai református templom falképeinek helyreállítása, *Uo.*, 61–70. o.

⁵²⁵ M. Kozák 1981, 20., 31. o. és M. Kozák 1999, 159. o. A szerző véleménye szerint a palmetta díszes timpanonkö támasztáná alá, hogy a korábbi templomból való, másutt viszont a timpanon utólagos, áthelyezés utáni díszítéséről beszél. A szalonnai kapu építésmenetben való megítéléséhez lásd még *Vladár 1987/1988*, 77–79. o. A rotunda nyugat felé való kibővítést a hajóval 14. századnak tartja. A 12. században épült rotunda kapuját ekkor helyezhették át a hajó nyugati részére. A rakacaszendi templom helyreállítása során előkerült, Vladár által a 12. századra helyezett kerettöredék profilja és z utólagos beépítés alapján fedez fel analógiát, nemcsak a portál tagolására, hanem másodlagos áthelyezésére nézve is. A Szalonnához közeli rakacaszendi kapu kerettöredékek tagolása és mérete is a szalonnai portálával rokon. Vö: *Vladár 1987/1988*, 18. és 21. kép, 77–79. o.

A félköríves kapu fal elé enyhén kiülő, meredek háromszögű oromzattal zárt előépítményben ül (267., 269., 271., 273.). A portál kétrétegű, bélletfala szinte merőleges a homlokzat síkjára. A külső bélletréteget két egymás mellett futó pálcá tagolja, a belsőt a már említett homorlatpár.⁵²⁶ A keret tagolásából teljesen hiányzik a lábazat, a fejezetzóna, a vállkő, illetve a szemöldökkő. Az utóbbi iránt – a timpanon befoglaló keretdíszének szegmensívét és a függőleges rétegekövekhez való illesztésének kissé esetlen alakítását szemlélve – valóban hiányérzet támadhat. Mindezek a provincializmusból fakadó vonások se pro, se kontra nem elegendőek ahhoz, hogy a kapu szétszedését, majd másodszori és másodlagos helyen való felállítását támogassák, illetve cáfolják, valamint A kormeghatározáshoz segítséget nyújtsanak. Bizonyosnak egyelőre a kapu keretköveinek tagolásában és ornamentikájában megmutatkozó, az 1200 körüli Egerre visszautaló vonások tűnnek.

A szalonnai kapu esetében is megfigyelhetjük azt, ami az egri székesegyház déli, a szomolyai és a váraszóli portálok alaprajzi kiosztásában, tagolásában közösnek mondható, hogy az ország más vidékein hódító, oszlopokkal ékes bélletes portálok helyett itt archaizálóbbr kiosztással, az egy, illetve két réteggel bíró tagolással, síkban kezelt keretművel találkozhatunk, melyek leginkább a lépcsős bélletű, hasábbélletekkel tagolt kapuzatok (*Stufenportal*-ok) egyszerű, redukált származékainak tekinthetők. Igaz, ehhez az is megjegyzendő, különösen a székesegyházi kapu esetében (– hisz a többi falusi példánál az egyszerűség „műfajilag” érthetőbb –) hogy bizonyosan a déli, azaz alárendeltebb építészeti hangsúlyt kapó oldalkapuról van szó. A főportálnak rendszerint helyt adó nyugati rész 12. századi formájáról és leginkább csak falmaradványokból kirajzolódó alaprajzának csekély részleteiről Egerben nagyon halvány ismeretek vannak. Annyi bizonyos, hogy a nyugati rész Egerben is a székesegyház hangsúlyosabb homlokzata lehetett a 12. században, ám nagyszabású portálépítmény (főkapu) nyoma először csak a 14. század derekáról, a nyugati rész átépítés utáni periódusából ragadható meg.⁵²⁷

⁵²⁶ A portál kutatásához: *M. Kozák 1981*, 20., 23–24. o. 13. kép; KÖH Tervtár, ltsz. D52333. (R8 és 18–23. fénykép) KÖH Tervtár, ltsz. R36333.; *Vladár 1987/1988*, 76–79. o.

⁵²⁷ Ehhez lásd: „in transitu in medio” c., valamint a székesegyház nyugati részének román kori maradványairól szóló fejezetrészeket.

A SZÉKESEGYHÁZ ÁTÉPÍTÉSÉNEK ÉS MEGÚJÍTÁSÁNAK EMLÉKEI A 12–13. SZÁZAD FORDULÓJÁRÓL

„CUIUS CORPUS REQUIESCIT IN ECCLESIA AGRIENSI...”⁵²⁸

„...Az egyházi szertartások és az ünnepi szentmise befejeztével nem úgy, mint néhány más, régen elhunyt királyt, akiket más írásos elbeszélések tiszteletre méltó tekintélye a legboldogabb emlékezetűnek mond, azaz nem letakart arccal, sem néhány napig elrejtve a holttestét – ahogyan némely alkalommal egyes királyok elhunytakor állítólag ezt a helytelen szokást alakították ki –, hanem nyilvánosan mindenki jelenlétében, úgy, hogy nyíltan, személyesen látták, a mondott testet Fehérvárra szállították, hogy eltemessék”

Az Árpádok kihalt dinasztíájának magyarországi trónját elsőként elfoglaló Anjou uralkodó, Károly Róbert (†1342) haláláról és temetéséről beszámoló, vélhetően I. (Nagy) Lajos (1342–1382) udvari papjától és krónikásától, a Johannes de Agria-val, avagy Kétyi Jánossal azonosított Névtelen Minoritától származó, fenti krónikarészlet⁵²⁹ nemcsak az első olyan forrás idehaza, amely kissé részletesebben tájékoztat a királytemetési szertartás mikéntjéről, hanem egyben figyelemre méltó utalásokat tartalmaz annak az utolsó (?) Árpádok alatt „helytelenül” megváltozott módjáról. Az a szokás, hogy az uralkodót a külvilágtól elzárva, letakart arccal ravatalozzák fel, és általában a királytemetés mikéntje – a szentté avatások kivételes eseteit leszámítva – források nyomán szinte megragadhatatlan a magyarországi középkor első három századában. A szentté avatott uralkodók, István király és Imre herceg 1083-as, valamint László király 1192-es kanonizációja kapcsán keletkezett, az *elevatio*-t, *translatio*-t is elbeszélő legendairadalomtól, valamint a 11. századból Aba Sámuel és Domoszló herceg földi maradványainak áthelyezésére vonatkozó forrásoktól⁵³⁰ eltekintve a 11–12. századi királyokról a 14. századi krónikakompozíció és a zágrábi krónika szűkszavú, csupán az uralkodó elhunytáról és nyughelyéről megemlékező passzusaira hagyatkozhatunk. Ezek

⁵²⁸ Chronici hungarici compositio saeculi XIV. In: *SRH I.*, 463. o.

⁵²⁹ Károly király halála. In: *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Rogerius mester: Síralmas ének. (Millenniumi magyar történelem. Források) Fordította, jegyz.: *Bellus Ibolya–Krisztó Gyula* Budapest 2001, (171–177.), 174. o.; Vö. *Thuróczy János: A magyarok krónikája (Részletek)*. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. *Bertényi Iván*, Budapest 2000, 91., 93. o.

A Névtelen Minorita Krónikatöredéke (Részletek). Uo. 146–150. o. (különösen: 146. o.); *MAMÜL V.*, 381. o. (*Keveházi Katalin*); *Krisztó Gyula*: Utószó. In: *Küküllői János Lajos Király Krónikája*. Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 2000, 89–117. o.

⁵³⁰ *Kovács 1968*, 124–125. o.; *Kovács 1987*, 96–97. o.; *DHA*, 77. o.; *Mező 2003*, 351. o.; *Havasi 2004*, 50. o., 126. jegyzet; A kolostortemplomról: *Paradisum plantavit* 2001, 328–334. o.; Újabbán: *Bodó 2010*, 350–351. o.

fényében azonban Károly Róbertnél megragadható egy másik változtatás is, egy másik, a megelőző század folyamán dívó szokáson. Ez pedig a helyszínre vonatkozik.

Károly Róbert ugyanis, az Árpádokkal való dinasztikus rokonságot, egyben a Szent István-i tradíció folytatását hangsúlyozandó – hosszú idő, bő másfél évszázad, azaz III. Béla (1172–1196) király óta az első uralkodó volt, aki ismét az István király (1000–1038) által alapított székesfehérvári bazilikában, Szent István és egy sor Árpád-házi uralkodó közelében szeretett volna örök nyugalmat találni. Az új dinasztikus temetkezőhely kijelölésében nem mellékes szerepe lehetett azon törekvésnek, mely e 12. századi tradíció s a kontinuitás felélesztése révén az új uralkodóház legitimációját méginkább megalapozottnak látta. A fehérvári Szűz Mária-prépostsági templom ehhez is kapcsolódó Anjou-kori átépítésével és kibővítésével a források és a fennmaradt építészeti töredékek alapján régóta számol a kutatás.⁵³¹

Így ha a „helytelen szokás” maga nem is, de a temetkezések helyszíneinek változása nyomon követhető Károly Róbert 13. századi királyelődeinél. Ők első sorban a rendi templomokat részesítették előnyben: III. András (1290–1301) a budai ferenceseknél,⁵³² IV. (Kun) László (1272–1290) és V. István (1270–1272) a margitszigeti domonkosoknál,⁵³³ IV. Béla (1235–1270) az esztergomi ferenceseknél nyugodott.⁵³⁴ A század vége felé Buda előtérbe kerülése mellett szembe tűnő koldulórendek preferálása. Ezeknek az udvarban játszott befolyása mellett IV. Béla trónra lépése évében, 1235-ben szentté avatott hűgának, Erzsébetnek (1207–1231), majd lányának, Margitnak is fontos szerepe lehetett. II. András (1205–1235) alatt a 12. század vége óta hasonlóképp komoly udvari befolyással bíró ciszterciekre esett a választás, amit az 1213-ban meggyilkolt Andechs-Meráni Gertrúdnak a tethely közelében való pilisszentkereszti,⁵³⁵ később a királynak és második nejének az egresi ciszterci apátsági

⁵³¹ Dercsényi 1943, 49–56. o.; Székesfehérvár 1982, 165–203. o. (Kralovszky Alán, Szakál Ernő, Lővei Pál) Biczó Piroska ásatásainak eredményei és újabb kutatások a 14. századi átépítésre, és az Anjou síremlékekre nézve: *Biczó Piroska: Az Anjou temetkezések kutatástörténete, illetve Uő. A prépostsági templom déli oldalán feltárt gótikus kápolna*, In: Magyar királyi és főrendi síremlékek. Szerk. *Deák Zoltán*, Budapest 2004, 32–35. o. és 48–57. o.; *Buzás Gergely: A Szűz Mária prépostság temploma a XIV. században*, Uo. 30–31. o.; *Lővei Pál: Az Anjou síremlékek újonnan előkerült töredékeiről*. Uo. 72–85. o.

⁵³² SRH I., 478. o. *Tóth Sándor: A székesfehérvári szarkofág és köre*. In. *Pannonia regia 1994*, 86. o., a ferences templom Altmann Júlia által folytatott régészeti kutatásai nyomán előkerült római szarkofággal összefüggésben.

⁵³³ SRH I., 471. o.; *F. Vattai Erzsébet: A margitszigeti korona és gyűrű*, *Folia Archaeologica* XVIII. (1966/1967), 123–136. o.

⁵³⁴ SRH I., 469–470. o.; Síremlékéről, sírfelirataról többek között: *Takács 1988; Pannonia regia 1994*, 274–275. o. (*Horváth István*)

⁵³⁵ Gertrúdis királyné pilisszentkereszti temetkezéséhez és síremlékéhez: *Takács Imre: Gertrudis királyné síremléke, Pannonia regia 1994*, 248–251. o. (korábbi irodalommal); *Takács, Imre: Fragmente des*

templomban történt eltemetése is hangsúlyozott. Ez a tendencia, az uralkodócsalád és a ciszterci rend szoros, kolostorok alapításában és azok temetkezőhelyként való kiválasztásában megnyilvánuló összefonódása a 12. század vége felé, az 1200-as évek elején a magyar királyi udvar mellett másutt – így a szomszédos Babenbergeknél – is megfigyelhető volt.⁵³⁶

A ciszterciek, utóbb a koldulórendek előtérbe kerülését a 13. század folyamán a királyi udvarban és a királyi temetkezések körül számos szempontból feltárta, vizsgálta már a kutatás, miként a megelőző század fehérvári királytemetkezéseinek sorát, azok aspektusait is.⁵³⁷ István király *capella propria*-jának, a királyok koronázó templomának dinasztikus temetkező helyévé való formálódása a 12. század elejétől követhető nyomon. István közvetlen, 11. századi utódai épp az „*ecclesia propria*”, a saját kezdeményezésre történt alapítás és építkezés, a maguk által építtetett egyházba való temetkezés terén követték az első királyt.⁵³⁸ A 12. századi, Kálmán királytól (†1116) III. Béláig (†1196)

Grabmals der Königin Gertrudis, *Bamberg 1998*, 103–109. o.; *Holl, Imre 2000*, Káptalanterembe való temetkezéshez: *Takács Imre*: Lovag síremlékének töredékei, *Pannonia regia 1994*, Kat. IV–22., 256–257. o. *Benkő Elek* *Acta Archaeologica*.

⁵³⁶ A magyarországi szituációnak, a királyi udvarnak és az ahhoz közeli, nagy befolyású ciszterci apátságoknak, Esztergomnak és Pilisszentkeresztnek, a VI. Lipót korabeli ausztriai fejleményekkel való összehasonlítása: *Marosi, Ernő*: Österreich und Gotikrezeption..., *Acta Historiae Artium* XL. (1998) 117–123. o. (különösen *Urlke Seeger* művére vonatkozókat); a III. (Babenberg) Lipót (1095–1136) által a fia, Freisingi Ottó kezdeményezésére alapított heiligenkreuzi ciszterci apátságba temetkeztek a Babenberg család tagjai. II. Henrik 1143-ban elhunyt felesége, Braunschweigi Gertrúd maradványait (Klosterneuburgból) 1236–1240 között áthozták Heiligenkreuzba, nem sokkal később, az utolsó Babenberg, Harcias Frigvest (†1246) is itt temették el. *Mario Schwarz*: Heiligenkreuz, Zisterzienserabtei, *GBÖ. Bd. I.* Kat. 47., 256–257. o.; *Friedrich Dahm*: Tumba für Herzog Friedrich II., *GBÖ. Bd. I.*, Kat. 140., 398–399. o. [A síremlék monografikus feldolgozásának hivatkozásával, utóbbiról recenzió: *Tóth S. 1997*, 461–474. o.] A lilienfeldi ciszterci apátságot VI. Lipót (1195/1198–1230) 1202-ben alapította, azt kifejezetten temetkezési helyül is szánta. Vö. *Mario Schwarz*: Lilienfeld, Zisterzienserabtei In. *GBÖ Bd. I.*, Kat. 69., 299–301. o.; *Urlke Seeger*: Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit Babenbergs Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg. München–Berlin 1997. A ciszterciek a templomba eltemethető személyek tekintetében szigorú feltételeket szabtak, a korai generális káptalanok intézkedései ezt csak királyok, királynéknak, érsekek és püspökök, utóbb apátok számára tették lehetővé. Az 1152-es generális káptalan határozatát az 1180-as anyyiban módosította, hogy a király s az előkelő egyháziak temetkezésének lehetőségét kiterjesztette a káptalantermekre is. A kérdéshez magyarországi vonatkozásban lásd: *Fügedi 1991*, 55–56. o. A ciszterci apátságok és a királyi családok temetkezőhelyeinek kapcsolatához a 12. század második felében s a 13. század első felében: *Fügedi 1991*, 55. o.; *Matthias Untermann*: Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser. (Kunstwissenschaftlichen Studien). München–Berlin 2001, 59–63 (Neue Aufgaben: Zisterzienserklöster als königliche Stiftungen); *Bernd Ulrich Hucker*: Stauferzeitliche Zisterziensergründungen und Stiftergräber. In: Zisterzienser. Norm, Kultur, Reform – 900 Jahre Zisterzienser. Hg. *Ulrich Knefelkamp* (Schriftenreihe des Interdisziplinären Zentrums für Ethik an der Europa-Universität Viadrina, Frankfurt am Oder) Berlin–Heidelberg–New York 2001, 287–292. o.; *Rose Walker*: Images of royal and aristocratic burial in northern Spain c. 950–c1250. In: *Medieval Memories. Men, Woman and the Past. 700–1300*. Ed. *Elisabeth van Houts*, 2001, 162–165. o. *Kosztai László*: Ciszterci rend története Magyarországon kolostorai alapítása idején 1142–1270. 1993, 118–125. o. különösen 121. o.

⁵³⁷ *Engel 1987*, 616–622. o.; *Fügedi 1991*, 55–56. o.; *Tóth E. 2006*, 141–144. o.

⁵³⁸ Többek között *Fügedi 1991*, 55–56. o. Újabb, vázlatos áttekintés a 11. századi temetkezőhelyekről: *Tóth E. 2006*, 141–144. o. A 11. századi magyar királyok közismert temetkezőhelyeinek felsorolásától (és

terjedő sorban a szentté avatott király és herceg sírjának közelébe való temetkezés, a *sepultura ad sanctos* motivációja⁵³⁹ – a dinasztikus kultusz személyes vonatkozásai mindkét uralkodó idősebb fiának és örökösének névadásában is (II. István, Imre) tükröződtek – éppúgy meghatározó lehetett, mint a „bazilikának” a királyság életében betöltött kitüntetett szerepe.

A váltásra, Fehérvár elhagyására e téren azonban mégsem III. Béla alatt még szilárd királyi hatalmat biztosító, Szent István-i berendezkedés felbomlását „újításaival” elindító, s a cisztercieket preferáló II. András kapcsán, hanem még az atyai politika örököseként fellépő Imre király (1196–1204) alatt került sor (332. kép). Az ő teste ugyanis, a krónikák egybehangzó állítása szerint, az egri székesegyházban nyugodott.⁵⁴⁰ A trónon a 12–13. század és lényegében két korszak határán ülő Imre nyolc éves uralkodása rövid, ám történetileg, művelődés- és művészettörténetileg is jelentős időszakot ölel át. Ezt a király és a pápa, III. Ince általánosan jónak mondható viszonya és az András herceggel folytatott testvérháború jellemezte, s e korszak az utóbbi évek történeti kutatásainak köszönhetően kezdett részletesebben kibontakozni az apa és a fivér évtizedeket átfogó regnálásának árnyékából.⁵⁴¹ Hogy 1204-ben vagy 1204-re az egri székesegyház, mint királyi temetkezőhely miként került „képhe”, kiválasztásában milyen szempontok játszhattak közre, azaz Imre király esetében is a temetkezés tudatos és előre megválasztott helyéről volt-e szó,⁵⁴² vagy más körülmények is szerephez juthattak, arra vonatkozóan a történeti források hallgatnak. Azonban e

monasztikus/bencés vonatkozásaik vizsgálatától) – mivel ez több helyen fellelhető (lásd pl. előző jegyzetekben im) – itt eltekinténék. Ez a szokás figyelhető meg az Ottó-kori császárságban is: Magdeburg, Merseburg, Bamberg székesegyházainak alapítása kapcsán, az uralkodók ottani udvartartásával, rezidenciájával is összefüggésben (Madarász Henriknél a quedinburgi prépostság, a bajor hercegi udvarban, Regensburgban pedig a Niedermünster töltötte be ezt a szerepet). Utóbb a száli-frank II. Konrád speyeri alapítása nyomán jött létre az első jól megragadható dinasztikus temetkezőhely. Utóbbihoz: *Karl Schmid*: Die Sorge der Salier um ihre Memoria. Zeugnisse, Erwägungen und Fragen. In: *Memoria 1984*, 666–726. o.; *Meier 1998*, 37–48. o.; *Stefan Weinfurter*: Speyer und die Könige in Salischer Zeit. In: *Geistliche Zentralorte zwischen Liturgie und Architektur*, Gottes und Herrscherlob: Limburg und Speyer. Hg. *Caspar Ehlers–Helmut Flackenecker* 2005, 157–173. o.

⁵³⁹ A jelenséghez általában: *Kötling 1984*, 74–75. o.; *Borgolte 1985*, 27–38. o.; *Fügedi 1991*, 55. o.; *Klanczay 2000*.

⁵⁴⁰ *SRH I.* 211., 463. o.

⁵⁴¹ Ehhez lásd többek között: *LexMA 1986*, 1889–1890. (Thomas von Bogyay); *Sweeney 1993*; *Szabados 2000*; *Szabados 2000a*; *Szabados 2002*; *Szabados 2009*.

⁵⁴² Székesegyházak, mint királyi temetkezőhelyek a korai Árpád-korban, a 11. században, az uralkodók alapítói és építetői tevékenységével szoros összefüggésben jellemzőek: Pécs, Szent Péter-székesegyház (I. Péter †1046), Vác, Szűz Mária-székesegyház (I. Géza †1077) és Várad, Szűz Mária-székesegyház (I. László †1096). III. István király (†1172) esztergomi temetkezésének a Szent Adalbert-székesegyházra vonatkoztatása bizonytalanul megítélhető. vö. *SRH I.* 210, 462. o.; Összefoglalóan Pécshez: *KMTL 1994*, 538–539. o. (*Engel Pál, Koszta László*); Váchoz: *KMTL 1994*, 705–706. o. (*Kubinyi András, Engel Pál, Koszta László*); *Koszta László*: A váci püspökség alapítása, *Századok* 135. évf. 2. sz. (2001), 363–375. o.; Váradhoz *KMTL 1994*, 712–713. o. (*Álmási Tibor András, Engel Pál Koszta László*)

királytemetkezésnek az emléke nemcsak az írott források révén, hanem – úgy tűnik – művészettörténeti, archaeológiai módszerekkel a maga valójában is megragadható.⁵⁴³ Maradványai, fragmentumai révén valamennyire talán szóra is bírható, feltéve, ha az alábbi megfigyelések kiállják az idő és a kritika próbáját. Ezen építészeti emlék – amely köré a székesegyház egykorú töredékei közül számos csoportosítható, s amelyből közvetve-közvetlenül a székesegyház 1200 körüli átépítésének műve is magyarázható⁵⁴⁴ – vizsgálata révén néhány ponton közelebb juthatunk e királytemetkezés és e kor (szűkebb) művészet/történeti kontextusának megismeréséhez.⁵⁴⁵

*

Középkori forrásaink közül a Zágrábi krónika és a nem sokkal utána keletkezett, 14. századi krónikakompozíció tartotta fenn Imre király 1204 őszén bekövetkezett halálára és egri eltemetésére vonatkozó adatot.⁵⁴⁶ Imrét III. Ince pápa János kalocsa érsek ügyében hozzá címzett, 1204. november 22-én kelt levele még *ad karissimi in Christo filii nostri Hemerici, Ungarie regis illustris*-ként tüntette fel.⁵⁴⁷ A király tehát

⁵⁴³ Havasi 2004, 40–50. o.

⁵⁴⁴ Havasi 2003, 140–142. o.; Havasi 2004, 40–58. o.; Szakács 2005, 34. o. Szakács 2006, 183–184. o.; Havasi 2009, 270–271. o.

⁵⁴⁵ Az alábbi írás fő vonásaiban és legfontosabb megállapításaiban a 2004 márciusában leadott szakdolgozatomban foglaltakon (Havasi 2004, 40–59. o.) alapul. Az ottani, azonos című (konferencia előadásoktól eltekintve sajnos publikálatlan maradt) fejezetnek (melyről az egyetlen reflexiót Tóth Sándor 2004. május 12-én kelt bírálata tartalmazza) jelentősen kibővített, korrigált és az elmúlt évek kutatásaival, illetve az újabb és részletesebb helyszíni vizsgálatok eredményeivel kiegészített változata olvasható itt. Azonban még így is vázlatos. Számos mellékszál kifejtetlen maradt és a téma még számtalan továbbgondolásra és kutatásra váró kérdést tartalmaz. 2004 óta két írás is megjelent „Imre király sírjával” kapcsolatban. Nagy 2006, 106–108. o. „a korabeli királyi temetkezési formák alapján” elfogadja, hogy az itt is vizsgált sírkamrában Imre király nyugodott, és a sír pusztulását az 1500-as évekre helyezi. Kárpáti 2010, 74–80. o. foglalkozik a sírkamrával, azonban a királysír helyére vonatkozóan más kalandos elképzeléseket hoz (erről lásd jegyztet és a Függelékben közölt feljegyzést).

⁵⁴⁶ Chronicon Zagrabienae: *SRH I.*, 211. o.: „...hic sepultus est i[n] Ag[rie]...”. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.: *SRH I.*, 463. o.: „... Mígravit autem ad Dominum anno Domini M-o CC pridie Kalendas Decembris, feria III. Cuius corpus requiescit in ecclesia Agriensi.” A király halálának dátuma tekintetében két hónappal (szeptember 30., illetve november 30.) különbséggel. Továbbá: *SRH II.*, 41., 82. o. Történeti összefoglalás *Szovák Kornél*tól: *SRH II.*, 749–750. o., *Pauler 1899*, II. 491–492. o. A székesegyház statútumaival összefüggésben fennmaradt Zágrábi krónikát a jelen álláspontok szerint 1354-ben másolták két évtizeddel korábbra helyezett mintapéldány nyomán. E mű a történészek egybehangzó véleménye szerint a 14. századi krónikák feltételezett közös forrásából a legtöbbet meríthetett és tarthatott fent. S ez az egyetlen középkori krónikáink között, amely Imre halálának évét és III. László halálának napját (elhálozásának événél a szöveg utólagosan sérült, *Szentpéter 1934*, 420–421. o.) pontosan rögzítette, és egyben az egyetlen olyan, amely az apja után majd fél évvel távozó gyermekkirály Egerbe való eltemetéséről is tud. „... obit autem anno Domini MCCXI. quinto Nonas Maii, quius corpus Agrie requiescit...” A krónika bővebb filológiai-történeti elemzése: *Szentpéter 1934*, 410–425. o., Imréré és fiára vonatkozóan: 413–414., 416., 418., 420–421. o.; A XIV. századi krónikakompozíció és az azt, vagy közös forrásukat követő íráskor egyöntetűen a gyermek székesfehérvári temetését adják hírül. Vö. *Engel 1987*, 622. o., 48. jegyzet. Kovács Éva a székesfehérvári bazilika területén lévő egyik királysír leletét (miniatűr korona, filigráncsík darabjai, rekeszszománcos korong) III. László személyével hozta összefüggésbe. *Pannonia regia 1994*, Kat. II-36., 211–212. o., *Szabados 2009*, 167. o. (kép)

⁵⁴⁷ *Sweeney 1993*, 150–151. o. *Hageneder 1997*, 273–276. o.; *Szabados 1999a*, 18. o.

ezt követően, minden bizonnyal a zágrábi krónikában foglaltaknak megfelelően, 1204. november 30-án távozatott az élők sorából.⁵⁴⁸

*

Ezután már csak meglehetősen kései, 18. századi és helybeli forrásokban merül fel ismét a királytemetkezés kérdése. Az első ilyen újkori említés az 1700-as évek elejéről való, ez azonban legfeljebb kegyes hagyomány teremtésének szándékával átitatott eseményről, s nem az uralkodó *memoria*-jának töretlen ápolásáról tájékoztat. Ez a középkori székesegyház romjainak fennálló részletét épp a királyi temetkezések(!) közelségére is hivatkozva – legalábbis egy alkalom erejéig – még használni óhajtó Telekessy István püspök (1699–1710) nevéhez fűződik.⁵⁴⁹ A közelebbről meg nem nevezett királyok nyughelyére vonatkozó sor kapcsán feltűnő a többes szám – *binaque corpora Regum Hungarie eodem in sacello recondita sunt* – valószínűleg a püspök és az egri jezsuiták történeti tájékozottságra vezethető vissza. Részben talán a Zágrábi krónikából hagyományozott adatok valamiféle ismeretére utalhat, mely szerint az atyja után néhány hónappal az élők sorából távozó gyermek III. Lászlót – bár vele kapcsolatban a modern történeti kutatás inkább Székesfehérvár felé hajlik – szintén Egerben temették volna el.⁵⁵⁰ Ám ezzel kapcsolatban gyanút kelthet, hogy a királyok személyét nem nevezték meg pontosan. Így az sem elképzelhetetlen, hogy a levélben a székesegyház akkor még fennálló nyugati része kapcsán leírt „liliomsoda” s a tornyokkal összefüggésben említett „kapolnában” – *infra turrim situ* – nyugvó királyok fordulatában a délnyugati torony először 1351-ben említett kapolnájának az akkoriak számára még valamilyen formában ismeretes Szent László patrocíniuma is közre

⁵⁴⁸ Szabados 1999a, 18. o. Különösen 40. jegyzet. Az Imréről kegyes emlékeztető, néhai királyként megemlékező pápai irat pontos kelte (1204 vége, 1205 eleje) bizonytalan. Vö. Hageneder 1997, 398–399. o. A Zágrábi krónikához és szakirodalmához lásd a fentebbi jegyzetben írtakat.

⁵⁴⁹ A szóban forgó forrást, Telekessy levelét Schmith Miklós közölte: „...conseni jam ad terminos exactae aetatis pereni. Si boni superi vitam & vires concesserint, die sexta Maii jubilaus sacerdos ad aras consistam. Ad eam solennitatem Reverendum Patrem veteri affectu Eminentissimum Dominum meum omni cum veneratione invito. Statueram solenni pompa alteras, ut dicimus primitatis Deo offerre agrarie in arcis sacello templi S. Joannis infra turrim sito sexta Maji id est die S. Joanni ante portam Latinam sacra, cuius honori Capitulum Agriense a S. Stephano Hungarorum Rege nuncupatum est, qua die ante annos quinquaginta Romae in collegio S. Apollinaris primam hostiam Deo litavi, rerum cum mihi negetur felicitas in sacello memoratae ecclesiae S. Joannis sacrificandi (cuius in fastigio ante annos aliquot terna lilia in festo B. M. V. divam Elisabetham visitantis, praeter naturae ordinem excrevere, **binaque corpora Regum Hungarie eodem in sacello recondita sunt**) citra omnem episcopalem pompam sacrificium peragam & modo it hoc praetere possim Deo immortales gratias reddam” Schmith III. 1768, 358–359. o. (kiemelés tőlem). A forrás említését lásd még: *Ipolyi 1865*, 168. o.; *Déshy 1964a*, 10. o. 241–242. jegyzet. Telekessy személyéhez, pályafutásához bővebben: *Sugár 1984*, 371–393. o.; *Bitskey 1997*, 43–47. o.

⁵⁵⁰ III. László temetési helyére nézve: Vö. jegyzet

játszhatott.⁵⁵¹ Arra nézve, hogy a tornyok (különösen a déli) területén s vélhetőleg az előcsarnokban és a déli oldalkápolnák, valamint a déli mellékhajó nyugatabbi részén fekvő (késő középkori) temetkezések a 18. században ismereteseek és láthatók (tehát valamilyen formában még megjelöltek) voltak, az 1757-es jegyzőkönyv sorai nyújtanak némi tájékoztatást.⁵⁵² Telekessy történeti érdeklődése más vonatkozásban is megnyilvánult. Többek között az egri egyházmegye első püspökének feltételezett személye, a Gellért-legendában, Gellért kíséretében feltűnő, ám Egerrel csak a 17. század derekán kapcsolatba hozott Buldus püspök körüli, a 18. században elevenen ápoltt kultusz kezdeményezése, melynek hatása napjainkban is érezhető, szintén az ő nevéhez fűzhető.⁵⁵³ Ugyanakkor, mint Brezovay Jánosnak, Heves vármegye későbbi szolgabírájának 1794 márciusában Jankovich Miklóshoz írott egyik leveléből kitétni, a királyi temetkezés történelmi tényének ismerete a romszékesegyház iránti érdeklődésben és a 18. század végi bontási munkálatok figyelemmel kísérésében is szerepet játszott.⁵⁵⁴ Feltűnő, hogy Brezovay a székesegyház közelebről nem azonosítható „romos kriptájában” két, kváderkövekkel kirakott sír feltárása kapcsán szintén két királyi

⁵⁵¹ Ehhez lásd a székesegyház nyugati részéről szóló fejezetet Vannak olyan – a régészeti és a történeti forráskritikát mellőző – elképzelések, melyek ezen 18. század eleji „hagyomány” nyomán a déli torony alatt [sic] és még lejjebb lévő szinteken („föld alatti világban”, üregekben, altemplomszerű építményekben, melyekre nézve „csak képzeletünkre hagyatkozhatunk”!) keresnek a király sírját. Ezekre vonatkozóan lásd: *Kárpáti 2010*, 79. o.

⁵⁵² Teljes szövegét lásd a Függelékben.

⁵⁵³ A komoly histográfiai érdeklődést mutató Telekessy (aki korábban, győri kanonokként az ottani káptalan levéltárát is rendezte) korától találkozni a Gellért legendából származtatott (vö. *SRH II.* 503. o.) Buldusnak szentként és – *Melchior Inchoffer* 17. századi egyháztörténete (*Annales ecclesiastici Regni Hungariae*. Roma, 1644. 393–394. o.) nyomán – egyben egri püspökként való említésével. Inchoffer a Gellértet kísérő püspökök, Bezertust, Buldust (Buldit) és Benetát kizárásos alapon – mivel a többi István-kori egyházmegye előjárói más forrásokból ismertek voltak – nyitrai, egri és veszprémi főpapokkal azonosította. Telekessy kezdeményezésére a jezsuita szemináriumban iskoladrámát adtak elő a vértanú püspökről és a helytörténetírás adatai szerint a város Szent Mihály-székesegyházában kápolnát is szentelték neki, valamint egy 1810-es forrás „*imago Beati Buldi Episcopi Agriensis*” oltárképet említ a közeli kápolnai plébániatemplomban. Buldus tényleges szentté avatására utóbb Eszterházy Károly tett eredménytelenül végződő kísérletet Rómában. Vö: *Nagy 1969*, 28–29. o.(szerinte Eszterházy kezdeményezésére keletkezett a kápolnai templom Szent Buldus oltára, valamint az aszalói plébánia festménye, melyen Buldust glóriával ábrázolták); *Sugár 1984*, 23–24. o.; *Bitskey 1997*, 44–45. o. Telekessy István végrendelete és a hagyatékát összeíró irat Heves Megyei Levéltár, XII/d./48. (p. 92–96.) p. 95. IV/második tétele szintén megemlékezik Buldus ábrázolásáról.

A középkori forrásokkal alá nem támasztható első püspök személye, akinek alakja a 17–18. századi egyháztörténet-írásban, különösen a török kor utáni, 18. századi helyi, hagyomány teremtésére irányuló kísérletekben gyökerezik, a várbán a mai napig „jelenlévő”, így például a székesegyház déli oldalán a korai kortemplom tengelyében feltárt köladás, fejtámlás (kitüntetettebb alakítású) sírt (Szent) Buldus sírjaként mutogatják. S ez az azonosítás az újabb régészeti szakirodalomban is feltűnik: *Kozák 1990*, 335–337. o. és *Fodor 2001*, 209. o. „Valószínűsítjük, hogy az első egri püspököt, talán „Buldust” temethették ide (?)”.

⁵⁵⁴ Brezovay János levelét lásd a Függelékben. A középkori székesegyház Eszterházy Károly püspök alatt zajlott, 1780-as 1790-es évekbeli bontásáról lásd a bevezető fejezetet a dolgozat elején (Források a 18. századból)

személy sírjáról, ez esetben azonban konkrétan, Imre királyéről, valamint hitvese számára „előkészített” sírhelyről tudósít.⁵⁵⁵

*

A MOB közreműködésével zajló, s 1928-tól a középkori székesegyház területét is kutató várasatásoknak egyik nem titkolt szándéka és reményelti célkitűzése szintén Imre király sírjának megtalálása volt.⁵⁵⁶ Az akkori várasatások egyik vezetőjének, Lénárt Jánosnak a hagyatékában fennmaradt és két évtizede fia, Lénárt Andor által közzétett ásatási napló-töredék 1937 januárjánál egy sírkamra feltárásáról tudósít.⁵⁵⁷ Az építmény jelentőségére s az alábbi vizsgálatok tárgyára való tekintettel érdemes ezt itt idézni: „...Lassan és óvatosan befejeződik az I/20-as sírbolt féle helyiség feltárása is. A **sírbolt** vegyes törmelékkal volt behányva a **kripta** üresen találtatott. A kriptá fenekén aládolgozva talált márványtöredékek arra engednek következtetni, hogy vagy a kriptá feneké volt márványmozaikkal kirakva, vagy pedig egy régibb templom padlómárványára épült a kriptá s köréje a sírbolt. Az előbbi a valószínűbb feltevés, mert az egész sírbolt darázskő őstalajba mélyített s belülről falaztatott úgy, hogy a faragott kövek s a gödör hézagait kötőrmelékkal töltötték ki. Ebben márványszilánkokat is találtunk. A sírbolt és a kriptá ugyanabból a kőanyagból épült, a kriptát belülről finoman habarcs fedi, e miatt olyan a színezete mintha egyetlen kötőmbből faragott kőláda volna. A sírbolt kezdete csak a délnyugati sarokban volt észrevehető, mert a megtalálásakor az arzenál fal volt felette. (nem alapozva a sírbolt felett, hanem áthidalva!) A sírboltban behányt törmelékben akadt összefüggés nélküli emberi csont is, egy nagyobb darab töredék valamilyen hengeres oszlopból, román ikeroszlop lábazat, késő gót konzoltöredék stb. Maga a kriptasír törmelékkal telve, sem emberi vázat, sem pénzleletet nem adott. Ellenben a kriptasír mellett északra a sírlelet földje vagy 6drb elmállott koponyát, egyéb emberi csontot tartalmazott. Ugyaninnen való egy

⁵⁵⁵ Erről és Konstanciáról bővebben lásd a levél közlését a Függelékben, valamint a hozzá tartozó lábjegyzeteket. Az feltárás helye a székesegyházon belül nem igazán azonosítható. Két egymás melletti falazott sírhely volt az előcsarnokban (_ kép). Ezek közül azonban a központi, Dörögdi Miklós sírja – mellékleteinek tanúsága szerint – érintetlen maradt. A másik falazott „sírpár” a főhajó középső részén, az újjáépített hosszház nyugatról második pillérpárjának vonalában került elő. Ezek a 275. képen látható alaprajz 24–25. számmal jelölt sírjai.

⁵⁵⁶ Függelék: MOB 1931/284.; Imre király sírja felé közelednek az egri vár kutatói, *Pesti Napló*, 88 évf. 25. sz. 1937. január 31. 40. o.; *Lénárt 1987*, 458. o.: „...Az immár 1929óta feltárni és feltalálni óhajtott Imre király sírja, vagy annak legalább kétségtelenül megállapítható maradványának megtalálása maradt a fő cél most is s erre legalkalmasabbnak látszott a templomromok helyén végzett rendszeres földmunkáknak a folytatása attól az állapottól kezdve, ahol elhagytuk 1934 tavaszán, amikor is fel volt tártva a román apszis+északi román mellékhajó +déli kápolnasor...”

⁵⁵⁷ *Lénárt 1987*, 462–463. o.

márványpadlómozaik darab, (fehérmárvány romboidalak), méretei: 97×65 mm. Az eredeti habarcs nyomaival s egy fekete márványnak látszó serpentin darab.⁵⁵⁸ Sem a sírbolt köveinek anyaga, mérete, technikája, sem a krypta nem tartalmaz semmi olyan gyanúokat, amelynek alapján az egésznek keletkezési ideje a XV. századnál korábbra tehető volna. Sajnos Imre király sírját benne is hiába reméltük. A régebbi töredékek származását a következőképp képzeljük: A XV. sz. derekán építhette valaki ezt az előkelő helyen lévő és díszes sírkamrát. A sírkamra mélyítésénél a XV. századi padlónívó alá mentek mélyen bele a darázkő őstalajba, közben rá kellett akadniok a XIII-századi márványmozaik padlóra, ezt át is törték, innen a márványtöredékek, s biztosan régebbi kripták csontmaradványaira is akadtak, ezeket pedig elhelyezték az új krypta mellett.”⁵⁵⁹

Két hónappal később Pálosi Ervinnek a MOB számára az ásatásokról írott jelentésben a következőket olvashatjuk a leletről: „...A székesegyház főhajójának tengelyében a kapu felőli harmadban egy sírkamrára bukkantunk, amelynek fenekébe volt a sír beeresztve. **Ez valaha fekete, fehér és piros márvánnyal volt burkolva. A sírgödör is márvánnyal volt kirakva.** Itt is ki voltak szórva a csontok a sírgödörből. A márvány burkolatot lefejtették, a sírkamra tetejét elpusztították, mert egy alapfalat húztak rajta keresztül. Ebben a sírkamrában találtunk egy román kettős oszlopocskához való lábazatkövet és a román templom egyik oszlopdarabját. /egy és fél méter hosszú, kb. harmincöt centiméter átmérőjű/. Annak, hogy ez a sírkamra Árpád-kori volna ellentmond az a körülmény, hogy a sírkamra teteje pontosan a XVI. századi padlószint alatt vonul el. A sírkamrán ajtó volt, ajtóvasalásnak nyoma nincsen, kifelé vezető lépcsőfokok nem voltak, tehát valószínűleg a sírkamra ajtaja egy köllappal volt bezárva. A székesegyház területét s XIII. századi koragót szinten planíroztuk. A sírkamrában talált csontok közül kiválogattuk azokat, amelyek vörhenyes árnyalatúak voltak. A sírgödör vastartalmú darázkő homokba volt süllyesztve és úgy gondoljuk, hogy ezek a csontok feküdtek a sírgödörben. Leletek egy elhajlított rézpléh és egy kis rézbronz darabka.”⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ E darabról van korabeli rajzvázlat is: *Lénárt 1987*, 38–39. kép, vö. Kat. 162.

⁵⁵⁹ *Lénárt 1987*, 462–463. o. 1937. január 27.-i bejegyzés (a sírkamra méretei és vázlatrajza: uo. 37. k.) valamint még január 18-nál (uo. 460. o.): „...Templomfeltárás folytatása. I/20. helyen sírbolt félé mutatkozik, egy észak-déli arzenális fal alatt....”

⁵⁶⁰ KÖH Tudományos Irattár, MOB-Iratok, 1937/152. sz. Az 1937. március 7-én kelt irat teljes szövegét lásd a Függelékben. Az itt kiemelt részt a feltárt maradványok jelentőségére való tekintettel és összehasonlításul az ásatási naplóba foglaltakhoz idézném.

A sírkamráról a feltárással egykorúan forrásértékű fényképfelvétel is készült (276. kép) a MOB számára, amely a fenti jelentések nyomán vált azonosíthatóvá a középkori székesegyházra vonatkozó archív fényképek között.⁵⁶¹ Ez a felvétel – készítője egyelőre ismeretlen – délkelet felől mutatja a kelet-nyugati irányban nyújtott téglalap alaprajzú, s középrészén egy ennek megfelelő tájolású sírhelyet magába foglaló sírkamrát. Az építmény kváderfalazatú, délnyugati szögletében szegmensívű boltozat indításának legalsó rétegekőve, s alatta e helyütt a boltozat homlokívéig fennmaradt kváderfal részlete látható. A nyugati fal észak felé eső végén törmelékkel feltöltődött bejárati nyílás maradványa bontakozik ki. A sírkamra északi oldalfala, valamint keleti falának északi része a falkorona magasságáig állt. A felvételen is jól érzékelhető, főként a bejárati nyílás és az északi fal töve mellett kivehető nyomok kapcsán, hogy a kamra alapozását, illetve padlóját a feltárással alkalmával, vagy talán már egy jóval korábbi „kutatás” során áttörték. Az ásatási naplóban mellékelt vázlatrajz szerint a sírkamra a hosszház középrészén, a távolságadatok szerint annak nyugati felében helyezkedett el. A sírkamra belvilágának a naplóban rögzített méretei a következők:⁵⁶² a nyugati és keleti homlokfala egyaránt 197 cm széles, az északi fala 296 cm, a déli pedig 263 cm hosszúságú, a nyílás szélessége 57 cm. A sírkamra magasságaként padlószintjétől(?) 186 cm-t mértek. A naplóban kriptának nevezett sírhely szélesebb nyugati oldala 58 cm, a keleti 45 cm, illetve hossza 202 cm. Ezt a meglehetősen igényes kialakítású sírkamrát a feltárássakor, elsősorban az építmény leleteire, a 16. századi padlószinthez igazodó lezárására, valamint kvádereinek kőanyagára és építési technikájára hivatkozva, a 15. század második feléből valóként határozták meg.

Ami a keltezéshez alapul vett leletanyagot illeti, a beszámolók szerint a sírkamra betöltéséből késő gótikus és román kori faragványok kerültek elő, melyek az emlék késő középkori vagy azt követő pusztulására vallanak; valószínűleg mindez nem lehetett független a székesegyház 16. század közepi romlásnak indulásától. A sírkamra fennállásának (építésének, használatának) és pusztulásának menetéhez és közelebbi datálásához járulhatnának hozzá – a pontos lelőhelyek és rétegvizonyok ismeretében – a betöltéséből és közvetlen környékéről előkerült pénzleletek, úgy mint két Mátyás korára valló pénz s egy „II. András korára gyanús friesachi dénár”.⁵⁶³ Azonban a korabeli

⁵⁶¹ KÖH Fotótár, poz. ltsz. 21155., azonosításához: Havasi 2004, 43.o

⁵⁶² Lénárt 1987, 462. o. 37/a-b. kép

⁵⁶³ Lénárt 1987, 460–481. o. A 1930-as évekbeli székesegyház-ásatásokon előkerült pénzleletekről vezetett napló eddig sajnos nem vált ismeretessé. Ugyanakkor nehezíti a helyzetet s ezzel az

felvétel precíz kváderfalú és boltozott sírkamráját, illetve az ennek előkelő fekvéséről tanúszkodó adatokat⁵⁶⁴ szemlélve egy korábbi építmény tiszteletteljes-praktikus késő középkori megtartására vonatkozó feltételezés inkább megfogalmazódhatna, mint egy a késő középkorban újonnan létesítetté. Épp ezért is szükséges az építmény késő középkorból való eredeztetésének kérdésével kapcsolatos történeti adatoknál is néhány sorral időznünk. A 15. század derekának és második felének méltóságuk viselése közben elhunyt egri püspökei közül hármat temethettek el a székesegyházban. Közülük azonban csak Rozgonyi Péter (1425–1438) és Nagylucsei (Dóczy) Orbán (1486–1492) sírhelyével és síremlékével kapcsolatosan maradtak fenn adatok, valamint írott források. Rozgonyi síremlékét Verancsics Antal – amint az egy leveléből kitűnik – az 1560-as évek elején megújíttatta, nyughelye feltételezhetően az általa újjáalapított, Szűz Máriának szentelt prépostság kápolnájában lehetett.⁵⁶⁵ Orbán püspök sírhelyéhez már eddig is jóval több kérdés és problémafelvetés fűződött.⁵⁶⁶ 1492. augusztus 28.-án Budán kelt az a Fodor István szerémi püspök által kiállított oklevél, amely az egri káptalannak juttatott megfelelő ingatlanok és a székesegyháznak adományozott felszerelési tárgyak, liturgikus kellékek fejében rendelkezik a nem sokkal korábban elhunyt nagybátya, Orbán egri püspök lelki üdvéért mondandó misékről.⁵⁶⁷ Az adományozó kívánsága szerint az emlékmisék az egyház Szent Kereszt-oltáránál vagy más, a püspök síremlékéhez közelebb lévő oltárnál mondandók el.⁵⁶⁸ Utóbb a forrás ezen kitételéből a püspököknek a Szent Kereszt-oltára elé, vagy annak közelébe való temetésére

épületmaradványok, részletek datálásának legfontosabb (egzakt) régészeti érve veszik el, hogy a legtöbbször a pénzeket nem lehet pontosan rétegezh, egyéb építészeti, régészeti jelenséghez kötni.

⁵⁶⁴ Ezen adatokat lásd a ___jegyzetben idézett vázlatrajzokon.

⁵⁶⁵ A székesegyház déli oldalán, a K4. kápolnával azonosítható. (Erről bővebben: A székesegyház déli oldala és a Szűz Mária-prépostság c. fejezetet, valamint *Havasi 2006*, 101–102. o.) Verancsics Antal 1563 júliusában kelt levelét lásd: *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XX.* Verancsics Antal összes munkái. IX. Vegyes levelek. 1563–1569. Pest 1870. 27–28. o.; *Détshy 1964a*, 7. o.

⁵⁶⁶ *Kozák–Sedlmayr 1987*, No. 84., 25. o., 50–51. kép. Ezekről alább csak dióhéjban. A püspök síremlékével azonosítható vörösmárvány tumba töredékeinek összefoglaló, részletes ismertetése Lóvei Pál kéziratos sírkörcorpusának egri tételei között (2003., 30. sz. 17–19. o.) található. Lóvei Pálnak az egri kőtárak középkori sírköveit tárgyaló kéziratos katalógusáért ez úton is köszönettel tartozom. Újabban: *Lóvei 2010*, 435–436. o.

⁵⁶⁷ HML Me. (Mohács előtti oklevelek) 360.; (korábbi, Egri Érseki Leváltár-beli jelzete: Numerus 9. divisio 2. f. 2. n. 1.) Továbbá kivonata (és a jelen idézet forrása): *Dr. Pataki János*: Eger város múltjára vonatkozó középkori oklevelek és oklevélmásolatok. DIV RA 77–29. no. 57. 29. o. „...duos calices argenteos auratos, duas phialas vel ampullas argenteas, unum Agnus Dei argentum et auratum, que quidem omnia octo marcarum sunt ponderis. Item librum missarum, quem missale vocant, in membranis impressum et exornatum minio cum insignibus eiusdem domini episcopi, casulas vel planetas tres sericeas ex veluto rubro et nigro et damasco albo et tria indumenta altaris de eadem colore pietissime donavit...”

⁵⁶⁸ „...in eadem ecclesia Agriensi, ubi scilicet corpus (ipsius) domini Urbani episcopi in monumento sumptuosum, atque aereo per eundem dominum episcopum Syrmiensem suis sumptibus propriis exstructo humatum esset et super altari sancte Crucis in eadem ecclesia Agriensi fundato aut altaro prescripto sepulchro magis propinquo celebrari facere debeant...” *Ipolyi 1865*, 139–140. o., 2–3. jegyzet.

vonatkozó megállapítás lett.⁵⁶⁹ Az ásatások után kibontakozó alaprajz ismeretében az oltár és a temetkezés helyét Détshy Mihály jelölte meg a templomépület „régí” részében (ez 1500 körül a hosszházat jelentette),⁵⁷⁰ míg más kutatások az egri Szent Kereszt-oltár helyét a párhuzamok⁵⁷¹ és az 1509-ben nyomtatott formában kiadott *Ordinarius*-nak a Szent Kereszt oltárra vonatkozó sorai nyomán a főhajó középrészén, a szentélyt a laikusok terétől elválasztó „rekesztő” előtt feltételezték.⁵⁷² Az oklevélben Orbán püspök sírhelyével és síremlékével kapcsolatban – melyhez vörösmárvány tumba és bronzból öntött fedlap tartozhatott – a Szent Kereszt-oltár közelségét sejtető fordulat és nem a kettő közvetlen összefüggését megadó helyhatározás szerepel. Továbbá figyelembe véve egy a feltárója által késő középkori püspöksírként meghatározott, a hosszház északi pillérsorának vonalában, nyugatról második és harmadik pillér közé eső temetkezést,⁵⁷³ valamint egy másik közeli (a nyugatról második északi pillér főhajó felőli oldalán

⁵⁶⁹ Schmitth II. 1768, 139–140. o. „...tumulum nactus Agriae in sacris aedibus S. Joannis Apostoli et Evangelistae ante aram Sanctae Crucis.”

⁵⁷⁰ Détshy 1964a, 1., 2., 6. o., 42., 60–62. jegyzetek. Détshy a Szent Kereszt oltártitulusból – az oltár helyét ő egyébként az északi mellékhajóban feltételezte – következtetett arra, hogy Orbán püspök a székesegyház „régí” részébe temetkezett. Sugár 1984, 183–190., 187–188 o.; Kozák–Sedlmayr 1987, 25. o. 84. sz., 50. kép

⁵⁷¹ A Szent Kereszt oltároknak a liturgia hozzá fűződő cselekményei révén kitüntetett helyzete a középkori templomok testén belül ismert, vizsgálatuk több tanulmány tárgyát jelentette. Ezen oltárhoz kötődő liturgikus tartalmaknak és funkcióknak köszönhetően a szertartásrendet hagyományozó szövegekben a liturgia vonatkozó cselekményeit leíró kontextus kíséretében, helyzetének megjelölése, körülírása viszonylag gyakran fordul elő utalás. Ezekből a fennmaradt emlékenyeggel összefüggésben az oltárnak a 11–12. század folyamán a székesegyházak testén belül (is) rögzülő s következtetéssé váló, rendszerint a kórus főhajó felőli homlokzatával kapcsolatban megjelölt helye tűnik ki. Humann 1893, 76–77., 82. o.; Oswald 1969.; Möbius 1983, 32–41. o. (Der liturgischer Gebrauch der Ostpartie); Tóth M. 1987, 99–108. o.; Magirus 2001, 123. o.

⁵⁷² Az oltár első ismert okleveles említése 1359. május 19-ről maradt fenn. Erről: Détshy 1964a, 1. o., 10. jegyzet; Mezey 1971, 113. o.; Marosi 1984, 207–213. o. (Liturgischer Ordo und Bau der Kathedrale.); Marosi 1986, 103–104. o. Marosi Ernő az Ordinarius vonatkozó, az esztergomi szertartásrenddel összevetett passzusai nyomán feltételezte, hogy „...az egri székesegyház letérnének nyugati oldalán a Szent Kereszt oltár állt.”; A Szent Kereszt oltár említései az *Ordinarius*-ban: In nativitas Domini: in matutinis: „...item post ultimam homeliam chorus stet ad duas partes cantantes Responsorium...iterum redeant ad chorum. Deinde statim per duos ad id tabulatos cantetur evangelium. Finito evangelio duo iuvenes supra altare sancte crucis cantant antiph. O regem coeli. Postes duo similiter in medio pulpito cantent...”; In festo pasche: in secundis vesperis: „...deinde processio revertitur et stat ad duas partes in medio ecclesie cantando resp. Xristus resurgens. Et versum. Dicant nunc iudei canunt choratores ante altare s. crucis versis faciebus ad processionem. Et dum in versu canitur. Aut sepultum reddant. Processio intrat chorum cantando...”; Inventio sancte crucis: in missa: „...et totum officium misse peragitur in altari sancte crucis...unus ex diaconibus de sacristia sub parvo velo exportat crucem: choratoribus precedentibus et cantantibus hymnum [...] Deinde missans vertit se ad populum cum sancta cruce incipit canere offertorium...” *Ordinarius*, 14., 72–73. o., illetve 149. o.; Kovács 1987, 71. o.; Dobszay 2000, 271. o., 43. jegyzet, 280., 369., 386–387., 410–411. o.

⁵⁷³ E sírra vonatkozóan: Kozák Károly: Eger várasatás 1968. DIV RA. 353. 26. rajz. ún. „7. sír” és KÖH Tervtár ltz. D25576. 23 és 26. rajz. (Az ásatási napló szövegében nem esik szó a kérdéses sírról MNM példányát ellenőrizni!)

feltárt), „aranyozott szövetmaradványokat” tartalmazó sírt (275. kép),⁵⁷⁴ Orbán püspök közvetlenül eme a főhajóban feltételezett oltár elé való eltemetése valószínűtlennek tűnik, mint ahogyan az előkelő fekvésű sírkamrába temetkező személy Orbán püspökkel való azonosítása is felettébb kétséges lenne. Megjegyzendő azonban, hogy az előbb említett, a gótikus északi pillérsor vonalában feltárt püspöki sír a róla fennmaradt rajz szerint éppolyan egyszerű kiképzésű, nem sokkal a padlószint alatt kialakított, faragott kövekből falazott sírhely volt, mint az, amelyiket a nyugati toronypár közti előcsarnok középtengelyében tártak fel 1974-ben. Ez utóbbi pedig az egyetlen a székesegyházban feltárt temetkezések között, melyet leletei alapján is hitelesen püspök személyéhez, mégpedig az 1361-ben elhunyt Dörögdi Miklóshoz lehetett kapcsolni.⁵⁷⁵

*

A vizsgált sírkamra – helyreállított formájában – napjainkban is fennáll a romterület alatt (277–329. kép).⁵⁷⁶ Az építményt a fennmaradt délnyugati boltindítás szerint lapos, szegmensíves donga fedte. Jelenleg látható boltozata az eredeti indítás ívének figyelembevételével az 1938 táján készült, helytálló rekonstrukció.⁵⁷⁷ Ugyanekkor az építmény falainak kisebb hiányait eredeti, feltehetően nagyobbbrézt magából a sírkamrából, kihullott kváderkövek visszaépítésével pótolták.⁵⁷⁸ A sírkamrához keskeny, a bejárati nyílással egyező szélességű, egyenes karú lépcső vezet le, amelynek ma csak legalsó foka eredeti. A lépcső északi és déli oldalfalából a bejárati

⁵⁷⁴ *Kozák ásatási dok. 1969*, 24–25. o. „A románkori székesegyház főhajójának nagy szelvényében felmértük és felszedtük a 21. és 22. sz. sírokat, majd megkezdődött a föld visszatemetése. A 21. sz. sírban aranyozott szövetmaradvány került elő. [...] A románkori székesegyházban a második gótikus pillér mellett egy nagy kőszí maradványa mutatkozott valamint egy ossarium – amelyben megtaláltuk a 21. sz. sír koponyatöredékeit rajta az aranyozott szövetdarabokkal.” Fontos lenne, ha még van rá mód, az ezen sírokból (és a többi bolygatatlan sírból) előkerült leletanyag feldolgozásra.

⁵⁷⁵ *Kozák ásatási dok. 1974*, 49–50. o.; *Kozák 1981*, 9. o., 20–21. kép; *Kozák 1989*, 5–7. o. Dörögdi sírjáról bővebben lásd: „in transitu in medio” című fejezetet.

⁵⁷⁶ Helyreállítására a jelek szerint még az 1930-as évek végén sor került. Lásd: KÖH Fotótár, poz. Itsz. 27135. Ez a felvétel 1938-as évszámot visel. E fényképen az újraboltozott s vékony földréteggel fedett sírkamra kiszabadított nyugati homlokfala látható kívülről. A bejárati nyílást egyenes szemöldökkővel hidalták át, a falak felmenő részeinek hiányait pedig e külső oldalon téglával pótolták. A sírkamra helyszíni vizsgálataira, dokumentációjára a Lapidarium Hungaricum program keretében 2003–2004 folyamán több alkalommal került sor. 2006-ban természettudományos vizsgálatok is megkezdődhettek. Mindezek folytatása kiemelkedően fontos lenne. Az eddigi megfigyelésekről és a dokumentációról lásd: a Függelékben olvasható feljegyzést, valamint a jelen dolgozathoz mellékelt képanyagot.

⁵⁷⁷ A boltozat helyreállítás téglából készült, kivéve a donga nyugati ívét, ahol a fennmaradt indítás kváderekből rakott kiegészítést kapott.

⁵⁷⁸ Lényegében csak a két rövidebb oldal északnyugati, illetve délkeleti részén hiányoztak a boltozat vállvonalára felelő kváderek. A visszaépített kváderek – első megtekintésük alkalmával – méretre, megmunkálásmódra az eredetileg is ott lévőekkel megegyezőnek tűntek.

nyílással kötésben négy-négy sor felmenő részlet őrződött meg, az északi oldalfal a sírkamra északi falával egyvonalban épült fel.

Az ásatók megfigyelése szerint finoman habarccsal borított felületű „*kriptasír*” valójában négy, közel arasznyi vastagságú kőlapból összeállított „*sírláda*”. A sírláda rövidebb oldalai két, illetve három elemből vannak összeállítva (288., 318–325. kép) A sírláda hosszanti oldalait alkotó nagyméretű kőlapok belső felületei fűrészelvek, talán ezeknek a megmunkálásmódból adódó aprószemcsés textúrája kelthette a habarccsal borított felület benyomását.⁵⁷⁹

A sírkamra alaprajzilag a hosszház nyugati részében, körülbelül a nyugati pillérpár vonalában helyezkedik el. Nyugati fala az újjáépített, gótikus hosszház nyugati falától nagyjából 5 méterre húzódik. A sírkamra ezen, nyugati fala a hozzá vezető lépcsővel és a bejáratral a hosszház korábbi, román kori periódusában a nyugati pillérpár által kijelölt sávba esett volna (275. kép).⁵⁸⁰ Az építmény, közepén a sírláddal, a középkori székesegyház főhajójának nyugatabbi végében, de a főhajó hossz tengelyéhez igazodva fekszik. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a sírkamra helyzete az újjáépített, ám a 12. századi épület alaprajzi elrendezését fenntartó templom testén belül – ami a sírnak a középtengelyben való kijelölését illeti – az „*in medio ecclesiae*” kritériumának pontosan megfelelt.⁵⁸¹

A sírkamra falazata – a nyugati falát kivéve – a boltváallagig négy-négy sor kváderből áll (284–287. kép). Építésmódjára, építésének menetére jellemző, hogy az alsó zóna nagyobb méretű és jóval magasabb (a felső három sorával közel megegyező), rövidebb oldalukra állított kváderkövekből van kirakva (307–309. kép). A sírkamra kvádereinek nagyobb része szürke tufa, azonban a déli oldalfalának nyugati végén és a nyugati falán – olyan részeken, amelyek a felvétel tanúsága szerint a feltáráskor is in situ álltak – nagyobb számban, illetve a keleti falon egy-egy kő erejéig vöröses színű andezittufából faragott kváderek tűnnek fel. Tehát részben az a fajta polikrómia jellemezte e funerális építmény falazatát is, mint ami a székesegyház román kori részletein a főapszis és a déli mellékszentély esetében ma is érvényre jut. Az alsó sort

⁵⁷⁹ És nem utolsó sorban azon a beázások következtében kicsapódó anyagok. A sírláda alján kisebb, szilánkosan törött vörösmárvány darabka hevert. Mivel a márványdarabka eredeti felületekhez már nem kapcsolódott, kérdéses, hogy valamiféle a kamrán belüli szórványtöredék, vagy az ásatási naplóban is említett a kriptasír alján talált márványszilánkok maradványa lehet-e.

⁵⁸⁰ Kozák 1973, 138–141. o. és 14–16. kép

⁵⁸¹ Az „*in medio domus*”, illetve az „*in medio templi*” az adott egyházakban rendszerint kitüntetett figyelemmel, „*kultusszal*” illetett temetkezésekkel összefüggő fogalmához, a németországi emlékművek tekintetében alapvető: Oswald 1969, 313–326. o.

leszámítva a kváderek méretei is a szentély román kori felmenőivel vethetők össze. A kváderek felülete hegyes vésővel, csákánnyal egyenletesen, szépen, hol nagyjoltabban, hol aprólékosabban megmunkált, a köfelületek olyanféle dekoratív textúrát mutatnak, amelyeket eleve láttatásra szántak.⁵⁸² Erre utal az is, hogy a vékony fugák közeiből kitüremkedő, finomszemcsés, meszes, fehér falazó habarcsot a kváderek szélei mentén vakolókanállal eldolgozták, szétkenték (309–312. kép).⁵⁸³ A kváderfelületek megmunkálásmódja közel áll, illetve rokonítható a székesegyház román kori felmenőin és 12–13. századi kőtári töredékein láthatókkal. (333–337. kép).⁵⁸⁴ A sírkamra keleti falának záradékába a helyreállítás során visszaüllesztett kváderkö mellett, jobbra egy olyan darab látható, amely lezárásának íve alapján egykor a homlokfalnak a homlokív alatti középrészébe illeszkedő darab lehetett (284., 305–306., 330–331. kép). Szegmensívű oldalának záradékpontja alatt precíz körvonallal, mélyen kivéssett egyenlő szárú kereszt látható. Így amennyiben e kő eredeti állapotában is e sírkamrához tartozott, ami igen valószínű, akkor a kereszt a funerális emlékeken is alkalmazott jelkép szerepkörével bírhatott.⁵⁸⁵ A kváderen feltűnő kereszt formáját és megoldásmódját tekintve meglehetősen közel áll ahhoz a sírköként kiegészített és a 12–13. századra datált töredéken láthatóhoz, amely egyébként Bartalos kanonok gyűjteményének egyik, várhegyről származó darabja volt, illetve egy másik szintén a „kőtár régi anyagából” való, kereszttel megjelölt (kváder?)kőtöredékhez (333–334. kép).⁵⁸⁶ Az pedig, hogy a sírkamra a feltárásakor – boltozatától eltekintve – közel teljes formájában került elő, s hogy az „arzenálfal” – amely a 16. század derekától hadsziertárként is szolgáló székesegyházba épített, a hosszház tengelyére merőleges falak egyike lehetett⁵⁸⁷ –

⁵⁸² Ehhez: *Kautzsch 1944*, 129–135. o. (Mauerwerk und Steinbearbeitung); Nagy Emese: *Kőfaragástechnika a középkorban*. In: *Székesfehérvár 1978*, 52–58. o.; *Autenrieth 1988*, 27–70. o.

⁵⁸³ Ezáltal az abból lehullott darabkák felületük miatt vakolattöredékek is tűnhetnek (amire amúgy szintén van példa).

⁵⁸⁴ Például Kat. 12–14., 29–31. valamint a román kori mellékapszisok késő középkori lefalazásából előkerült félhengertagos, külső faltagolás részleteihez tartozó réteggöveket (Kat. 20., továbbá Kat. 27.). A felület megmunkálás ezen jegyei, tágabban jellemzőek a 12. század folyamára (és részben a 13. századra is), viszont a sírkamra építéstörténeti kontextusának és korának közelítőleges lehatárolása miatt fontos ezeket kiemelni.

⁵⁸⁵ A kereszttel kelölt (sír)kövek ikonográfiai vonatkozású vizsgálatához: *Azzola 1986*, 11–37. o.

⁵⁸⁶ *Szemerécsányi 1932*, 8. o. 22. sz.; A sírköként kiegészített töredék jelenleg a Lapidáriumban: *Kozák–Sedlmayr 1987*, 15. o., 45. sz. (a kőtár régi anyagából való darabként feltüntetve). A másik (nincs meg !?) fényképét lásd: *Kozák 1975*, 94. o. 17. ábra. A fényképről úgy tűnik, hogy közvetlenül a kereszt bal oldala mellett húzódott a kő függőleges oldala. A kereszt alsó szára kissé hosszabb, száruk vége pedig M-formán kimetszett.

⁵⁸⁷ Vö. *Kozák 1973*, 138–141. o., illetve 8. és 14. kép. Kozák a sírkamra vonalába eső északnyugati mellékhajó-szakaszban két egymással párhuzamos, haránt-irányú, újkori falalpozást is megfigyelt, a nyugatabbit az 1552-es eseményekhez, a keletebbit a török korhoz köti. E kérdéshez lásd még a Hevesy-féle alaprajzon (___ kép) a hosszház keleti részén belül sárgával jelölt falalpozásokat.

áthidalta azt, s hogy betöltésében román kori és késő gótikus töredékek egyaránt megtalálhatók voltak, arra vall, hogy az építmény eredeti formájában a késő középkorig fennállhatott, s hogy pusztulásának kezdete a székesegyházával eshetett egybe.⁵⁸⁸

Ami a szinteket illeti, a sírkamra körítőfalainak koronája az északi oldalon feltárt román kori pillérmaradvány alapozásának tetejénél (15–20 cm-rel) alacsonyabban helyezkedett el, a sírkamra boltozatának záradéka pedig a pillér alsó kváderköveinek (vagy lábazati zónájának, feltéve, hogy ez még nem az lapozás része!) vonala fölé nyúlt néhány centiméterrel, azonban az újjáépített hosszházban már ez is közvetlenül a padlószint alá került (61. kép).⁵⁸⁹

Az hogy a sírkamara teteje (boltozatának záradékvonala) a késő középkori járószint alá, de alig fél lábnyival a román kori pillérek alapozásai (ami nem biztos, hogy azonos azok lábazati zónájával!) által jellemezhető szint fölé nyúlik, véleményem szerint nem annak a bizonyítéka, hogy a sírkamra a késő középkorban épült fel. Az eddigi régészeti megfigyelések fényében bizonyos az, hogy a 12. századi pillérekhez hasonlóan a sírkamra helyét is a bolygatatlan, darázskő altalajba vágták, s az hogy falainak koronája a főhajó sejtethető 12. századi szintjéhez közelít, inkább arra vall, hogy a sírkamra építéskor a román kori pillérek már bizonyosan álltak. S ami ennek kapcsán, más kitüntetett helyzetű sírhelyek kialakítását⁵⁹⁰ is figyelembe véve, inkább felmerül az, a (lépcsőlejáratot leszámítva a tetején) közelítőleg 3×2,3 méter nagyságú sírkamra „felszín feletti”, azaz a román kori főhajó terén belüli, járószint feletti megjelenésének (felépítményének) kérdése.⁵⁹¹

A feltárók a sírláda alján figyeltek meg „aládolgozott”, különféle színű, fekete, fehér és vörös színű márványtöredékeket, melyből márványburkolatra következtek. Az elmúlt évek helyszíni vizsgálatai során a sírkamra felépítményével és alapozásával összefüggésben számos másodlagosan beépített márványtöredéket lehetett megfigyelni

⁵⁸⁸ Détshy Mihály közölte (*Détshy 1964a*, 10–11. o., 251. jegyzet) a várbeli templom néhány sírját feltörő Hreska Mihály salétromfőző és neje, valamint segédek kihallgatása kapcsán 1757 áprilisában felvett jegyzőkönyvet [*Verhör und Durchsuchung über das Graben in der Bischöflichen alten Kirchen in der Festung Erlau, 1757. den 11. April*, teljes szövegét lásd a Függelékben], amely szempontunkból figyelemreméltó sorokat tartalmaz, hisz a templom területén (egy félig elhordott, leomlott *Zwerchmauer!* mellett) lévő falazott és lépcsők révén megközelíthető kriptáról – a kutatások tanúsága szerint ilyenből csak egyetlenegy található a székesegyház területén – esik szó benne.

⁵⁸⁹ *Kozák ásatási dok 1969*, R6. nyomán

⁵⁹⁰ Például: *Kralovánszky 1988.*, *Kralovánszky 1989.*, *Szabó Z. 1996.*, *Szabó Z. 2007.*

⁵⁹¹ Mindezeket az eddigi régészeti kutatások tisztázhatták volna, de az általuk feltárt és elpusztított rétegekről dokumentumok, ha egyáltalán készültek, se maradtak hírl. Mindez nem pótolható, de talán a sírkamrát és közvetlen környezetét érintő eddigieknél aprólékosabb és kifinomultabb módszerekkel dolgozó, a jeléseket dokumentáló vizsgálatok (pl. a 12. századi épületmaradványok szintjeinek egymáshoz való viszonyának bemérése) számos ponton tisztább képhez vezethetnének.

(311., 313–317. kép., 322–323., 326–329. kép). Ezek egyrészt a kváderek közötti vékony fűgák illesztő habarcsába ékelt, apró és rendkívül vékony, fehér és halványszürkés márványlapocskák, márványszilánkok, másrészt az alsó kvádersor alatti habarcsos alapozás tetején mutatkozó nagyobb, a megmunkálás különféle fokait mutató, illetve nyers darabkák és láptörédekek. Ez utóbbiak figyelhetők meg a sírláda oldallapjai alatt is, közvetlenül az ágyazó habarcs és kölapok között. A sírkamra belső, északnyugati részén egyrészt a küszöb foka alatt fennmaradt alapozásmaradvány felső felületén, részint a küszöbök eredeti fektető habarcsába kötve egészen vékony (~1 cm) szürkés és kékesfekete, mindkét oldalukon simára munkált márványlapocskák láthatók. Ez a kőtárból is ismert, „feketemárválynak látszó” kőanyag könnyen – s szemmel láthatóan gyakran egybefüggő sík felületek mentén – hasítható, helyi eredetű díszítőkö. Felülete éles fényűvé csiszolható, azonban tagozatfaragásra, plasztikus formálásra tömörsége s hasadási tulajdonságai miatt, ellentétben a helyi fehér márvánnyal és annak szürke változatával, úgy tűnik, teljességgel alkalmatlan volt. A halvány vöröses árnyalatú márványszemek szintén csak a padló összefüggéséből ismertek. A ránk maradt emlékek tanúsága szerint e kőfajta nagyarányú alkalmazására a középkori székesegyház építéstörténetében – szemben a szürkésfehér és a vöröses változatokkal – csak egyetlen alkalommal került sor.⁵⁹² Akkor kizárólag díszpadló különféle formájú szemei, elemei, mégpedig a legprecízebb szabásúak készültek belőle. Ami felvetheti azt is, hogy e helybeli, feketés színű kőanyag díszítőköként való felfedezésére épp a padlóval összefüggésben (vajon a padlókészítők érdeme?) kerülhetett sor. E reprezentatív padlóburkolat kialakítása pedig a márvány kisarchitektúrával való összefüggése és stílusos megfontolások alapján a 12. század végére, illetve a kora 13. századra helyezhető.

A sírkamrában, a fűgákban, illesztékekben és az alapozások tetején megfigyelhető darabok minden bizonnyal kiékelésre szolgáltak. Tehát a maradványok jelen állapotában a sírkamrán belül bizonyosan díszburkolatra utaló nyom nem figyelhető meg, ugyanakkor nem kerülhető meg s nem feltétlenül alaptalan az 1937-es kutatók erre vonatkozó kérdésfelvetése. A sírkamra padlószintjének feltörése és durva elbontása – melynek célja nyilván a sír keresése, kifosztása lehetett, s melynek következtében a sírláda teteje és az alatta lévő dolgok, a sírláda aljának jelenségeivel együtt eltűntek,

⁵⁹² Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a fehér és a szürkésfehérmárvány, valamint a vörösmárvány (nem feltétlenül helyi, hanem gerecsei változatának) alkalmazása (lásd: reneszánsz márványdombormű, sírkövek) ismert a késő középkori egri anyagban is.

elpusztultak –, a küszöbök külső oldalával egybefaragott és kimélyített, nagyolt fellépő felület kiképzése csupa olyan jelenség, melyek részben hasonló irányba való gondolkodásra késztetnek.

A sírkamra falazástechnikája, a kváderfelületek és a sírláda⁵⁹³ megmunkálásmódja, a falazat polikrómiaja, illetve a kereszttel jelölt kő a korábbi feltételezésekkel ellentétben mind amellet vallanak, hogy azt a 12. század folyamán, illetve a 13. század első felében építhették a székesegyház román kori épületének szerves részeként. Azonban a sírkamra építési korául felvethető ezen bő évszázadnyi időszakot az építmény belső alapozásának felületén és a kváderek illesztékei között fennmaradt „márványlapocskák” leszűkíteni látszanak, mégpedig a székesegyházbelső 12–13. század fordulójára helyezhető kicsinosításának, márványarchitektúrával és díszpadlóval való felékesítésének korára. Úgy tűnhet, mintha a sírkamra építése kapcsán ennek törmelékeit, megmunkálásnak feleslegessé vált darabkáit, „műhelyhulladékait” hasznosították volna.

Akár a 12. század folyamát, akár 1200 táját tekintjük, a források és a történeti adatok tükrében meglehetősen leszűkül azon személyek köre, akikkel kapcsolatosan az ezen reprezentatív síreépítménybe való temetkezés lehetősége felmerülhet. A 12. század első felének névről ismert egri püspökei közül Procopius (1102), Wolfer (1111–1113) és Beztrius (1135) az őket említő okmányokban is e cím viselőiként szerepelnek, távozásukról más egyházmegye élére nincs tudomás.⁵⁹⁴ Martiriusnak (1142–1150–1157/1158) és Lukácsnak (1157–1158–1181) az esztergomi érseki székből tetőződő pályafutása ismeretes. A forrásokban nevének említésével együtt fennmaradt következő utódok, Chemma pedig egri püspöksége után 1166–1169 között kalocsai érsekké lett.⁵⁹⁵ A századforduló mindkét püspöke, Péter (1181–1197/1198) és Katapán (1198–1217) is az egri egyházmegye főpapjaként hunyt el.⁵⁹⁶ Mindazonáltal a korabeli nyugati emléktanyagban sem ismerek példát arra, hogy a püspöki, illetve érseki hamvakat őrző sírláda – ha még oly kitüntetett részen helyezték is nyugalomra, mint az egyház közepe –

⁵⁹³ Közvetett észrevétel, de a hosszanti oldalakon fűrészelt felületei kapcsán talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a kisebb-nagyobb felületen fűrészeléssel képzett kölapok alkalmazása szintén a kisarchitektúra márványtörredékei kapcsán tűnik fel, burkolólapok, padlóelemek és (talán egy) vakfűlkéhat kapcsán.

⁵⁹⁴ Wolferre vonatkozóan lásd: *Szentpéter* 1923. I., No. 43. (1111-ből) 16. o.; Beztriusra vonatkozóan: *Uo.* No. 60. (1135-ből) 21. o., Procopiushoz és a többiekhez: *Zsoldos* 2010, 87. o. Megjegyzendő, hogy 1138-ban a csanádi püspökök között feltűnt egy Beszteréd nevű (*Zsoldos* 2010, 86. o.)

⁵⁹⁵ *Szentpéter* 1923. I., No. 112. 37. o.; vö.: *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története. I. Ford. *Takács József*, Kalocsa 2001, 103–104. o. *Zsoldos* 2010, 83–84. o.

⁵⁹⁶ *Schmith I.* 1768, 102–103. o., 113. o.; *Sugár* 1984, 56–61. o.

különálló, föld alatti építészeti foglalatallal együtt létesült volna.⁵⁹⁷ Szentek, szentként tisztelt személyek, alapítók és királyok temetkezése kapcsán annál inkább felmerül ez a forma.⁵⁹⁸ A magyarországi emléanyagban ennek fennálló – ám rendeltetésükre nézve vitatott – Árpád-kori emlékei Feldebrőhöz és a somogyvári bencés apátság templomához kötődnek. Feldebrőn Szent Kereszt-oltárral és altemplommal összefüggésben (164., 171., 179–181. kép), annak apszisával szemközti nyugati bővítményeként látható az a sírkamara, oltárral és sírlárával, valamint keleti bolthomlokán a halotti liturgiára, mennybevételre is utaló freskórészlettel, amely építészeti kialakítását, formáját, szegmensíves dongaboltozatát tekintve az egri emlék földrajzilag közeli párhuzamaként, előképeként is idézhető lenne (180–181. kép).⁵⁹⁹ A feldebrői altemplom egyidejű függelékeként megépült, kváderfalú sírládát befogadó sírkamrájának Aba Sámuel (1041–1044) abasári monostorába történő „translatiója” előtti eltemetésének helyével való összefüggése, illetve az összefüggés kérdése a szakirodalomban rendre felmerült.⁶⁰⁰ A pécsi székesegyház esetében a templom keleti részének teljes szélességére kiterjedő altemplommal összefüggésben, annak nyugati részén kialakított s a Szent Kereszt-oltár alá nyúló sírkamra létezését, valamint a sírkamrának – a székesegyház építtetésében is közreműködő – Péter király (1038–1041/1044–1046) nyughelyével való azonosítás lehetőségét Tóth Melinda vetette fel. Ugyanő vont párhuzamot a pécsi altemplommal

⁵⁹⁷ Oswald 1969, 319–321. o. Fig 3–4., Friedrich Oswald példái közül: az 1180-as évek elején (1183) „felemelt” Anno kölni érseknek (1056–1075) a siegburgi apátsági templom főhajójában a Szent Kereszt oltár előtt (s a padlószint alatt) elhelyezett sírládáját. [A vizsgálat másik – hazai emléanyag viszonylatában legfeljebb csak kérdésfeltevésként megfogalmazható – szálát az jelenthetné, hogy e kiemelt helyzetű (uralkodót, főpapot, gyakran utóbb szentként is tisztelt személyeket rejtő) temetkezéseket milyen „padlószint feletti” monumentumok jelölték/illették.] Az egri sírkamra korából itthonról egy hiteles főpapi sír idézhető. Az első kalocsai székesegyház apszisa előtt feltárt (a hosszantengellyel párhuzamosan, de attól valamennyivel északabbra kijelölt), érseki hamvakat őrző sírláda. Foerk Ernő: A kalocsai érseki székesegyház. Budapest 1915, 43–

47. o. A melléletek alapján hosszú ideig 11. századi érsek (Ashcerik) temetkezésének tartották. Vö. Nagy Árpád: A kalocsai XI. századi érseksir, *Művészettörténeti Értesítő* XVII. (1968), 112–123. o.). A leleteket (pásztorbot-vég, patena, kehely, gyűrű; jelenleg kiállítva: Kalocsa, Főegyházmegyei Kincstár) a művészettörténeti kutatás Győr nembeli Saul érsekkel (1192/1193–1202) hozta összefüggésbe. Gerevich T. 1938, 243–244. o. CCLVI/1–2., 4. k., ill. CCLXI/7.; Marosi–Wehli 1997, 31. o., 81–83. kép. A vörösmárvány lapokból összeállított sírláda közvetlenül is III. Béla és Antiochiai Anna – azonosítását tekintve újabban Tóth Endre által vitatott – székesfehérvári sírjával vehető össze. (lásd: Kralovszky 1989, 168–169. o. és 14 a-b. kép., valamint Biczó Pirokska: Érdy János leletmentésének tudományos jelentősége in. III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése, *Székesfehérvár 1999*, 16–23. o., 1–2. kép; Tóth E. 2006.)

⁵⁹⁸ Ezekhez többek között: Komm 1990, 89–124. o. Chevalier–Maquet 2004.

⁵⁹⁹ KÖH Fotótár, neg. ltsz. 113480–113481.

⁶⁰⁰ SRH I. 332. o.; Kovács 1966, 76–79. o., illetve Kovács 1968, 124–125. o.; Györffy 1982, 67. o.; Tóth M. 1981.; Kovalovszky 1987, 4–7. o.; Tóth M. 1987, 103. o. és 18. k.; Marosi–Wehli 1997, 19. o., 40. kép.; Marosi, Ernő: *Christliche Architektur in Ungarn. In Europas Mitte II.* 615–616. o., illetve 400. kép.

összefüggő elrendezés és a feldebrői plébániatemplomban feltártak között (68., 179. kép).⁶⁰¹

A Somogyváron az apátsági templom hosszházának nyugati végében, a főhajó középtengelyben, a nyugatról számított második pillérpár vonalában feltárt, és a késő gótikus újjáépítés során is befoglalt sírkamra mely leginkább ereklyesír lehetett, a templomon belüli elhelyezését, helyének a szentélytől és kórustól „távolabbi” nyugati kijelölését tekintve figyelemre méltó Eger szempontjából (70–71. kép).⁶⁰² Az egréhez leginkább hasonló, a templom testén belül, annak középtengelyében, igen előkelő helyen – *in medio domus* – a padlószint alatt létesített, külön lépcsőlejárát révén megközelíthető, reprezentatív kialakítású sírkamrára az Árpád-kori főtemplomok emlékményét tekintve két helyről, a 11. század két szentté avatott királyának templomából hozható párhuzam, a székesfehérvári Szűz Mária-prépostságból (441. kép) és a szintén Mária tiszteletére alapított, váradi székesegyházból. A középkori váradi székesegyház középtengelyében azonban a 19. századi ásatások rajzairól ismert sírkamrákkal kapcsolatosan csak a korabeli kutatásban s csak elméleti síkon merülhetett fel az,⁶⁰³ ami a székesfehérvári egyház „közepén” Kralóvanszky Alán által négy évtizede

⁶⁰¹ Tóth M. 1987, 102–105. o.; Tóth M. 1994, 124. o. Pécshez és Feldebrőhöz újabbán Szakács 2010, 694–696., 699–704. o. A fenti előkelő helyzetű temetkezések mellé helyezhető (a Szent Kereszt-oltár kapcsán) egy feltehetően szintén korai, de csak későbbi okleveles forrásban fennmaradt, több szempontból is figyelemreméltó passzus, amely a kérdéses kolostoregyházat jelentékeny adományokkal (liturgikus felszerelési tárgyakkal) támogató magas rangú személy (*translatiot* követő) Szent Kereszt oltár elé való eltemetéséről emlékezik meg. („Dux quoque Damazlaus exceptis prescriptis idem decoravit atque ditavit monasterium: scilicet tabula argentea ante altare Sancti Benedicti et altari argenteo ad viam et ecclesia in honore Omnium Sanctorum dedicata, in qua persoluto mortis debito sub altare corpus eius honestissime est sepultum. Postea vero transactis multorum temporum curriculis, dum corpus eius effoderetur transferendum in monasterium Beati Benedicti, mirabile signum sub oculis omnium ibi circumstancium apparuit, ut oleum purissimum tante quantitatis in sepulchro cum suis ossibus inveniretur, quod vix quinque vel sex sextarii potuissent aperire, quod cum eisdem ossibus inde translatus est et ante altare Sancte Crucis cum honore summatraditum est sepulture”) Teljes szövegét közzétette Győrffy György, *DHA*, 77. o.; *Mező* 2003, 351. o.; *Havasi* 2004, 50–51. o., 126. jegyzet; *Bodó* 2010, 350–351. o.

⁶⁰² Itt a királytemetkezés lehetősége több szempontból is vitatott, vitatható. A keskeny, mély „akna” már csak méretei folytán sem elhunyt személy számára, annak nyughelyeként épülhetett. Itt leginkább ereklyék befogadásra szolgáló sírpitványról beszélhetünk. E tekintetében az alapító László király 1192-es szentté avatásával, a király ereklyéivel való összefüggés lehetősége éppúgy számba vehető, mint az tituláris szent, Szent Egyed ereklyéinek tisztelete. *Századok* (1900), 738. o. (*Pauler Gyula*); *Dercsényi* 1934, 11–12. o.; *Tóth M.* 1992, 226. o.; *Papp* 2001, 303. o. és *Papp* 2001a, 352. o. *Tóth S.* 2001, 238–239. o.; 262. o. 61. jegyzet.

⁶⁰³ *Henszlmann Imre*: A nagy-váradi kettős székesegyház. In: *Bunyitay 1884*, 168–174. o., I. tábla (alaprész). Henszlmann az első székesegyház középtengelyében lévő két sírkamra közül a keletebbit Szent László (1077–1095) sírjának, a töle nyugatabbra lévő Luxemburgi Zsigmond sírjának (1387–1437) tartotta, akiről azonban az elmúlt évtizedekben – a 18. század derekán előkerült sírleletei azonosításával [*Kovács Éva*: A gótikus ronde-bosse zománc a budai udvarban, *Művészettörténeti Értesítő* XXXI. (1982), 89–90. o.] – feltételezhetővé vált, hogy a „második” székesegyház szentélyében helyezték nyugalomra. *Kerny Terézia*: Zsigmond király temetése és temetkezőhelye. In: *Sigismundus* 2006, 475–479. o. Ez úton is köszönöm Kerny Teréziának, hogy a témával kapcsolatos bővebb tanulmányának kéziratát olvashattam

feltárt, Bonfini szavaival élve⁶⁰⁴ „földalatti bolthajtás” esetében a források híradásai nyomán is elmondható, tudniillik hogy abban Magyarország (utóbb szentté avatott és oltárra emelt) királyának (szarkofágba zárt) hamvai nyugodhattak.⁶⁰⁵

AZ ÁTÉPÍTÉS ÉS MEGÚJÍTÁS EMLÉKEI II.

Oszlopfők, pillérek, bordák

A középkori egri székesegyház épületének 12. század vége felé történt, a hosszház támaszrendszerét, annak legalábbis valamely részletét érintő megújítására, átépítésére két féloszlopfő hívja fel a figyelmet (347–38. kép). Az egyik (Kat. 32.) már a 19. század derekán ismert volt, a romok közül került az érseki gyűjteménybe, és hosszú ideig, mint a székesegyház egyedüli Árpád-kori fragmentuma, kitüntetett figyelmet élvezett (345–346. kép).⁶⁰⁶ A másik (Kat. 33.) másfél évtizede, a vár déli kaputornyának (Hippolit-kapu) kutatása során, másodlagos beépítésből vált ismertté.⁶⁰⁷

[Kerny Terézia: Megoldott és megoldatlan problémák Luxemburgi Zsigmond király temetésére és váradi sírjára vonatkozóan (Adalékok a hazai régészet kezdeteihez. Történeti adatok és kutatástörténeti vázlat)]. Az 1192-ben szentté avatott László király sírjának, „oszlopokkal ékes márvány síremlékének” a székesegyházon belüli lokalizálására vonatkozó forrásokkal nem rendelkezünk. Lásd ehhez: *Kerny 1989*, 159–167. o., Alaprajz: 3–6. kép. A középkori nagyváradi székesegyház középtengelyében épült két nagyobb méretű sírkamráról csak az 1883-as ásatás során készült alaprajzi felvételek és metszetek ismertek, pontosabban körülhatárolható (és középkori) keltezésűkhöz egyéb támpontok jelenleg nem állnak rendelkezésre.

⁶⁰⁴ *Antonio Bonfini: Rerum ungaricum decades*. Ed. *Főgel, I.–Iványi, B. Juhász, L.* Lipsiae, 1936, (Decas II. Liber II.) 81. o.; Szent István sírral kapcsolatban idézi: *Marosi 2000a*, 626. o.

⁶⁰⁵ A székesfehérvári bazilika főhajójának középtengelyében az egykori – keletről számított – 4. és 5. pillérpár vonalában, a padlószint alatt feltárt, kváderfalú, észak-nyugat(!) felől lépcsővel megközelíthető (sír)kamra-maradvány a szentté avatott István királlyal, kiépítése az 1083-as eseményekkel hozható összefüggésbe. Az építmény elnevezései a szakirodalomban: kultuszhely, ereklyesír. *SRH. II.* 431–432. és 436–437. o. *Kralovánszky 1988*, 166–169. o.; *Kralovánszky 1989*, 156–168. o.; *Biczó 2000*, 623. o., *Biczó 2001*, 286–287. o.; *Marosi 2000a*, 625–626. o. *Tóth E. 2006*, 144. o. Szent István székesfehérvári sírkamráját valószínűleg az eredeti királysír helyén, a kórus nyugati homlokfalától egy szakasszal nyugatabbra építették ki, ereklyesírjának felépítménye és oltára a templom e részén koncentrálnak a kisépítészeti alkotások együttesével bizonyára a térszervezésben is lényeges szerepet játszott. [A régészeti kutatások során alapozásaikban megragadható belső építmények: a főhajó harmadik pillérpárjának keleti vonaláig benyúló kórus(rekesztő)fal, és a 3. és 4. déli pillér között feltárt, korábban ambóként utóbb ismeretlen rendeltetésű kisépítészeti alkotásként említett építmény. Vö. *Biczó 2000*, 622. o., 404. kép.

⁶⁰⁶ *Ipolyi 1865*, 95., 129–130., 159. o. IV. tábla, 1. kép.; *Szmrecsányi 1925*, 11. o.; „a Sötét kapuban elraktározott köereklék között van egy szép kidolgozású kelyhes román oszlopfő”; *Szmrecsányi 1937*, 7. kép, 11–12. o.; „...a régi székesegyház építésének írott története, megmaradt köveinek formanyelvén fog testet ölteni. Ezek közt [...] van egy román kelyhes féloszlopfő, melynek három erősen kihajló, de csak lapos reliefsben kidolgozott levele még a római khorintoszi oszlopfők hatását imitálja. Ebből is lehet következtetni, hogy a XII. századból, talán az elejéről való. [...] Ritka sajátága, hogy a levélszárazakat

A két fejezet azonos magasságú és közel azonos szélességű falazótömbből van kifaragva, oldalai illesztési felületként alakítottak. A függőleges oldalú fejlemezrel zárt, pálcaszerű nyakgyűrűvel bevezetett, zömökebb arányú, kehelytestű féloszlopfők közül a fiatalabb lelet (Kat. 33.) karcsúbb arányú. Ez 28–29 cm-es, míg a másik (Kat. 32.) 37,5 cm-es átmérőjű féloszlopot koronázott. Mindkét fejezet kelyhét azonos kompozíció és hasonló elemekből építkező dísz borítja. Kompozíciójukat tekintve egyzónás, nagyleveles fejezetekről van szó. Ennek meghatározó elemei a nyakgyűrűről, széles szárral indított és a fejlemez sarkai alá nyúló, kihajló és szétterülő, lándzsa formájú levelek. A fejezetek azonos kompozíció két variánsát mutatják. Míg az egyiknél a levéldísz egyrétegű és bimbókban végződő, a másiknál rátétlevelek tűnnek fel, s a levelek csúcsban végződnek. Az egyiknél a homlokoldal közepét bimbószerű forma, a másiknál karcsúbb sáslevél díszíti. Mindkettőnél a levelek között a fejezet kelyhének (kissé kitüremkedő) felső harmadát karéjos ujjak sora borította. A kompozíció mellett a kidolgozásban és díszítésben is feltűnnek további közös vonások. Így a karéjos végű ujjak sűrű sorából alakított növényi forma, mely az egyik fejezetnél (Kat. 32.) a rátétleveleket, a másiknál (Kat. 33.) a teljes levélformát kitölti. Megfigyelhető mindkettőn a karéjos ujjak érintkezéséből adódó, rombusz formájú közök kimélyített alakítása. Különbségek a növényi dísz formáinak felfogásmódjában, felületük kezelésében mutatkoznak. A szélesebb féloszlopot koronázó Kat. 32. fejezetnél a levelek kétrétegűek, hátukat a fejezet tömbjéből mélyen, gömbszelvényyszerű felületet hagyva bontották ki, ezáltal azok dús, plasztikus növényi forma hatását keltik. A rátétlevelek, valamint a közjük ékelte keskenyebb lándzsalevél gerincét gyémántmetszéses szemek sora borítja, amely finoman árnyalja a levelek egymásra boruló rétegeit. A Kat. 33. fejezet esetében a levélhát kifejtése helyett a levélszéleket éles vájat övezi. Itt – különösen a levélszáraz közötti részt szemlélve s azt a másik oszlopfüvel összehasonlítva – az is kérdéses, hogy egyáltalán kibontották-e (befejették-e) teljesen a felületet. A levelek közepét itt egy nagyon vékony s az alapfelületbe mélyülő vájat hangsúlyozza. Ezen az oszlopfüvel a kehely felületéhez szorosan tapadó, kontúros levélfelület kitöltésével sokkal

végig apró szögfejek ékesítik [...] a kőmaradvány nem szól amellett, hogy Szent István királyunk épített volna templomot. De ez az oszlopfüvel kétségtelenül Árpád-házi királyaink idejéből való. Láttam Imre királyt, mikor itt járt, s tanúja volt annak, mikor őt a székesegyházban eltemették... Mint egykorú hiteles és élő tanú idézi emlékezetünkbe ez az oszlopfüvel az Árpád-házi dicsőséges királyaink alatt uralkodó román stílusnak a hamisítatlan formanyelvén s mert itt egyetlen, ezért Egernek valóban páratlan becsű ereklyéje...". *Székesfehérvár 1978*, Kat. 193., 255–256. o.

⁶⁰⁷ 1994-ben befalazásból, az ún. Hippolit-kapu kutatása során került elő. Szíves közléséért Fodor Lászlónak és Hollósy Zoltának tartozom köszönettel.

inkább a növényi ornemens sík-dekoratív hatása jut érvényre. Rajta a fejlemez sarkai alatt a levélvégekhez nem éppen organikusan idomuló, a csupasz gömbformából kibontott, visszahajló karéjos újjakkal borított bimbó tűnik fel, míg a homloknézetében, a levelek között pedig egy harmadik hasonló kontextus – levél – nélküli bimbóforma, melynek két felére a két nagy levél karéjos ujjai borulnak.

A két féloszlop főn az egyes növényi részletek kezelése – így a sűrű, tömött sorban álló, lapos ám éles, karéjos végű levélujjak alakítása és felületkitöltésben játszott szerepe – emlékeztet arra a felfogásmódra, amely a kisarchitektúra levélornamenseinél is feltűnik. A fejezetek és a filigrán díszű faragványok között elsősorban stílusuk általánosabb és az ornamentika részletmegoldásaiban mutatkozó hasonlóságok nyomán vonható párhuzam, amely egykorúságukat valószínűsíti.

*

A két féloszlop fő a székesegyház pilléreivel hozható összefüggésbe.⁶⁰⁸ A fennmaradt – szélesebb oldaluk közepén a fejezetekhez közeli méretű, 15, illetve 18 cm körüli sugárral kijelölt, erősebb féloszloppal, illetve szögletben ülő, ahhoz precízen metszett derékszögű nyaktaggal csatlakozó, átlós helyzetű, karcsúbb háromnegyedoszloppal bővített – réteggövek összetett, kereszt alaprajzú pillértestre vagy falpillérre utalnak (Kat. 40–41., 349–351. kép). Azonban a réteggövek, felmenő, in situ maradványok híján, az egykori pillérkeresztmetszetnek csupán az egyik oldaláról tájékoztatnak. Bizonyos, hogy az egyik oldal középtengelyében féloszloppal bővített és szögleteiben háromnegyedoszloppal kísért pillérforma volt.⁶⁰⁹ Formai, stílári és méretbeli megfontolások nyomán hozhatók összefüggésbe e pillérformával és fejezeteivel a szépen metszett, attikai profilsémát követő vállpárkányok (Kat. 34–36., 160. kép, balról a harmadik). Közülük az egyik bizonyosan összetett tagolású falpillérfőt koronázott, amelynek méretrendje egyébként nem állt távol a szentélyszakaszokat bevezető falpillérékétől.⁶¹⁰ Míg a két féloszlop fő (Kat. 32–33.) és a pillértörzs-darabok (Kat. 40–41.), valamint a három

⁶⁰⁸ Ezekről: *Havasi 2003*, 129–131. o.

⁶⁰⁹ A pillértörzsek és összefüggéseik leírásához, rekonstrukciójuk kérdéséhez: *Havasi 2003*, 130–131. o.

⁶¹⁰ *Kozák–Sedlmayr 1987*, Nr. 8., 10., 21., 38., 27. kép. Az ún. „B” pillér. A pillértörzs-részlet keresztmetszeti rajza felett a jelölt felfekvésű felülettel ilyen formában nem rendelkező pillérfő szerepel. A Lapidariumban lévő két vállpárkány közül a Kat. 35. (8. sz.) fordított attikai profilú, lépcsőzetes keresztmetszetű pillérrészletet koronázó vállpárkány. A Kat. 36. (10. sz.) profiljából elmarad az alsó hengertag, azonban felfekvésű felülete megfelel a Kat. 32. féloszlop fő fejlemezének. Így a kettő közvetve bizonyosan összefügghetett. A Kat. 35. vállpárkány felületén a rendezők annak idején boltozati borda bizonytalan lenyomatát figyelték, meg és két kisebb méretű, pálcapárral kísért csúcsívtagos formájú, festett felületű, a Kat. 38. típusnak megfelelőek darabokat helyeztek el rajtuk átlós bordák gyanánt.

vállpárkány (Kat. 34–36.) összefüggése közvetlenül, részméreteikben is megnyilvánul, addig a kőtári anyagban felbukkanó csúcsívtagos bordák töredékei (Kat. 37–39.) elsősorban formai és stílári szempontból tekinthetők ezen faragványokkal egykorúnak (353–356. kép), bár a bordák szélessége (17, illetve 22–24 cm) szintén az összetett pillér kereszt és átlós tengelyű oszlopos bővítményeivel való összefüggést erősíti. A két pálcátatg által kísért csúcsívtagos, többretegű meszelés és okker alapú kifestés nyomait őrző bordák vékonyak, ívük is aránylag kisebb (r. 2–2,5 m) térrész lefedésére vall. Ezért e bordatöredékek méretük alapján leginkább mellékterek, talán a mellékhajószakaszok átlós, illetve haránt irányú bordái lehettek.⁶¹¹ Bizonyosan ezt az Egerben is feltűnő bordatípust alkalmazták a közeli váraszóí plébániatemplom 12–13. század fordulóján épült a székesegyházat más részletformáiban is követő kváderachitektúrája esetében (254. kép).⁶¹²

Az Egerben töredékeiből körvonalazható támaszforma változatai a hazai emlékanyagban a korai gótika recepciójával párhuzamosan, annak formakincsével együtt tűnnek fel.⁶¹³ A pillérszerkezet összeállításának, elemekből való összeillesztésének ez a módja pedig e stílus elterjedését kísérő jellegzetes építéstechnikai vonás.⁶¹⁴ Mindezeknek jól megragadható s talán az első köző sorolható példáiként a III. Béla király által 1184-ben alapított pilisszentkeresztí ciszterci apátsági templomnak az építkezések korai, 12. század végén zajló szakaszához utalható hosszház pillérmaradványai idézhetők.⁶¹⁵ A pillérformához hasonlóan ezzel a környezettel – s a kora gótika nyomán terjedő építőgyakorlattal – függ össze a csúcsívtagos bordák típusa is a pilisszentkeresztí templomban és kerengőben,⁶¹⁶ valamint az Adorján püspöksége

⁶¹¹ *Kozák–Sedlmayr 1987*, Nr. 21., 19. kép.; Előkerüléstűkhöz: *Kozák Károly*: Eger, várasatás. 1976. Fényképek. KÖH Tervtár, ltsz. D25584. VIII. tábla/3. kép. Két töredék (Kat. 39.) újabban, a székesegyház „tatarjárás utáni” északi hosszházfalának nyugati szakaszán, eredeti falmagból került elő 2003 áprilisában. Ilyen típusú csúcsívtagos bordatöredéket találtak a korábbi ásások során is: KÖH Fotótár, poz. ltsz. 20739. (1934?). Ehhez lásd: felmérési rajzzal: *Csemege 1941a*, 92–94. o. 1230 utáni, esetleg tatarjárás utáni újjáépítéshez kötött datálással, a Pilisszentkeresztí feltűnő „ciszter kora gótika” bordatípusával való összefüggésen túl azt is feltételezte, hogy a bordaforma Bélapátfalva közvetítésével érkezhetett Egerbe.

⁶¹² Váraszóí bővebben lásd: Építkezések Eger környékén. Kváderépületek a 12–13. század fordulójáról: Váraszó és Noszvaj. c. fejezetet.

⁶¹³ Sajnos semmi biztos sem tudható a Csemege által a pilis kerengő és a kalocsai székesegyház köteg-pillérlábazatainak párhuzamaként (!) említett egri pillérlábazatról. *Csemege 1937*, 361. o., 2. ábra, 1. kép. Ilyen forma jelen ismereteim szerint az egri kőtárak (késő 12. – kora 13. századi) anyagában nem található. Sajnos könnyen lehet, hogy elveszett, de az sem elképzelhetetlen, hogy a késő Árpád-kori hosszház-újjáépítés töredékeinek „felreértéséről” van szó. Egy ilyen lábazatnak és törzsnek a felmérési rajzát lásd: *Buzás 2006*, 55. o., 20–21. kép.

⁶¹⁴ Bővebben, további szakirodalommal: *Havasi 2008b*, 189., 198–201. o.

⁶¹⁵ *Gerevich L. 1984*, 23–24. kép; *Pannonia regia 1994*, 236–238. o. (*Takács Imre*); *Havasi 2008b*, 198. o., 13. kép.

⁶¹⁶ A pilisszentkeresztí templom boltozatairól, annak technikai aspektusairól legújabban: *Takács 2010a*.

(1187–1202) alatt újjáépülő gyulafehérvári székesegyház boltozatain.⁶¹⁷ Ornamentális részleteik nyomán az e griek

mindezekkel hasonló, 12. század végi, 1200 körüli kort jeleznek, egyúttal e korszak emlékeinek hazai palettáján az eddigiektől eltérő, egyedi stílusárnyalat felbukkanására irányítják a figyelmet. Ugyanis a két egri oszlopfőnek a késő román, kora gótikus tendenciáktól átvett 1200 körüli hazai emlékanyagban igazán jó párhuzama nincs. A magyarországi anyagon belüli összefüggések felderítéséhez nem visznek közelebb a karakterisztikusabbnak tűnő motívumok, mint a gyémántmetszéses szemek sorával díszített levélgerinc. A hasonlóan ékesített szalagok – Vértesszentkereszt,⁶¹⁸ óbudai királyi palota,⁶¹⁹ Gyulafehérvár,⁶²⁰ Zsámbék⁶²¹ és Ják⁶²² – különféle példáinak felidézése, arról is meggyőzhet, hogy stíluskapcsolatok jelzésére – bővebb kontextus feltárása nélkül – önmagában elégtelen.

A Kat. 33. fejezeten feltűnő, esetlen bimbók az akkoriban új és modern jelenségeket képviselő kora gótikus növényi díszes fejezetek repertoárjának ismeretét feltételezik, azonban – némi félreértéssel – inkább e formakincs követni és megidézni vágyásáról, semmint otthonos kezeléséről vallanak. A kora gótikától kölcsönzött bimbókat „régiesebb”, (ha szabad illet mondani: román koriasabb), 12. századi jelenségekhez kötődő kompozícióval ötvözték. A széles és a fejezetek oldalait átfogó nagy lándzsalevelek – alapformájuk a korabeli, többzónás, többretegű, „kora gótikus” fejezetek kompozícióban éppúgy előjön, a párizsi Norte Dame-tól a Szent Adalbert-székesegyház oszlopfőjéig számos példájuk idézhető a 12. század utolsó évtizedeitől⁶²³ – mindkét egri fejezet kompozícióját meghatározzák. Hasonló felfogású kompozíciós sémákat a „romanika” korabeli emlékei között, leginkább a Közép-Rajna-vidék és délnémet területek (a késő romanika szempontjából is meghatározó) emlékanyagából idézhetők. A helyzetet talán jól illusztrálja Schlettstadt (Elzász) St. Fides templomának 1160-as évekbe helyezett pillérfejezete (359. kép),⁶²⁴ ahol nemcsak a nagyleveles fejezettípus, hanem a lapos rétegekben gondolkodó – sima és karéjos ujjakkal borított

⁶¹⁷ Entz 1958, 61. o., 55. kép, 76–90. o.; Takács 2010a, 158. o., (164. o.) 30. jegyzet. A bordatípus elterjedésére nézve tudománytörténetileg (burgundi eredetű kora gótika, ciszterciek) is érdekes: Csemegi 1937., illetve Csemegi 1941a.

⁶¹⁸ M. Kozák 1993, 7. kö, 64. kö

⁶¹⁹ Havasi 2007, 20., 23., 24., 25. kép.

⁶²⁰ Sarkadi 2010, 72., 76. o.

⁶²¹ Rostás 2000, 8. kép

⁶²² Például: Winterfeld 1999, 373., 377. kép; Sopronhorpács: Gerevich T. 1938, CLXII. tábla. Stb.

⁶²³ Havasi 2008b, 211–212. o. 9., 15., 35. kép

⁶²⁴ Schlettstadt, St. Fides, Kautzsch 1944, 294–296., 302–308. kép. építéstörténethez: uo. 240–251. o.

felületekkel játszó dísz is megtalálható hasonló felfogásban. Itt rafinált módon a szélesebb levél kinyúló szegélyét borítják a karéjos ujjak. A fejezettípus számos további példája közül 12. század derekáról, középső harmadából való francia emlékek: Bois-Aubry, St. Dié (357–358. kép),⁶²⁵ valamint a 12. század végéről, 1200 tájáról a Közép-Európa késő román épületplasztikája számára más szempontokból is meghatározó emlékekről, Wormsból (nyugati kórus, St. Andreas kerengő),⁶²⁶ Regensburgból (St. Jakob)⁶²⁷ és Bambergből, a Georgenchorról említhetők (360–366. kép).⁶²⁸

Az olyan nagyleveles fejezetek, amelyek népes családjába a Kat. 33. egri oszlopfő is tartozik, amelyeknél a vékony mély középlél, valamint az él mélyedésének megfelelően, mintegy abból kihajlóként vezetett karéjos ujjak sorával borított levéltést előjön, – e fogás révén a dekoratív felületnek sajátos plaszticitást kölcsönözve, azt mintegy mozgalmassá téve, a levéltestet pedig húsos formaként feltüntetve – nagy számban idézhetők a bambergi Georgenchorról. Ott a keleti apszis külső faltagolásáról az – Egerrel más vonatkozásban is összefüggésbe hozott/hozható⁶²⁹ – övparkányt hordó fejezetek, valamint a belsőben a mellékhajók keleti, kórust kísérő szakaszainak egyes fejezetei említhetők.⁶³⁰ E levéltípus „lecsapódása”, Hamann nyomán, akár a wechselburgi prépostsági templom portáljának fejezetzónájáról is idézhető lenne, de ezen, részben provincializmusokba vesző szálak felgöngyölítése Eger szempontjából most talán elhanyagolható (363., 365. kép).⁶³¹ Miként a bambergi épületplasztika korai rétege is részben a regensburgi St. Jakob 12. század utolsó harmadában zajló építkezéseihez kötődik, úgy ebben a körben találhatók meg a húsosan kifaragott hátú tömörebb levélformák (364. kép)⁶³² és az elegáns, karéjos ujjak sorával beborított levéltípusból alkotott fejezetkompozíciók variánsai is előszeretettel kombinálva gyémántmetszéses szemekkel borított szalagokkal és cikk-cakk díszes tagozatokkal.

⁶²⁵ St. Dié, Notre Dame építéstörténetéhez, kronológiájához: Müller-Dietrich 1968, 123–130. o., 69. kép.; Bois-Aubry: Christian Gilbert: Une Abbaye tironienne en touraine: Saint-Michel de Bois-Aubry au XIIe siècle, *Bulletin Monumental*, Tom 151.(1993), 148–156. o. Fig. 10., 19–21. Ezeket a kiragadott emlékeket itt csupán a fejezettípus elterjedésének, gyökereinek illusztrálására idézem.

⁶²⁶ Hotz 1985, Taf. 74/b., 83., 90., 91., 120 (Burg Trifels).

⁶²⁷ Stocker 2006, Abb 214–217. A karéjos ujjak sűrű, egyenmű sorával borított fejezetszám helyi előzménye a St. Emmeram (északi) előcsarnokából: Strobel 1962, Taf. 25. Abb 210.

⁶²⁸ Winterfeld 1979, Bd. II., Abb.468., 470., 629., 630., 634., 658., 683., 687, 700.

⁶²⁹ Csemegi 1936, 378–379. o. Csemegi 1939, 22. o., 7. kép. Bogay 1944, 22. o. 10. kép és 23–24. o.; Bogay 1993, 16. o. Bővebben erről lásd a sakktábla díszes faragványokról írt fejezetet.

⁶³⁰ Lásd többek között: Winterfeld 1979, Bd. II., Különösen: Abb. 468–470., 629–631., 634–635., 658., 683., 687–688.

⁶³¹ Hamann II. 1923, 99–106. o., Abb. 197–201. o. A wechselburgi prépostsági templom stílusviszonyaihoz, épületplasztikájához, ornamentikájához: Hans-Joachim Krause: Die Stiftskirche zu Wechselburg. II. Teil. Baugestalt und Baugeschichte. Berlin 1972.

Előzményei az Alsó Rajna-, Maas-vidéken át, a „Schottenkirche” speciális helyzetére tekintettel, ír- és angol területekig vezethetők vissza,⁶³² közismert hatása pedig Deutsch Altenburgig⁶³⁴ követhető, de e stílusvonások magyarországi felbukkanását más részről a késő 12. korai 13. századból a pesti belvárosi templomoszpófője is jelezheti (367. kép).⁶³⁵

Az idézett bambergi fejezetek a dómépítkezés korai szakaszához sorolhatók (360–362. kép). A bambergi keleti szentély 1185-ös tűzvészt követő újjáépítésének menete és kronológiája az újabb épületrégészeti és művészettörténeti kutatások (Gnadenpforte timpanonjának ikonográfiája, az épületszobrászati dísz stílusösszefüggései, a keleti szentély funkciójára vonatkozó, valamint dendrokronológiai adatok) fényében, megalapozott érvekkel korábbra helyezhető, mint korábban gondolni lehetett.⁶³⁶ Újjáépítése, a tervének koncepciója szoros összefüggésben állhatott Kunigunda császárné 1200-ban zajlott szentté avatásával és ereklyéinek a keleti szentélyben történt oltárra emelésével. Bamberg kronológiájának ezen át- és újraértékelése nem csak a most vizsgált egri anyag szempontjából, hanem a „Bamberg–receptióban” érintett magyarországi késő román emlékek (pl. Ják, Óbuda, Gyulafehérvár) kronológiája szempontjaiból sem érdektelen. Az egri pillérfejezetek esetében – melyek szorosan összefüggenek a székesegyház újjáépítésének értékelésével – pedig megerősítik annak, 12. század végi, 1200 körüli datálására vonatkozó elképzelést.

A fentiekben vizsgált egri – támaszokkal kapcsolatos – töredékek a 12. század végén, 1200 táján a székesegyházon folyt építkezésekre hívják fel a figyelmet. Ugyanakkor épületmaradványok hiányában megválaszolatlanul marad az a kérdés, hogy vajon ezek az építkezések a 12. századi hosszház részleges, egyes szakaszokat érintő, vagy teljes átalakítására, megújítására vonatkozhatnak-e. Az új támaszok elkészülte, legalábbis építésük folyamata, illetve az építkezések kezdete – a munkamenet logikáját figyelembe véve – bizonyára megelőzhette a belső tér rendezését és olyanféle felékesítését, amilyenről a kisarchitektúra és a padlóburkolat fennmaradt töredékei

⁶³² Hamann 1923, II., 55–58. o., 63–70. o.

⁶³³ Minderről részletesen: Stocker 2006. Az Alsó-Rajna-, Maas-vidéki emlékekhez (Bonn, Maastricht) még: Diepen 1931, Taf. XXXV–LXXVI.

⁶³⁴ GBÖ I. 320–322. (Mario Schwarz) 1217–1219 körüli datálással. Előzményekhez: Donin 1915, 45–56. o., újabb összefoglalása: Stocker 2006.

⁶³⁵ Gerevich L. 1971, 20. o. és 26. kép

⁶³⁶ Mindezekhez lásd Dethard von Winterfeld, Robert Suckale, Achim Hubel és Manfred Schuller bibliográfiájában is idézett tanulmányait, valamint a jelen dolgozatban a saktáblás-faragványokról írtakat.

tanúskodnak. Hogy a pillérek építése és a kórusdekoráció kialakítása között hosszabb időközzel számolni nem feltétlenül szükséges, arra viszont a faragványok ornamentális részleteinek egymáshoz közeli stílusa figyelmeztet.

A KISARCHITEKTÚRA TÖREDÉKEI

A fent vizsgált pillérek mellett a székesegyházon folyt korabeli munkálatokra más, az egri ásatásokon előkerült töredékek is felhívják a figyelmet. Ezek közül néhány az elmúlt évtizedek időszaki kiállításain válhatott ismertté, illetve napjaikban is a Vármúzeum állandó kiállításainak (Lapidárium és gótikus palota) egymástól távoli, összefüggéseiket a szemlélő előtt kevésbé feltáró szereplői (368–440. kép).⁶³⁷ Eképp pár finom kivitelű, ornamentális fehér márvány töredék a palotában, a márványlapocskákból összeállított polikróm padlóburkolat részlete⁶³⁸ és néhány párkánytöredékek, márványból és vörös tufából faragott profilált töredékek a Lapidariumban láthatók. Ez utóbbiak közül a „vörösek” egy vakfülkesorral tagolt falrészlet rekonstrukciójába beépítve láthatók (383–384. kép). E faragványok és a múzeum raktáraiban őrzött, körükük csoportosítható nagyszámú további töredék feldolgozása az elmúlt évtizedben zajlott, ezek nyomán e faragványcsoport belső összefüggései, a faragványok rendeltetése, formai kapcsolatai egyre határozottabban körvonalazódtak, s a jelen munkához már közel teljesnek mondható katalógusukat is mellékelhetem (Kat. 42–171.).⁶³⁹

A feldolgozás során felmerülő művészettörténeti kérdéseket és problémákat azóta inkább gyarapítani sikerül, semmint részletesen kifejteni. Ez vonatkozik a kisarchitektúrának a székesegyházon belüli építéstörténeti kontextusára, valamint a

⁶³⁷ HMM I. 1969. 72. o. 42–43. kép; *Székesfehérvár 1978*, 254–255. o., Kat. 191. 192. sz.; *Kozák–Sedlmayr 1987*, 9–10. o. Nr.14., 20. sz., 18–19. kép; *Eger 2004*, 9. o.; *Eger 2004a*, 1–4. kép.; *Havasi 2009*, 270–271. o.

⁶³⁸ A padlórszlet rekonstrukciója (425. kép) 2007-ig a Lapidariumban egy vitrinben volt kiállítva, amíg látogatók be nem törték azt. Azóta ez is – egy Barcelona-Budapesti utat leszámítva – raktári száműzetésben.

⁶³⁹ A faragványok feldolgozását és belső összefüggéseinek tárgyalását helyenként nehézkesen és bonyolultan fogalmazva (szerkesztési és korrektúrahibákkal), de elég részletesen: *Havasi 2003*, 113–186. o. Tulajdonképpen erről szolt, a cikkhez képest számos kiegészítéssel a szakdolgozat is: *Havasi 2004*. A faragványcsoportról eddig csak egy jegyzék került közlésre (*Havasi 2003*, 145–154. o.), a szakdolgozathoz már „rendes” katalógus tartozott. Az azt követő években, részben a Lapidarium Hungaricum keretei biztosították a munka folytatását. Ez a részletesebb, teljesebb és tételeszámban is jelentősen kibővült katalógus található a Függelékben.

(magyarországi) művészettörténetben elfoglalt helyére, stíluskapcsolatainak feltérképezésére is. Esetenként – forma, funkció, építészeti elrendezés – a bővebb összefüggések elemzésének legfőbb akadálya a ránk maradt emléanyag jellege, vagyis a töredékességnek az a foka, mellyel a középkori magyarországi emlékek esetében annyiszor szembesülhetünk, amely számos részletet homályban hagy. Ezen a homályon – ha újabb leletek rá is világíthatnak egyes pontokra – teljesen átlátni sosem fogunk már. Ami a stílust, stíluskapcsolatokat, egyszóval az egri székesegyház kisépítészeti együttesének művészettörténeti helyét illeti, ennél hiányoznak az olyan viszonyítási alapok, mint amelyek például Fehérvár–Jásd, Pécs–Somogyvár, Esztergom–Óbuda, vagy Esztergom–Pilisszentkereszt és a többiek vonatkozásban (úgy mint összehasonlító elemzés, műhelygyakorlat feltérképezése) adottak (voltak) a művészettörténet számára. Ez könnyen az emlékek hiányának számlájára is írható lenne, ugyanakkor – ezt már bátrabban le merem írni – feltűnő az egri töredékeken keresztül megmutatkozó mű stílusának egyedisége és társtalansága a magyarországi emléanyagban. Ez különösen a 12. század utolsó harmada nagy, épületszobrászati dísszel, gazdag képprogramokkal is összefüggő építészeti vállalkozásainak „műhelyei”, a pécsi vagy az esztergomi székesegyház fényében szembetűnő. Megragadhatók párhuzamos vonások, és hasonló jelenségek is körvonalazódnak, ám Eger stílusa kevésbé érthető, magyarázható meg ezek függvényeként. Úgy tűnik, hogy maga is korának egyik egyedi árnyalatot felmutató főműve lehetett.⁶⁴⁰

Párkányok

A fennmaradt párkánytöredékek profilalakítás és kőanyag tekintetében két csoportba sorolhatók. Anyaguk tekintetében fehér márványból (Kat. 42–48.) és mélyvörös árnyalatot mutató andezittufából faragott (Kat. 49–52.) párkányok különböztethetők meg (368–380. kép). Ami a tagolást illeti, az a fehér márványok esetében a töredékekből rekonstruálható (368–374. kép).⁶⁴¹ Ezek szerint lemezszerűen kiképzett váll felett határozott kiülésű, negyedhengertagos párkánytest (Kat. 42–44., 46.) figyelhető meg, melyet derékszögben alámetszett, függőleges oldalú fejlemez (Kat. 45.) zárt. Tetejük,

⁶⁴⁰ Az alábbiakban a kisépítészeti együttes bemutatása mellett, annak komplex megközelítést igénylő vizsgálat csupán néhány vonatkozását próbálnám – a jelen dolgozat terjedelmi keretein és egyre nyomasztóbb leadási határidején túl folytatás és kiterjedtebb elemzés reményében – vázolni.

⁶⁴¹ A (profil) rekonstrukció etalonjának a Kat. 48. töredék tekinthető, melynek ornamentális felülete ugyan az értékelhetetlenségig elpusztult, csupán az egykori hulláminda-diszes kompozícióra következtethetünk belőle, azonban az egykori befoglaló forma mind a négy oldalából őriz részletet, ezáltal a magassági méretek is pontosan meghatározhatók. (A többi töredéken csak részméretek, felső sík illetve a váll mélysége mérhetők).

felfekvési felületük, valamint a fennmaradt csekély részletek szerint (Kat. 46., 48.) hátuk nagyon finoman megmunkált, helyenként szegélyfaragott, sík, illesztési felület volt. A párkányok mélysége 28–29 cm, válluk felfekvési felülete pedig 21–22 cm mély volt. A vörös színű andezittufából faragott párkánytöredékek felfekvési mélysége ismertetlen, de a párkányprofil a legtöbb töredék (Kat. 51–53) teljes magasságában őrzi (375–380. kép). E magassági méret – 20–21 cm – megegyezik a fehér márvány párkányokéval (Kat. 48.), azonban azok szabályosan vezetett, negyedköríves tagozatával szemben itt laposabb ívű profilforma tűnik fel, miáltal a kiülés is valamivel sekélyebb. Itt is megfigyelhető a vékonyabb, lemezszerűen kiképzett váll (Kat. 51–52.), valamint lezárásképp a fehér márványokon láthatóknak megfelelő, függőleges oldalú lemeztag, azzal a különbséggel, hogy itt az alámetszés rézsús és nem derékszögű. Az eltérő anyagú (márvány és andezittufa), illetve színű (fehér és vörös) párkányokat nemcsak a profilalakítás árnyalatnyi eltérései különböztetik meg egymástól, az ornamentika és a stílus is más.

A fehér márvány párkánytöredékeken élesen metszett, az alapsíkkal együtt kezelt, de ahhoz képest kiemelkedő, plasztikusan formált, élőlényekkel benépesített (*inhabited scroll*) hulláminda-dísz fut (Kat. 42–48., 368–374. kép). E hulláminda-dísz specifikuma, hogy koncentrikusan feltekeredő indák tűnnek fel, ebből hajtanak a felkunkorodó kacsok, szőlőfürt(ök), az indák hajlataiban a rügyfakadás, és kibomlás különféle állapotaiban ábrázolt levelek. Az indák hengerded formálásúak, az alapfelülethez hasonlóan szépen csiszoltak, a hajtások és az indák szétválásának tövét vékony, kettős gyűrűstag jelzi. A leveleket – a Kat. 42. töredék szőlőfürtje nyomán ezek szőlőlevélként értelmezhetők – karéjos ujjakból álló, domború gerinccel tagolt nagy szétterülő levélformák (lásd Kat. 42. bal szélén), illetve spirálisan feltekeredő szélső tagokkal és alapra felfekvő karéjos ujjakkal ábrázolt kibomlófélben lévő levélkéik jellemzik. Az alapformák szegélyei élesen metszettek, a karéjos ujjak pereme finoman legömbölyített, mintázásuk puhának hat, a hajlatokat helyenként apró, dekoratív furatlyukak hangsúlyozzák. A csekély megmaradt felületen is a formák változatosságát, az egyes megoldások invenciózus variánsait szemlélhetjük. Ezen indadísz közé bújtatva, vagy az indákon lépdelve azok előtt tűnnek fel az élőlények, ragadozó madár (Kat. 46.), négylábú állatok (Kt. 43–45) és a Kat. 42. töredéken egy különleges és figyelemre méltó, az antik mitológiából elszármazott figura – patás, kecskelábú s emberi felsőtesttel ábrázolt – faun szőlőt szedő alakja tűnik fel. A faun és a Kat. 43., 44. állatfigurák jobb

felé haladnak, míg a Kat. 45. és 46. párkányok madarának lába és a mandulavágású szemekkel, apró hátracsapott fülekkel – a futó, üldözött, hajtott élőlény fiziognómiai vonása – ábrázolt állat bal felé halad (373–374. kép). Az indadisz közé bújtatott élőlények haladási iránya így éppúgy utalhatna a párkányokon futó kompozíció („jelenetsor”) kétféle irányára (két párkánysávra), mint az indadiszban belül esetleg egymással szembehelyezett figurapárookra, motívumokra, kisebb kompozíciókra. A töredékek tanúsága szerint a az élőlények magassága a negyedhengertagos párkányfelület közel háromnegyedét tette ki, változatos elrendezésükre hol a váll homlokfelületén feltűnő (Kat. 42–44.), hol indába gabalyodott (Kat. 46.) vagy közvetlenül a fejlemez alatt felbukkanó (Kat. 45.) részleteik vallanak. A vékony lemeztagos váll homlokfelületén megjelenő, arról az indákra fellépő, felkapaszkodó paták, mancsok, karmok, inda előtt feltűnő fejek, az indadisz és élőlények között differenciált viszonyt mutatják, az összetetten hajladozó indadisszal a figurák szervesen együtt élnek, az inda sokkal inkább azok mozgásterét, háttérét alkotja, semmint határolja, keretbe foglalja őket.

A figurális részletek alakításának megfigyelésére a faun a legalkalmasabb. A testfelületen belüli plasztikai differenciálás csekély, lapos felületi modellálás és gömbölyű szegélyű formák jellemzőek. A belső kontúrok vékony, vonalas vajatok – részletek – miként a faun szájánál, vagy a Kat. 45. állat szeménél is látható – finomak, rajzos megoldásúak, cizellált hatásúak (368., 374. kép). Alkotójuk a faragói eszköztár legfinomabb tónust létrehozó tagjait alkalmazta a gondosan részletezett, hullámos szálakból álló szörpamacsoknál és az arc(ok) néhol túfejnyi fűrőnyommal kiemelt formáinál. A fehér márvány párkányoknál az indadisz közé bújtatott állatfigurák kompozíciója, motívumkincse, a megmunkálás kvalitási a részletmegoldások mind a faragói stílus egyezését húzzák alá.

A vöröses színű, andezittufából faragott párkányokon azonban már kétféle –igaz egymástól nem túl távol álló – stílussal, kompozícióval és motívumkincsel találkozni (375–380. kép). A Kat. 49., 50., 51. töredékeken azonos díszítménysor tűnik fel. A felületet egészében beszövő dísz kompozíciós alapsémáját itt is a hulláminda adja, az ornemens alapegységeit pedig az ellentétes irányban álló, önmagukat íves keretbe foglaló palmetták alkotják. E motívum hurkásan megfogalmazott tagok hármas kötegeből bomlik ki: középtűt karéjos ujjak hármas csoportja, kétoldalt spirálisan feltekeredő tagok láthatók. A palmetta-motívumok folyamatos, hullámzó sorrá vannak

fűzve, a közükbe ékelődő kiszélesedő s gyűrűvel zárt szálból három-három karéjos ujj bomlik ki. E különösen dekoratív hatású kompozíció esetében nemcsak a könnyen elsajátítható mintakészlet idéz régiesebb, 12. századi előképeket, hanem a rendelkezésre álló felület egészét kitölteni igyekvő felfogásmód is. Az ezekkel megegyező profilú Kat. 52. párkánytöredéken eltérő dísz mutatkozik, mely az előbbi hullámindás-palmettás sorozatnál sokkal kevésbé stilizált, ornemensébe naturalisztikusabb növényi részletek (szőlőfürt, inda, „levélszerű” palmetta) is vegyülnek (378–379. kép). A párkányrészlet (tükörképes kiegészítés eredményeképp csalóka és hibás rekonstrukcióban szemlélhető) motívuma oválisan kissé elnyúló, indából kialakított medalion köré szerveződik. Ebbe alulról a középrészt kitöltő, illetve az indamedalion aljára kapaszkodó karéjos forma kúszik. Kétfelől a medalionba alulról s az indára visszakapaszkodó karéjos levél jelenik meg, a bal oldali mellett a medalion külső felületéről leágazó gömbölyű szemekből alakított szőlőfürt függ. A kompozíció szellősebb, emellett valamivel plasztikusabb is és árnyaltabban rétegzett. Gömbölyded fogalmazású az inda, és a szőlőfürt, karéjos végű, laposabb alakítású (ám éles peremmel és vágattal elválasztott, sekélyen „kanalasan” kivájt) palmetták már többféleképp viszonyulnak az indához: belekapaszkodnak, alábújnak, ráfeksznek.

A márvány és az andezittufa párkányokon regisztrálható stílusjelenségek túlmutatnak a kétféle anyag megmunkálási sajátosságaiból fakadó eltéréseken. A fehér márvány párkánytöredékek esetében előkelő anyaghasználatuk, az ehhez társuló magasabb minőségű, a kifinomult ornamentika kitüntetett helyzetű alkalmazásukra enged következtetni. E különféle stílusú és eltérő forrású jelenségeket felmutató párkánytöredékeket, amennyiben csak ezek maradtak volna ránk, valószínűleg egymástól távoli lapokon, legalábbis a székesegyház építéstörténetének eltérő pontjain tárgyalná a művészettörténet. Erre figyelmeztet a gótikus palota kiállításán az emberfejes konzolok hordozta vakívek, fogrovatos-gyémántmetszéses párkányok soha nem volt kompozíciója fölé beépített – a „vörös” párkányok közül a legépebb – Kat. 51. darab (147., 376. kép) esete. Az andezittufa párkányok a részben archaizálódott stílusú, dekoratív, részben naturalisztikusabb formakincséből merítő, „késő románkorias” kompozícióikkal helyi kapacitásokra irányítják a figyelmet.⁶⁴² Anyag tekintetében tehát két sorozattal lehet számolni. Stílus és formakincs vonatkozásában pedig legalább három

⁶⁴² A Kat. 52. párkányrészlet stíluskritikailag, a kontextus és a többi töredék ismerete híján, sokkal inkább a 13. század első évtizedeinek késő román emlékei közé, semmint a kései 12. századba lehetne utalni.

változat tűnik fel, amelyen belül a fehér márvány töredékeké több szempontból, motívumkincsében és az anyaghasználatához illő technikai kvalitásában is elkülönül. Ugyanakkor a fehér márvány és vöröses párkányok méretrendjében mutatkozó egyezés további összefüggésekre világított rá. Ugyanis a párkányok mellett az egri kőtárakban nagy számban lehetők fel ugyanezen anyagok mentén csoportosítható, azonos tagolású profilált töredékek is (Kat. 53–90), amelyek arra vallanak, hogy mindezek egymással összefüggésben, egyazon építészeti egység részeként jöhettek létre.

A vakfülkékkel tagolt fal

A Lapidárium „román kori” részének végén egy a 12. század második felére helyezett, vakfülkesorral tagolt, vékony és nem túl magas fal eredeti vöröses andezittufa töredékek felhasználásával megépült rekonstrukciója fogadja a ritkán arra tévedő látogatókat (383–384. kép).⁶⁴³ A falszakasz homloka sík, amelyet sekély mélységű, félköríves lezárású, profilált keretű vakfülkék sora tagol.⁶⁴⁴ A vakfülkék háta az egyik beépített (B5) töredék tanúsága szerint 30–32 cm körüli (azaz egy lábnak megfelelő) szélességű volt, a sekély, ám árnyaltan tagozott fülkék háta a homlokhoz képest 8–9 cm mélyen ült, a keretprofiljuk valószínűleg eredetileg is megszakítás nélkül futhatott körbe. A fülkék között szélesebb, a falszakasz síkjába illeszkedő osztósvá látható, a fülkekeretet pedig lépcsőzetesen, lemeztagokkal kapcsolt, élesen metszett homorlatpár alkotja. A lábazati réteggöveken a keretprofil a fülkehát alapvonalának megfelelő vízszintes illesztési felület magasságáig derékszögben átfordul,⁶⁴⁵ ezek alsó részét a szomszédos fülkétet kapcsoló száraz osztósvájának megfelelő, vízszintes felület alkotja.⁶⁴⁶ A vakfülkék záradékát – az ívmezőt és annak keretét, valamint az ívhát feletti, vízszintes lezárású felületet – egy tömbből faragták ki. A két szomszédos fülkét keretező, egyúttal azok

⁶⁴³ A jelenleg rossz állapotban, szétcsöfélben lévő rekonstrukció a Lapidariummal egyidős, 1982–1983-ban készült. *Kozák–Sedlmayr 1987*, Nr. 20., 10. o. és 19. kép. [„Gazdagon tagozott, félköríves záródású (sic) szentélyrekesztő...”]. Az összeállításához továbbá Sedlmayr János rajzai: KÖH Tervtár, ltsz. D24075. VI. (kiállítási kiviteli rajz), valamint DIV RA *Kiáll. Dok. 1982*, 14–15. lapok. Felmérési és összeállítási rajzok: Kárpáti János és Sedlmayr János munkái.

⁶⁴⁴ A téglából falazott, stukkóból alakított felületű falba (m.: 134 cm; sz.: 274 cm; mé.: 42 cm) összesen nyolc, a kőtár régi anyagából kiemelt töredék került beépítésre. Balról jobbra, szakaszonként lentől-felfelé következőképp hivatkozom rájuk: B1., B2., B3., B4., B5., B6., B7., (B7/a.?), B8. A rajzok sajnos csupán a beépített töredékeket homloknézetét és azok kiállítási építményen belüli helyét mutatják. Csak két elemről (B3., B5.) található oldalnézet: *Kiáll. dok. 1982*, 15. sz. lap. A rekonstrukcióhoz a félköríves fülkezáradék (B5.) által meghatározott 31–32 cm-es fülkehát-szélesség adott volt. A másik három fülke esetében is ezt vették alapul. A fülkék 90 cm körüli belmagasságát ép függőleges elem híján az alapvonal és a magasság nagyjából 1:3 aránya határozta meg. A B1. és B2. töredékek felülete, úgy tűnik, megégett.

⁶⁴⁵ B1., B3., B6., Kat. 62., Kat. 88.

kiosztását is meghatározó függőleges szárazakat több rétegtömbből illeszthették össze.⁶⁴⁷ A fülkezaradékok függőleges oldalai a fülkeszárazak középtengelyén ültek⁶⁴⁸ és a felső lezárás síkjával együtt illesztési felületek voltak (386. kép).

E rekonstrukció keretein kívül még számos, megegyező profilsémával tagolt, fehér és szürkés árnyalatú márványból, kemény édesvízi mészkőből, illetve vöröses andezittufából készült töredék található Egerben (Kat. 53–90., 385., 387–388., 400–402., 405–409. kép). Profiljukat egymáshoz kettős, lépcsőződő lemezzel, a homlokfelület, illetve a hát felé derékszögű visszametszéssel kapcsolt homorlatpár alkotja. A homorlat a durvább kőanyagból készültéknél éles peremű, negyedköríves forma a márványok java részénél (közöttük ornamentálisak is feltűnnek) pedig – rendszerint a külső kerettag esetében – laposabb ívű, legömbölyített peremű, szíma-szerű tagozat. E profilált töredékek között egyenes és köríves keretrészekhez tartozók egyaránt vannak (—kép),⁶⁴⁹ s éppúgy, mint a beépítettek, ezek is a félköríves lezárású fülkék sorával tagolt építmény részleteit alkották.

A beépítetteken kívül két ép szélességű fülkeszár töredéke ismert, mindkettő fehér márványból készült, felületük szépen csiszolt és polírozott volt (Kat. 63–64. 385., 388. kép). Lépcsőzött keretprofiljuk, a tagozatok kiosztása és méretei is a rekonstrukcióban látható vörös andezittufából készültek pontos megfelelői. Ugyanakkor a kerettagozatok alakításában eltérések figyelhetők meg. Az egyik darabnál (Kat. 63.) a homorlatok keresztmetszete éles, negyedköríves, a másik töredéknél ugyanakkor (Kat. 64.)⁶⁵⁰ azok pereme legömbölyített, a tagozat íve laposabb. Ugyanez – a klasszikus, antik reminiscenciákat ébresztő – tagozatformálás márvány fülkezaradékok esetében is feltűnik (Kat. 54., 65., 72.) és az ornamentális márvány kerettöredékekre is jellemző (Kat. 57., 59., 60.).

Az eltérő anyagokból – vöröses andezittufa és fehér, szürkésfehér márvány – faragott fülkeelemek profilalakítása között így – hasonlóan a párkányok esetéhez árnyalatnyi különbségek figyelhetők meg. Ez azt valószínűsíti, hogy a felépítmény egymás feletti kősorai azonos kőfajtából készültek. Az anyagból és annak színéből

⁶⁴⁶ A két beépített töredékes lábazati elem homlokoldalán a függőleges osztószáv talpvonalát karccal jelölték ki (B3., B6.).

⁶⁴⁷ Az összeállítás legmagasabb függőleges töredéke (B7–B7/a) a két jobb oldali fülke között került beépítésre. Sérült, vízszintes illesztési felületekkel nem rendelkező rétegtömb maradványa. E darab, vagyis a két töredéke 67 cm-es magasságát a fülkék eredeti függőleges keretrésze valószínűleg meghaladta.

⁶⁴⁸ Lásd a B5., B4. töredékeket.

⁶⁴⁹ A kisebb, egyenes kerettöredékekről gyakorlatilag eldönthetetlen, hogy a fülkék lábazati rétegéhez vagy a függőleges keretéhez tartoztak-e. Vö.: Kat. 58., 59., 67–70., 75.

fakadó polikrómia bizonyosan nem a vízszintes körétegek sorának váltakozásában (vörös-fehér sávozásában), hanem a nagyobb összefüggő felületek és szakaszok egymáshoz való viszonyában juthatott érvényre.

A két említett, fehér márvány fülkeszárból további, a szerkezeti összefüggésekre, a felépítmény jellegére vonatkozó illesztéstechnikai vonás is leolvasható. A csiszolt, polírozott homlokrész felől oldaluk szegélyfaragással határolt illesztési felület. Ez arra figyelmeztet, hogy az ilyen méretrendű fülkék esetében számolni lehet azzal is, hogy a hátat esetleg külön kialakított, a szárkövek közé ékelte kölapokkal tölthették ki.⁶⁵¹ E függőleges rögzítésmód nyomai figyelhetők meg a Kat. 62. fehér márvány lábazati réteggövedön is, ahol a függőleges szárelemet kötő csaphelyek mellett a fülkehátat rögzítő csaplyuk is feltűnik (387. kép). Ugyanakkor a rekonstrukcióba beépített, félköríves záradékdarabon (B5.) és a Kat. 87. vörös andezittufa töredéken a keret belső pereme mentén látható az ívmező részlete (400. kép). Az ívmező és a keret egybefaragása további két fehér márvány töredéken is feltűnik (Kat. 73–74.). Megjegyzendő, hogy a Kat. 74. márvány és a Kat. 87. andezittufa darabon, tehát mindkét anyagfajtában, a fülkezáradék félkörívét kijelölő sugár nagysága eltér a beépített vörös és a Kat. 65. márvány fél lábnyi méretétől. Az Kat. 74. töredéknél az közelítőleg 25–26 cm lehetett, az Kat. 87. darabnál pedig 31–33 cm körüli volt, ami arra utal, hogy rekonstrukcióban láthatóknál (30–32 cm) nagyobb (50–52 cm), sőt kétszeres szélességű (62–66 cm) vakfülkéekkel is számolhatunk. Ezek szerint az architektúra tagolása differenciált volt, abban elért nagyságú vakfülkének, fülkesoroknak is szerep jutott (415. kép). A fenti négy töredék esetében bizonyos, hogy az ívmezőt a kerettel azonos tömbből alakították ki, míg a fülke váll alatti hátfelületének ilyen megoldása a vizsgálható töredékeknél ismeretlen. S hogy a felépítményben esetleg másfajta összeállítási, illesztéstechnikai változattal, a keret és kitöltés eltérő kezelésével és egyben a különböző fajtájú és színű kőanyagok dekoratív összhatásának többféle változatával is számolni lehet, arra példa a Kat. 66. szürkésfehér márványlap (410. kép). A fűrészelt hátú, csiszolt homlokú lap-töredék egyik oldala 25–26 cm sugarú félkörív, elképzelhető, hogy ívmezőt kitöltő hátlap részlete lehetett.⁶⁵²

⁶⁵⁰ Továbbá a Kat. 62., 67–70., 75. töredékek részleteinél.

⁶⁵¹ Esetükben a hát illesztékének homloksíkját a szegélyfaragás pereme jelölhette ki, ez a Kat. 67. töredéken is megfigyelhető. Az azonos méretrendű, rekonstrukcióba beépített, függőleges helyzetű tufa töredékek esetében (B2., B4., B7., B8.) az oldalsó felületek megmunkálásmódja nem tanulmányozható.

⁶⁵² Ha a töredék értelmezése helytálló, akkor viszont további, az ívmező és a vállvonal alatti hátmező viszonyára, kiképzésére vonatkozó kérdések vetődnek fel.

Az alábbi ornamentális márványtörödékek némelyike visszaköszönő szereplője a vártörténeti kiállításoknak. Részben ezek a korábbi ismeretlenségből kiemelt darabok képviselték az egri székesegyház fragmentumait a Nagytópográfia illusztrációi között és az Árpád-kori kőfaragványok 1978-as székesfehérvári szemléjén.⁶⁵³ Az utóbbi helyen, a nekik szentelt első – Tóth Melinda által írott – katalógustételekben, a Kat. 53. és Kat. 57. töredékek kisarchitektúra részleteiként való értelmezése –kisebb méretű árkád, díszített archivolttal, illetve tetőzet sarokrésze, melyek a székesegyház ugyanazon belső berendezéséhez, (talán cibóriumhoz) tartozhattak – már felmerült (389., 395. kép).⁶⁵⁴ Azonban, mivel csak néhány darab volt hozzáférhető, összefüggéseik homályban maradtak.

A Kat. 53. félköríves keret részletét fenntartó fehér márvány záradéktörödékek homlokfelületét indás-szölőleveles ornamens borítja (389. kép). A rendelkezésre álló mezőnek megfelelően egyre nagyobb íveket vető hulláminda, egyre teltebb közeibe, a növekedés, kibomlás különböző fokait illusztrálva, naturális ihletésű szölőlevelek ágaznak. Az ívmező keretének külső, homorú alakítású tagozatát is indadísz bélelte. Az ornamens részleteinek kidolgozása puhább, lágyabb, mint ami a faunos párkánytörödéken látható (368. kép), jól szemlélteti ezt az indák szétváló hajlatainak jelzése, s a fűró sűrű használata. A záradék architektonikus részleteit, a felső vízszintes illesztéket és a díszített belésű „archivoltot” magukban szemlélve e töredék a kisárkádott feltételező „cibórium-architektúra” elképzelésének is megfelelhetnének.⁶⁵⁵ Az bizonyos, hogy a márványfaragvány kisméretű architektúrából származik. Ornamensének elegáns formálása, fűróval sűrűn fellazított felülete, magasabb technikai képzettségről árulkodó kivitele a kérdéses architektúra előkelő részletére vall. Az 1970-es évek elején, ugyanazon a napon, azonos helyen került napvilágra a Kat. 54. és 55. fehér márvány töredék,⁶⁵⁶ melyek törésfelület (csaplyuk) mentén pontosan illeszkednek egymáshoz

⁶⁵³ HMM I. 1969, 74. o., 42. kép; *Székesfehérvár 1978*, 254–256. o., 43. kép (Tóth Melinda); *Kozák 1981*, 9. o., 19. kép, valamint KÖH Fotótár, neg. ltsz. 78141.

⁶⁵⁴ *Székesfehérvár 1978*, Kat. 191–192.; 254–255. o. (Tóth Melinda) A gondolatjelbe foglalt rész a szerző kiemelése a két katalógustételből.

⁶⁵⁵ *Székesfehérvár 1978*, Kat. 191. sz., 254–255. o. (Tóth Melinda); *Kőfalvi 1980*, 255. o. és 14. kép.

⁶⁵⁶ 1971. június 10.-én a székesegyház déli oldala mellett, a K3-as kápolnában, az ún. köldökű sírok – közelebről datálatlan – rétege felett találták őket. *Kozák Károly*: Eger városatás. 1971. Ásatási napló. KÖH Tervtár, ltsz. D25580/1., 21–22. Itt június 23-án kerültek bejegyzésre, a faragványokon június 10. dátum olvasható. A templom hosszszázt kísérő – jó néhány, eredeti kontextusának megszüntése után feltöltési törmeléként hasznosított márványtörödékek nyughelyét jelentő – déli kápolna sor ugyanezen részén került elő a fentiekkel együtt a Kat. 48. és a feljegyzések szerint tőlük nem messze, azonban még 1934-ben a K2. helyiségben a Kat. 53. töredék is.

(390–393. kép).⁶⁵⁷ Ívmezővel egybefaragott félköríves vakfülkezáradék bal oldali indításából maradtak ránk. Az alj vésővel precízen megmunkált felfekvési felület, a kö rögzítésére szolgáló mély csaplyukkal. Az ívmező lépcsőzött keretének a belső tagozata negyedköríves, a külső pedig a belső pereme mentén lekerekített élű homorlat. Tehát ugyanaz a profil tűnik fel itt is, mint ami a díztelen, csiszolt felületű márvány fülkezáradékok esetében is megfigyelhető. A homorlatokat itt viszont növényi ornams ékesítette. A belső tagozaton sugárirányban álló palmetták sora, a külsőn indás-leveles motívum tűnik fel. A félköríves ívmező 30–32 cm sugarú volt, tehát az ornamentális fehér márvány kerettel kitüntetett lezárás a nagyobb, két láb széles vakfülkék méretrendjéhez igazodott. Az ívmező csekély részlete a rajta fennmaradt díszítőm ény technikája szempontjából is figyelemre méltó. A mélyített alapú köríves szegélyrészleten (medalion?) belül érdeesebb felületű alap előtt az ívmező felületével egy síkban alakított forma – állatfigura lábának – részlete tűnik fel.⁶⁵⁸ Az ívmező egykor a fehér márványalap és az abba ágyazott eltérő színű kitöltő anyag dekoratív kontrasztjára épülő, inkrusztált alkotás volt. Ez a technika az egri anyagban fehér márvány burkolólapok töredékein – félkörpárokából álló, dekoratív-geometrikus mustra keretében – is feltűnik (Kat. 101–103., 423. kép). A fent vizsgált három márványfaragvány esetében az ívek sugarainak összhangja, valamint a külső kerettagozat indadíszének hasonlósága a Kat. 54–55. összeálló indítás és a Kat. 53. záradéktöredék egy vakfülkezáradékon belüli elhelyezkedés lehetőségére hívja fel a figyelmet (393. kép). Ez a záradék formailag és tagolásában is megfelelt az egybefaragott ívmezővel rendelkező, vörös kőből és fehér márványból faragott (B3., Kat. 83., 65., 73., 74.) különböző szélességű fülkezáradékoknak. Azonban mintegy két láb széles ívmezejével nemcsak a sorozat legnagyobb tagjai közé tartozott, hanem ékességével, faragott díszével is kitűnt közülük. A vakfülkék közül a legrangosabbak közé tartozhatott s az egykori építményen belül is kiemelt szakasz díszét képezhette.

Arra, hogy a díztelen, pusztán profilált és az ornamentális záradékok közti viszonyok változatosabbak voltak, a Kat. 56. töredék utal (394. kép). Ez a díszített homlokú szürkés márvány töredék, hasonló összefüggésből, záradék jobb oldalából

⁶⁵⁷ Ennek ellenére ez az összetartozás sajnos a megújított kiállításban sem jutott érvényre. A két darab egymástól elválasztva két külön helyen hozzáférhető. A Kat. 55. raktárban hever, a Kat. 54. viszont (oldalára állítva, hibás nézetben) a gótikus palota második termének kiállítási vitrinjében látható. Pedig a töredékeken észlelhető ragasztónyomokból fellelésük után már voltak összeillesztve.

maradt fenn, mint a Kat. 53. darab. A sérült felületű homlokon indadisz közé bujtatott madáralak körvonala őrződött meg. A díszítmény típusában a fehér márvány párkányokon feltűnő, indás-alakos részletekre rímel, itt azonban sík felületre alkalmazták. A fülkezáradék külső kerettagozatát levelek bélelték, íve – amennyire ez ilyen mértékű pusztulás mellett meghatározható – a kisebb méretű, egy láb széles vakfülkének felelt meg. Tehát az ornamentális márvány vakfülkék körében (is) két méretrenddel – 30 és 60 cm körüli szélességű fülkék jelenlétével – számolhatunk. A díszített márvány fragmentumok között további négy darab található, ezek tagozatformálása és mérete pontos megfelelője a márvány vakfülke-keretek egyenes szakasziról ismert – homorlatos, szíma-szerű – profilsémának (Kat. 57–60., 395. kép). A Kat. 57. töredék középső, szélesebb sávjának (osztósávjának) tükrét függélyes, egymás gerincéből kihajtó kéttágú levelekből fűzött kompozíció borítja.⁶⁵⁹ A levelek leginkább tölgyre emlékeztetnének, de a részletformálás, a karéjos ujjakkal és a gyűrűs peremmel zárt domború gerinccel, a Kat. 53–54. darabokon is feltűnő, kibomlott állapotban ábrázolt szőlőlevelek középrészének megfelelő növényi forma. A töredék vékony keretlécével és lépcsősen visszaugró lemezzel határolt középrészének szélessége is a vakfülke-párokat kapcsoló (Kat. 63–64., B2., B4., B7., B8.) kerettöredékek osztósávjának felel meg, azonban itt a függőleges tengely a díszítménynek köszönhetően még inkább kitűnik.⁶⁶⁰ A bal felől csatlakozó kerettagozaton a homlokoldali motívum féloldalas elrendezésű változata tűnik fel, olyan karéjos ujjú levelek sora, mint amilyen a Kat. 56. indás-madaras fülkezáradék külső, íves kerettagozatán is érvényesülhetett. A Kat. 57. töredék osztósávján a lépcsősen visszaugró lemeztág szélessége, az ornamentális kitöltésű tükrös keretlécével való kapcsolásának módja és profilja megfelel a Kat. 53. hullámindás-szőlőleveles díszű ívmezőtöredéken látható szegélymegoldásának (389., 395. kép). A két darab eltérő díszítménye ugyan kizárja, hogy azonos keretműhöz utaljuk őket, azonban az egyezés mindenképp azt erősíti, hogy az ornamentális záradékok is rendelkeztek lefutó, függőleges kerettel, így azok szintén vakfülkéhez

⁶⁵⁸ A szegélyező körív sugara 8,4 cm körüli lehetett. A motívumról és a kompozícióról (medalionba foglalt, netán karéjsorral övezett formák?) kevésbé alkothatunk fogalmat, az ábrázolás tárgyáról pedig végképp nem.

⁶⁵⁹ A darab az 1934-es ásatások lelete (bővebben lásd a katalógustételét). *Lénárt 1987*, 454. o., egykorú felvétele: KÖH Fotótár, poz. ltsz. 20741. Ekkor keresztelték tölgylevelesnek a rajta látható díszítményt is: „tölgyfalevelek ágból kinőnek”. Ami ettől függetlenül, később is visszatért a szakirodalomban az ornamens leírásában: *Székesfehérvár 1978.*, 255., Kat. 192. sz. „Tetőzet sarokrészének töredéke tölgyfaleveles dísszel” (*Tóth Melinda*).

tartozóként határozhatók meg.⁶⁶¹ Az apróbb Kat. 58–60. márványtöredékek, a fülkekeretek ornamentikájának változatosságára hívják fel a figyelmet (397–399. kép). A Kat. 60. darabon szímaszerűen megformált homorlat töredéke tűnik fel, profilja az inkrusztált ímvezejű záradék külső kerettagozatának felel meg (397., 392–393. kép). A tenyérnyi töredék indás-leveles díszének elrendezésével is azt követi, noha a mintaként használt összetett levél motívuma itt helyenként nehezebb kivitelűnek tűnik, az alapsíkból kevésbé kibontott és hajlékony kidolgozású s a fűrő használata is elmarad. A profil és a díszítmény egyezése mellett a valamivel gyengébb kivitel alapján inkább feltehető, hogy a töredék másik, ám hasonló díszű záradék külső, függőleges kerettagozatának részlete lehetett. A Kat. 58. töredéken egy irányba hajló féloldalt bemutatott karéjos ujjú levelek sora látható (398. kép), melyeket a puha árnyalt megfogalmazás a Kat. 53. kvalitásaihoz fűzi. A Kat. 59. szürkés márvány kerettöredék profilformája (399. kép), részmeretei és illesztési felületének kiképzése szerint fülkekeret belső kerettagozata lehetett. Azonban különös figyelmet a díszítményben felismerhető mintakép átfogalmazása és a stílus szembetűnő módosulása miatt érdemel, a kisarchitektúra márvány faragványai körüli stílusjelenségek feltérképezéséhez is fontos adalékot nyújtva. Az ellentétes irányban álló, háromtagú levélformációkat – az alapsémán belül mindegyik más variánst mutat – szemmel láthatóan a Kat. 42., 46., 53., 54. márvány párkányokon és fülkekereteken feltűnő alapra felhajló, karéjos ujjú levélmotívumai ihlették. Azok követése és sajátos átértékelése a naturalisztikus ornemens eltérő, a vöröses párkányok (Kat. 49–50.) dekoratív díszéhez közelítő felfogásmódba való átültetése, az önmagukat – háromszögesített – keretbe fogláló palmetták motívuma, valamint dísz – a cikk-cakk mustrára (!) emlékeztető – kompozíciója helyi komponensekre, műhelykapacitásra a márvány és a tufa faragványok közötti sajátos átjárásra – és hasonló izgalmas kérdésekre – irányítják a figyelmet.

⁶⁶⁰ A tetőzet sarokrészeként való értelmezés elvethető, ugyanis az ennek alapjául szolgáló, a kerettagozattal szinte szabályosnak tűnő, 45°-szöget bezáró felület, törés (pontosabban köréteg mentén történt lehasadás s nem emberi megmunkálás) eredménye.

⁶⁶¹ Ez további kérdéses részletekre irányítja a figyelmet: a 30–32 cm széles ímvezejű záradékok (B5., Kat. 65.) függőleges oldalvonala a 38 cm széles fülkeszár középvonallára feküdt fel. A válllésznek az osztósvárra felfekvő vonala így 4,5 cm széles volt. Ugyanez a nagyobb fülkezárakoknál, a Kat. 54–55. rekonstruálható ornamentális fehér-márványzáradéknál 7 cm körüli volt. Ezzel kapcsolatban a nagyobb alapvonalú záradékoknál felmerülhet: 1.) ha az illeszték a fentiekhez hasonlóan lefutó szárelem középtengelyét jelölte ki, akkor abból szélesebb, 14 cm körüli osztósvár adódna, amilyen a jelenlegi a töredékek között nem ismert. 2.) A kisebb fülkékével azonos osztószélesség esetén viszont a felfekvés tengelye tolná odább. 3.) Így kérdéses az is, hogy a nagyobb szélességű fülkének volt-e egyáltalán közös szár mentén kapcsolódó szomszédja. Lásd még: Kat. 85. és Kat. 87.

Összegezve tehát, a kisarchitektúrában az ismert töredékek alapján két különböző karakterű, az egykori felépítmény szinkontrasztját is meghatározó kőanyag, a fehér márvány – melynek előfordulnak szürkés árnyalatú és erezett változatai –, valamint a vöröses andezittufa jelenlétével lehet számolni. Ez a párkányokról és a vakfülkés töredékekről egyaránt elmondható. A vakfülkék esetében három különböző szélességű típussal lehet számolni. Ezek között meghatározóak az egy és két láb szélességűek. A Kat. 57., 63–64. és a B4., B8. fülkeszár töredékek alapján a vakfülkék kötött kiosztású sorokba rendeződtek, egymástól azonos távolságban helyezkedtek el, vagy legalábbis az építmény egyes szakaszin bizonyosan ilyenekkel számolhatunk.⁶⁶² A csoportosítás alapjául tehát a kőanyag, az ívtöredékek alapvonalának szélessége, valamint a dísztelen és díszített keretváltozatok szerinti szétválasztás szolgál.

A vörös andezittufából faragott kerettöredékek kivétel nélkül dísztelen, 30–32 és 60–64 cm széles hátú vakfülkékből származnak, míg a fehér márványból készüteknek a dísztelen és a tagozataikban és homlokfelületükön faragással, ívmezejükben inkrusztációval ékesítettek egyaránt jelen voltak. A márványoknál az pusztán profilozott, s a csiszolt polírozott felületeikkel a kőanyag szépségét, nemességét „leplezetlenül” megmutató darabok főleg az egy láb széles vakfülkék körében mutatkoznak. De e dísztelen márványtöredékek között tűnik fel a 26 cm körüli sugarú, tehát 50 cm körüli széles fülkéhez tartozó záradék (Kat. 74) és ez a méret jellemzi azt a faragványt (Kat. 66. 410. kép), mellyel kapcsolatban a keretműbe külön lapként befoglalt hát, ívmező feltételezése merülhet fel. A vörös és a fehér elemek kontrasztját jól mutatja, hogy a mintegy két láb széles fülkéhez utalható dísztelen – és kerettagozatainak vonalvezetésében nem túl precíz – vörös andezittufa záradék (Kat. 87., 400. kép) fehér márványból való méretbeli társa (Kat. 55–57., 392–393. kép) egykor mind tagozatain, mind homlokfelületén díszített, különlegesen finom kivitelű mű volt.⁶⁶³

A fülkezáradékok között – ívmezejük sugara nyomán – három magassági méret választható szét: a 48–50, 41–42, illetve 30–32 cm körüli. Ugyanakkor az ívmező-méreteikkel jellemezhető vakfülkék teljes magassága, a magasság-szélesség aránya ismeretlen. A töredékek egymáshoz való viszonya összetett, differenciált tagolású

⁶⁶² A fülkék magasságára vonatkozó adat nem ismert, és kérdéses az is, hogy a szélességi változatok hogyan vonatkoztak a magasságiakra.

⁶⁶³ A 30–32 cm-es ívmező szélességgel bíró fülkezáradékoknál (B5., Kat. 65.) az ívmező külső kerettagozata és a faragvány vízszintes lezárása közti magasság: 6–6,5 cm, míg a kétszer ekkora léptékűeknél (Kat. 87., Kt. 53.) a külső kerettag pereme szinte érinti a záradékot, a homlokfelületből alig 2–2,5 cm keskeny sáv marad.

építményről tanúskodik. Joggal feltételezhető, hogy az építmény kiemelt részeinek tagolásában a nagyobb méretű és a díszített fülkék jutottak szerephez. A többi változatból mellé-, alá-, és fölérendeltségi viszonyok bontakozhatnának ki, azonban a ránk maradt anyag töredékessége leginkább csak sejtetheti az egykori sokféleséget és változatosságot.

A bizonytalanságok mellett annyi azért leszűrhető, hogy ez a vakfülkék soraival tagolt építmény egynél több homlokzattal rendelkezhetett. Ezen belül is a szakaszok rangsorolása és a földaltnak a többenél hangsúlyosabb kezelése feltételezhető. Arra, hogy a felépítményben egymással derékszögben találkozó s külső oldalukon tagolt szakaszok is szerepet játszottak, a Kat. 85–86. töredékek kialakítása hívja fel a figyelmet (401–402. kép). E két „vörös” faragvány így a kisarchitektúra alaprajzi elrendezésének kérdéséhez is fontos adalékot jelent. A Kat. 86. faragvány tulajdonképpen lábazati réteggő a kisarchitektúra külső oldalának valamely sarkáról, ahol a két (azonos méretű és színű!) vakfülkét derékszögben megtörő keretsáv kapcsolta össze. A Kat. 85. faragvány kialakítása speciális. A kő egyik oldalán a vakfülkékről ismert keretprofil és 14 cm széles illesztési felület tűnik fel, amely valószínűleg – vö. Kat. 59., 63., 64., 67. faragványokon láthatókhoz hasonlóan – leginkább fülkehát befoglalására szolgálhatott. A réteggő fülkekerettel átellenes oldalát sekély lizéna elé ülő félhengertag – minden bizonnyal vékonyabb főloszlop rétege – tagolta. A keretezett és a főloszloppal tagolt oldalakat simára munkált felületű, derékszögű sarokszakasz kötötte össze. A faragvány egyfelől az ismert vakfülkesor szélső tagjának keretéhez tartozott. Hogy e fülke mérete mekkora lehetett, ahhoz támpontot nyújthat a valaha 60–66 cm alapvonalú vakfülke záradékat alkotó Kat. 87. darab záradék hát- és falvastagsága, valamint a vizsgált faragvány fülkés oldala között mutatkozó egyezés. A másik, főloszlopos oldal értelmezése már talányosabb. A Lapidarium 1987-es katalógusában a faragványt a főloszloppal tagolt oldala nyomán nyíláskeret részleteként értelmezték.⁶⁶⁴ Ezek szerint a lizénás alátétű főloszlop alkotná a nyíláskeretet. Ebből a faragvány alaprajzi helyzetének kétféle értelmezési lehetősége következne. Az egyik eshetőség a két tagolt oldal párhuzamos helyzetét, az építmény külső és a belső oldalfelületének faltagolását feltételeznél. A másik esetben a vakfülkével egy síkban álló nyílás oldalát bélelnél a főloszlop. Azonban a nyíláskeret-értelmezésen túl más lehetőséggel is számolhatunk. A vizsgált réteggő a Kat. 86. saroklábazathoz hasonló alaprajzi elrendezésben – a

⁶⁶⁴ Említését lásd: *Kozák–Sedlmayr 1987*, 10. o., a 20. sz. tételénél.

kisarchitektúra valamely derékszögű oldalának külsején – szerepelhetett, ez esetben eltérő faltagolású oldalakat összekapcsolva. Ez azt is feltételezné, hogy az építmény vakfülkessel díszített szakaszához derékszögben kapcsolódó oldalt a falkoronáig felfutó féloszlop, vagy vakarkád részlete tagolhatta. Kérdéses, hogy ez egyszeri, rövidebb szakaszt érintő, vagy hosszabb falfelületet jellemző megoldás lehetett-e. Vagyis a vakfülkék sora mellett számolhatunk féloszlopok sorával is?

Erre utalhatnának a Kat. 85. faragvány féloszlopának méretrendjével egyező törzs és lábazattörödékek is, ezek azonban – ismét a kettősség – fehér márványból készültek (Kat. 91–94., 403–404. kép). Két miniatűr, csiszolt felületű oszloptörzs (Kat. 93–94.), és két – némileg a fülkekeretekre emlékeztető módon, de összetettebben – homorlatpárral tagolt lábazat (Kat. 91–92.) ismert. Sajnos a töredékesség olyan fokán, amiből már nem állapítható meg egyértelműen, hogy valaha fél, vagy teljes formáknak (vagy mindkettőnek) szánták őket. Kérdéses tehát, hogy e töredékek a kisarchitektúra fenti darabja nyomán a vörös szakaszok valamelyikén sejthető lizénás-féloszlopos faltagolásának fehér márvány megfelelőjére, avagy attól független törpeoszlopocskák jelenlétére vallanak-e. Ezek a fragmentumok az eddig megismerteknél jóval komplikáltabb megoldások lehetőségeire is figyelmeztetnek a kisarchitektúrán belül.

A fülkekeretek és fülkehátak ép mélységű tagjaiból, továbbá a precíz illesztési felületekből, a sima, csiszolt, illetve fűrészelt hátfelületekből; az illesztéseknél feltűnő függőleges csapolás-, és kapocsnymokból, ólombeöntő nyílásokból (Kat. 85., 62., 64., 89., 54–55., 50.) gondos összeállítású, külső oldalain tagolt, vékony falú építményre lehet gondolni. A rekonstrukcióba beépített egyik lábazattörödé (B3.) rajzáról 42 cm-es,⁶⁶⁵ míg a Kat. 87. vakfülkezáradék és a Kat. 89. kerettörödé, valamint a Kat. 85. kő vakfülkés oldala esetében 27 cm-es mélység ismert.⁶⁶⁶ A márvány fülketörödékeknél az ép vastagság 25–23, illetve 21 cm körüli (Kat. 62., Kat. 83., 84.). Mindez az építményen belül vékonyabb és valamivel vastagabb falú szakaszok alkalmazásra enged következtetni. Az ép vállú, precíz illesztési felületű márványparkányok felfekvési mélysége pedig e két utóbbinak felel meg (Kat. 44., 46., 48.). Ez is jelzi, hogy a vakfülkék sorával tagolt, vékony falú építménnyel a parkányok szoros összefüggésbe

⁶⁶⁵ DIV RA. Kiáll. Dok. 1982, 15. sz. Egy láb széles vörös vakfülkét indít.

⁶⁶⁶ Vö. *Havasi 2003*, 122. o. 24. jegyzet. A Kat. 89. töredék (korábban hibásan fülkelábazatként meghatározva) háta simára munkált felület. A fülkehát befoglalását szolgáló illesztési felület 13,8–14 cm széles. Ezen és a Kat. 87. esetében is feltűnő 27 cm körüli vastagság, valamint a B3. töredék 42 cm-es mélysége az építményen belül vékonyabb és vastagabb falú szakaszok alkalmazására enged következtetni.

hozhatók. A párkányok profilformájuk és kőanyaguk regisztrált eltérései alapján külön-külön – a rangsor bizonyára itt is meglehetett –, az építmény fehér és vöröses színű szakaszain kerülhettek alkalmazásra. A vakfűlkékkel tagolt vékony fal vízszintes lezárására fekdüthettek fel, a kisépítmény koronázó- esetleg övpárkányait alkotva.

A fentiekben leírt vonások az építmény elrendezésének egyes sajátosságaihoz, részletmegoldásokhoz nyújtanak adalékokat, anélkül, hogy az egészre vonatkozó hiányok és a homály feloldhatók lennének. Az egykori egészhez képest csupán apró szilánkjaiából szóra bírható, ám így is kitüntetett figyelemre érdemes kisarchitektúra meghatározása, székesegyházon belüli helyének és építészeti elrendezésének és művészettörténeti összefüggéseinek vizsgálata – a számos nyitott és/vagy tisztázhatatlan kérdéssel – pedig részben már a közvetettség szintjét érinti. Egyben az eddigi feldolgozások során is többször felmerülő problémával szembesít ismét, azaz, hogy mennyiben is építhetők egy ilyen, töredékes alkotásra a művészettörténeti megközelítés – a stílári, formai-tipológiai és ikonológiai elemzés – alapjai. Körüljárható, közelebb hozható e megközelítésmódok által, s ha igen milyen mélységében az alkotás és egykori kontextusa?

*

A problémák már a meghatározásnál szembetűnnek. A fent áttekintett töredékek a belső architektúrában és térszervezésben előkelő helyet betöltő kisépítészeti alkotásról tanúskodnak. Igényes anyaghasználata, méretei, elrendezésének és felépítményének sajátosságai kétségtelenné teszik, hogy belsőbe szánt műről lehetett szó. Az alkotás helye minden bizonnyal – bár töredékeinek lelőhelyei a székesegyházból és környékéről kivétel nélkül másodlagosak, leginkább a felszámolás és pusztulás kora újkori folyamatáról vallanak – a középkori székesegyház épületében kereshető. A többféle homlokzati tagolású, egymással derékszöget záró szakaszokkal is rendelkező, így a bekerített teret bizonyosan több oldalról határoló, valószínűleg vékony felmenő falazatként érvényesülő kisarchitektúra töredékeiben a főoltárt magába foglaló, a szentélyrész bevezető és egyben elrekesztő kórus terét körülvevő kisépítészeti együttes maradványai sejthetők.⁶⁶⁷ Ennek alaprajzi elrendezésére nézve az épületmaradványokon csekély támponttal rendelkezünk. Ilyenek lehetnek a szentélyszakaszok között

⁶⁶⁷ Ezen kisépítészeti alkotásokkal, szentély és kórusrekesztőkkel (Chorschranken) kapcsolatos, illetve azok használatára, a templomépületen belül betöltött szerepére vonatkozó források ismertetése: *Sauer 1924*, 127–128. o. *LexMa II*. 1890–1891. o. (*Klaus Wessel*); A kisépítészeti forma fejlődésére vonatkozó kitérítéssel: *Hohmann 2000*, 36–38. o.

megfigyelt, megemelt főszentélyre valló lépcsőrészlet maradványai, s e megemelt szinttel a szentélyszakaszok pillérei között (s az egykori főhajó felé eső oldalon) sejthető felfalazások. De a szentély szakaszokon túl a főhajóba nyúló kanonoki kórus kiterjedésére, nyugati határára nézve – a hosszház szélesebb keleti pillérállásnak közvetett tanúságát leszámítva – semmi építéstörténeti, régészeti nyoma (például alapozásmaradvány) nem (volt) megfogható. A főszentélyt megelőző s a főhajó terébe nyúló kanonoki kórus régészeti és rajzi forrásokból megismerhető nyomai Székesfehérvárról és Esztergomból is idézhetők. A fehérvári Szűz Mária-prépostsági templomban a téglány alaprajzú, második és harmadik pillérpár közötti szakaszig tartó, néhány lépcsőfoknyival megemelt és a pillérek homlokvonalán belül kialakított kórus – nyugati homlokzata előtt Szent István sírjával – a templom 11. századi elrendezésére vezethető vissza (441. kép).⁶⁶⁸ Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház esetében pedig a Johann Nepomuk Máthes által közzétett, a bontások során készült alaprajz (454. kép) a pillérekkel összefüggő, a három keleti pillérpárt közét lehatároló falazatot ezáltal a hosszház terébe mélyen (annak szinte közepéig) nyúló kórust mutat, melynek használatát a nyugati vége előtt állott Szűz Mária-oltár 1156-os Martirius érsek általi megadományozása jelezheti.⁶⁶⁹ Az egi székesegyház esetében további kérdés, s új szempontokkal bővíti az eddigieket, hogy a kisépítészeti alkotással kitüntetett körzet kialakításába a megemelt szintű főszentély és kórus terén kívül, illetve azok mellett beleértendő, belevonható-e, s ha igen, milyen szerepet játszhatott abban a hosszház nyugatabbi részén ekkortájt helyt kapó reprezentatív sirépitmény?

Amit e kisarchitétúra díszéről tudni lehet az igen kevés. Faragott, plasztikus ornamentika – a fennmaradt töredékből úgy tűnik – a párkányokra és a kitüntetett helyzetű márvány fölkekeretekre korlátozódott. A vakfűlkék vörös andezittufa elemein – már ahol ilyen egyáltalán megfigyelhető – sima eldolgozású fölkehátak tűnnek fel.⁶⁷⁰ A márványból készülteknel szintén sima, csiszolt, esetleg külön beillesztett – fűrészelt hátoldalú, csiszolt, és polírozott előoldalú lapokból álló fölkehátakkal – valamint egy, igaz az ismert anyag legreprezentatívabb, fölkezaradéka esetében inkrusztált dísszel számolhatunk. Itt viszont a töredékről eldönthetetlen, hogy az egész felületet az effajta, dekoratív ornemens határozta meg, avagy az valamely ábrázolás, kép, kontextusába

⁶⁶⁸ *Biczó 2000.*

⁶⁶⁹ *Marosi 1984*, 24. o.; *Marosi 1994*, 18–19. o.

⁶⁷⁰ Megjegyzendő, hogy kifestésre, vakolásra, tehát esetleg festett képi díszre utaló nyomok nem figyelhetők meg.

illeszkedett, annak kísérőmotívumaként tűnhetett fel. Egész más interpretációs lehetőségek merülnek fel, ha a medalionban a párkányokon feltűnő állatfigurák valamelyikének, síkba metszett változatát, tehát egy dekoratív motívumot, vagy esetleg konkrétabb ábrázolást (például antropomorf evangélista-szimbólumot) látnánk. Szintén a keretornamensről a dekoratív mezőkről vallanak, a fehér márvány alapon véssett, illetve inkrusztált díszű, asztragalossal, illetve geometrikus mustrákkal díszített lapok, melyek éppúgy elképzelhetők fülkehátakként, netán függőleges helyzetű (burkoló)lapokként, mint vízszintes helyzetben, a díszpadlóval kitüntetett szakaszokon belül.

A székesegyház kiemelt körzet/ét/eit ékesítő kisarchitektúra (képi) díszéről, programjáról, s az alkotás összetettségéről alkotható képet bővítik a simára eldolgozott, csiszolt felületű homlokukon véssett feliratot őrző márványtöredékek (Kat. 95–99., 416–420. kép).⁶⁷¹ E feliratos fehér márványtöredékek minden bizonnyal a vakfülkés rekesztő-architektúra összefüggésébe utalhatók, azokkal egyidejűleg készült részletek, mégha kontextusuk és funkciójuk pontosan nem is tisztázható. E feliratos márványtömb(ök) nemes anyagát – fontos adalék ez a kisarchitektúra pusztulástörténetéhez – egy későbbi időszakban újrahasznosították. A felirat eredeti kontextusát végleg megszüntetve a darabokat egyik közös soruk középrésze mentén vízszintesen szétfűrészelték, részben vékony, precíz formálású padlólapocskákat (Kat. 96., 98), részben lépcsőfokként is szolgáló szegélyelemeket alakítottak ki belőlük (Kat. 95., 97., 99.).⁶⁷² Így míg a Kat. 95. és 97. töredéknél az átalakítás azonos módja, a kettészelt feliratsor valószínűsíti a tömbök egykori horizontális összefüggését, addig a másodlagos formájában padlólapocskaként hasznosított Kat. 96. és a Kat. 95. töredékek feliratait egy ritka előfordulású, a betűbe írt megtörő vonallal díszített C kapcsolja egymás feletti sorokká (420. kép).⁶⁷³ Ezen szerint a feliratos mező három (ha nem négy) sorral bizonyosan

⁶⁷¹ Pontos lelőhelyekre vonatkozó adatok nem, vagy alig ismertek. A legépebb darabot (Kat. 95) az 1970-es múzeumi-adattári kartonja szerint (DIV Fotótár, 31373. sz.) korábban gótikus-reneszánsz sírkőként tartották számon. 2001-ben ténylegesen is a Dobó utcai kőtár „sírkő részlegéből” sikerült kiemelni, csupán feltételezhető, hogy a kőtár „rég” anyagból maradt fenn. A másik két töredék a várbeli kőraktár egyéb régészeti leletekkel teli ládáiból került ki, így minden valószínűség szerint Kozák Károly ásatásainak köszönhetőek.

⁶⁷² A fellépő felület mögött mély, vésővel (csákánnyal?), durván megmunkált ágy látható, amely másféle elem befoglalását, illetve a felület másféle anyaggal való kitöltését tette lehetővé.

⁶⁷³ A betű középső részének, és a két töredék illeszkedési felületének vízszintesen mutató 0,3–0,5 cm széles hiánya a Kat. 69. darab felső felületének másodlagos helyzetéből, lejárt, lekoptatott voltából adódik. Ezen viszonylag ritkán feltűnő betűtípusra (az írásképe és betűrajzolat tekintetében eltérő stílusigazodású) a pilisszentkereszti ciszterci kolostor káptalantermében előkerült lovagi sírkő körirataról idézhető példa. Ehhez: *Takács 1988*, 124–126. o.; *Üö. Pannonia regia 1994*, 256–257. o., Kat. IV-22. (1230 körüli datálással); *Várady 2000*, 11–12. o., 25. sz. 59–60. o., 32. kép; A pilisi példán a C ívébe írt, a betűvel ellentétes irányba hasasodó dekoratív vonal inkább ívelt, míg az egri példán a betűből is nagyobb szeletet

rendelkezett. A Kat. 97. s talán a Kat. 95 sortöredékei alatt a sorköznél szélesebben tova húzódó csiszolt, sima felület alapján az is feltehető, hogy a töredékek az egykor bizonyára több sorból álló felírtos mező alsó (utolsó) sorait őrizhették meg. A szöveges mező szélességére vonatkozóan az alsó sor egyedülálló, feltehetően a felírtos mező középtájára komponált – önmagában is elgondolkodtató – ICONI szava lehet mérvadó.⁶⁷⁴

A márvány fragmentumok egykor szélesebb homlokoldalú, s törött hátukból ítelhetően a mostani 20 cm-t meghaladó felfekvési mélységű elemek részletei lehettek.

⁶⁷⁵ A Kat. 95. és 97. márványok – ahol valószínűleg egyazon sorról lehetett szó – töredékes szélessége a fél métert (54, 5 cm!) meghaladja. A Kat. 99. töredékes szélessége pedig 38,5 cm, mindez természetesen esetleges kiindulási pont, hisz több felírtos mező is lehetett, és egyet is szétfűrészelhettek több helyen.

A felírt töredék írásképe szabályos kiosztású kapitális. Szabatos, mély ékmetszéssel alakított, szépen formált antikva betűk, egyenletes betűmagasság és távolság, valamint nagyjából a betűmagasság felének megfelelő sorköz tűnik fel. Áttekinthető, letisztult írásképet jelentenek, melyet stílusán a 12. század második felében elterjedő, dekoratív kalligrafikus betűmetszés határozott meg. Az ékmetszéses száraz végei, a betűk talprészei kiszélesednek, a végződések gyakorta ívelt rajzúak, az I

metsző, lekerekített sarkú vagy szögletesen megtört vonal lehetett. Az egykor Székesfehérvárott Pál atya mellett nyugvó Apollinaris [Ad patrem Paulum positus ... Apollinaris...], sírkövének felíratában az O és némely Q betűk esetében szintén feltűnik a betűk bal negyedébe írt, az egri és a pilisi példánál laposabb ívű, függőlegeshez közeli vonal. 1806-óta a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött sírkő jelenleg is az ottani Lapidarium kiállításán látható (16. szám). Felíratát a kutatása a 12–13. század fordulójára datált, az esztergomi Porta Speciosán és nem sokkal később sírköveken is feltűnő írásstílus derivátumának tekinti. *H. Kolba* 1962, 112–116. o., 48., 50. ábrák.; *Takács* 1988, 121–123. o. illetve *Várady* 2000, 10–11., 61–63. o.; 27. sz., 31. kép. Apollinaris sírkövénél az O és Q ilyen formáját uncialisnak tekintik. E gömbölyű betűket illető dekoratív részlet jelenlétéhez lásd még Lócsei Spilenberg Sámuel 1825-ös paleográfiai kézikönyvének betűformákat bemutató tábláját: *Jakó–Manolescu* 1987, 25–27. o.

⁶⁷⁴ A szövegtöredékek feloldása sem egyszerű: icon, iconis (f.): kép, képmás (görög eredetű) szó tartalmi vonatkozásai többértékűek lehetnek. Jelenléte nem feltétlenül utal képi ábrázolásra. S az sem kizárható, hogy az „ICONI” nem önálló szó, hanem mint elválasztott szó második fele szerepel az alsó sorban. Az előbbi dativusban álló főnév, utóbbi esetében a II. declinatio-beli singularis genitivus-ban vagy pluralis nominativus-ban, valamint III. declinatio-beli, singularis dativus-ban, esetleg ablativus-ban álló szó is lehetett. Az e felett húzódó sor esetében a feloldás bizonytalanságát a jobbról harmadik betű meghatározása jelenti: a meglévő C betűk esetében ugyanis a betűk alsó íve kisebb. Így az akár O-ként vagy esetleg uncialis G-, E-ként is kiegészíthetők lennének. A szöveg fragmentum kiegészítése, ezáltal tartalmi vonatkozásainak megismerése is problémás. Ezek nélkül pedig a nehezen körülhatárolható szerepe a kórusdekorációban.

⁶⁷⁵ Ami a felfekvési mélységet illeti: a rekesztőarchitektúra töredékről ismert legnagyobb falvastagsága 40–42 cm (a B3. lábazati réteggő szintjén) a felmenőknél 21–27 cm közötti (Kat. 87. Kat. 62., 89.), a fülkehátaké pedig 13–14 cm körüli volt.

és N betűiknél pedig kétfelé hajló, ívelt lezárás tűnik fel.⁶⁷⁶ Egyes íves betűformáknál a vajatok végei elkeskenyednek, s jellemző az ép C betűíveinek ékelten kiszélesedő felső, s kurtább, elvékonyodó alsó végződése. Az írásképp olyan formai és stílus jegyei ezek, melyek – még ha a maguk visszafogott módján is de – a dekoratív, kalligrafikus igényű betűvésés – a magyarországi emléktanyagban III. Béla kancelláriájától s az abban szerepet vállaló udvari, főpapi körtől, környezetől sem függetlenül elterjedő – ismeretéről tanúskodnak, és stílusvonások a felirattöredékeket a 12. század utolsó harmadába, esetleg a kora 13. századba helyezik.⁶⁷⁷ Stílus jegyei az egri felirat helyét az előkelőbb, kőbe vésett epigráfiai emlékek sorában jelölik ki, melyek egykorú legrangosabb képviselői az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház Porta Speciosájának az 1183/85 és 1196-os évek közé keltezhető, fehér és vörös márványba metszett – 1200 táján ottani vörösmárvány sírköveken is ható – feliratai.⁶⁷⁸ A Porta Speciosa elegáns metszésű, kecses vonalvezetésű betűinek, meglehetősen modern, közvetlen francia mintaképekre is támaszkodó stílusa mellé helyezve az egriekét, inkább a formai jegyek és a színvonal eltérései válnak érzékelhetővé. Az egri fragmentumok

⁶⁷⁶ Az efféle, kétfelé ívelődő szárvég-megoldás talán – az itthon a Porta Speciosával feltűnő – villásvégű szárformáknak finomabb, dekoratívabb változata lehet. A francia példákhoz vö: *Descamps* 1929, Fig. 33., 36. Ezen egri részletmegoldás közeli megfelelői a publikált emlékek között itáliai példakon találhatók meg. Így például a modenai Palazzo Comunale alapításáról szóló, római szarkofág oldallapjára felvésett 1194-es felirata s Bocalinus (Bozzalino) massarius (e tisztében: 1208-tól, 1225 körülig kimutatható) által a székesegyház alapításáról és Lanfrancus mesterről megemlékező a főapszis külső falába foglalt táblára utólag, feltehetőleg a hivatalviselésének első éveiben rávésett alsó két sor („Bocalinus massarius sancti Ieminiani/ hoc opus fieri fecit”). Az olasz kutatás a pontilén feltűnő feliratok stílusából tartja levezethetőnek. A Museo Lapidario Estensében őrzött 1194-es feliraton pedig nemcsak a kétfelé ívelődő szárvégzödések, hanem az egriekre oly jellemző (Kat. 95., 98.) háromágú, csillag alakú interpunktiók is többször ismétlődnek! Lásd: *Rebecchi* 1984, 326–327. o., 311. kép és Kat. E.1., 12. 374–377., 399. o. 378. és 380. képek (*Saverio Lomartire*). *Giordana Trovabene–Fernando Rebecchi–Patrizia Angiolini Martinelli*: Il Museo Lapidario del Duomo. Modena 1984, Kat. 26. (Lapidario del Duomo, Nr. 36.), 43. o. Továbbá ezen írásstílushoz, itáliai impulzusoktól sem függetlenül, 12. század végi, Maas-vidéki emlékeken: *Hausherr* 1973, 402. o., 20–21. kép.

⁶⁷⁷ A 12. század antikizáló, klasszicizáló, a gregorián reform írásképet is érintő, tendenciáitól sem függetlenül: *Descamps* 1929, 35–38. o.; *Kloos* 1980, 123–129. o. (A tisztább, világosabb komponálású dukstust, az uncialis-antikva betűformákat kombináló feliratok megjelenését az 1140-es években az Íle-de-France-ban kibontakozó építészeti fejleményekkel tekinti párhuzamos jelenségnek) Vö. ehhez a párizsi tanultságú főpapok, egyháziak szerepét a 12. század második felének Európájában és Magyarországon. *Kubinyi* 1975; *H. Kolba* 1962, 112–116. o.; *Marosi* 1984, 62. o.; *Takács* 1988, 122. o.; *Pannonia regia* 1994, I–82. c., 164–165. o. (*Marosi Ernő*).

⁶⁷⁸ *Marosi* 1984, 62. o. XIV. tábla, Abb. 166–171. Itt a Porta Speciosa feliratai mellett körül ezen új „írásstílus” szélesebb körű 1200 körüli elterjedtségének jóval gyengébb emlékei: Zirc, Imre király oltáralapítását hírül adó feliratos kő tábla a középkori ciszterci apátsági templomból és Kalocsa, Martinus Ravezu lapidica egykori nyughelyét jelölő kő felirata. Az esztergomi sírkövekről: *Takács* 1988, 122–124., 129–131. o., 1., 3. sz.; *Takács* 1993, 58–60. o.; *Pannonia regia* 1994, Kat. I–82., 159–165. o.; *Várady* 2000, 7–10. o.; *Marosi* 2001, 47–51. o. A Porta Speciosa felirataihoz képest a sírköveikén árnyalatnyi stílári, a dukstust és a kivitelezés technikáját érintő változások figyelhetők meg. Az Esztergomban összefüggő csoportként körvonalazható vörösmárvány sírkövek típusa – vöröses andezittufából – Egerben is jelen volt feliratos és felirat nélküli változatban is. Lásd Kat. 29–31. és *Lövei* 2010.

betűinek rajza és metszésének színvonala jó, még ha nem is olyan kitűnő, mint az érseki székesegyházából megmaradt szövegrészleteké. Az egri részletek ductusa, szövegkiosztása kimértebb alakítású, az 1,5:1-hez közeli magasság-szélesség arányú betűk rajzolata zártabb. Az íráskép visszafogott dekorativitása s az esztergomi feliratokra – főként annak unciálisaira – oly jellemző kalligrafikus díszítmények hiánya a kvalitásárnyalatok mellett stíluskülönbségekre is felhívják a figyelmet. Arra, hogy az egriek stílusigazodása szempontjából – már amennyire minderről ilyen kis maradvány alapján beszélhetünk – mintaadóként a mediterráneum, elsősorban Itália klasszikus, kapitális feladatainak, inscriptióinak rendszerét és formavilágát közvetítő – konzervatívabbnak csupán az új stílus île-de-france-i mércéjével – nevezhető emlékek is szerepet játszhattak.⁶⁷⁹ A különbségek e téren – amennyiben Esztergom és Eger kortársaknak tekinthetők – a nívós márványarchitektúrák mestereinek,⁶⁸⁰ a betűmetszést is értő módon művelő *marmorarius*-ok mintaképeinek eltérő forrásait, egyúttal eltérő árnyalatok közel egyidejű jelenlétét világíthatják meg a korabeli Magyarországon.⁶⁸¹

Díszpadló és márványburkolatok

A középkori székesegyházból és környékéről, bizonytalanul megítélhető régészeti kontextusban, a feljegyzések szerint leginkább másodlagos helyzetből, vagy szórványként már az 1930-as években folyt ásátások során kerültek elő különféle márványból és akkoriban sok esetben „szerpentinnek” nevezett sötét színű kőből

⁶⁷⁹ Itáliai emlékekről összevetésként: Saverio Lomartire: Epigrafe ricordate la fondazione del Duomo e l'architettura Lanfranco, (Kat. E.1) In: *Modena 1984*, 374–377. o., és 378–380. kép (1099. és 1208. után); *Uő.* Kat. E.2., E.3., E.6., 378–381. és 385–386. o.; illetve *Rebecchi 1984*, 327. o., Abb. 311.

A Porta Speciosa felirataival kapcsolatban Lővei Pál hivatkozott dél-itáliai párhuzamra (Bari, cibórium): *Lővei 2001*, 51. o. és 65. jegyzet. Mindezek mellett a 12. századi épületdíszítő szobrászattal, síremlékekkel kapcsolatos epigráfiai emléktanyag hiányos (könyvtári) áttekinthetősége miatt nehezen megítélhető, hogy az egyes 12. század utolsó negyedére helyezhető itáliai példákkal a részmegoldások terén mutatkozó párhuzamok (Európa más részein mennyire lehettek elterjedtek), mennyiben tekinthetők a korstílusból fakadó általános hasonlóságoknak, illetve mennyiben azon túlmutató, szűkebb (mester)körrel és (megrendelői) környezettel összefüggő specifikumoknak.

⁶⁸⁰ A Porta Speciosa kapcsán *Marosi Ernő* mutatott rá a feliratok ductusa és „vésett képek” rajzolata, vésokezelése között fennálló hasonlóságra: *Pannonia regia 1994*, 165. o.

⁶⁸¹ A betűk véseteinek színvonala, stílusának, mintaképeinek, vizsgálata elválaszthatatlan a márvány-architektúra stílusának elemzésétől. Mind az ornamentális, mind az architektonikus részleteket mesteri módon kivitelező *marmorarius*-ok képzettségének és művészi kultúrájának, s e kultúra forrásvidékének árnyaltabb megvilágításában, felvázolásában is útmutató lehet. Azonban összefüggő szövegrészlet hiányában az egri töredékek epigráfiai elemzése elvégezhetetlen, csak a betűrajzolat részmegoldásai szolgálhatnak az elemzés kiindulópontjául, s így szükségképp hasonlóságok is ezekről az apró részletekről s nem az összképről vallanak.

metszett padlószemek (424–440. kép).⁶⁸² Később, az 1960-as évek végén a régészeti kutatás a székesegyház északi mellékhajójában, részben a hosszház északkeleti, gótikus pillérének alapozási gödréből, szintén másodlagos, bolygatott helyzetből „nagy számban” hozta felszínre a fehér, szürkésfehér márvány és kékes- vagy szürkésfekete árnyalatú, jól csiszolható kőfajtából készült, ép, vagy töredékes padlóelemeket (424. kép).⁶⁸³ A dokumentumokból kitűnik, hogy a székesegyház maradványai között a 20. századi kutatások összefüggő, in situ padlórészletre már nem akadtak. A hiányos és töredékesen fennmaradt régészeti dokumentációk nem teszik lehetővé, hogy az előkerülési helyek rétegviszonyaiból közelebbi következtetést lehessen levonni a díszpadló pusztulására, felszámolására vonatkozólag. Azt sem lehetséges pontosan megválaszolni, hogy a díszpadló pusztulása, (elpusztítása, felszámolása) hány szakaszban, a székesegyház későbbi átalakításaihoz, avagy romlásához kapcsolódó időszakokban mehetett végbe. Továbbá, hogy a díszpadló egyes részeinek a székesegyház gótikus átépítés(ei)hez is kapcsolódó megszüntetése mellett bizonyos részeket még megőriztek, restauráltak-e, s ha igen számolhatunk-e ezen megtartott/megújított padlók huzamosabb, késő középkorig tartó fennállásával, használatával? A gótikus átépítés(ek) során az 1200 körüli díszpadló megszüntetése a járószint megemelésével, feltöltésével, vagy a korábbi megbontásával, felszedésével mehetett-e végbe? A padló töredékek feltárását megőrkítő ásatási fotó (424. kép) az egyetlen képi forrás erre nézve, ám ez is csak egy kisebb részletre vonatkozik. A homályos felvétel a legkésőbb a hosszház gótikus pilléreinek építéskor megbolygatott márványpadló számos (törött), világosabb szürke és fehéres színű márványból faragott darabját mutatja. Ezek a darabok (vagyis amelyek a képen jobban kivehetőek) inkább a nagyobb méretrendű, hasáb alakú padlókövek közül valók, de a sima felületek alapján éppúgy lehetnének nagyobb a kisépítészeti együttesrel összefüggő, felmenőkhöz tartozó burkolólapok is. Más forrásból sem derül ki, hogy az ekkor lelt nagyobb tömbök között vajon számolhatunk-e a kisarchitektúra töredékeivel, illetve egyéb faragványokkal.

⁶⁸² Vö: *Lénárt 1987*, 444. o. 9. kép. 1934. febr. 1. és febr. 4.: „G-ben egy tölgyleveles kőfaragvány töredék, fekete és fehér márványlap töredékek”; „északi toronyban feketemárvány padlóresz” 1937. jan. 27.-én a hosszház nyugati végének középtengelyében feltárt sirkamra környékéről, bolygatott rétegből előkerült padlótöredékről: *Lénárt 1987*, 462–463. o. és 38–39. kép. Vö. Függelék MOB 1937/152.

⁶⁸³ A székesegyház hosszházának 1967/1968-as feltárásán készült archiv felvétel egyedül a MNM Régészeti Adattárban őrzött ásatási dokumentációban található meg. *Kozák ásatási dok 1968*, II/2 kép. Az 1960-as, 1970-es években előkerült padlótöredékek lelőhelyeihez részletesen: *Havasi 2003*, 132. o. 54. jegyzet.

Az egri márványtöredékeknek az a része, amelynek előkerülése egyáltalán dokumentált, kivétel nélkül másodlagos szituációban, pusztulási rétegből, törmelékként került elő a háromhajós, háromapszisos székesegyház területéről, vagy annak közvetlen környékéről. Néhány darab szórványként, továbbiak pedig az egri vár újkori, 16. század közepe után erődített részeiben újrahasznosított építőanyagként bukkantak felszínre.⁶⁸⁴ A faragványokat magába foglaló együttes pusztulásának legkorábbi rétegeit a hosszház északkeleti gótikus pillérének alapozási gödréből előkerült márvány padló töredékei, továbbá a déli hosszházfal magjából kibontott, a vakfülkéknek megfelelően profilált kerettöredék (Kat. 84.) jelzik. Ezek szerint, tehát az új hosszház építkezéseivel, a pillérek alapozásával és felépítésével a környező, márványlapokból rakott padlóburkolatot és a vakfülkés kisarchitektúra egy részét is bizonyosan felszámolták. E ponton tanulságos emlékezetbe idéznünk a *Bauschreiber* sorait⁶⁸⁵ a kortársakat és őt magát – amint a folytatásból kitűnik elsősorban a nemes anyaga miatt – is csodálatba ejtő „szőnyeges tábláról”. A szőnyeges jelző a mustra jellege mellett talán elsősorban arra utalhatna, hogy a kérdéses, többféle kőből összeállított „tábla” vízszintes helyzetű alkotás lehetett, a 18. században leírt márványmű vonásai leginkább a különféle színű és többféle formára szabott diszpadló-töredékeiben lennének felismerhetők.⁶⁸⁶

A székesegyház újjáépített hosszházának északi fala mentén húzódó belső alapozási padka nyugati végén – eredeti habarcsban – megmunkálás nyomait őrző szürke márványlap látható, mely az északnyugati gótikus pillér lábazati dobja által kijelölt

⁶⁸⁴ Lénárt 1987, 454., 462–463. o., 38–39. kép; Kozák 1972, 163. o. 19. jegyzet; A 'B 2-3.' szelvényben, a hosszház északkeleti kötegelt pillérének alapozási gödréből előkerült fehér márvány padlószemeket említ. Kozák 1973, 139., 141. o., 14., 18. kép. 1966-ban a B. 4-5. szelvényben, az északi mellékhajó nyugati végében a templom nyugati falának északnyugati falpillére és egy török korinak meghatározott észak-déli irányú fal alapozása között feltárt „gödörből” madáralakos fehér márvány töredék került elő (talán Kat. 56?). A székesegyház déli oldalához épült kápolnában és környékükön előkerült márványtöredékek említése: Kozák Károly: Eger, Várasztás. Jelentés. 1970. (DIV RA. ltsz. 328), 43., 49. o. Kozák Károly: Eger, várasztás 1971, 31. és 47. o. A templommaradványtól északra az északi várfal és az „új kőtar” szögletében előkerült szórványletek uo. 39–40. o. Kozák Károly ásatási naplóiban szereplő márványtöredékek közül a kőtarban azonosíthatók azok, amelyekre felfestették a lelet időpontját vagy a lelőhelyet is, illetve azok, amelyekről a feltáráskor fényképfelvétel készült (Kat. 46. és Kat. 52.) A Tömlőc-bástya és Szép-bástya, illetve a Törökert területéről szintén vöröses andezitufa és márvány töredékek kerültek elő. A vár ezen részeinek építéstörténetéhez: Pataki 1934, 17–18. o.; HMM II., 94–99., 118–119. o.

⁶⁸⁵ Bővebben lásd a dolgozat elején „Források a 18. századból” c. fejezetet.

⁶⁸⁶ A diszpadló részlet mellett szóba kerülhetnének még az inkrusztált, vésett díszű lap-töredékek is, bár ez esetben nehezebben lenne értelmezhető a „darabkák széthordásáról” tájékoztató momentum. Ha tehát e forrás márvány elemekből kirakott diszpadló egy összefüggő részletének fellelésétől tájékoztathat bennünket, további kérdések merülhetnek fel. A faragványcsoport egyes darabjain (Kat. 96., 98., 99., 95., 97.) megfigyelhető másodlagos átalakítások leginkább azt sugallhatnák, hogy a padlóburkolatnak korábbi márványfaragványokat is hasznosító meg-újításával, talán épp a hosszház gótikus újjáépítése nyomán annak valamiféle renoválásával számolhatunk, de az is lehetséges, hogy a 18. századi bontásokkal az épület egy korábbi rétegét hozták napvilágra.

szinten helyezkedik el (421. kép). 1934-ben az ásatók, az északi fal belső padkájára fektetett szürke márványlapokból még összefüggő részleteket figyelhettek meg, hogy pontosan melyik szakaszon, azt nem tudni. Az ide fektetett lapok talán az átépítéssel valamiképpen felszámolt eredeti együttesből valók, másodsorra is hasznosított elemek lehettek.⁶⁸⁷ Padlóval, járófelülettel kapcsolatos átalakításnak esetek áldozatul a kisarchitektúra feliratos fehér márvány elemei. Az egyik szürkés árnyalatú márványból készült fülkekeret profilált, csiszolt felületén (Kat.70__kép) egy utólag rákarcolt név – SAVL – olvasható. A névtől jobbra írásban jártas alkotója, egy ívelt vonalkákból álló cikornyás díszítmény felrajzolásába is belekezdett. A név nyújtott, 2:1 magasság-szélességi arányú nagybetűkből áll, a betűk formálása és az írásstílus tágabban a 13. századra, illetve a 13–14. század határára helyezhető.⁶⁸⁸ A párhuzamként hozható invokáció-részletek a 13. század utolsó harmadában kelt oklevelekben tűnnek fel.⁶⁸⁹ E késő Árpád-kori „grafitti” azért is lényeges, mert több mint, valószínű, hogy az, aki e bibliai eredetű név⁶⁹⁰ ilyenféle megörökítését választotta, az azt még a fennálló kisarchitektúrán tehette.

Elgondolkodtató a 18. század végi híradás, amely – ha az értelmezés helyes – úgy tűnik, még a díszpadló épen (és in situ) megmaradt részletéről tájékoztathat bennünket. Eszterházy Károly püspök *Bauschreibere*, Farkas János által írott, már idézett Protocollum-ban, 1796-nál szerepel az a bejegyzés, amely a várbeli régi templom

⁶⁸⁷ Hossza: 70 cm, sz.: 20 cm, lapvastagsága egykor 4 cm-nél nagyobb volt. A lap nyugati vége a hosszszáz nyugati falának belső vonalától 145 cm-re, eredeti fektetőhabarccsal és környezetében részben még megkímélt középkori falszóvettel összefüggésben volt található. Az 1934-es ásatási naplóban a következő áll: I. 17.-én: „A román templomfal északi falának gondolt, de másodlagos fal belső szintjén három szürkemárvány darab valószínűleg lépcső (eredeti helyén hagytuk);” illetve I. 19.-én: „A román templom északi fala mellett belül szürkemárvány padlónyom. (helyben hagyva)” *Lénárt 1987*, 442–443. A hosszszáz pilléreivel kapcsolatos padlószíntek: *Kozák 1972*, 163. o. 11. és 49. ábra, N-N metszet; *Kozák 1973*. 138. o.

⁶⁸⁸ Kloos 1980, 129–132. o. Lővei Pál hívta fel a darabról korábban leírtak kapcsán a figyelmet arra, hogy az írásképp jellemzésű adott, általam korhatározónak tekintett jegyek némelyike (pl. nyújtott betűarány) általánosabb, a 13. századon keresztül követhető vonások. Így az A-formája a magyarországi példákon a 12. század végétől kimutatható (Porta Speciosa, székesfehérvári Apollinaris-sírkő), de a típusának alkalmazása a 14. századig követhető. (Fennmarad egyező betű híján Egerben Egerben nincs mód a rekesztő vésett felirataihoz való viszonyításra.) Azonban jelen vannak olyan vonások, melyek a névfelirat későbbi datálása mellett szólhatnak: ilyen az L vízszintes szárának harántvonással való lezárása, vagy a kissé döntött gerincű S felkapó alsó íve.

⁶⁸⁹ IV. László 1274-es és III. András 1295-ös okleveleinek részletei: *Jakó-Manolescu 1987*, 64–66. o. A névfeliratot követő lendületesen ívelt vonalkákból álló dísz az epigráfiai emlékműgagynövényi ornamenten idéző ékítmény-sémáira emlékeztet. *Deschamps 1929*, fig. 58.

⁶⁹⁰ A Pál apostolra, Pál megtérése előtti korszakára utaló név a 13. századi egyháziak körében is előfordult. Lásd például, Győr nembeli Saul kalocsai érseket (1192–1202), vagy az egri káptalan – oklevelek megerősítőjeként 1279 és 1295 között feltűnő – tagját, Sault, aki olvasókanonok volt. Kérdés, hogy személye azonos lehet-e az 1275-ben említett Saul borsovai főesperessel? A kanonokhoz és a főespereshez: *Kovács 1987*, 34. o.; *AOkl. 1997*, 46., 53., 75. o., 27–28., 48. sz.

(középkori székesegyház) bontása közben „szőnyeges és koczka-formán ki-rakattatott külömb-külömbféle márványokból kirakattatott [...] Tábla” felleléséről tájékoztat. Ezt a „Táblát” sokak mellett – az Eszterházy Károlynál vendégeskedő – bécsi érsek, a Vácott is érdekelt Christoph Anton Migazzi (1714–1803) és a seminarista kispapok is megcsodálták. A forrás azon passzusából ítélve, hogy a különféle márványokból kirakott alkotás, melynek „darabjait a nézők, nevezetesen pedig s leginkább, mint ritka productumot a Tisztelendő Kispapok hordották el”⁶⁹¹ nem egy nagyobb faragott ábrázolással díszített műre vall. Az sokkal inkább egy apró darabokra szedhető, geometrikus mustrát adó („szőnyeges és kocka formán kirakott”), különféle színek kombinációját kiaknázó alkotás lehetett, amelynek darabkái önmagukban is szépek, kíváncsnak és kellőképp kisméretűnek mutatkoztak ahhoz, hogy azokat, mintegy szuvenírként a kispapok zsebre tegyék. A Bauschreiber ezen passzusa alapján az is feltehető, hogy in situ megőrződött nyomokra akadtak, az hogy ez feltöltés és későbbi rétegek alatt került-e elő, vagy a legfelső, késő középkorban is használt járószintjére bukkantak, az valószínűleg már soha nem fog kiderülni, mint ahogy az sem, hogy a székesegyház akkor egyedül hozzáférhető részén a – román kori maradványokat is magába foglaló – hosszházon belül pontosan mely részen „bontogattak”. A forrás azért is jelentős, mert a 18. század folyamán meginduló és az 1960-as, 1970-es évek régészeti munkáival lezáruló templomon belüli „bontogatásoknak” köszönhetően ma lényegében a középkori székesegyházon belül az Árpád-korra helyezhető padló és járószintre utaló nyommal, adattal – az északi mellékszentély és főszentély határán tisztázott lépcsőrészleten kívül – alig rendelkezünk.

*

Az egri kőtárakban megismerhető, középkori székesegyházból kikerült márványpadló töredékeknek száma jóval nagyobb, mint amennyi darabnak a lelőhelye a szükségűből ma egyáltalán megismerhető. Pedig, különösen a templomon belüli lelőhelyeik pontos ismerete, a lelőhelyek közelsége, közössége, fontos, művészettörténeti szempontból sem elhanyagolható információkat hordozhatnának. Az egri padlótöredékeknek nemcsak a száma nagy, hanem formák, méreteik, kőanyaguk és azok színei is rendkívül változatosak.

Egy rekonstruált padló részleten (Kat. 116.) a mintát fehér és rózsaszínes, mandorla alakú márványszemek (Vö. Kat. 136.) és ezek csúcsaihoz sarkukkal

⁶⁹¹ Prothocollum aediliscribatus de anno 1796. pag. 1. 1.§. (1796. január 16.): HML (Egri Érsekség 195

csatlakozó, négyzetes fehér márvány szemek (Kat. 148.) váltakozása alkotja (425. kép). Egymás mellett sorakozó csoportjaiknak közeit formára metszett, feketés kölapocskák töltik ki. A padló mandorla–négyzet sorához hasonló minta megegyező méretben, ám síkba metszett asztragalosz díszítményeként egy fehér márvány töredék keretdíszeként tűnik fel (Kat. 100, 422. kép).⁶⁹² Ezen klasszicizáló keretdíszítmény kőbe faragott, illetve síkba metszett változatai nem ismeretlenek a 11–13. századi magyarországi kőfaragás emlékanyagában. Példaként említhető a székesfehérvári szarkofág fedélének töredéke,⁶⁹³ valamint ugyanonnan a főhajóból az ún. ambó környékéről előkerült egykorú fehér márvány laptöredék, amelyen vésett háttérű szegélydísz részlete tűnik fel.⁶⁹⁴ Az egri padlórészet mintájának rokona fedezhető fel az esztergomi Szent Adalbert–székesegyház 12. század végi inkrusztált műveinek körében vörös alapba ágyazott fehér márvány kitöltéssel,⁶⁹⁵ egy ottani, talán a székesegyházhoz köthető, vakfülkés szerkezet (fálburkolat?) szárköveire emlékeztető tagolású faragványon (458. kép). A fehérvári prépostság korai emlékei közül származó töredék túlságosan csekély ahhoz, hogy stílus vonatkozásában megítélhető legyen. Viszont Egerhez hasonlóan talán itt is megragadható az a jelenség, hogy a padlóba rakott mintának márványba metszett változata is megjelenik egyazon körzet dekorációjában. Egerben a minta biztosan 1:1 méretben átültetve szerepelt, az emlék belső összefüggésein túl jelezve azt is, hogy a padló és a sík felületet díszítő vésetek (inkrusztációk) készítői technikailag és műfajilag is igen közel álltak egymáshoz.

A kiállított részlethez hasonlóan kisméretű, de eltérő formájú, vélhetően másfajta mintákat kiadó padlószemek további töredékei mellett (Kat. 119., 128., 130., 144–145., 147., 152–154.) az egykori padlóburkolat valamivel nagyobb, tenyérnyi formákból alkotott dekoratív soraira, mezőire utaló elemek is fennmaradtak. Ilyen egy fehér

Gazdasági Levéltára) XII.-3/a.-264. – 1796. Vö. *Sugár* 1980, 281. o.

⁶⁹² *Havasi* 2003, 132. o., 19. kép és *Takács* 2004, 43. o., 2. kép

⁶⁹³ *Dercsényi* 1943, 112. o., 14. sz., 78. k.; Szarkofágfedél azonosításához: Szakál Ernő–Entz Géza: István király szarkofágja. (István Király Múzeum Közleményei A sorozat, 11. sz.) Székesfehérvár 1969.; Ehhez tudomány- és kutatástörténeti kontextusban: *Tóth S.* 2007, 39–40., A szarkofághoz: 1083 körüli, vagy későbbi datálással: *Pannonia Regia* 1994, Kat. I-25., 87. o. (*Tóth S.*), *Marosi* 2000. További példák az ornamensre: vésett díszű, vörösmárvány zárókö-díszítő korongok töredékei a pilisi ciszterci apátság területéről 1200 körül: *Pannonia Regia* 1994, Kat. IV-4., 238. o. (*Takács Imre*). *Takács* 2004, 43.o., 16. j. Továbbá az Esztergommal is összefüggésbe hozott (*Dercsényi* 1947.) anconai székesegyház (Capella di Crocifissio) rekesztő-tábláinak kertdíszé *Schneider* 1981, Abb. 29–30. 151–156. o., illetve a marmorarius Leonardo nevét is megörökítő felirattal 1189-re datált emlékek Uo. 156. o., valamint *Schneider* 2003, 264–266. o., 21–22, 24–25. kép.

⁶⁹⁴ Kralovánszky Alán ásatásából. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, Itsz. 86. 1. 32.

⁶⁹⁵ Kézíését lásd: *Takács* 2004, 43–45. o. 3. kép.

márványból készült félkörformájú darab (Kat. 133. 435. kép), valamint feketés kőből készített és fehér márvány változatban is létezett rombusz alakú padlóelemek (Kat. 134., 437. kép), továbbá kékesfekete színű, derékszögű háromszög alakú (Kat. 139., 436. kép), és vörös-fekete-fehér színjátékot adó, egyenlőszárú háromszögű márvány padlóelemek (Kat. 126., 434. kép) sora. A jól csiszolható szürkésfehér és feketés kőfajtából előállított, 8,8–12,5 cm széles, nyújtott, téglalap alakú elemek (Kat. 140–142.) leginkább egyenes oldalakkal határolt mezők, sávok (ezekbe apró szemekből rakott mustra, vagy nagyobb homogén felület egyaránt gondolható) szegélyét alkothatták (436. kép). E hasáb formájúaknál sekélyebb fektetési mélységű fehér márvány szegélyelem viszont közelítőleg 50–51 cm-es sugárral kijelölt köríves forma keretét alkották. Az egy méter átmérőjű mezőt mintegy medalionba foglalták (Kat. 122., 427. kép). Azonos sugárral kijelölt, köríves szélű, fehér márványlapok töredékei is előkerültek (Kat. 123.), azonban ezek körbe mélyebben, esetleg annak közepéig benyúló cikkely-szerű padlólapok részletei lehettek. A padlóburkolat e nagy, egymást érintő, fehérrel keretezett, illetve fehérrel kitöltött méteres körei közé kékesfekete kőből metszett elemek ékelődtek (Kat. 120., 135., 138.). A padlóburkolat nagyobb méretű formái között, fehér illetve szürkésfehér árnyalatot mutató, erezett márványból készült, átlagban 25×57, illetve 25×32 cm-es, téglány és négyzetes formájú padlólapok is szerephez jutottak (Kat. 117., 439. kép). E masszívabb alakítású, a habarcságyba mélyebben kötő márványlapok a burkolt felület egészét és egyes szakaszait választhatták el egymástól, illetve foglalhatták keretbe, de éppúgy alkothatták a diszpadló egy-egy mezejének központi motívumát, s ez esetben az vékonyabb, sötét színű szegélyelemek, vagy az apró szemű, színes mustrák képzelhetők el bordűrjükként. Mellettük a reprezentatív burkolat keretelemeinek tekinthetők még a vöröses andezitufából faragott in situ lépcsőrészlet a főszentély és az északi mellékszentély között (30–33. kép), valamint a lépcsőfokként meghatározható, hatalmas méretű, ám igényesen megmunkált, látható oldalain finoman csiszolt fehérmárvány tömb is. (438. kép). Ez kiképzése nyomán leginkább a főszentéllyel s annak megemelt szintjével, a szentélyszakasz fő nézetével lenne összefüggésbe hozható. A diszpadló felületeit a maradványokból ítéltetően nagyobb, négyzetes és kör alakú mezők, valamint eltérő geometrikus formák (félkör, háromszög, rombusz, négyzet) sorai jellemezhetnék, melyekhez köríves vonalak áthatásaival szerkesztett, valamint háromszögű és négyzetes, miniatűr formákat kombináló, ékeesebb-aprólékosabb rajzolatú, valószínűleg kisebb felületet kitöltő mezők járultak.

A márvány díszpadló a székesegyház kiemelt körzetét, körzeteit illethette s alkalmazására nyilván a kisarchitektúrával elrekesztett, kitüntetett tér összefüggésében kerülhetett sor. Készítése, készítettése, datálása és kronológiája szorosan összefügghet azzal. Hozzáfűzve, hogy a munkamenet logikája a székesegyház kitüntetett körzetét burkoló díszpadló fektetését az utolsó fázisban feltételeznél. A díszpadló és a kisarchitektúra tehát egyazon terv részei lehettek. A burkolat stílári, ikonológiai elemzésének kontextusát is a kisarchitektúra jelenti. Készítői(k) értettek – nem is akármilyen szinten – a márvány megmunkálásához. A figurális és ornamentális részleteket éppoly magas színvonalon faragták ki, mint az architektonikus elemeket, precíz, szépen vezetett tagozataikkal. Eszköztáruk kiterjedt az geometrikus és figurális inkrusztációkra és éppúgy kitűntek a padlókészítésben és a többféle motívumot kombináló padlómustrák, nagyobb felületet borító padlókompozíció tervezésében, mint a betűmetszésben.

További kérdések adódnának abból, hogy a reprezentatív burkolat, díszpadló töredékeinek ismert lelőhelyei közül több is a székesegyház hosszházának nyugatabbi részére koncentrálódik. Miként az északkeleti 1300 körüli pillér alapozási gödréből előkerült nagyszámú darabról feltehető lenne, hogy a hosszház-újjaépítés során a korábbi, szentélyhez közeli román kori pillérek közeibe tervezett pillér alapozásával megbolygatott padló maradványait hányták a gödörbe (424. kép), úgy a sírkamra környékén fellelt padlótöredékek a főhajó nyugati szakaszaival, vagy legalábbis kitüntetett részével kapcsolatban hasonló eshetőségre figyelmeztetnek.

További elsősorban a sírkamra építésmenetére és relatív kronológiájára, valamint a sírkamra és a kisarchitektúra összefüggésre vonatkozó kérdéseket vetnek fel a sírkamrában regisztrált, másodlagosan beépített márványtöredékek, befejezetlennek (rontottnak?) tűnő márványlapocskák, és márványhulladék, melyek mindenképp arra vallanak, hogy a sírkamra építése, kialakítása során már voltak márvánnyal ékesített részek a székesegyházon belül, legalábbis készítésük, kivitelezésük folyamatban volt.⁶⁹⁶ Mindebből azért nem gondolnám valószínűsíthetőnek, hogy a teljes hosszház díszpadlóval, márvánnyal volt burkolva, de az archeológiai nyomok arra vallanak, hogy a mindez esetleg túlmutathatott a (keleti) szentély és kórus területén és más kitüntetett körzetnek, jelesen a főhajó nyugatabbi részének és különösen az ott lévő uralkodói temetkezéssel is összefüggő résznek/építménynek is szólhatott. Az már egy másik,

⁶⁹⁶ Lásd bővebben a „Cuius corpus requiescit in ecclesia Agriensis” című fejezetet.

empirikusan vizsgálhatatlan probléma, hogy a kórus s az attól nyugatra elhelyezkedő főhajószakaszok térszervezése, valamint a reprezentatív sírkamra (padlósínt feletti) építészeti kialakítása és dekorációja, márványburkolataik miképpen függhettek össze egymással.

*

Az egri székesegyházban előkerült különféle színű márvány, illetve márványszerű kövekből rakott „opus sectile” díszpadló töredékeit Kozák Károly a 11. század második felére helyezte.⁶⁹⁷ A márványpadló 11. századi datálására vonatkozó elképzelése az 1960-as években fogalmazódott meg, amely egyúttal a díszpadló és az általa 12. századnak tekintett, „szentélyrekesztőként” meghatározott kisarchitektúra kronológiai és stílusos elkülönítését is magában foglalta.⁶⁹⁸ Az egri márványpadló leletekről szóló egyik első híradás is 11. századi kontextusban, a székesfehérvári bazilika legkorábbi építési korszakáról írott munkájában található. Ebből kiderül az is, hogy Kozák egri darabokra vonatkozó véleményének kialakulásához a székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom Kralovánszky Alán által akkoriban feltárt márványpadló-leletei vezethettek (441–450. kép).⁶⁹⁹ A székesfehérvári töredékek kivétel nélkül a főhajó területéről kerültek elő, s mind az 1930-as évekbeli feltárások, mind a későbbi kutatások régészeti megfigyelései is igazolták, hogy a bazilika egyik legkorábbi megragadható, 11. századi járószintjének részleteit képviselheték. A díszpadló töredékek – azáltal, hogy a főhajót a mellékhajóktól elválasztó sávalapozás mellékhajók felé eső részein túl nem kerültek elő – Kozák Károly számára azóta régészeti érvekkel is cáfolt elmélet alátámasztására szolgáltak, mely szerint a fehérvári templom legkorábbi formájában, István király alatt egyhajósként épült volna fel. Ezen egyhajós templom burkolatát alkothatták volna szerinte a márvány díszpadlóhoz tartozó töredékek. A korai járószintek és padlóburkolatok kérdése Fehérvárott azonban ennél komplikáltabb.⁷⁰⁰ Bizonyos, hogy a prépostsági templom főhajójából előkerült fehér és szürkés színű, márvány padlószerkezetek a régészeti, régészeti megfigyelések szerint a bazilika legkorábbi,

⁶⁹⁷ Kozák 1967. és Kozák –Sedlmayr 1987. 9. o., Kat. Nr. 14. és 49. o. 18. kép (Kralovánszkyra való hivatkozással)

⁶⁹⁸ Kozák–Sedlmayr 1987, 9–10. o., Kat. Nr. 16–19. A fehérmárvány faragványokat a 12. századra (pl. Kat. Nr. 16–17.) a vörös andezit-tufából faragottakat 12. század második felére (Kat. Nr. 18–19) helyezték.

⁶⁹⁹ Kozák 1967, 142–143. o. és 7. jegyzet

⁷⁰⁰ A Szűz Mária templom 11–12. századi alaprajzához és építészeti elrendezéséhez: Szabó 1996, 6. o., 1. kép; Biczó–Tóth 2000, 622. o.; Biczó 2001, 284. o., Abb. 1.; Biczó 2005. (hátsó borító.); Biczó 2010.

11 századi padlózatához tartoztak.⁷⁰¹ A templom korai, 11. századi maradványainak értékeléséhez a régészeti támpontot a vörös terazzóval és fehér mészkőtáblákkal borított korai járószint jelenti. A mészkőlapok és a terazzó együttes alkalmazása a Biczó Piroska meglátása szerint, azzal magyarázható, hogy a templom építészetiileg, liturgiailag fontosabb részeit mészkőtáblákkal burkolhatták, ugyanakkor a nagyobb és kevésbé hangsúlyos felületeken terazzót alkalmaztak volna.⁷⁰² A főhajó déli oldalán majdnem közvetlenül a kórus nyugati homlokoldala előtt a 3. és 4. pillér közötti részen kisépítészeti alkotás körülbelül 6 méter széles alapozását tárta fel Kralovánszky Alán.⁷⁰³ A korábban feltárója által ambóként meghatározott s a 12. századba helyezett, napjainkban inkább bizonytalan rendeltetésű kisépítészeti alkotásként leírt objektum déli, pillérek felé eső része megsemmisült, mészkőpadlóján talált lenyomatok alapján oszlopos, vagy pilléres tagolású felépítménye lehetett. E kisépítészeti alkotást díszpadló övezte, háromszög alakú tegulákkal váltakozó, rombusz alakú fehér márványlapokból kirakott szegélydísz a bazilika 11. századi terazzós, mészkőlapos padlószintjével esik egybe, így sejthetően azokkal egykorú (441, 443. kép).⁷⁰⁴ A díszpadló itt a kórus előtt

⁷⁰¹ Biczó 2001, 285–287. o.

⁷⁰² Többek között: Biczó 2001, 287. o.; Biczó 2005, 9–10. o.

⁷⁰³ Biczó–Tóth 2000, 389. o. (magyar), ill. 623–624. o. (német); B. Nagy–Tóth 2000, 248. o.; Biczó 2005, 9. o. Kralovánszky Alán a feltárásakor még 12. századnak vélte a kisépítészeti alkotás maradványait. Vö: Székesfehérvár. Nemzeti Emlékely – Királyi bazilika I. (TKM 309.) 1994. 14. lap, rekonstrukciós rajzzal. 12. század második fele, utolsó harmada. A 11. századra való datálásának régészeti bizonyítékai, valamint a templom korai padlószintjeinek tisztázása Biczó Piroska által azóta folytatott régészeti kutatásoknak köszönhető. Az 1930-as évek derekán folytatások bukkantak a „főhajó ötödik pillérének magasságában” – ez a térség az a későbbiekben Kralovánszky Alán által feltárt „Szent István sír” környezetével (lásd: Kralovánszky 1988. és Kralovánszky 1989.) – találtak „márványmozai-szerű padozatra”. Összefüggő részlet ekkor se volt megragadható (az anyagban mandorla alakú szemek és ívháromszögek ismertek), ennek ellenére a márványlapocskákból Gerevich Tibor Villard de Honnecourt Magyarországon lerajzolt padlómustráit összeállíthatónak találta. Dercsényi Dező az akkori régészeti szituáció fényében 12. századnak gondolta őket. Feltételezte, hogy a márvány díszpadlóval nem csak a szentély és a hajók egy része volt burkolva, mivel a márványmozai padlóval vörössárga „esztrichszerű” (értsd: ágyazóhabarcs) burkolatot találtak (ezt a régészeti kutatás a korai terazzó-padlóval azonosítja). Gerevich T. 1938, 49. o.; Dercsényi 1943, 28–29. o. A kérdéshez lásd még: Boguy Tamás recenzióját Dercsényi 1943-ban megjelent könyvéről Századok LXXVIII. (1944), 322–324. o. különösen 323. o.: „...a töredékesen előkerült márványmozai-padló alapján elfogadja a feltevést, hogy Villard de Honnecourt a fehérvári bazilika padlódíszítését örökölte meg jegyzőkönyvében (29. l.), holott előbb azt állapította meg, hogy ez a legutóbb előkerült padlótröredék a legelső, tehát Szent István kori réteghez tartozott, amelyet már a XII. század végi átépítéskor, tehát jóval Villard írtja előtt, magasabb szinten fekvő fehér mészkőpadlóval takartak el. (24. l.)...” Villardhoz a magyarországi művészettörténetben: Gerevich L. 1971a., Takács I. 1994a.

⁷⁰⁴ Azzal, hogy az 1960-as 1970-es évekbeli régészeti kutatás az „szöszéket” 12. századi alkotásnak tekintette, összefügghet a fehérvári kőtár (Pannonia regia 1994, Kat. I. 43., 99–100. o., Marosi Ernő leírása) árkádok kisarchitektúrához utalható, állatküzdelmet ábrázoló, kora 12. századi, Como-vidéki stíluskapcsolatokat sejtető fehér márvány ivzáradekának szöszék-architektúrával kapcsolatos megítélése is. Tóth M. 1974, 110. jegyzet; Székesfehérvár 1978, Kat. 34. 109–110. o. (Tóth Melinda). Talán a márvány anyagvizsgálata egy lépessel közelebb vihetné e darab vonatkozásban is a probléma kibogozásához (pl. azonos-e a 11. századiakéval?). Biczó–Tóth 2000, 389., ill. 623–624. o.; B. Nagy–Tóth 2000, 248., 254. o. 53. jegyzet; Biczó 2005, 9. o.

emelkedő kisépítészeti alkotás kiemelt szerepének, liturgikus jelentőségének szólhatott. Hasonlóképp nagyszámú padlótöredék került felszínre a főhajó közepén, az ötödik pillérpár szakaszában állott sírhely és annak nyugati vége elé emelt építmény alapozásának környékéről (444. kép).⁷⁰⁵ A díszpadlónak ez, a Szent István-sírhely körül található része Kralovánszky Alán megfigyelései szerint a késő középkorig használatban volt.⁷⁰⁶ Régészeti vonatkozásban is kérdéses hogy a Szent István-sír (a sírkamra és az ahhoz nyugat felől épített bővítmény a 11. századon belül két periódus) körüli márvány díszpadló szintje, hogy viszonyult a keletebbre, a hajó déli oldalán állott kisépítészeti alkotást övező díszpadlóhoz. Úgy tűnik a díszpadló Székesfehérvárott sem a hajó nagyobb kiterjedésű összefüggő felületeit borította, hanem sokkal inkább a liturgiailag kitüntetett, kórust megelőző hajószakaszokban, az *in medio domus* csoportosuló, kisépítészeti alkotás(ok) és a Szent István-sír – kérdés, hogy egymáshoz díszítésben, kronológiájában miként viszonyuló – környezetének szólhatott.

*

Míg Egerből egyáltalán nem maradt ránk a mustra bővebb összefüggéseit mutató részletek, jöllehet a források szerint a 18. század végén „a várbeli székesegyházat bontogatók” még láthattak belőle valamit. Székesfehérvárról a kórus előtt a főhajó déli oldalán állott kisarchitektúra körüli díszpadlóból a szegélymintázat egykori összefüggéseit is mutató *in situ* részlet fényképe maradt fenn (443. kép).⁷⁰⁷ Élesen, szépen metszett fehér márvány rombuszok sora, amelyek közeit precízen illesztett vörös színű háromszögű tegulák töltik ki. E dekoratív sort kétfelől fehér, szürkésfehér színű, szélesebb és hosszabb téglány alakú tömbök szegélyezik. Azonban ez a szegélydísz csak az egyik variáns a fehérvári díszpadló mintakincséből. A raktában fellelhető padlószemek különféle formáiból és méreteiből ítélhetően a minták (illetve azonos típusú minták méretrendjei) változatosabbak lehettek (447–450. kép). Mind a rombusz alakú szemekből, mind a háromszögű tegulából másféle méretrendű mustrához tartozó szemek is fellelhetők. Ugyanakkor a déli kisépítészeti alkotás („ambó”) környékéről és a főhajó I. szelvényéből is kerültek elő mandorla alakú szemek, az „ambó” körüli kettő 15,

⁷⁰⁵ Kralovánszky 1989, 159–160., 164. o., Abb. 8. „Kultuszhely északi oldalán lévő márványmozaikos összetört járószint” A kváderes sírkamra padlózata terrazzóval volt burkolva.

⁷⁰⁶ Kralovánszky 1989, 168. o.

⁷⁰⁷ Fényképfelvételét lásd: Biczó 2005, 9–10.; SZIKM Régészeti Adattár, ltsz. 42867. Szeretném e helyütt is megköszönni Biczó Piroskának a fehérvári márványpadlóval kapcsolatos konzultációkat és a segítségét, valamint hogy Kralovánszky Alán vonatkozó ásatási dokumentációit, fényképeit és a raktáron lévő anyagot átnézhettem. A márványfaragványokról és a padlótöredékekről felmérések és egy részletesebb jegyzék (Szfv. Kat.) készült 2010 júniusában.

illetve 22 cm-es hosszával és eltérő szélességével két külön méretrendet képvisel.⁷⁰⁸ Hasonló mandorla alakú szemek jelen vannak az egri anyagban is (Kat. 116), ezekből rekonstruálható a díszpadló egyik részlete (425. kép).⁷⁰⁹ A minta vésett (inkrusztált) asztragalosz-díszes megfelelője mind Egerben, mind Fehérváron ismeretes, ugyanakkor Fehérváron nem tudni, hogy e szemek milyen mustrát alkothattak, mert a köztes elemek, amelyek irányt mutathatnának a díszpadló rajzolatához, itt nem maradtak fenn. Keskenyebb téglány alakú fehérmárvány lapok, feltehetőleg ornamentális részletek fehér színű szegélyei, és ezek téglá megfelelői mind a kisépítészeti alkotás, mind a sír környékéről ismertek. Az állandó kiállításon látható két, kisméretű piskóta alakú szem égetett agyagból, ezeknek lelőhelye, régészeti összefüggései valamint viszonya a díszpadló(k)hoz nem ismeretesek. Tény hogy ugyanilyenek vannak Egerben is. Ott bizonytalan régészetei összefüggésből, de főként a székesegyháztól nyugatabbra állott épületek területéről, így viszonyuk az ottani márványpadlóhoz kérdéses.⁷¹⁰ Ez a piskótaforma a padlókészítők évszázados repertoárjához tartozott. A fehérvári kisépítészeti alkotás közeléből ismeretes két meredek megállítású, homorú élszedéssel tagolt saroktörődék is (445. kép).⁷¹¹ E darabok leginkább kisarchitektúra sarokelemeként, vagy élszedett (nyolcszögletes?) törpepillér(ek) töredéke(i)ként értelmezhető(k). Az éles metszésű, szépen csiszolt felületű szürkemárvány-faragványok arra vallanak, hogy nemcsak a padlóburkolatban, hanem a kisarchitektúra felépítményben is szerep jutott a márvánnak, az asztragalossal díszített töredék pedig arra, hogy klasszikus (amúgy helyben, a kőfaragásban – így a szentté avatott király szarkofágjának fedelén – is felbukkanó) motívumot megidéző vésett (inkrusztált?) alkotások is helyt kaptak benne.⁷¹² Talán szintén a kórus környékére koncentrálódó 11. századi kisarchitektúrák valamelyikéhez kapcsolódhatott az a miniatűr fehér márvány oszloplábazat, amely szórványként került elő az 1990-es években (442. kép). A miniatűr, precíz metszésű, kifinomult alakítású attikai lábazat 10 cm átmérőjű, lábazatával

⁷⁰⁸ Kozák 1967, Biczó 2005, 9–10.; SZIKM. Itsz. 86.1.26. és Itsz. 81.12.1. b. Szfv. Kat. 25–26. és 71. sz., valamint a Múzeum állandó kiállításán a vitrinben is látható egy további, Itsz. 86.1.26. alapján az „ambó” környékén előkerült darab.

⁷⁰⁹ Szarkofág fedélhez lásd: Szakál Ernő–Entz Géza: István király szarkofágja. (IKMK. A. sor. 11. sz.) Székesfehérvár 1969. További szakirodalommal: Tóth Sándor: Szarkofágfedél oldalsó töredéke kőfonatos dísz részletével. In: *Pannonia regia*, 87. o., Kat. I. 25.

⁷¹⁰ Eger: Kat. 170–171.

⁷¹¹ Szfv. Kat. 27.. SZIKM Itsz. 86.1.27.

⁷¹² SZIKM Itsz. 82.1. 32., Havasi 2004, 32. o., 67. jegyzet

egybefaragott törzset indított. Felületei simára csiszoltak, polírozottak.⁷¹³ A Szent István-sír közelében napvilágra került íves fehér márvány padlólapocskák,⁷¹⁴ nagyjából 20., illetve 50 cm körüli sugárral kijelölt körmotívumokat és/vagy ekkora sugarú körívvel kijelölt oldalú formákat kísérhettek. Ha ezek teljes kör, vagy félkörformák lehettek, akkor nagyobb méretű, 60, illetve 110 cm átmérőjű körmotívumok (!) jelenlétével számolhatnánk a díszpadló kompozíciójában. Ugyaninnen, a sír környezetéből ismert még egy márványlapocska, amelynek egyik rövidebb oldalát 26–27 cm-es sugárral jelölték ki, hasonló formájú, de 40–45 cm közötti sugarú ívelt oldal az „ambó” körüli padlólapok között is található. A háromszög alakú tegulák között szintén előjönnek az ívelt oldalúak (447–450. kép).⁷¹⁵ Ezek körmotívumok szegélyelemeiként éppúgy elképzelhetők, mint apróbb, körzőzéssel alkotott minta részeként.

A fehérvári márványburkolat, díszpadló a fehér, valamint az ahhoz közeli árnyalatú szürkés erezett márvány és a vöröses tegula-elemek polikrómijára épített csupán. A szép, élénkvrörsre égetett tegulák esetében szerszámnymok, az esetenként az aljukon látható (domború tagok, bélyegek?) utalnak a helyben lelt római anyag átfaragására, másodlagos felhasználására. Miként a bazilika korai, 11. századi építkezéseihez is nagyszámban használtak fel római kori – kemény édesvízi mészkőből készült – kőfaragványokat (lásd: főapszis és nyugati építmény felmenőibe épített kváderek, a Szent István-szarkofág és a gránitoszlop-törzsek eseteit), a kutatás régóta feltételezi ezekkel együtt a márványok helybeli, közeli (Tác/Gorsium) római eredetét. Ugyanakkor talán a márványok anyagvizsgálata hozzájárulhatna annak tisztázásához, hogy esetikben valóban környékbeli római anyag praktikus újrahasznosításával lehet-e számolni, vagy esetleg a díszpadló készítéshez (készítőivel együtt) „importált” márványról lehet-e szó,⁷¹⁶ miként a korabeli császári építkezéseken, II. Henrik (†1024) bambergi székesegyházának (452. kép)⁷¹⁷ vagy I. Ottó (†973) magdeburgi dómjának

⁷¹³ Jelenleg Székesfehérváron a Budai úti kórkáptárban. Méretei 13×13 cm, m.: 12, 8 cm. Jelezet RR 68. 1998-ban Bartos György készítette róla felmérést. A töredék ki volt állítva 2000-ben Székesfehérvárott, a Megyei Könyvtárban sajnálatosan rövid ideig látható kiállításon. A darabbal kapcsolatos tájékoztatást Mentényi Klárának ez úton is köszönöm.

⁷¹⁴ Szfv. Kat. 33–34.

⁷¹⁵ Vö: Szfv. Kat. 11., 13., 16. Kat. 58., 62.

⁷¹⁶ Ami komplikált kérdés, hisz már maguk a rómaiak is hoztattak távolabbi vidékről a márványt (Vö. pl. a pécsi székesegyház 12. századi márványainak esetét: *Tóth M. 1994a*). Másrészt maga a padló és a kisarchitektúra – bár ezt kevéssé tartanám valószínűnek – különösen fehér márvány elemek, lehetnének előre legyártott és ideszállított importdarabok

⁷¹⁷ István király építkezéseinek korabeli párhuzamaként és eszmei mintaképeként sem érdektelen bambergi székesegyház főhajójának ásatása során betöltésekből, különféle formájú (többek között: négyzet, téglány, háromszög, rombusz és nyolcszög alakú) márványlapocskák kerültek elő, melyeket a feltáró régész megalapozottan kapcsolt az 1012-ben felszentelt székesegyház korai padlószintjéhez. A

(11. századi megújításából való)⁷¹⁸ márványpadlói esetében. Ott a mediterraneum térségéből, főleg Itáliából (Rómából és Ravennából) elhurcolt nemes anyagok felhasználásának – *translatio* és *renovatio* gondolkörével szorosan összefüggő – imperiális tartalma közismert.⁷¹⁹ Fehérváron a töredékek technikai apparátusa, megmunkálása elsőrangú, padlókészítéshez – a finomabb, kisarchitektúrá(k)hoz tartozó architektonikus részletek tanúsága szerint – márványmegmunkáláshoz értő művesekről vall.

A padlólapocskák élei a legtöbb esetben erősen lejártak, felületeik kopottak, különösen szembetűnő ez a kevésbé tömör anyagú tegulák esetében. Hosszú ideig, évszázadokig járhattak rajtuk. A padlótöredékek erős kopása a régészeti megfigyelésekkel összhangban, arra a hívja fel a figyelmet, hogy a márvánnyal kitüntetett körzet – a szent király sírjának és az azt övező korai – a szentként tisztelt alapítóhoz, építetőhöz fűzött/fűződő – padlódekorációnak valamiféle megőrzésére, megtartására a bazilika későbbi átépítései során is törekedhettek. Fehérváron a kisarchitektúra („ambó”) és a királysír körül előkerült padlóelemek megmunkálásának, formakincsének azonossága, illetve nagyfokú átfedése arra is utalhat, hogy a két részlet (hacsak egyáltalán eleve nem egyazon körzetről van szó) nemcsak stílusán, hanem

bambergi töredékek márványa az anyagvizsgálatok szerint főként görög területről (Phrygia, Thasos, porfir: Spárta) származik. Nagy valószínűséggel az antik mediterrán térség opus sectile padlózataiból való márványlapok (újra)hasznosításáról, egyfajta spoliumokról van szó. *Sage 2002*, 196–198. o. A régészeti összefüggések arra vallanak, hogy a diszpadló hajóba eső részeit 1081 előtt bolygatták meg, még a dómot ért tűzvész előtt. A tűz után mészkőlapokkal burkolták a padlót. További padlólapocskák kerültek elő az 1185-ben beomlott keleti kriptá feltöltéséből, ami arra utalhat Sage szerint, hogy az 1081-es tűz és a keleti kriptá megnagyobbítása után a drága és exkluzív padlózat egyes részeit a Georgenchorban még újrahasznosították, illetve tovább használták. *Nelo Lohwasser*: Fußbodenplatten des Heinrichsdom. In: *Unterm Sternemantel 2007*, 410–411. o. Kat. Nr. 16.

⁷¹⁸ *Kier 1970*, 123–124., Abb 35.; *Ernst Schubert*: Der Dom Ottos des Großen in Magdeburg. In: *Hildesheim 1993*, Bd. 2., 34–39. o. Magdeburg esetében az Ottó-kori székesegyházat bővítő keleti kriptát (1049) burkoltá diszpadló. Mintakincse igen hasonló a Bambergből és a 11. század Alsó-Rajna vidéki emlékeiről ismerteknek. I Ottó székesegyháza maga is antik spoliumokkal teli. A padlók márványa egyrészt a fekete lapok esetében helyi (Schiefer), másrészt helyi római anyag másodlagos felhasználásáról tanúskodik. Felírt töredékek nyomán a kutatás valószínűsíti, hogy nem Itáliából, hanem Trierből származnak, ahonnan (a Nagy Károly Aachenjében is) alkalmazott mustra római, Nagy Konstantin-kori előképe is ismeretes. *Rainer Kuhn*: Die Kirchen des Magdeburger Domhlügels. In: *Magdeburg 2009*. *Bd. I.*, 39–53. o., Abb 4. 43. o., Uő.: *Bd. II.*, Kat. I. 12., 18–19. o. A magdeburgihoz hasonló mustra került elő a wormsi székesegyház Burchard püspök által, 1020 táján újjáépített nyugati kórusában (*Kier 1970*, 139. o., Abb. 34.), illetve a halberstadti domból (1060-1071 közé helyezve: *Kier 1970*, 97–98., Abb. 41., 44–45. o. vö.: felvezető lépcső felújításához köti. *Gerhard Leopold*: Reparatur nach 1179, és *Ernst Schubert*: Mittelalterliche Nachrichten über die Vorgängerbauten. In: *Halberstadt 1984*, 68–74. és 19–21. o.), de Meinwerk püspök (1009–1036) Padernbornjából is ismert. A padernborni diszpadlóhoz legutóbb: *Mathias Exner*: Für Königtum und Himmelreich. 1000 Jahre Bischof Meinwerk von Padernborn, *Kunstchronik* 63. Jahrgang, Heft 5. (2010), 205–211. o., különösen: 206. o. Abb. 1. A fekete és fehér színek, valamint nyolcszögletes és négyzetes formák kombinációjára épülő diszpadló Meinwerk padernborni püspök (1009–1036) által építtetett, 1058-ban tűz által elpusztított dómot díszítette, korát a kutatás 1009–1015 közé helyezi.

készítésének időrendjében és tervében is szorosan összefügghet egymással. Azonban amellet, hogy az „ambót” a régészeti érvek inkább a 11. század első felébe utalják, továbbra is nyitott az a kérdéskör is, hogy az *in medio domus* fekvős sír az alapító, építtető király temetésekor kapott e a padlóburkolatban „márványfoglatot”, avagy 1083 táján a sírkamra „kultuszhelyé”, ereklyesírrá való kiépítésekor?⁷²⁰ Arról sem alkotható fogalom, hogy a főhajóba nyúló kórus és a szentély a főoltárral milyen szerepet kaphatott ebben az összefüggésben, az apszis padlóburkolata milyen lehetett. E körzetek korai, 11. századi kialakítására, díszére – a legenda maior és Hartvik passzusain túl – a mellvédés-szerkezetű rekesztőre valló kőlemezek apró darabjai és arany alapú, ornamentális mozaiktöredékek csupán halványan utalnak.⁷²¹

A diszpadlók részleteinek és motívumainak meglehetősen konstans formulái miatt a datálás, stílusösszefüggés szempontjából értékelhető összevetés, főként ilyen töredékanyagok kapcsán, szinte lehetetlen. Azonban némi remény van. A követők Fehérvár esetében úgy tűnik megragadhatók: Kutaspusztza Árpád-kori templomának régészeti leletekből rekonstruálható, a 11. század végére, 12. század legelejére helyezett padlódíszé – miként arra Tóth Melinda rámutatott – Fehérvárra utal a kórus déli oldala előtti kisarchitektúra rombuszos téglamárvány szegélydíszének reminiscenciája lehet (451. kép).⁷²² De érdemes lenne ezen kérdéseket a Maros menti Bizere esetében is vizsgálni.⁷²³

Azonban az egri padlószemek méretbeli, színbeli, formai változatossága meghaladja a királyi bazilikából ismertekét. Együttal a mintakincs másféleségére (s talán nagyobb felületek változatosabb beburkolására?) irányítja a figyelmet. Bizonyos, hogy datálását, építésmenetben elfoglalt helyét meghatározza a 12. század végi, 1200 körüli

⁷¹⁹ Többek között: Bandmann 1951, 145. o.; Meckseper 1996, Meckseper 2001.

⁷²⁰ Tehát az a szentté avatott király „kultuszhelyének” kiépítésekor készült újonnan, archaizáló korábbi követő, korábbihoz igazodó mintákkal. Vagy egyszerűen csak megújították „restauráltak” az itt lévő korábbi. A diszpadlók konstans formavilágát szemlélve egyik sem lenne meglepő.

⁷²¹ SRH II, 385., 417. o. Tóth M. 1974, 23–25. o. és 89–118. jegyzet. Kőlemezekről többek között: Pannonia regia 1994, Kat. I-5., I-6., I-27., 68–69., 88–89. o. (Tóth Sándor); Marosi 2000, 615–616. o.; Tóth S. 2001, 240–241., 370. o.

⁷²² B. Nagy Katalin–Tóth Melinda: Kutaspusztza Árpád-kori templomának díszítése. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor, Szeged 2000, 247–255., 248. o.

⁷²³ H. Móré Zsuzsa: Monostorok a Maros mentén. In: *Paradisum plantavit 2001*, 268–269. o., 3. kép; Ileana Burnichioiu–Adrian Andrei Rusu: The Medieval Mosaics from Bizere/Die Mittelalterlichen Mosaiken von Bizere/Mozaicurile medievale de la Bizere. Arad 2006, 5–55. o., Különösen: 7–8., 14., 18., 19–20., 28–29. képek.

kisarchitektúra. Ugyanakkor a fehérvári mű e téren játszott mintakép szerepének kérdése – más összefüggések miatt – sem elhanyagolható.⁷²⁴

*

A 12. század végi Magyarországon, nem az egri volt az egyetlen székesegyház, melynek megújítására nemes márványanyag nagyarányú felhasználásával, márványarchitektúrával és reprezentatív márványburkolattal összefüggésben került sor. Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház 12. század utolsó harmadában zajló megújítása, újjáépítése során a belső korábbi eredetű részeit – falakat, pilléreket – részben megtartották és márványfoglalattal, burkolattal látták el. E márványfoglalat arányait a 18. századi leírások mellett a székesegyház mellékapszisához utalható, belső felületükön csiszolt és polírozott, vörsmárvány lapok, a hosszház összetett tagolású kötegpilléreihez utalható, a pillértörzsek burkolatát indító vörsmárvány lábazati elemek, vakfűlkés tagolású, falazattal összefüggő vörös- és fehér márvány sekély (burkoló)elemek mutatják (455., 458., 460. kép).⁷²⁵ A megújítás művének csúcását a Porta Speciosa jelentheti a nyugati homlokzaton, melynek szemöldökgerendáján együtt szerepel Jób érsek (1185–1204) és III. Béla (1172–1196). Az uralkodó és a főpap hivatalviselésének egy évtizednyi közös időszaka, a kapu készítésére nézve 1196 *terminus ante quem*-mel, a hosszház munkálatainak befejezése szempontjából is mérvadó lehet.⁷²⁶ A belső reprezentatív vörsmárvány fő⁷²⁷ glalata mellett a templom kitüntetett szakaszainak járófelületét – a megemelt szintű főszentélyre s a kórusra gondolhatunk – inkrusztált és színes márványlapokból alkotott – *opus sectile* – díszpadló fedte. Miként a székesegyház burkolatainál, itt is a vörsmárvány volt a meghatározó (456–457. kép). Egyrészt vörös alapból kialakítva nagyobb inkrusztált táblák töredékei ismertek, melyeken a vörös alapon többféle rajzolatú háttér előtt inkrusztált medalionokkal teleszőtt mustrák, körzőjátékkal alkotott motívumok tűnnek fel. Másrészt a díszpadlók késő antik repertoárjából merítő, vörsmárványból és sötétkékes kőből metszett, halpikkelyes és piskóta formájú és ívnégyszögű elemekből kirakott részletek

⁷²⁴ Ez mind Eger, mind más 11–12. századi magyarországi díszpadlók esetében további, árnyaltabb vizsgálatokat igényel.

⁷²⁵ A Szent Adalbert-székesegyház korábbi épületéhez: Tóth S. 2000.; A márványburkolatokhoz: Marosi 1984.; Lővei 2001, 39–43. o.; Buzás 2004, 16. o., 124–126. o.; Takács 2004, 45–51. o.; Havasi 2008b, 196–198. o.

⁷²⁶ Marosi 2000d, 155–163. o.; Lővei 2001, 39–43. o.; Marosi 2002, 273. o.; Takács 2004, 45–51. o.; Havasi 2008b, 196–198. o.; Raffay 2010.

ismertek.⁷²⁸ Amellett, hogy Egerrel a technikai apparátus terén hasonlóságokat mutatnak, alapvetően eltérő forrásokról és eltérő mintaképek követéséről tanúskodnak. Esztergomnál e források és mintaképek tekintetében a kutatás egyre határozottabban bizánci, konstantinápolyi szál kiemelése felé hajlik (453. kép).⁷²⁹ Esztergom mélyvörös, „bíbor” alaptónusaival szemben Eger márványdísztet a fehér és a szürke halvány árnyalatai határozhatták meg, amelyet a padló szintjén a fehérnek a sötét, kékesfekete színű kövekkel alkotott kontrasztja élénkített. Az egri díszpadlóban az apróbb színes (fekete-fehér, halványrózsaszínes és szürke) szemekből kirakott *opus sectile* részletek mellett, a padlóburkolat kompozíciójának egyik hangsúlyos motívuma a nagyméretű kör lehetett. E téren éppúgy számolhatunk fehérrel szegélyezett, feketével kiékel, mint fehérrel kitöltött körmotívumok jelenlétével (427. kép). A töredékekből az már nem rekonstruálható, hogy sorolt körpárokról, különállóan, önmagukban megjelenő körmotívumokról, netán hurkolódó körmotívumról (*quincunx*) lehetett-e szó (453. kép).

⁷³⁰ Mindenesetre a környezetének mintáihoz képest nagyobb méretben megjelenő körmotívum (*rota*, vagy *omphalion/ὀμφαλος*) dekoratív volta és a kompozíció differenciált hangsúlya mellett tartalmi vonatkozási miatt is figyelemre érdemes. A márványburkolattal illetet körzeten belül is kitüntetett helyszínt, a liturgia valamely fénypontjának helyét emelheték ki vele,⁷³¹ miként a padlók kompozíciójában, mintázataiban kirajzolódó tengelyeknek a liturgikus cselekmények, *processio*-k útvonalaának kijelölésében juthatott szerep. E motívumok és funkciók 11–12. századi konstantinápolyi emlékeken éppúgy felfedezhetők, mint Desiderius montecassinói bazilikájának bizánci művesek közreműködésével megújuló padlózatán és a római

⁷²⁸ Marosi 1971, 198–202. o.; Gerevich L. 1971a, 86–87. o., 8–9., kép; Marosi 1984, 61–67. o., Abb.160–161., 175–179., 184–195. Ezekről lásd még: Várnai Dezső (1935 és 1971 között készült) felmérései és rekonstrukciós rajzait. KÖH MEM, Gyűjt. sz. 363/9. Római kori emlékekre visszavezethető halpikkelyes motívumhoz (padló és inkrusztált lapok esetében egyaránt) a 12., kora 13. századi századi márványművességben toszkán példák: Garzelli 2002, Tav. II. és 40–41. kép.

⁷²⁹ Lásd: Marosi 1984, 61–67. o., Abb. 191. 193. Buzás 2004, 18. o.; Takács 2004. A márványanyag ikonológiai vonatkozásaival összefüggésben: Lővei 2001, 39–43. o. A Pantokrator-monostor padlódíszéhez és a konstantinápolyi emlékekhez: Ousterhout 2001., Maguire 2001.

⁷³⁰ Guidobaldi 1984, 57–64. o. Pajares-Ayuela 2002, 217–238. o. (The Signification of the Underlying Geometry of the Cosmatesque Quincunx); Ousterhout 2001, Maguire 2001.

⁷³¹ Glass 1969, 386–390. o.; Lásd többek között a római San Pietro főhajójának közepén, a Nagy Konstantin-kori épületéből fenntartott porfir *rota*-nak a pápakoronázás és az Ottó-kor óta a császárkoronázás liturgiájában játszott szerepét: Schramm-Mütherich 1962, Kat. 66., 140–141. o.; Claussen 1992, 96–97. o.; Hagen Keller: Die Kaiserkrönung Ottos des Großen. Voraussetzungen, Ereignisse, Folgen. In: Otto der Große 2001, Abb. 6–7., 470–471. o.

renovatio korai emlékein, melyek nyomán mintegy kánonná váltak.⁷³² Mindezekről, még ha részleteinek egyes vonásaiban össze is vethetők, eltér az egri. A töredékek fényében mind az egri, mind az esztergomi székesegyház padlói tisztán márványból metszett, a nemes és színes kőanyagok polikrómiáját kiaknázó alkotások voltak, a mozaikdísz és kerámiaelemeket – *opus tessellatum* – úgy tűnik, mellőzték. A stílus és a burkolatok jellegén túl a díszpadló kiterjedése szintén távolabb esik a *renovatio* itáliai emlékeinek (*totius ecclesiae pavementum diversorum lapidum varietate consternerent*)⁷³³ törekvéseitől. Egerben ez a díszpadló inkább a kitüntetett szakaszokra korlátozódhatott. Mindazonáltal a két magyarországi székesegyház 12. század végi példája a műfaj Alpokon túli emlékeinek sajátos árnyalatai és kvalitásai mellett, egyazon megrendelői rétegen – a királyhoz meglehetősen közel álló főpapok körén – belül azonos igények és hasonló törekvések közel egyidejű felmerülésére vet némi fényt.

⁷³² Glass 1969., Krautheimer 1987, Blaauw 1991, Claussen 1992, Claussen 2000, Claussen 2002., Claussen 2006. A 11–12. századi konstantinápolyi, bizánci márványpadlók szerepéhez a műfaj *renovatio*-jában és általában a korai *cosmata* padlók mintakincsében: Guidobaldi 1984.

⁷³³ Montecassino apátsági templomának 1066–1071 közötti átépítése során készült padlóburkolata csak néhány töredékből és az 1713-ban felvett alaprajzról ismert. Ostiai Leo hiralása szerint a mű köburkolásban jártas bizánci mesterek munkája volt. Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendlandischen Mittelalters. VII. 1896, 204–205. o.; Bloch 1946, 196–198. o.; Kier 1970, p. 27., Abb. 339.; Marosi 1997, 56–64. o.; Canossa 2006, Kat. 375., 270–271. o. (Gunther Lettau). Márvány díszpadlók Eger vonatkozásában további szakirodalommal: Havasi 2003, 131–134. o.

VI. KITEKINTÉS: STÍLUSKÉRDÉSEK ÉS ÉPÍTETŐK

Forma, típus, stílus

Az egri rekesztőarchitektúra „műfajtörténeti” jelentőségére – töredékessége mellett is – formája és azon keresztül valamelyest sejthető felépítménye világít rá. Magas, vékony falú építmény volt, e vékony falnak mindkét oldala szabadon állhatott. Külső homlokzatai tagoltak voltak, különböző méretrendű, differenciált alakítású vakfülkesorok díszítették, a belső oldalán, a jelek szerint inkább a sima felületek lehettek meghatározók. A legkisebb fülkesorral tagolt szakasz magassága – feltehető lábazati zóna (és/vagy felfalazás nélkül) – zárópárkánnyal együtt másfél méteres magassághoz közeli lehetett, a falvastagság pedig 40–20 cm körül alakulhatott.

Ez a rekesztő típus – melyet a német kutatás *Chorschranken*-nek nevez⁷³⁴ – 1200 táján olyan főművekkel illusztrálható, mint az alsó-szász területek figuraciklusokkal ékes halberstadti és hildesheimi kórusrekesztőinek oldalsó szakaszai,⁷³⁵ vagy a bambergi Georgenchor 13. század eleji rekesztői (486. kép).⁷³⁶ Mindhárom helyen megemelt szintű, kriptás szentéllyel – annak a templom terében pódiumszerűen megjelenő oldalfalaival – összefüggésben, tehát magasra helyezve tűnnek fel a hosszház, illetve négyzetei pillérek közé ékelt, önmagukban is magas, vakárkádós séma szerint tagolt rekesztőfalak. E rekesztőfalak külső oldalainak architektonikus tagolása, egymás mellé sorolt mezői különösen alkalmasak voltak festett és faragott képek – alakok (például: apostolok, próféták, szentek), események – sorának, összetettebb képi programoknak a megjelenítésére is. Főhomlokzataik tömegalakítása, tagolása oltárokkal, oltárépítményekkel, bejáratokkal összefüggésben differenciáltabb lehetett (486. kép), mint az oldalsó szakaszoké. E típus emlékei valójában 12. század első felétől, közepe tájától megragadhatók, de történetük – a 13. századtól őket felváltó, bonyolultabb felépítményű *Lettner*-ek, vagy a 12. században velük párhuzamosan élő, (főként észak-italiai) altemplomi homlokzatokkal összefüggő *pontile*-k fényében – egy-egy főműtől eltekintve, kevésbé feltérképezett.

⁷³⁴ *LexMa II.* 1890–1891. o. (Klaus Wessel); A kisépítészeti forma fejlődésének rövid áttekintésével: Hohmann 2000, 36–38. o.

⁷³⁵ Hildesheim 1995, Hohmann 2000.

⁷³⁶ Korábbi szakirodalommal: Suckale 1987a, Eva Schurr: Die Skulpturen im Bamberger Dom. In: Bamberg 1998, 219–226. o., Georgenchorschranken: 221–222. o.; Hubel 1998, Hubel 2003.

A koraközépkori és Karoling-kori hagyományokban gyökerező, majd a római renovatio által feltámasztott⁷³⁷ alacsonyabb, törpepillérekkel összefogott kőlapokból álló, mellvédes szentélyrekesztők mellett az Alpokon túl – ám a gregorián (szerzetesi) reformmozgalmaktól szintén nem függetlenül, a 12. század első negyedében – tűntek fel a magasabb, vakárkados-vakfülkés tagolású, vékony falú kórusrekesztők.⁷³⁸ Ilyen sejthető – töredékesen és számos nyitott kérdéssel – Cluny III. templomában.⁷³⁹ Felépítményének rekonstrukcióját újabban Neil Stratford pontosította.⁷⁴⁰ Pontius apát (1109–1122) korához, az 1120-as évek elejéhez kötött rekesztőarchitektúra töredékein (483. kép), kannelúrázott törzsű pilaszterekkel elválasztott vakárkados mezők sorakoznak, melyek félköríves lezárású vakfülkéket foglalnak magukba. E fülkék között állított (külön kitöltött?) és egybefaragott hátúak éppúgy találhatók. Feltűnő, hogy a rekesztő felületét, a korabeli épület tagolásának elemeit miniatűr formában felvonultató, klassziczizáló tagolásán és tagozatain túl, tisztán geometrikus és növényi ornams, saktáblák, gyöngysorok, medalionokba irt éles metszésű rozetták – borítják (483. kép). E töredékek valószínűsíthetően szintén a kórus oldalait illető rekesztőfalakról maradtak fenn, és hogy e kitétetett körzet, illetve Cluny ezen koraszakának kisépítészeti alkotásai figurális dísszel is bírtak, arra Hugó apát (1049–1109) síremlékének ugyanekkor tájt készült fragmentumai utalnak.⁷⁴¹ Hasonló a helyzet Souvigny priorátusi temploma esetében, ahol a szentté avatott cluny-i apátok, Majolus (†994) és Odilo (†1049) temetkezésével, síremlékével összefüggésben, vakárkádokba irt vakfülkék sorával tagolt,

⁷³⁷ Claussen 2000, Claussen 2002, Claussen 2006.

⁷³⁸ Megjegyzendő, hogy ezzel párhuzamosan a 12. században néhány példán az itáliai emlékanyagban is megfigyelhető a mellvédlapok (*pluteo*) magasabbá, nagyobbá válása. Így ezek – amellet, hogy ókeresztény, kora középkori típusra visszautaló négyzetes alapformát és annak klasszikus tagolását megtartották, a szentélyt – Alpokon túli társaikhoz hasonlóan – már embermagasságban rekesztették/rekesztik el. Például: Firenze, San Miniato al Monte és más toszkán emlékek: *Garzelli 2002*, 330–349. o., vagy az esztergomi trónus jobb oldali kartámlájának ikonográfiája szempontjából sem érdektelen ferrarai dómhoz utalható, mellvédlapok (461–462. kép) az 1130-as, 1140-es évekből, *Quintavalle 2006*, Kat. 92., 708–711. o.

⁷³⁹ *Armi–Bradford 1984*, 556–573. o., valamint *Jan Schirmer*: Gotische Chorabschränkungen in Burgund (Göttinger Beiträge zur Geschichte, Kunst und Kultur des Mittelalters und der frühen Neuzeit 5.). Göttingen 2000.

⁷⁴⁰ *Neil Stratford*: Fragmente der Chorschranken In: *Canossa 2006*, Kat. 70., 83–84. o. Lásd még a kiállítás ismertetését: *Matthias Exner*: Kunstaustellung und Historisches Etikett, *Kunstchronik* 60. Jahrgang, Heft 1.(2007), 21–26. o. Különösen: Abb. 7. és 24. o. Továbbá: *Jan Denis Salveque*: Découvertes lapidaires à Cluny, *Bulletin Monumental* Tom. 151-II. (1993), 413–416. o.

⁷⁴¹ *Canossa 2006*, Kat. 68–69., 80–83. o. (*Neil Stratford*). A síremlék a rekesztőhöz hasonló tagolást mutatott, pilaszteres, vakárkados oldalának vakfülkéiben álló figurák tűntek fel, lezárását magas, hullámlinda-diszes párkány alkotta. A síremlék összeállításáról kép *Matthias Exner* fent említett recenzíójában (Abb. 7., 22. o.) található. Továbbá: *Jan Denis Salveque–Neil Stratford–Anne de Thoisy*: Découverte de plusieurs fragments attribués au « tombeau de l'abbé Hugues de Semur », fondateur de la grande église abbatiale Cluny III., *Bulletin Monumental* Tom. 154-IV. (1996), 356–358. o.

tisztán növényi ornamentikával ékes rekesztőfal szakaszai maradtak fenn a 1150-es, 1160-as évekből (482. kép).⁷⁴² Ezek példája a szentély és kórus, valamint a kitüntetett temetkezések egykorú dekorációjának szoros összefüggésére és párhuzamos vonásaira hívja fel a figyelmet a figyelmet, ami Eger tekintetében sem elhanyagolható szempont.

A 12. század utolsó harmadának, végének fejleményei közül a szakirodalomban a figurális, szoborciklusokkal bíró művekhez képest kevésbé képviselt Mosel- és Maas-vidéki emlékre érdemes még utalni. A trieri székesegyház megemelt szintű, kriptával bíró, 1152–1183 között újjáépült keleti szentélyét és téglány alaprajzú kórusát övező rekesztő az építészettörténeti kutatás a szentély 1196-os felszentelésével hozza összefüggésbe (487. kép).⁷⁴³ A trieri rekesztő oldalfalainak főhajó felőli végeit egy-egy nagyobb vakárkádval kiemelt, egyúttal a kórus nyugati fala előtt állott két oltár befoglalására szolgáló sarokrizalit tagolta.⁷⁴⁴ A rekesztő oldalfalain a hangsúly az egyöntetű architektonikus tagolás volt. Két egymás feletti zónában törpearkádsor húzódik, fülkéket valaha festett képek díszíthették.⁷⁴⁵ A vakárkádsorokat domború profilú öv-, illetve koronapárkányok határolják, ezek pikkelyes és tölgyleveles mustrája, a felső vakárkádiékes homorú keretét bélelő ornemens, valamint az oszlopfők jelentik a kisarchitektúra egyedüli és takarékos épületszobrászati díszét. A rizalitszerűen kiugró szakaszok vakárkádjának archivoltját viszont mélyen kidolgozott, plasztikusan formált s valaha vörössel festett hátterű mozgalmas-eleven keretornamens kíséri (487. kép). A hulláminda-díszbe – melynek stílusa az Alsó-Rajna vidék és a lotaringiai területek 12. század végi emlékeivel, s különösen elefántcsont faragványokkal rokon – szöve madarak, állatfigurák, mesés lények (egyszarvú, pelikán) mellett az evangelisták szimbólumai is feltűnnek. Az elegáns és lényekkel benépesített indadísz ebben a kontextusban távolról emlékeztet az egi márványpárkányokéra. Ez hasonló motivikus és

⁷⁴² Itt a kitüntetett szakaszok szobrászi díszére Krisztus és az apostolok domborművei utalnak. *Sauerländer 1970*, Abb. 26., 77–78. o.; *Chevalier–Maquet 2004*, *Marc–Eduard Gauthier*: Les aménagements liturgiques de la priurale de Souvigny et les tombeaux des saints abbés de Cluny, Mayeul et Odilon, *Bulletin Monumental* Tom. 162-II. (2004), 67–85. o.

⁷⁴³ *Irsch 1931*, 110–115. o. A rekesztő elkészültét 1210 tájára, a keleti szentélyrész újjáépítése és beboltozása utánra helyezte, a datálásához: uo. 199. o. A keleti szentély főoltárát 1196-ban Fülöp és Jakab apostolok ünnepén (május 1.) szentelték fel, ugyanekkor történt a „tunica Christi” ereklye áthelyezése is ugyanezen, a Szent Péter-oltárhoz. *Kubach–Verbeek 1976*, Bd. II. 1976, 1105. A székesegyház építéstörténetének adatai uo. 1085–1109. o. A keleti kórushoz: *Ronig 1996*; A 12. századi trieri érsekekhez, és a székesegyházhoz: *Schwarz 1998*.

⁷⁴⁴ Ezek ma erősen restaurált és kiegészített állapotban a Bischöfliches Museumban felállítva láthatók. Az eredeti állapotokat mutató 19. század végi archiv felvételek: München, Zentralinstitut für Kunstgeschichte, Photothek, N.46217.,6238., 94321., 46254., 8575.

részen stílusjelenségek egykorú felbukkanására, egymáshoz közeli minták, mintaképek egykorú követésére, érvényesülésére is utalhat. A trieri székesegyházban a vakárkádoros rekesztőarchitektúra sikserű felülettákolását a csiszolt köfelületek polikrómiája élénkíti. Az alaptönust a fehér kő adja, amelyhez némely vakárkád hátlapjának, ívhát feletti mezejét kitöltő lapoknak, valamint a kis oszloptörzsek egész sorának az Alsó-Rajna és Maas-vidéken kedvelt, csiszolt fekete márvány anyaga (*Schiefermarmor, Tournai Marble*) járul.⁷⁴⁶ A fekete-fehér anyagpolikrómia jut érvényre e művészettörténelki régió számos emléken, így például a maastrichti St. Servatius templom 1160-as évekre helyezett nyugati rekesztőjén (488. kép),⁷⁴⁷ illetve a korszak olyan emlékein, melyek kifejezetten a szépen profilozott világos kőanyagból készült keretmű s a nemes kőanyaggal, márványlapokkal kitöltött hátak dekoratív kontrasztjára és anyagpompájára építettek (489. kép).⁷⁴⁸ Amellett, hogy ebben a régióban az 1160-as, 1170-es években, az ornamentika stílusa terén is figyelemreméltó jelenségek tűnnek fel (491–493. kép)⁷⁴⁹, Maastrichtban a középső félköríves lezárású, domborműves mező – retabulum – kialakítása ismételtlen a kutatás által már több tekintetben regisztrált, a kisarchitektúrák és a korabeli ötvösművi ereklyetartók között mutatkozó szoros összefüggésre irányítja a figyelmet.⁷⁵⁰ Ez a domborművek stílusán túl az architektónikus tagolásra és formákra éppúgy vonatkozik, melyek révén a rekesztők, mintegy

⁷⁴⁵ Az 1973-ban végzett kutatások mind a rekesztőfal belső, mind a külső oldalának vakárkádjainál festésmaradványokat tártak fel: *Walter Haas: Zu den Arbeiten am Trierer Dom, Kunstchronik*. 26. Jahrgang, 12. Heft (1973). 26./12. 380–381. o.

⁷⁴⁶ A Schiefermarmorhoz: *Irsch 1931*, 193. o. A tournai-i fekete márványhoz: La pierre de Tournai. Son exploitation et son usage aux XIIIème XIVème et XVème siècles. (Tournai – Art et histoire 8.) 1993, 49–59. o., 151–163. o. E könyv ismeretét Lövei Pálnak köszönöm.

⁷⁴⁷ A St. Servatius és különösen a Westwerk építéstörténetéhez: *Kubach–Verbeek 1976*, Bd. 2., 728–738. o. (besonders 737.) A nyugati rész befejezését a 12. század utolsó negyedére helyezik. A nyugati építmény fejezetplasztikájának és rekesztőjének művészettörténelki helyéhez, stíluskapcsolataihoz: *Mekking 1986*, 260–261. o.; *Hartog 2002*, 288–296., 369–410. o. A domborművek, és a reliefszemponthoz: *Mekking 1986*, még: Liège, „Vierge de Dom Rupert” 1149–1159. k., *Rhein und Maas 1972*, Kat. J3., 281–282. o.

⁷⁴⁸ Ilyen márvány kölemez sorával díszített rekesztő-szakaszok tűnnek fel a maastrichti Liebfrauenkirchében a 12. század utolsó harmadában (*Hartog 2002*, 286–287. o. is, 280 kép), illetve a 13. század első harmadában képen (489–490. kép) is mellékelt deventer-i székesegyházában (Lebuinuskerk). *Deventer 1992*, 194–195. o.; E két kiragadott példán nemcsak tagolás és keretmegoldás teljesen azonos, hanem a mezők hátlapjául választott ezret, sötét színű, csiszolt márványlapok anyaga is. Ezek az az Alsó-Rajna, Maas-vidéken a romanikában különösen kedvelt (és távolabbra is importált) speciális márványféle használatára hívja fel a figyelmet (*Aquädukt-Marmor, Kalksinter*), amelyet tulajdonképpen a római vízvezetékekben az évszázadok során méteres vastagságban lerakódott vízkő hozott létre. Ezen anyag felfedezéséhez, kitermeléséhez és felhasználásához: *Grewé 1991*.

⁷⁴⁹ *Cauteren 1988*, *Hartog 2002*. A Maastrichti St. Servatius nyugati részének fejezeti kapcsán feltűnő ornamentikát – indadíszebe gabalyodó, szüretelő figurák, madár- és állatalakok, illetve az oly jellegzetes alapra felhaljól karéjos újjú palmetták –, valamint a figurastílus is észak-itáliai (pl. Pavia) impulzusokra lehet visszavezetni. *J. Raspi-Serra: Lapidari Lombardi et Emiliani nel XII. secolo a Maastricht in Olanda, Commentari XXII.* (1970), 27–40. o. A kérdés részletes összefoglalását további irodalommal lásd: *Hartog 1996*, *Hartog 2002*, 75–100. o.

felnagyított, monumentális ereklyetartóként, a templom legkitűntetettebb részének foglalataként tűnnek fel. Az árnyaltan rétegzett, homorlatokból alkotott, klassziczáló keretmegoldások – melyek a téglány alakú mezőn, vagy a félköríves lezárású vakfülkén megszakítás nélkül futnak körbe – legjobb párhuzamai az egri rekesztőfal esetében is 12. század közepi, végi ötvösműveken, azok drágakövekkel és növényi ornamentikával ékesített keretművein – fedezhetők fel.⁷⁵¹ Hasonló keretmegoldások, a dísztelen, fülkék és vagy kazettás mezők sorával tagolt rekesztőfalakról – így például a halberstadti Liebfrauenkirche marginális szerepkörben feltűnő elemeiről (484. kép)⁷⁵² – is idézhetők. Ezek mellett a figurális emlékeken 12. század végétől – például a kölni székesegyház 1190 körüli reliefjén⁷⁵³ – a keret és a keretbe foglalt ábrázolás viszonyában – a keretből való „kilépés” révén a tér rétegeinek a figura plaszticitásának megfogalmazására irányuló – újfajta törekvések is feltűnnek (485–486. kép).

Egerben a rekesztőarchitektúra képi díszéről, amely a rendeltetés és a tartalom rendeletetés jelentésrétegeinek megismeréséhez közelebb vihetne, csekélyek az ismeretek. A töredék között plasztikus domborművű vagy festett ábrázolásra utaló nyom nincs, persze a töredékeség ilyen mértéke mellett bármi is nehezen állítható, mégis tűnhet plasztikus figurális ábrázolás nélküli – de vajon kép nélküli is? Vö. inkrusztált ívmező és ICONI (392–393., 420. kép) – rekesztőépítmény lehetett. Olyan, ahol az árnyaltan tagolt, klassziczáló reminiscenciákat ébresztő keret síkba metszett, inkrusztált ornamentalsel, feliratokkal és többek között csiszolt márványlapokkal illetet fülkéket öveztek. A hangsúly a nemes anyagra, a márványfoglalatra eshetett.

*

Ami a magyarországi helyzetet illeti, a 11. századból kőlemezekből, dúcokból (törpepillérek) alkotott alacsonyabb, mellvédés rekesztőkre valló töredékek ismertek, Székesfehérvárról, Zalavárról, Pécsvádról, Sárovarmonostorról és szerémségi emlékekről, Dombórról, Pélmonostorról.⁷⁵⁴ Ezek közül a fehérvári templom esetében

⁷⁵⁰ *Becken 1926.*

⁷⁵¹ Például vö: Liège, Kereszteteklyetartó 1160–1170., *Rhein und Maas 1972*, Kat. G5., 243–244. o. (*Dietrich Kötzsche*), illetve *Uö: Zum Stand der Forschung der Goldschmiedekunst des 12. Jahrhunderts im Rhein-Maas-Gebiet, Rhein und Maas 1973*, Bd. 2., 205. o., 17. kép

⁷⁵² Lásd különösen a belső oldal vakfülkés tagolását! *Leopold 1997*, 165–236. o. Abb 25–28., 1230-as évekre helyezhető Lettner nyomait vizsgálja. Az idézett részeket párkányainak ornamente előjön olyan töredékeken is, melyeket az újabb kutatás inkább az 1200 körüli rekesztővel hoz kapcsolatba. *Halberstadt 2006*, 200–214. o., Abb. 1–2. (*Daniel Priese*).

⁷⁵³ A régi kölni székesegyház keleti kősrerkesztőjéhez köti a kutatás. Művészettörténeti értékeléséhez, datálásának kérdéseihöz: *Kaelble 1981*, 151–165. o.

⁷⁵⁴ A királyi alapítású prépostság és a két bencés kolostortemplom esetében igényes, márványból való részek is feltűnnek, Zalavárott az összes kisépítészeti töredék márvány, a küszöbök esetében

ismert a szentélyt megelőző kórus és annak nyugati része előtt koncentrálódó kitüntetett építmények alaprajzi elrendezése, amelyekhez e belsőépítészeti töredékek tartozhattak. Az 1100 körüli Dombón a megemelt szintű, altemplommal bíró főszentély elrendezése éppúgy figyelembe veendő, mint a körfonatos-palmettás-állatalakos díszű, négyzetes kölemezek mellett a vakárkádokkal tagolt alakos kőlapok töredékei is.⁷⁵⁵ A 12. század közepe felé Óbudán és Somogyváron tűnnek fel igényes, belsőépítészeti együtteshez utalható, részben „szentélyrekesztőként” meghatározott faragványcsoportok,⁷⁵⁶ ám ezeknél az építészeti elrendezés kérdései még a 11. századi emlékeknél is több problémát vetnek fel. A faragványok jellege hasonló, indadíszes-állatalakos frízek és domborműves kőlapok tűnnek fel közöttük. A frízek, melyek között a rajtuk futó jelenetek kompozíciója és illesztési felületeik alakítása nyomán vízszintes és függőleges helyzetben elképzelhetők egyaránt találhatók, nyilván a kisarchitektúrák keretműveinek részeit alkothatták. A domborműves kőlapoknak a kompozíciója szintén közös vonásokat mutat: ornamentális keretsáv által kísért, fekvő téglány alaprajzú mezőben árkdós keretbe foglalt – bizonytalan ikonográfiájú – sokalakos jelenetek tűnnek fel. Az óbudai esetében a vastag, mély felfekvésű domborműves kőlap hátoldala durván nagyolt felületet mutat, ami mindenképp falazattal, vagy részben falazott építménnyel, falszövevvel való összefüggést feltételezhet. A somogyvári faragvány esetében – melynek anyaga e csoport többi darabjához hasonlóan finom márvány – a kőlap hátoldala – félköríves, profilált ívmezőben feltűnő állatpár – szabadon álló, két oldalán látható konstrukcióra vall. A Szent Péter-prépostság esetében a régészeti kutatás a források és a padlószintek adatai nyomán, a keleti részen, a főszentély alatt kriptát sejt,⁷⁵⁷ míg Szent Egyed apátsági templomában (70. kép) a főszentély szintje megemelt volt.⁷⁵⁸

valószínűleg Karoling-kori „spólium”. A kérdéshez lásd többek között: *Marosi 2000*, 615–616. o. *Tóth S. 2001*, 240–241., 370. o. Zalavárhoz többek között: *Bogyay 1941*, 88–93. o.; *Entz 1964*, 109–124. o.; *Tóth S. 1990*, 147–151. o. *Bogyay 1992a*, 169–177. o.; *Tóth S. 2001*, 231–232. o.; *Szőke Béla Miklós*: Mosaburg/Zalavár a Karoling-korban. In: *Paradisum plantavit 2001*, 23–29. o. és *Ritoók Agnes*: Zalavár. In: *Paradisum plantavit 2001*, 322–327. o. Székesfehérvárhoz: *Biczó 2000*. A kérdéshez további szakirodalommal: *Havasi 2011*.

⁷⁵⁵ Dombóhoz: *Nebojša Stanojev*: A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor*, Szeged 2000, 383–428. o. Kritikájához: *Tóth Sándor*: Dombó. In: *Pannonhalma 2001*, 359–367. o. és *Kat. V.11–V.16*. (414–419. o.); *Havasi 2011.*; Dombói altemplom művészettörténeti helyéről: *Szakács 2010*.

⁷⁵⁶ Óbudához: *Levárdy 1969*, *Székesfehérvár 1978*, 129–133. o. (*Marosi Ernő*); Somogyvárhoz: *Paradisum plantavit 2001*, 419–424. o., *Kat. V.18–V.22*. (*Tóth Melinda*). Óbuda és Somogyvár 12. század közepi emlékanyagának stíluskapcsolataihoz, a korábbi irodalom áttekintésével: *Tóth S. 2010*, 85–91. o.

⁷⁵⁷ *Altman J. Júlia–Bertalan Vilmosné–Kárpáti Zoltán*: A budai (óbudai) társaskáptalan Péter-temploma, *Budapest Régiségei XXXVII.* (2003), 39–62. o.

⁷⁵⁸ *Tóth M. 1992*, 222–225. o.; *Papp 2001*, 300–309. o., 350–353. o.

A pécsi székesegyházban (68. kép) a templom keleti szakaszait elfoglaló altemplom főhajó felőli homlokzatával, az előtte állott Szent Kereszt-oltárral és az altemplomba vezető lejáratokkal összefüggésben a 12. század második felének magyarországi művészetében meghatározó szerepet játszó, gazdag kőszobrászatai dísszel kitüntetett – stílusának bonyolultan rétegződő belső viszonyain keresztül huzamosabb és összetettebb műhelytevékenységet feltételező – együttes bontakozik ki.⁷⁵⁹ Anélkül, hogy itt ennek akárcsak vázlatos elemzésébe is belebocsátkoznánk, a Tóth Melinda által az 1170-es, 1180-as évekre, Makarius (1162–1182) és Calanus (1186 körül–1219) püspökségének éveire helyezett⁷⁶⁰ altemplomi lejáratok tagolásának, tagozatainak és ornamentikájának bizonyos részletmegoldásai az egri kisarchitektúra lehetséges formai előfutárait, mintaképeit vizsgálva sem érdektelenek. Ilyenek a kutatás által fiatalabbnak tekintett, északi altemplomi lejárát északi falának alsó zónáját kitöltő, a Teremtés négy napját árkádok keretű vakfülkék sorába foglalva elbeszélő jelenetek,⁷⁶¹ a fülkéket keretező – s a vakárkádok ívét tagolók révén a záradékban, valamint a szélső fülkék külső keretén megkettőződő – finom faragású, ornamentális homorlatok (481. kép). E vakárkádos fülkesor „pécsi műhelyen” belüli előzményei az apostolok álló alakjaival⁷⁶² díszített – ornamentikájában és stílusában Szent Kereszt-oltárhoz közeli – félköríves lezárású fülkék során fedezhetők fel (480. kép).⁷⁶³ E fülkesor esetében külön elemekből – keret, hát, fülkék közötti ívháromszögeket kitöltő elemek – összeállított, falazattal összefüggő(?) az altemplomi lejárát esetében pedig kváderes falszövetbe ágyazott megoldásról volt szó. Az egri kisarchitektúra nagyobb rétegekövekből – a záradékok és lábzatok többsége egybe volt faragva – precízen illesztett, kapcsolokkal összefogott, vékony falazatként feltűnő struktúrája e tekintetben különböző. Az árnyaltan rétegzett fülkesor motívuma mellett Pécsen – a lejáratok domborműves mezőinek kereteként – feltűnik egy olyan elem, amely az egri vakfülkés rekesztő-architektúrában is meghatározó szerephez jut, ez pedig az élesen metszett, lemeztagos keretű, különösen dekoratív növényi dísszel befutatott negyedhengertagos párkányok

⁷⁵⁹ Építés- és művészettörténeti helyéhez, a teljesség igénye nélkül: *Dercsényi 1970*, 36–44. o. *Hajós 1966.*, *Hajós 1970.*, *Levárdy 1971.*, *Székesfehérvár 1978*, 137–158. o. (*Tóth Melinda*); *Tóth M. 1978*, *Tóth M. 1979*, *Nagy 1983*, *Tóth M. 1987*, *Tóth M. 1994*.

⁷⁶⁰ *Tóth M. 1994*, 127–130. o. A püspökökhöz: *KMTL. 1994*, 539. o. (*Engel Pál-Kosztá László*); *Kosztá, Zsoldos 2010*, 94. o. Itt Calanus, Bor-Kalán nembeli Kalán püspökségének kezdete 1190/1192 körül van feltüntetve. Arról, hogy az 1180-as évek elején, a királyi kancellárián is működött: *Tóth M. 1994*, 130., 146. o.

⁷⁶¹ Feltárás korabeli állapotukhoz kép: *Tóth M. 1978*, Fig. 1.; *Tóth M. 1994*, 129. o.

⁷⁶² *Tóth M. 1978.*, *Tóth M. 1994*,

⁷⁶³ *Tóth M. 1978*, 44–47. o., Fig. 2.

motivuma. E párkányok, melyeken belül az déli és az északi lejáraton elhelyezettek között az ornemens és a stílus „műhelyen” belüli alakulásának leírására alkalmas jelenségek is tetten érhetők (474–475., 477–479. kép), ornamentikája olyan motívumokat – medalionba foglalt, gyöngyosoros levélsokrok – vonultat fel, melynek a 12. század közepe tájától jöttek divatba. A kisművészetek és a miniatűrök iniciáléinak ornamentális repertoárjában éppúgy felbukkannak, mint az épületszobrászatában, Île-de-France-tól az Alsó-Rajna-vidéken át az alsó-szász területekig (476. kép).⁷⁶⁴ Marginális részletmegoldás, azonban megemlíthető, hogy Pécsen a keretornamentika élvonalbeli tagjain, éppúgy, mint (főként az északi lejáratok párkányain feltűnő) derivátumaikon – más kompozícióban – karéjos ujjú, alapra felhajló palmetták dekoratív variánsai köszönnek vissza. Kérdés, és egyúttal a vizsgálatok további szálát jelentheti, hogy ezen hasonló vonások túlmutathatnak-e a kor és a stílus közösségéből, közelségéből fakadó általánosság szintjén.

Ornamentika és stílus

Az egri kisarchitektúra ornamentális töredékeinek stílusa a párkányokból kiindulva három – részben különböző forrású jelenségeket koncentráló – vonulat mentén csoportosítható. A vörös andezittufából és a fehér márványból faragottak e tekintetben is különválaszthatók. A székesegyház kitüntetett részét övező kisépítészeti alkotás vöröses andezittufából faragott, tisztán architektonikus tagolású falszakaszain az egyedüli ornamentumot az azonos anyagú párkánysáv jelenthette. Az azonos tagolású mélyvörös színű párkánytöredékek (Kat. 50–52., 375–380. kép) ornemensük nyomán két csoportra oszthatók. Közülük a Kat. 52. párkánytöredék dísz az, amelyik a magyarországi emlékanyagon belül leginkább szóra bírható (378–380. kép). A leveleket és szőlőfürtöt hajtó inda plasztikusan metszett, gömbölyű forma, a karéjos leveleket kétféle, egymás alternatívájaként felbukkanó megfogalmazás jellemzi. Míg az indákba kapaszkodók ujjai vájjattal elválasztottak és domború megfogalmazásúak, addig az inda alá bújtatott s az aluról azt kísérők éles peremmel elválasztott, „kanalas” alakítású formák. Ez utóbbiak felfogása közel áll a fêloszlop-fők (Kat. 32–33) karéjos levélmotívumaihoz. Az ornemens plasztikus megfogalmazása ellenére is az alapsíkhoz alkalmazkodik, e vonása némileg

⁷⁶⁴ Tóth M. 1994, 127–130. o., uo. 139. o., Kat. I-67.; Lásd még: Dahm 1994 és Tóth S. 1997. A motívum késő román karrierjéhez: Bogyay 1943, 30–32. o., 16. ábra; öbudai királyi palota északi kapujának béléltén: Havasi 2007, 33. kép.

párhuzamba állíthatja a márványpárkányokéval (Kat. 42., 368. kép), azonban olyan mélyen aládolgozott, szinte áttört megoldások, amelyek a legigényesebb márványfaragványokat jellemezheték (pl. Kat. 53., 389. kép) igen távol álltak tőle. A naturalisztikus szőlőfürtös, indás-leveles díszítmény felfogásmódja és motívumkincse egykor a székesfehérvári kőtárban őrzött, ercsi eredetűként számon tartott oszloptörzstörredékkel rokonítható (381. kép).⁷⁶⁵ Az egri és az ercsi törredéknek a húsozabb fogalmazású indába foglalt levélcsoportokból, az indába kapaszkodó, oldalvást álló, karéjos újjú levelekből és az indából leváló fürtös termésekből összeálló ornamense egyben a kompozíció függőleges és vízszintes elrendezésű variánsait is bemutatja. Ercsiben a díszes oszloptörzstörredék a Tamás nádor 1186-os temetési adata körül csoportosított indás-palmettás faragványok stilizáló-dekoratív stílusától elütő, naturalisztikusabb irányzat, feltehetően nem sokkal későbbi, 1200 körüli feltűnését jelezheti.⁷⁶⁶ A díszítmény jóval gazdagabb kiadása tűnik fel a gyulafehérvári székesegyház északi mellékapuszisának párkányán (382.kép), melyhez a székesegyház korabeli, vélhetően Adorján püspök (1187–1202) alatt már zajló újjáépítésből további törredékek kapcsolhatók, s amely bizonyos részletmegoldásaiban távolról a Szent Adalbert-székesegyház pilléreinek vállpárkányán láthatókat is megidézi.⁷⁶⁷

⁷⁶⁵ Havasi 2003, 137–138. o., 9. és 28. kép. A faragvány a 19. század vége óta volt ismeretes Székesfehérváron. A szakirodalmi hagyomány – többek között a kőtárát katalogizáló Dercsényi Dezső – szerint oda Ercsiből került, tehát előkerülése jóval korábbi az 1950-es ercsi, szigetújfalui leletegyüttesénél, egyúttal az ercsi monostor iránt annál korábban tanúsított tudományos érdeklődésre, kutatásokra is felhívja a figyelmet. A faragvány első felvétele – székesfehérvári faragványokkal összefüggésben – Gerecse Péternek köszönhető: Bakó 1993, 466. sz. További archiv felvételek: Várnai Dezső-hagyatéka, KÖH MÉM, Gyűjt. sz. 363/8. 1930-as, 1940-es évekből (?). Itt csavart diszű székesfehérvári oszloptörzs kísérletében tűnik fel egy széken, továbbá a 731. szám látható rajta, mivel ki volt állítva a Lux-féle kőtárban, sejtetően a felvétel annak rendezése előtt készült. A törredék a székesfehérvári múzeumban, illetve kőraktárakban nem fellelhető (2002-ben sem volt az), mivel az 1978-as Székesfehérvári kiállításon még szerepelt (*Székesfehérvár 1978*, Kat. 104.), sőt fénykép is megörökítette (MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Fényképtár, neg. ltsz. 21335–21336.), így azóta tűnhetett el, illetve lappanghat valahol. Szakirodalmi: Dercsényi 1937, 543. o.; Gerevich 1938, 152. o. CXXIV.; Dercsényi 1943, 118. o. Kat. 58., 142. o., 69. kép, *Székesfehérvár 1978*, Kat. 104. 179–180. o. (*Tóth Melinda*), *Tóth Sándor*: Ercsi. In: *Pannonthalma 2001*, 381. o. (8. jegyzet). Méretei Dercsényi Dezsőnél (1943): magassága 33,5 cm, átmérője 14,5 cm, *Tóth Melindánál* magassága: 35,5 cm, átmérője 14,5 cm. Leltári száma: 1242. (731).

⁷⁶⁶ Entz 1965, 244. o. A faragványt toronyhoz utalt ikerablak oszlopaként értelmezte, a gyulafehérvári párhuzam nyomán 1220 körülre keltezte. *Tóth Melinda* a 12–13. század fordulójára datálta, s későromán tradíciókat őrző kapuzathoz utalta. A lendületes diszű törzs nála „fő bizonyítéka annak, hogy az ercsi monostor építkezései az alapító halála utáni időig jelenősen elhúzódtak.” *Székesfehérvár 1978*, Kat. 104., 179–180. o.; *Tóth S. 2001*, 381. o. és 10. jegyzet, 13. század eleji keltezéssel „...akár kolostorhoz is tartozhattak, mindenesetre azt jelzik, hogy a nádor örökösei azonos színvonalon folytatták az építkezést.” A díszes oszloptörzs az ercsi kőfaragványok művészettörténeti feldolgoásaiban képleg sajnos sehol sem jelent meg.

⁷⁶⁷ Gyulafehérvárhoz: Entz 1958, 76–90., 111. o. 102–105., 170. kép; Marosi 1984, 111–113. o.; *Tóth S. 1983.*; Ercsi és Gyulafehérvár kapcsolatához: Entz 1965, 244. o.; Havasi 2003, 138. o. A naturalis felfogású, indás-leveles, szőlőfürtös ornamens a Szent Adalbert-székesegyház 12. század végi vállpárkányai nyomán jöhetett divatba: Ezekhez: Gerevich 1938, 165. o. CXLVI.; Marosi 1984. 38. o.

Mindenesetre az Ercsiben és Egerben egyedüli példaként fennmaradt szőlőfürtös – indás töredékek a két építkezés kortársi kapcsolatára, s azon belül is egy közös szál lehetőségére hívják fel a figyelmet.⁷⁶⁸

A többi vörös párkánytöredéken (375–377. kép) különösen a felületet egészét beszövő, egyöntetű sík-dekoratív díszítésmód tűnik ki. E felfogás előzményeként a 12. század utolsó harmadából pécsi (pl. 481. kép), somogyvári és ercsi töredékre lehetne utalni,⁷⁶⁹ de az egriek ezek stíluskörétől távol esnek. Az ornemens bordázott felületű indájának, a vájatok mentén történő felbontásában, a peremek gömbölydedebbé válásában ragadható meg a dísz átalakulása, az inda hurkás tagokból álló köteggé bomlása. A dunántúli példáknál a palmetták sorban állnak, kereteik közé háromujjú csokrok ékelődnek, Egerben a füzésmód komplikáltabbá, a díszítményséma gazdagabb felosztásúvá vált. Emellett ezen ornemens lokális kapcsolatokra, stíluskörre irányítja a figyelmet. Ezen egri párkányok palmettadíszre erősen redukált változatban a szalonnai plébániatemplom nyugati kapujának ívmezején köszön vissza (269–274. kép).⁷⁷⁰ Itt nemcsak az ívmező ornamente és a belső bélletréteg – szárköveken és az ívmezőn körbevezetett – homorlatpáros tagolása idézi a vakfűlkés rekesztő-architektúra „vörös szakaszait”, hanem az azonos kőanyag is. Az egri kisarchitektúrán összehasonlítható stílusok közül ez az a vonulat, amely a helyi viszonylatban is követésre talált, a kőanyag egyezése pedig a lokális műhelygyakorlat bizonyos kérdéseire is rávilágít. Hasonlóképp tanúságos a márvány és vörös andezittufa párkányok stílusa, felfogásmódja közötti átjárás esetén túl is a Kat. 59. kerettöredék (399. kép). Itt láthatóan „olyasvalaki” fogott márványfaragásba, akinek a „keze” sokkal inkább a vörös párkányok és a Kat. 33. főlészlopfo⁷⁷¹ formavilágában lehetett járatos. Amellett hogy a márványokon feltűnő levélcsokokat sajátosan, a vörös párkányok végtelenített palmettához hasonlóan és karéjos ujjak tömött során keresztül vonatkozatta el, árulkodó lehet, hogy a lapos ívű homorlatba írt mintát, a hullámindás kompozíció mentén ellentétes irányba álló,

VIII-IX. t. és kat. Nr. 60. 202–204. o.; *Uő.: Pannonia regia 1994*, Kat. I-81. 171–172. o. Az egri s az ercsi példa a fennmaradt részlet alapján nem tekinthető az esztergomiak közvetlen származékának, Gyulafehérváron pedig az inda megfogalmazása, és egyes kompozíciós megoldásai, valamint és púpos hátú, karéjos ujjú levelek, szőlőfürtök tekinthetők.

⁷⁶⁸ Vö. *Havasi 2003*, 137–138. o.

⁷⁶⁹ Például: *Szőnyi 1906*, Kat. 175., 111–112. o., 63–64. kép.; Tóth M. 1992, 233. o., 7. kép.; Tóth M. 1978, 51–52. o., Fig. 8–9.; III. Béla emlékezete. Szerk. *Kristó Gyula–Makk Ferenc*, Budapest 1981, 44. kép.

⁷⁷⁰ Részletesebben lásd a szalonnai templomkapuról szóló részben.

⁷⁷¹ Legalábbis a Kat. 33. fejezet faragója is valahogy úgy kezelte a kora gótikus mintaképét, mint ahogy a szürke márvány kerettöredék faragója átértékelte és stilizálta a fehér márványok naturalisztikusán hajladozó szőlőleveleit és indáit.

önmagukat keretező levélesokrokat – tulajdonképpen cikk-cakk mustrának megfelelő sémára húzta fel (vö. 211., 236, 239. kép).

A legtöbb kérdés elé kétségkívül az összetettebb képet mutató és a hazai emléktanyagban is páratlannak tűnő márvány töredékek állítanak. A párkányok és záradékok esetében egyaránt feltűnő plasztikus, koncentrikusan feltekeredő leágazásokkal, szőlőleveleket hajtó, élőlényekkel benépesített hulláminda-dísz tulajdonképpen a koraszak hasonló keretornamenseinek (*Inhabited Scroll, Rankenwerk mit Lebenwesen, bevölkerten/belebten Ranken*) népes táborába utalja (470–473., 487., 493. kép).⁷⁷² Az egri indadisz faunájához tartozott az antik irodalomból s a kora középkori természetrajzi fejtegetésekből is ismert, de viszonylag ritkán ábrázolt, fiziognómiai jegyei (469. kép) alapján a görög Pán, illetve a római Faun istenségek azonos nevű kísérői közül elszármazott lény is.⁷⁷³ A korszak mitológiai és mesés lényekkel egyaránt benépesített keretornamenseinek – számomra eddig ismert emléktanyagában – nincs még egy olyan, ahol figurája felbukkanna. Patás, szőrös kecskelábú figurája részben, mitológiai témák keretében késő antik, illetve a késő antikvítás tradíciójából merítő Karoling-kori elefántcsontokon, meglehetősen szűk körben tűnik fel, ami akár ilyen jellegű előképek használatát, ismeretét is feltételezheti (463–469. kép).⁷⁷⁴ Kérdés lehet a mitológiai alak ikonográfiai kontextusa is. Vajon a

⁷⁷² Az 1200 körüli rekesztő-architektúrák – Hildesheim, Halberstadt – különféle keveréklényekkel benépesített indadiszos öv- és zárópárkányait – mint a mű keretornamenseit a miniatúrafestészet *drôlerie*-ivel találóan hasonlította össze: *Hohmann 2000*, 97. o.

⁷⁷³ Lásd a Faunus és Pan (Ilav) címszavakat: *EAA. III.* (1960), 598–599. o. (*A. Comotti*); *EAA. V.* (1963), 920–922. o. (H. Sichtermann). Vidéki isten, erdők mezők, az attikai területeken kifejezetten Dionüsziosz kíséretének tagja. Kr. e. 4. században Praxitelész készített róla egy szobrot, amelyen Pán tunikát hord, és amelynek számos kópiája maradt fenn. A középkor folyamán a faunokat részben azonosították a szatírral (*Lecouteux 1982*, 29–30. o.). A középkor a majmok öt rendje között számon tartotta a szatírt is, akit fiziognómiailag csak hajszálnyi különbségek választanak el a fauntól. Lásd: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. I. Hg. *Engelbert Kirschbaum*. Rom–Freiburg–Basel–Wien 1968, 76–79. o. E vonatkozásban is érdekes kora középkori tudósítás Philosztorgiosz (V. század első negyede): Ekklesiastiké historiórából: „ott él az úgynevezett kecskemajom is. Ez egy majomféle, tudniillik rengeteg majomféle létezik, van medvemajom, oroszánmajom és kutyamajom, ugyanis sok állatnak a külső jellegzetességeivel keveredik a majmok alakja. Bizonyosan így van, mivel közülük sokat hozzánk is elhoztak. Ilyen állat az is amit pánnak hívnak, feje kecskeszárú, lágyéktól lefelé is kecskeformájú, de hasa, melle, kezei teljesen olyanok, akár a majomnak. Az indusok királya illet ajándékozott Constantiusnak. Ez az állat, miközben idehozták, élt egy ideig, vadsága miatt ketrecren tartották. Miután elpusztult, azok, akik idehozták, bebalzsamozták, és hogy különleges látványt nyújtson, egészen Konstantinápolyig megőrizték. Azt hiszem ilyen állatot a régi görögök is láthattak, és megérmülve a látvány idegenségétől, istennek vélték, ugyanis nekik szokásuk volt a szokatlan dolgokat istennek tartani...” idézi: *Kádár-Tóth 2000*, 50–51. o.

⁷⁷⁴ *Gaborit–Chopin 1978*, 57–62. o. Kat. 51–52. (188–189. o.), 49–52. kép. Tournusi flabellum és az ún. „földi paradicsom tábla”. E tárgyakon a faun és szatír ábrázolása részben antik irodalmi idézetként tűnik fel (Vergilius: *Ecológia*), részben a teremtet (és azon kívüli) világ lényeinek rendjeit kora középkori források (Sevillai Isidor: *Etimologiae*; Hrabanus Maurus: *De Universo*) nyomán bemutató illusztrációk keretében. A párizsi Musée de Cluny-beli indadiszos elefántcsonttáblán a faun szőlőt csenő, kártét

mezei istenek küldöttként, a szőlőt ápoló, szüretelő jó lényről lehet szó, avagy olyasvalakiről, aki dézsmálja, cseni, veszélyezteti a termést, s akit a madarakkal és négy lábúakkal egyetemben, ki kell üzni e szőlővel befutott világból (Vö. 461–462., 468. kép). A márvány faragványok motívumsora és kompozíciója, a növényi és figurális részletek viszonya, differenciált plasztikája és cizellált részletei, meglehetősen jó színvonalról és nívós előképek ismeretéről tanúskodnak, ugyanakkor a márvánnyal dolgozó művesek bizonyos, 11–12. század folyamán konstans fogásai, a keményebb anyagra visszavezethető megoldásai is szembevetődnek (494–495. kép),⁷⁷⁵ amelyek nehezítik a stílus, és a speciális megmunkálásból adódó közös vonások árnyalt szétválasztását. Látható, hogy Egerben a márvánnyal dolgozó mesterek az előkelőbb, keményebb kőfajtát illető eszköztár és technikai fogások birtokában voltak, azt jó színvonalon művelték. Az elegánsan profilozott fülkék, a csiszolt polírozott felületei kíséretében az ő alkotásaikon jelent meg az inkusztáció is. A vésetek klasszicizáló ornamentei, és geometrikus mustrái (422–423. kép) – az egykori egészen belül sejthetően amúgy is marginálisabb szerepkörben feltűnő – töredékei Toszkanától Burgundiáig közkeletűek, önmagukban kevésbé segítenek a forrás lehatárolásában.⁷⁷⁶ Azonban ez a magas fokú *marmorarius* képzettség a formák alakításában néhol merevebb fogalmazással társul. Az ornamentális márványtöredékek faragói kivitele sem mindenütt egyenletes, kvalitásingadozások, motívumátvételek mutatkoznak (Kat. 59–60.). amelyek a helyi elemekre és műhelyen belüli differenciált képre irányítják a

lényként látható, akire vadásznak. Alatta oroszlánvadászatot ábrázoló jelenet és a a tábla párdarabján zodiákus jegyek láthatók. Vö. *V. H. Debidour: Le bestiaire sculpté du moyen age en France.* Hn. 1961, 198., 309., 390. o. és 4. A tourmuni flabellumhoz lásd még: *Walter Oakeshott: Classical Inspiration in Medieval Art.* London 1959, 54–55., 130. o., Pl.77.

⁷⁷⁵ Az Egerben feltűnő *marmorariusok* egyes motívumainak és fogásainak forrása, gyökerei szempontjából is idézhető itt az a 11. század utolsó harmadából eredeztetett Torcello, velencei a emlékcsoport, amelynek stílusa a példák tanúsága szerint a térségben 12–13. században is hatott. *Il Museo di Torcello.* 1994, 16–17. o. *Demus 1956,* 41–44. és 57–58. o. *Abb. 7., 9.; Buchwald 1962/1963,* 185–209. o.; *Zuliani 1969,* 138–139. o., Kat. 115., 146. o., LVI.; *Grabar 1976,* 81–82. o. *Renato Polacco: I plutei della cattedrale di Torcello e l'iconostasi contariniana della basilica di San Marco, Arte Veneta XXIX.* (1977), 38–42. o., Fig. 3., 8.; *Rosso 1997,* 144–145. o., Fig. 13.

⁷⁷⁶ A vékony burkolólapokon feltűnő félkörpárokat kombináló geometrikus dísz – az egi inkusztációk motívikus szempontból értékelhető egyetlen részletének párhuzamai a geometrikus mintákban tobzódó (szintén a fehér márványalap és a sötét kő kontrasztját kihasználó) – 12. századi toszkán emlékananyagából idézhetők. Az egriekhez hasonló félkörpáros dísz például, *Walter Biehl: Toskanische Plastik des Frühen und Hohen Mittelalters.* Leipzig 1926, 64–65. o., Taf. 115.; *Garzelli 2002,* 333–335. o. A toszkán kisarchitektúrák egyes dekoratív mellvédlapjain a XII. században feltűnő dísz előfordul padlóburkolatok körében is (pl. Torcello, a bazilika szentélyszakaszában, *Barral i Altet 1985,* 83–88. o., 107/56. és 187/195. képek. Az idézett toszkán emlékananyag velencei vonatkozásairól: *Demus 1954,* 1–7. o. Burgundiában: *Cluny III., márványpadlón és inrusztációkon: Maurice 1990,* Fig. 10–11., 17., ugyanott megfelelője a az épületplasztikában: Fig. 9.; A márványfaragás és inkusztációk ottani stílusához: *Hamann 1936, Hamann 1955,* Abb. 380.; *Stratford 1998.*

figyelmet. Azonban a legkvalitásosabb márvány faragványoknak (368., 389. kép) egyéni, a hazai emléanyagban társtalan és nehezen megközelíthető, részben távoli kapcsolatokat sejtető stílusvonásai és formakincse mellett mégis van egy fontos – műhelyviszonyokra is rávilágító – helyi vonatkozásuk. Ez pedig a márvány.

Az anyag

„Materie autem validissime nova quadraria, qualis et quanta numquam in partibus istis iventa fuerat, Deo donante occurrit”⁷⁷⁷

A színes márvány- és kőfélék társító exkluzív anyaghasználat, a reprezentatív anyagpompá az egri székesegyház kiemelt körzetének díszítésében meghatározó lehetett.⁷⁷⁸ A felépítményben a fehér márvány, (illetve annak néhol erezett, halványszürkés árnyalata) dominált, a kevésbé igényes vörös szakaszok esetében alárendeltebb szerep sejtethető. Az inkrusztációk színei nem ismertek és pasztamaradvány sincs. A díszpadlóban viszont a fehér és fekete/sötétszürke kontrasztja jutott érvényre, melyet az apróbb szemekből kirakott motívumok esetében vörös és rózsaszín betétek élénkítettek. A fennmaradt töredékek arányából a padlóburkolat esetében a fehér, néha világosszürkés árnyalatú márvány elemeknek a dekoráció színjátékában betöltött szerepe hangsúlyosabbnak tűnik. Úgy látszik, hogy kizárólag a padlóburkolat összefüggésében alkalmazták, a csiszolt állapotában intenzív, kékes árnyalatú, kemény fekete kőfajtat.

A kisarchitektúra vörös szakaszait (376–378., 383–384. kép) adó andezittufa az Árpád-kortól a régió egyik meghatározó építőanyaga volt.⁷⁷⁹ Ezen könnyen megmunkálható – kváder, tagozat és (nem túl cizellált) díszítmények faragására egyaránt alkalmas – sötétvöröses árnyalatú kő építőanyagként való használatának kezdetei úgy tűnik épp az egri székesegyház 12. századi építkezései kapcsán megragadhatóak. A szentélyrész és a déli oldalépítmény polikróm falzatának vörös színű kvádereit (16–17., 33., 36., 46. kép), valamint a székesegyház kora 12. századra helyezhető meredek attikai típusú lábazatait (138., 140–143., 146. kép) is ebből faragták. A régióban többek között Tarnaszentmária szentélyére, a kácsi bencés apátságra, Bükkszentmárton és Szalonna

⁷⁷⁷ „...Isten adományából felfedeztük ugyanis a legszilárdabb anyagnak egy olyan új bányáját, amilyen és amennyi korábban ezen a vidéken soha nem volt.” Suger: *De consecratione*, 17. in: *Suger 2000*, (127–128), 210. o.; magyar fordítás: *Marosi 1997*, 113. o. nyomán.

⁷⁷⁸ A különféle márványfajtákhoz (köztük a fehérhez is) tapadó jelentéstartalmakról a középkori források tükrében: *Weigel 1996*, 119–135. o., illetve *Jürgen Wiener* recenziója, *Kunstchronik* 1996/4. 158. o.; *Binski 2004*, 3–27. o.

⁷⁷⁹ *Ipolyi 1866*, 55. o.

plébániatemplomára s a vizsgált korszakon túl II. Killit egri püspök (1225–1247) által építtetett belátpátfalvi ciszterci templomra lehetne utalni.

A többféle árnyalatot mutató – a korábbi geológiai szakirodalomban importként számon tartott⁷⁸⁰ – márvány ilyen nagyarányú felhasználása egy építészeti alkotás keretein belül már feldolgozás kezdeteikor maga után vont a kőanyag pontos meghatározásának, eredetének és bányahelyének kérdéseit.⁷⁸¹ Emellett a 18. század végi levéltári források is helyi tényezőkre irányították a figyelmet.⁷⁸² A márványról MTA Geokémiai Kutatóintézet munkatársainak vizsgálatai kimutatták, hogy az a gerecsei vörös márványhoz hasonlóan, a geológiai fogalmak szerint kristályos kemény mészkő, vagyis csak idézőjeles márvány s környékbeli, bükkii bányahelye(i) valószínűsíthetők.⁷⁸³ Az 1200 körüli reprezentatív kisépítészeti együttes és a helyi fehér márvány felfedezése között mutatkozó kapcsolat párhuzamba állítható azzal a jelenséggel, amit az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház 12. század utolsó két évtizedében készült dekorációjáról és a gerecsei vörösmárvány felhasználásának kezdeteiről tudunk.⁷⁸⁴ Azonban a gerecsei vörösmárvány széleskörű elterjedésével és nagyarányú, országhatárokon túlmutató alkalmazásával szemben a fehér márvány felhasználása Egerben a 12. század végi felfedezést követően lokális jelenség maradt.⁷⁸⁵ Ehhez kapcsolódóan (az anyagfelhasználás praktikus oldalain túl) mindenképp elgondolkodtató – és talán az egri

⁷⁸⁰ A márványfajta, egyúttal a műalkotás stílusának eredetét is magyarázó „itáliai import” feltevése: *Kőfalvi 1980*, 255. o. 14. kép.

⁷⁸¹ Melyet még tovább bonyolított, az hogy időközben újabb, ugyanezen fehér márványból készült reneszánsz domborművel is gyarapodott a gyűjtemény *Havasi 2006. Havasi 2006*, 104–105. o.; *Lővei et al. 2007*, 79–80. o.

⁷⁸² Eszterházy Károly püspöksége alatt, 1789-ben a középkori székesegyház bontásakor talált vörös kőveket nézhették Détshy szerint márványnak, (Détshy 1964a, 11. o.) ez azonban a források fényében megkérdőjelezhető. A Bauschreiber 1789-es relatioján kívül, a már szintén idézett, „márvány Tábla” fellelészéről szóló 1796-os így folytatódik: „...minden úgy gondolkodott, hogy azok külső és olasz országi márványok, azonban bizonyos az hogy mind közel leg-inkább pedig a tárkányi hegyekből valók. Nem igen régen akattunk egy márvány Bányára mellyből a [...] márványhoz is úgy most is ide foglalva egy darabot Excellenciának alázatosan be mutatok. Ebből készíti az Adami a maklári sanctuariumnak a Gradiesait ebből akarja a Tárkányi parochia kutyjának is a felső kerületét meg-készíteni; meg pedig mivelezen márvány könnyen hadja magát dolgoztatni.” Prothocollum aediliscribatus de anno 1796. Liber 129/12. pag. 1. 1.§. (1796. január 16.), HML (Egri Érseki Gazdasági Levéltár) XII.-3/a.-264. – 1796. „...Felső Tárkányon Pilczer kőfaragóval újabban megvizsgáltam a Márvány-bányát, igen örül a kőveknek, igéri, hogy szép munkát fog tenni azokból...” Relationes anni. 1790. Liber 129/6. 4. 1., 9. §. Közli: Szabó 1958, 202. o. A kőánya helyét az Egertől keletre lévő Felsőtárkány település Vadráság dűlőjébe szokták lokalizálni. A vörös kővekre nézve vö. Relationum annorum 1784–1785. Liber 129/1. pag. 38-39. 84. §.: „...Francz kőmíves és Pilczer kőfaragó mesterekkel megfordultam F.Tárkányon[...]kerestünk kőveket [...] A Vad-r/v[?]ágás nevezetű oldalban közel találtunk veres fővenyes köre...”(HML. Egri Érsekség Gazdasági Levéltára, XII.-3/a. 253.) közli: Szabó 1958, 200. o.; a kérdéshez lásd még Csiffary 1996, 57–60. o.

⁷⁸³ *Havasi 2006*, 104–105. o.; *Lővei et al. 2007*, 79–80. o.

⁷⁸⁴ *Lővei 1992*, *Lővei 2001*.

alkotás stílárís társtalanságának bizonyos aspektusaira is rávilágíthat még egy körülmény. Mégpedig az, hogy nem sokkal az után, hogy az esztergomi érseki székesegyházat „bíborba” öltöztetik, illetve III. Béla temetkezésével összefüggésben részben Székesfehérvárt is, valamint az ehhez szükséges nemes kő bányahelyét is „felfedezik”, akkoriban amikor a legjelentősebb – kora gótika magyarországi recepciójával is szorosan összefüggő – építkezések – Óbuda, Pilisszentkereszt, Kalocsa – sincsenek meg vörösmárvány művek nélkül, Egerben saját márványhoz és ezzel egészen más forrásokhoz (igazodás vagy különállás?) nyúltak.

A király és a püspök

Miként az a magyarországi érsekeket és püspököket illető uralkodói tizedről számot adó 1184-es összeírásból is kitűnik, a vizsgált időszakban az egri püspök az esztergomi érsek után a második legnagyobb jövedelem birtokosa volt.⁷⁸⁶ Ez az egyházmegye területi kiterjedésével, a Felvidéktől a Nyírségig terjedő hatalmas birtokállományával is magyarázható, azonban 12. századi püspökeinek pályafutása is jelzi ezt a rangot. A század közepének, második felének két meghatározó egyházfője, művészettörténetbe a hozzá fűzhető felszentelési adatok nyomán „építtetőként” is bevonuló Martirius (†1157/1158)⁷⁸⁷ és a Párizsban kánonjogot tanult Lukács (†1181)⁷⁸⁸ is az egri püspökből került az esztergomi érseki székebe. Az 1181–1197-ig egri érsekként működő Péterről keveset tudunk.⁷⁸⁹ A századfordulón, 1198–1217 között Katapán viselte az egri püspöki tisztet, akinek pályafutása a fennmaradt adatokból valamennyire körvonalazható. Székesfehérvári prépostként előbb III. Béla, majd Imre király udvarában

⁷⁸⁵ Az egri reneszánsz dombormű és a diósgyőri töredékek tanúsága szerint legközelebb újra csak a 15. század vége „kerül képbe”. Vö. Havasi 2006.

⁷⁸⁶ Knautz 1863, 552–554. o.; Sugár 1984, 91–92. o.; Ifj. Barta–Barta 1993, 415–419. o.

⁷⁸⁷ Martirius 1142–1150 között volt egri püspök, 1150 után haláláig pedig esztergomi érsek. Schmitth 1768. I., 67–74. o.; Mezey 1971, 111–112. o.; Sugár 1984, 43–45. o.; Zsoldos 2011, 80., 88. o. Az egri egyházmegyében álló széplaki bencés kolostor 1143-as felszentelése (Hervay 2001, 516–517. o.) s az 1156-os esztergomi adat nyomán az egri székesegyház 12. századi építkezéseivel kapcsolatban személye a kutatásban többször felmerült. Ipolyi 1865, 119., 131. o., Csémei 1935., Sajnos Széplakról az alaprajzi elrendezésen túl nem sokat tudunk. Lásd: Tóth S. 2001, 244. o. és 27. kék.

⁷⁸⁸ 1156-ban, Párizsból, Girardus de Puella magister iskolájából való hazatérése után lett egri püspök, 1158-tól esztergomi érsek. Györffy György: Becket Tamás és Magyarország, *Filológiai Közlemény* XVI. (1970), 153–154. o.; Sugár 1984, 47–51. o.; Fügedi 1986, 38. o.; MAMÜL VII. (2007), 126–127. o. (Makk Ferenc).

⁷⁸⁹ Kivéve, hogy 1178-ban már egri prépost lehetett. Sugár 1984, 56–58. o. (Ha igaz az, a 13. századi oklevelekben rögzített hagyomány, mely szerint a az egri püspök a király fiainak „nevelésében” is részt vállalt, Imre és András esetében leginkább rá gondolhatnánk)

1190–1192. között alkancellárként, utóbb 1198-ig kancellárként működött.⁷⁹⁰ Nem tudni, hogy 1200 táján Imre és András között dülő, főpapat is megosztó testvérviszályban miképp foglalt állást. Jóbbal (†1203/1204), Jánossal (†1222), Calanussal (†1218/19) és Boleszlóval (1193–1212) ellentétben – noha ezekben az években mind a király, mind a püspöki kar élénk levelezésben állott III. Incével – Katapán épp ezekben az években „tűnik el” a forrásokból.⁷⁹¹ Székesegyházának temetkezési helyként való kiválasztása inkább Imre párti főpapot sejtet, kérdés, hogy a király halála után is ellenzékben maradhatott-e. Az egri egyház előkelő helyzete mellett többek között talán Katapán püspök szoros udvari kapcsolatai is közrejátszhattak abban, hogy Imre – a Fehérvárra temetkező uralkodók sorát ismét megszakítva – nyughelyül az egri székesegyházat választotta.⁷⁹²

E választás emlékét a főhajó kváderfalú, boltozott sírkamrája képviselheti. Ezen boltozott foglalattal együtt létesült egri sírépítményben szentek ereklyéit, illetve különösen tisztelt személyeket: uralkodókat, építtetőket és alapítókat illető reprezentatív és a *memoria* fenntartására kiváltképp alkalmas építészeti forma valósulhatott meg. Olyan építészeti forma, mely a temetkezés helyének megelőlegezett, tudatos kiválasztásáról tanúskodhat. Mindez a belső átépítés, márványarchitektúrával való felékesítés és a sírkamra egymáshoz való viszonyán túl, a püspök mellett a király építtetői szerepvállalásának problémáját is felveti. Bizonyos, hogy a márvány kísépeszeti együttes és a sírkamra szorosan összefügg egymással. A sírkamra kapcsán megfigyelt jelenségek már elkészült művet, de legalábbis folyamatban lévő munkálatokat feltételeznek. Az átépítés kezdeteit – a márványalkotások tekintetében bizonyosan – a király halála elé helyezik. Az 1204-es év ilyen szempontból *terminus ante quem*. Azon már lehet gondolkodni, hogy ez vajon egy egészében elkészült és befejezett műre vonatkozhatott, avagy akkor javában folytak még a kisarchitektúra és díszpadló körüli munkák. Másképp: a választás már egy átépülőben lévő, illetve átépített és megújított templomra eshetett, vagy az újjáépítés kezdetét épp a királyi döntés válthatta ki. Az újjáépítés műve, annak terve, elgondolása Katapánhoz fűződhet, hogy az

⁷⁹⁰ Schmitth 1768, I., 103–118. o.; Kubinyi 1975, 115–117. o.; Sugár 1984, 59–61. o. Györffy 1987, 85. o.; Zsoldos 2010, 88. o. Az 1198-ból fennmaradt oklevelek közül Katapán királyi kancellárként egyet, választott egri püspökként, már többet jegyez: Szentpétery 1923. I., No.172–177., 53–54. o.

⁷⁹¹ Sweeney 1993, Szabados 1999, Szabados 2000.

⁷⁹² Ipolyi 1865, 118–119. o.; Pauler 1899, II. 491–492. o.; Györffy 1987, 85. o.; Az uralkodó utolsó évének eseményeiről: Kristó Gyula: Imre és III. László. In: Magyarország története II. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György Budapest 1987, 1268–1272. o.; Szabados 1999, 108–111. o. Szabados 1999a.

uralkodó milyen mértékben, módon vállalhatott részt, szerepet ebben (lásd Jób érsek és III. Béla esetét az esztergomi székesegyházzal), sok minden más mellett ezen is gondolkodhatunk. Azonban e mű mintaképválasztásának lehetséges iránya is jelzésértékű lehet.

Ezt az irányt jól jellemezheti Szent István legendáinak azon passzusa, mely az egri székesegyház alapítójaként és adományozójaként is számon tartott király⁷⁹³ „csodálatra méltó” fehérvári művéről szól. S amely az építető elé az egyháza illő felszereléséről gondoskodó donátor toposzán túl, a kórus falának felékesítését és padozatának márvánnyal való burkolását is idézhette („opere mirifico, celaturis in chori pariete distinctis, pavimento tabulis marmoreis strato construere cepit...”).⁷⁹⁴ A szövegen túl ez a mű a kortársak, így a király és a székesegyháza újjáépítésén fáradozó püspök, korábbi fehérvári prépost számára is – átalakított formában, azonban számos részletében a korábbi őrző alkotás képével társuló – realitás lehetett. Nemcsak a márvánnyal ékesített kórus tekinthető Fehérvár reminiscenciájának, az egri elrendezés, a sír és kórus körvonalazódó viszonya szintén egyfajta utalás a királyi temetkezés „prototípusára” elsősorban annak építészeti formáira. A rövid ideig uralkodó – atyja, III. Béla örökségéhez szorosan kötődő király temetkezése kapcsán felbukkanó „Fehérvár-idézet” talán nem független attól a jelenségtől – ”historizmus” – melyre az utóbbi időszak kutatása egyre hangsúlyosabban mutatott rá III. Béla „udvarának” és az 1200 körüli időszaknak a művészetében.⁷⁹⁵ Ez leginkább a Szent István személyével összefüggésbe hozott alkotásokhoz, különösen az uralkodói reprezentáció emlékeihez való kapcsolatban tűnik fel. Ez a viszony a koronázási insigniumoknak (palást, korona), valamint a fehérvári bazilikának, mint koronázási és temetkezési helynek az átalakításában ragadható meg leginkább és többek között (a dinasztiában Szent István óta először és utoljára) III. Béla elsőszülött fiának és trónutódjának névadásában is tükröződött.

⁷⁹³ Lásd: Vö. Függelék, Források, 1261-es oklevél. Szent István tiszteletére világít rá a székesegyház mellett állott prépostság titulusa is.

⁷⁹⁴ *SRH II.* 385., 417. o. *Legenda Sancti Stephani regis maior* és *Legenda Sancti Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta*.

⁷⁹⁵ *Marosi 2002.*